

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
KAMU YÖNETİMİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

DEĞİŞEN MUHALEFET ETME BİÇİMLERİ

Tuğçe GÜR TÜRKDOĞAN

DANIŞMAN
Prof. Dr. Atilla GÖKTÜRK

İZMİR - 2021

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Değişen Muhalefet Etme Biçimleri” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih/....../.....

Tuğçe Gür TÜRKDOĞAN

İmza

ÖZET

Doktora Tezi

Değişen Muhalefet Etme Biçimleri

Tuğçe GÜR TÜRKDOĞAN

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Kamu Yönetimi Programı

Bu çalışmanın amacı, mevcut toplumsal formasyonda gerçekleştirilen toplumsal muhalefeti aktörleri, etkileri, araçları ve değişimi bağlamında tarihsel olarak incelemektir.

Toplumsal muhalefet, yurttaşlık hukuku çerçevesinde gerçekleştirilen ve hak ve özgürlüklerle desteklenen bir olgu ve faaliyet olarak modern devlete özgü bir kavramdır. Ancak yine de sınıflı toplumların ortaya çıkmasından itibaren tabii sınıflar siyasal iktidarların uygulamalarına ya da baskısına karşı direnmişlerdir. Pre-kapitalist toplumlarda baskıya karşı direniş, aktif ya da pasif bir şekilde yerine getirilen “karşı duruş” ve “günlük direniş pratikleri” şeklinde hayat bulmuştur. Bu bağlamda değişen muhalefet etme biçimlerine ilişkin ilk bulgu, pre- kapitalist toplumlardan kapitalist toplumlara geçiş ile birlikte direniş biçimlerinin bir “hak nosyonuna” ulaştığıdır.

Tarihin belirli bir momentinde kapitalizmin aldığı biçimin örgütlenme özellikleri ile muhalefet etme biçimleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi ortaya koyabilmek amacıyla Fordist Muhalefete Geçiş, Fordist Muhalefet ve Post-Fordist Muhalefet dönemi şeklinde bir kavramsallaştırmaya gidilmiştir. Siyasal iktidara yönelik toplumsal muhalefetin pratikteki görüngeleri, birikim koşulları ve araçları üzerinden ele alınarak grev, sendika ve toplumsal hareketler bağlamında incelenmiştir. Her üç dönemde de toplumsal muhalefetin kullandığı eylem repertuarlarının etkinliğinin nicel ve nitel olarak emeğin ve üretimin örgütlenmesinden etkilendiği bulgusu elde edilmiştir.

Post-Fordist çağda toplumsal muhalefetin sahip olduğu imkanlar ve sınırlılıklar dahilinde yeni muhalefet etme biçimleri tartışılmış ve

müşterekleştirme pratikleri, ağ mücadeleleri ve sosyal medya günümüz toplumsal formasyonunda gerçekleşen yeni muhalefet biçimleri kapsamında ele alınarak güncel eylem repertuarları üzerinden incelemesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Muhalefet, Kapitalizm, Kapitalist Devlet, Kamusal Alan, Fordist Muhalefet, Post-Fordist Muhalefet, Yeni Muhalefet Etme Biçimleri

ABSTRACT
Doctoral Thesis
Doctor of Philosophy(PhD)
Changing Forms of Opposition
Tuğçe Gür TÜRKDOĞAN

Dokuz Eylül University
Social Sciences Institutions
Department of Public Administration
Public Administration Program

The aim of this study is to examine the social opposition realized in the current social formation in the context of its actors, effects, tools, and change historically.

Social opposition is a concept unique to the modern state as a phenomenon and activity realized within the framework of citizenship law and supported by rights and freedoms. However, since the emergence of class societies, natural classes have resisted the practice or pressure of political powers. In pre-capitalist societies, resistance to oppression has come to life in the form of "opposition" and "daily practices of resistance", which are carried out actively or passively. In this context, the first finding regarding the changing forms of opposition is that with the transition from pre-capitalist societies to capitalist societies, forms of resistance reach a "notion of right".

In order to reveal the reciprocal relationship between the organizational features of the form taken by capitalism and the forms of opposition at a certain moment in history, a conceptualization has been made as Transition to Fordist Opposition, Fordist Opposition, and Post-Fordist Opposition period. The phenomena of social opposition to the political power in practice are analyzed in the context of strikes, trade unions, and social movements, through the conditions and means of accumulation. In all three periods, it was found that the effectiveness of the action repertoires used by the social opposition was affected quantitatively and qualitatively by the organization of labor and production.

Within the possibilities and limitations of social opposition in the Post-Fordist era, new forms of opposition were discussed and the practices of commoning, network struggles and social media were examined within the scope of the new forms of opposition taking place in today's social formation, and examined through the current action repertoires.

Keywords: Social Opposition, Capitalist State, Public Sphere, Fordist Opposition and Post-fordist Opposition.

DEĞİŞEN MUHALEFET ETME BİÇİMLERİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. DEVLET	8
1.1.1. Köleci Toplum ve Devlet Yapısı	15
1.1.2. Feodal Toplum ve Devlet Yapısı	17
1.1.3. Kapitalist Toplum ve Devlet Yapısı	18
1.2. MUHALEFET	20
1.2.1. Siyasal Muhalefet	22
1.2.2. Siyasal Muhalefetin Tarihsel Süreçte Ortaya Çıkışı	27
1.2.2.1. Köleci Toplum ve Direniş Biçimleri	29
1.2.2.2. Feodal Toplum ve Direniş Biçimleri	31
1.2.2.3. Feodal Toplumun Çözülmesinden Burjuva Toplumuna Geçiş ve Muhalefet Olgusu	34
1.2.3. Toplumsal Muhalefet	36
1.2.4. Barışçıl Muhalefet	49
1.3. MUHALEFET HAKKI	52
1.4. MUHALEFET HAKKININ ARAÇLARI	53
1.5. MUHALEFET HAKKININ HAK VE ÖZGÜRLÜKLERLE İLİŞKİSİ	54
1.5.1. Düşünce, Düşünceyi Açıklama ve İfade Özgürlüğü	54
1.5.2. Basın Özgürlüğü	58
1.5.3. Toplanma Özgürlüğü	60

1.5.4. Din ve Vicdan Özgürlüğü	62
1.5.5. Örgütlenme Özgürlüğü	65
1.5.6. Siyasal Hak ve Özgürlükler	67
1.5.7. Sendikal Haklar	68
1.5.8. Grev Hakkı	70
1.5.9. Direnme Hakkı	71
1.5.10. Muhalefet Hakkının İlişkili Olduğu Diğer Haklar	74
1.6. MUHALEFETİN YAŞADIĞI DÖNÜŞÜMÜ AÇIKLAMAK İÇİN KULLANILACAK OLAN KAVRAMLAR	76
1.6.1. Birikim Rejimi ve Düzenleme Rejimi	82

İKİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİST DEVLET, MUHALEFET VE DÖNÜŞÜMÜ

2.1. KAPİTALİST DEVLETTE MUHALEFET ETMENİN DOĞUŞU	93
2.1.1. Siyasal Alan ve Ekonomik Alanın Biçimsel Ayrılığı	94
2.1.2. Kamusal Alan ve Muhalefet	100
2.1.2.1. Kamusal Alan Kavramı Üzerine Tartışma	102
2.1.2.2. Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü	109
2.1.2.2.1. Burjuva Toplumunda Kamusal Alanın Doğuşu ve Dönüşümü	111
2.1.2.3. Muhalefet ve Kamusal Alan İlişkisi	117
2.2. MUHALEFET ETME ARAÇLARININ BİRİKİM REJİMİ DOĞRULTUSUNDA DEĞİŞİMİ	122
2.2.1. Fordist Muhalefete Geçiş Dönemi	125
2.2.1.1. Geçiş Döneminde Muhalefet Hakkı Kapsamındaki Hak ve Özgürlükler	128
2.2.1.2. Geçiş Döneminde Toplumsal Muhalefet	135
2.2.2. Fordist Muhalefet	144
2.2.2.1. Fordist Muhalefette Grev	153
2.2.2.2. Fordist Muhalefette Sendika	159
2.2.2.3. Fordist Muhalefette Toplumsal Hareketler ve Kamusal Alan	163

2.2.3. Post-Fordist Muhalefet	169
2.2.3.1. Post Fordist Muhalefette Grev	177
2.2.3.2. Post Fordist Muhalefette Sendika	180
2.2.3.3. Post Fordist Muhalefette Toplumsal Hareketler ve Kamusal Alan	186

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHALEFETİN GELECEĞİ

3.1. MUHALEFETSİZ TOPLUMLAR ÜZERİNE	204
3.1.1. Distopyalar Üzerinden Örnekler	212
3.2. YENİ MUHALEFET ETME BİÇİMLERİ	223
3.2.1. Müşterekleştirme Pratikleri	225
3.2.2. Ağ Mücadeleleri İcat Etmek	238
3.2.3. Sosyal Medya	246
3.2.4. Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme	253
SONUÇ	281
KAYNAKÇA	288

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, her dönemde ve devlet biçiminde karşımıza çıkan muhalefet etme kavramının kapitalizmle birlikte aldığı şekil ve yaşadığı dönüşümü teorik bir perspektiften açıklamaktır. Kapitalist devlette muhalefet etme biçimlerinin tanımlanmasının ardından geçirdiği dönüşüm tartışılarak, muhalefet etmenin araçlarında ya da alanında var olduğu düşünülen daralma üzerine tartışma yürütülerek nihayetinde muhalefet etme biçimleri üzerine yeni arayışlar ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Süreç tarihsel bir bütünlük içinde ele alınmıştır.

Çalışma kapsamında temellendirilmeye çalışılan ilk nokta, kapitalist devlette bir olgu olarak muhalefetin ve muhalefet etme amacıyla kullanılan araçların kamusal alanda doğuşuna ilişkindir. Kapitalist devlet tipindeki muhalefet etme biçimlerini diğer devlet tiplerindeki (kölecî ve feodal) direniş biçimlerinden ayıran özellikler tarihsel bağlamında tartışılmıştır. Kapitalist üretim biçimi ve ona tekabül eden yönetim anlayışı olarak kapitalist devlet tipi, siyasal ve ekonomik alanı birbirinden ayırmaktadır. Devlet- sivil toplum ayrılığı da bu durumun yansımasıdır. Kendinden önceki devletlerden kapitalist devleti ayıran önemli özellik, üretim araçları sahiplerinin doğrudan şiddet kullanma tekeli elinde bulundurmuyor oluşudur. Pre-kapitalist toplumlarda, zenginliğin kaynağı siyasal olarak oluşturulmuş mülkiyetten meydana gelmektedir. Bu üretim biçimlerinde devlet veya aristokratlar artı emeğe doğrudan el koyan güç olduğundan tüm ilişkiler siyasî niteliğe bürünmektedir. Örneğin feodal dönemde topraklı aristokrasi tüm üretim araçlarını elinde bulundurduğu gibi aynı zamanda siyasal anlamda da tüm gücün sahibidir. Toplumsal yapı, toprak sahiplerine kişisel olarak bağımlı olan köylüler üzerine şekillenmektedir. Bu süreçte siyasal iktidarın otoritesi özelleşerek, kamusal işler mahalli lordlara ve bağımsız güçlere devredilmektedir¹. Devredilen güç aynı zamanda sahiplenme gücüdür ve toprak sahipleri siyasal ve yasal bağıllık içinde toprakları işleyen köylülerin hem artı emeğine el koymakta hem de üzerindeki tüm siyasî otoritenin sahibi olmaktadır. Bu bağlamda *feodal toplumda siyasal olan aynı zamanda ekonomik olandır*². Kapitalizmi kendinden

¹ Ellen Meiksins Wood, **Özgürlük ve Mülkiyet Rönesans'tan Aydınlanmaya Batı Siyasal Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, Yordam Kitap, İstanbul, çev. Oya Köymen, 2012, (Özgürlük ve Mülkiyet), s. 30-31.

² Örsan Akbulut, **Siyaset ve Yönetim İlişkisi Kuramsal ve Eleştirel Bir Yaklaşım**, Turhan Kitapevi, Ankara, 2009, s. 193.

önceki üretim biçimlerinde ayıran en önemli özellik bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal formasyonun ekonomik alan ve siyasal alan şeklinde örgütlenmesi zorlu devletin alanına, ekonomiyi ise özgür bireylerin alanına sokmaktadır. Sivil toplum ve devletin biçimsel ayrılığı, devleti sınıflar üstü bir niteliğe kavuşturması anlamında önemli işlevler üstlenmektedir. Ek olarak kamusal alan-özel alan ikiliği ile devlet ve sivil toplum ayrılığı birbiri ile ilgilidir. Habermas’a göre sivil toplum, burjuva kamusal alanın oluşması için yeterli koşul olmasa bile gerekli bir koşuldur. Kamusal alanın doğuşunun şartlarını oluşturmaktadır³.

Mevcut toplumsal formasyonda⁴, modern devlete ve devletin biçimlerindeki dönüşüm sonucu yeni bir biçim alan siyasal iktidara yönelik toplumsal muhalefetin pratikteki görüngeleri, birikim koşulları ve düzenleme araçları üzerinden ele alınarak sorgulanmıştır. Çalışmanın bu bağlamda ana amacı, tarihin belirli bir momentinde kapitalizmin aldığı biçimin örgütlenme özellikleri ile muhalefet etme biçimleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi ortaya koyabilmektir. Toplumsal muhalefet, Fordizme Geçiş Dönemi, Fordist Muhalefet ve Post-fordist Muhalefet şeklinde kavramsallaştırılarak grev, sendika, toplumsal hareketler ve kamusal alan bağlamında incelenmiştir. Kapitalist üretim biçimi içerisinde muhalefet etme araçlarının dönüşümünün “neden” ve “nasıl” gerçekleştiğine bütüncül bir anlayışla bakmak amaçlanmıştır. Sermaye birikimin örgütlenme biçimi ile gelişme ve kırıma çizgileri üzerinden, toplumsal muhalefetin kullandığı araçlar ve bu araçların nicel ve nitel değişimini tartışmak hedeflenmiştir.

Son olarak çalışmanın ana amaçlarından bir diğeri olan, muhalefetin geleceği üzerine tartışmalarına yer verilmiştir. Bu bağlamda ana argümanlardan biri olarak ileri sürülen muhalefetin (günlük direniş pratiklerinden yasal bir olgu olarak tanımlanmasına doğru) tarihsel bağlamda hep var olduğu ve varlığını devam ettireceğine yönelik temellendirmeler yapılmıştır. Uluslararasılaşan sermaye ve giderek otoriterleşen siyasal iktidarlar, muhalefetin geleceği tartışmalarının temelinde

³ Filiz Zulha Zabcı, **Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı Habermas ve Arendt**, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1997, (Kamusal Alan Sorunsalı).

⁴ Kavram Poulantzas’ın Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar adlı çalışmasından hareketle kullanılmıştır. Her üretim biçimin kendine özgü düzeyleri, sınıfsal oluşumları ve devlet tipleri vardır. Bunların birbiriyle eklemlenmesi toplumsal formasyonu oluşturur ve toplumsal formasyonun temel anlamda üç yapısı vardır. Bu yapılar; ekonomik, politik ve ideolojiktir. Her bir yapının kendine ait gelişmişlik düzeyi mevcuttur ve nihayetinde tarihsel varoluşun belirli bir anındaki toplumsal bütünü oluşturmaktadır.

yer almaktadır. Özellikle içinde bulunduğumuz koşulların teknolojik gelişmeleri ekseninde yeni muhalefet etme biçimlerinin/araçlarının ekonomi-politik bir analizi hedeflenmiştir.

Bu kapsamda çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm kavramsal çerçevenin çizilmesine ayrılmıştır. Birinci bölümün ilk başlığı devletin tartışılmasına (kölecî, feodal ve kapitalist), ikinci başlığı muhalefetin kavramsallaştırılmasına, üçüncü başlığı muhalefet hakkı ve bu hakkın diğer hak ve özgürlüklerle ilişkisine odaklanmıştır. Birinci bölümün dördüncü ve son başlığı ise, muhalefetin yaşadığı dönüşümü açıklama amacına yönelik kullanılan ana kavramlara ayrılmıştır. Birikim rejimi ve düzenleme biçimi anahtar kavramlarının tanımlanması ile birinci bölüm tamamlanmıştır. Muhalefet kavramının doğru bir şekilde tanımlanması, muhalefet üzerine yapılacak olan tartışmanın kapsamını belirlediğinden kavramsal çerçevesinin oluşturulmasında önemli bir yer kapsamaktadır. Bu çalışmada muhalefet kavramı, öncelikle bir amaca yönelmiş ve bir etki veya sonuç yaratmayı hedefleyen bir davranış ya da olgu olarak kabul edilmektedir. Bu davranış ya da olgunun kapsamı verili bir toplumsal formasyondaki politik sisteme veya politik sistemin sosyo-ekonomik yapısına; bunlardan yalnızca birine ya da sadece iktidarı ellerinde bulunduranlara ve-veya bunların faaliyetlerine yönelik olabilmektedir⁵. Çalışma kapsamında muhalefet bir şemsiye kavram olarak kabul edilmiştir. Çalışmanın önemli bir sınırlılığı olarak, siyasal iktidara yönelik bir davranış ve olgu olarak parlamento dışı “toplumsal muhalefet” ele alınmaktadır ve tarihsel bağlamında yaşadığı dönüşüm tartışılmıştır. Toplumsal muhalefet; demokrasinin bir gerekliliği olarak anayasal güvence altına alınmış, dilekçe hakkından toplantı ve yürüyüş düzenlemeye, kamusal alan işgallerinden greve kadar uzanan bir çeşitlikte eylem repertuarına⁶ sahip olan bir siyasal katılım biçimidir. Bu bağlamda çalışmada, toplumsal muhalefetin irdelenmesi noktasında kapitalist devletlerden örneklerle ilerlenmiştir. Toplumsal muhalefet

⁵ Nükhet Turgut Yılmaz, **Siyasal Muhalefet**, 2. Baskı, İmaj Yayınları, Ankara, 2014, s.9

⁶ Kavram, Charles Tilly tarafından kullanılmaktadır. Charles Tilly, Kolektif eylemi nasıl tanımlayabiliriz sorusunu çalışmalarının merkezine yerleştirir. Avrupa’daki kolektif eylemin uzun dönemli yapısal dönüşümlerin etkisiyle birlikte nasıl dönüştüğünü analiz eder. Tilly’e göre yapısal dönüşümün nedenleri; kentleşme, sanayileşme, devlet oluşturma ve kapitalizmin büyümesidir. Sıradan insanların etkili bir örgütlenme ile taleplerini iletmeleri olarak kolektif eylem üzerine çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmada, muhalefetin tanımlanması ve dönüşümünde çalışmalarına yer verilmiştir. Lynn Hunt, “Charles Tilly’nin Kolektif Eylemi”, **Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler**, Ed. Theda Skocpol, 4. Baskı Çev. Fethi Ahmet, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014. Ss: 270- 304.

örneklerinin ağırlıklı olarak ilerici, demokrat ve nihayetinde daha adil bir yaşam talepleri etrafında birleşen kolektif hareketler bağlamında seçildiğini belirtmek gerekmektedir.

Demokratik sistemlerde görülebilir bir özellik olarak muhalefet edebilme kimi hak ve özgürlüklerinde bir bileşenidir⁷. Bu noktada muhalefet hakkı ile ele alınan tüm hak ve özgürlükler, anayasal bir demokrasinin temel değerlerini korumayı, siyasal iktidarın keyfi uygulamalarını sınırlandırmayı, bireylerin fikirlerini açık bir şekilde dile getirebilmelerini, bunun devlet tarafından keyfi bir şekilde engellenmesinin önüne geçilmesini ve nihayetinde yurttaşların beyan ettikleri düşüncelerinden dolayı herhangi bir baskıya maruz kalmamaları durumunu ifade etmektedir⁸. Siyasal iktidar karşısında bir karşı duruş göstermeyi amaçlayan ya da bu anlama gelen eylemler gerçekleştiren örgütlenmeler, muhalefet hakkının potansiyel öznelere olarak değerlendirilebilir⁹. Muhalefet hakkının ilişkili olduğu diğer hak ve özgürlüklere ilişkin söylenebilecek nokta, bu hakların kişisel ve siyasal haklardan başka kimi sosyal ve ekonomik haklarla da bağlantılı olduğudur. Sendika hakkı ve grev hakkı bu haklara örnektir ve muhalefet etme araçlarının dönüşümü noktasında üzerinde durulan hakların başında gelmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, kapitalist devlet bağlamında muhalefetin bir hak olarak ortaya çıkışının tarihsel koşulları tartışılmıştır. Toplumsal muhalefet; toplumun devlet/siyasal iktidarla olan ilişkisi dâhilinde kendi özerk mücadelesini yaratabilmesi, siyasal iktidarı sınırlandırması ve elde ettiği kazanımları koruması bağlamında yurttaşların mücadeleleri olarak incelenmiştir. Bu süreçte siyasal iktidarların meşruiyetinin ve sınırlarının sorgulanması aracılığıyla yurttaşların kendi kolektif hareket alanlarını yaratmalarına, kamusal alanın ortaya çıkışına ve alternatif kamusal alanların varlığına değinilmiştir. Gerçek anlamda demokratik, eşitlikçi, özgürlükçü ve çoğulcu kamusalılıkların oluşmasında burjuva kamusal alanın tarihselliği ile karşıt kamusalılıklar arasındaki ilişki incelenmiştir. Habermas'ın Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü adlı çalışmasından hareketle, kamusal alan “devletten ayrılmış bir şekilde var olan, devlete eşit olmayan ve devlet dışı siyasal alanı ifade eden bir kavram” olarak

⁷ Bülent Algan, **Muhalefet Hakkı ve Türkiye’deki Görünümü**, Adalet yayınevi, Ankara, 2015, s.2

⁸ Mustafa Erdoğan, “Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Güz 2001, s. 9

⁹ Algan, s. 3.

ele alınmıştır. Bu bağlamda ilke olarak devlete karşı eleştirel söylemin üretildiği ve dolaştığı kamusal alan, sivil toplum içinden ortaya çıkan özgül bir alan olarak kabul edilmektedir. İşlevi ise, eşit haklarla donatılan yurttaşların yasal güvence eşliğinde eleştirel rasyonel bir tartışmayla devleti denetletmeleri olarak kabul görmektedir. Siyasi iktidarın keyfi uygulamalarının sınırlandırılması ve rasyonel hale gelmesi, akıl yürütmenin kamusal kullanımı olgusu önce salonlarda ve kahvehanelerde siyaset dışı tarzda belirlenirken giderek siyasal anlamda kamunun ortaya çıkışını doğurmuştur¹⁰. Bu anlamda siyasal kamusal alan, modern devlete karşı eleştiren bir potansiyel içermektedir. Eleştirel düşüncenin ve özgür bir tartışma ortamının doğması ise öncelikle belli hakların anayasal güvence altına alınmasıyla gerçekleştirilmiştir¹¹. İşte bu alan bugünkü muhalefet etme biçimlerinin doğduğu alanı oluşturmaktadır. Kapitalist üretim biçimi içindeki toplumsal ilişkiler, mübadele ilişkileri üzerinde gelişmek durumundadır ve özel şahısların birbiriyle olan ilişkileri ilke olarak özel sözleşmelere dayandıran bir hukuk sistemi modeli sunmaktadır. Bireyin hukuksal konumu hak ehliyeti kategorisinde belirlenir ve hak ehliyeti artık makama ya da doğuma göre tanımlanmaz. Özel şahıslar arasındaki ilişkilerin zümresel ve devletsel yüklerden kurtarılması ve bu alanları güvence altına alan normlar sistemi özel mülkiyet kurumunu ve onun bağlantıları olarak sözleşme, çalışma ve miras gibi temel özgürlükleri teminat altına almıştır. Yasayla tanınmış bir yetkiye dayanmayan devlet müdahaleleri yapı içinde rasyonelliği ortadan kaldıracağından dolayı ön şart niteliğinde yasaklanmıştır. Siyasal otoritenin ve tüm yurttaşların uyması gereken kuralların, herkes için eşit derecede bağlayıcılığı bulunmaktadır. Tüm bunların gerçekleşmesi için siyasal iktidarın sınırlandırılması gerekir ve bu durum ancak kimi hak ve özgürlüklerin birleşimi ile olur. Kuşkusuz ifade özgürlüğü, düşünce, din ve vicdan özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü doğrudan düşünce üreten kamusal topluluğun alanına tekabül etmektedir¹². Buradan hareketle muhalefet etmenin kamusal alanda var olduğu ve sistem içi çözüm arayışları olarak muhalefet etmenin kamusal alanda gerçekleştiği açıklanmıştır.

¹⁰ Jürgen Habermas, **Kamusallığın Yapısal Dönüşümü**, 12. Baskı, çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, (Kamusallığın Yapısal Dönüşümü), ss:133-157.

¹¹ Taner Timur, **Habermas'ı Okumak**, 2. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2008. s.64-65.

¹² Habermas, s. 159-171.

İkinci bölümün ikinci ana başlığı ise, Fordist Muhalefete Geçiş, Fordist Muhalefet ve Post-fordist Muhalefet kavramsallaştırmasında, toplumsal formasyona uygun araçlarla muhalefeti ve muhalefetin dönüşümünün nedenlerini ve nasıl gerçekleştiğini tartışmaya ayrılmıştır. Bu bağlamda, ilk aşama olarak Fordist Muhalefete Geçiş döneminde; muhalefet hakkı ile bağdaş olan temel hak ve özgürlüklerin ortaya çıkışı ve bu hakların elde etme süreci örnekleriyle birlikte analiz edilmiştir. Grev, sendika ve toplumsal hareketler ve kamusal alan ilişkisi, hak ve özgürlüklerin bağlamında detaylı bir şekilde tartışılmıştır. İkinci olarak Fordist Muhalefet dönemi, 1945 sonrası kapitalist sistemin yapısal dönüşümü ile ilişkili olarak ele alınarak, bu yapısal dönüşümün grev, sendika ve toplumsal hareketlere yansımaları tartışılmıştır. Emeğin ve üretimin örgütlenme biçimlerinin etkileri; hareketlerin aktörleri, hedefleri ve çeşitlilikleri üzerinden örnekleriyle birlikte değerlendirilmiştir. Son olarak Post-Fordist Muhalefet; 1980 sonrası dönemin özellikle kendinden önceki dönemle farklılaşması üzerinden grev, sendika ve toplumsal hareketlerin değişimi bağlamında ele alınmıştır. Küresel toplumsal hareketler, Post-fordist muhalefetin önemli toplumsal muhalefet biçimlerinden biri olarak değerlendirilerek aktörleri, çeşitlilikleri, eylem ve hedefleri üzerine tartışma yapılmıştır. Ele alınan dönemlerde, muhalefetin kamusal alanla olan ilişkisi üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın üçüncü bölümü, muhalefetin geleceğine yönelik güncel tartışmalara ayrılmıştır. Neoliberal küreselleşme sürecinde, eşitsizlikler daha da derinleşirken teknolojik gelişmeler yeni sorunların küresele eklenmesine imkân sağlamış, kapitalizmin parçacıklı yapısı hareketlerin ve öznelerin çeşitlenmesine neden olmuştur. Neoliberal küreselleşme sürecinin gündelik hayata ve siyasal iktidara yansıma biçimi, toplumsal muhalefet üzerine yarattığı etki üzerinden tartışılmaya çalışılmıştır. Kapitalist üretim biçiminin yaşadığı dönüşüm bağlamında hem siyasal iktidarların toplumsal muhalefete karşı takındığı tutum hem de hareketlerin öznelerinin kendilerini tanımlama biçimleri muhalefetin geleceği tartışmalarının ilk adımını oluşturmaktadır. İkinci adım, muhalefetin her toplumsal formasyonda ortaya çıkacağına yönelik varsayımın distopyalar üzerinden tartışılmasıdır. Biz, Cesur Yeni Dünya, 1984 ile Fahrenheit 451'deki ortak özellikler, muhalefet ve demokrasi arasındaki ilişki bağlamında incelenmiştir.

Üçüncü bölümün ana başlığını yeni muhalefet etme biçimleri oluşturmaktadır. Güncel muhalefet örnekleri bağlamında hareketlerin; öznelere, örgütlenme biçimlerine ve amaçlarına değinilmiştir. Bu bağlamda bütünü oluşturan parçaların karşılıklı ve ortak ilişkiselliği üzerine kurulacak bir toplumsal muhalefetin örgütlenmesinin önemine vurgu yaparak müşterekleştirme pratikleri, ağ mücadeleleri ve sosyal medya üzerinden güncel toplumsal muhalefet örnekleri inceleme konusu yapılmıştır. Ortak ve aynı zamanda kimseye ait olmayan alanların yurttaşlar tarafından kullanımına ilişkin günümüzde de devam eden mücadeleler meselenin tarihselliğine vurgu yapmaktadır. Müşterekleştirme pratikleri, dünyanın pek çok noktasındaki yurttaşların sermaye birikim sürecinin neden olduğu toprakların, kaynakların ve yaşam dünyalarının mülksüzleştirilmesine karşı geçim kaynaklarının ya da ortak değerlerine yönelik sürekli olarak yapılan ve yeniden yapılan, yaratılan ve aşınmış alanların savunmanın mücadelesi anlamında dinamik bir eylem alanı olarak görülmektedir. Ağ mücadeleleri ve sosyal medya aracılığıyla elde edilen yeni muhalefet biçimleri ise, iletişim teknolojindeki gelişmeler aracılığıyla kitlelerin çok hızlı bir şekilde birbiri ile etkileşime geçebilmesi ve dünyanın farklı noktasında gerçekleşen olaylar hakkında bilgi sahibi olabilmesi temelinde tartışılmıştır. Bu bağlamda kitlelerin örgütlenme ve ifade özgürlüğü kapsamında giderek artan bir şekilde yeni teknolojilerden faydalandığı görülmektedir.

Sonuç olarak çalışma kapsamında, uluslararasılaşan sermaye ve giderek otoriter nitelikler kazanan devlet biçimleri karşısında günümüz teknolojisinin sağladığı avantajlar ile geçmiş dönem muhalefet pratiklerine yeni biçimler eklemleyen toplumsal muhalefet, tarihsel bir bütünlük içerisinde ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. DEVLET

Muhalefeti kuramsal olarak tartışma konusu yapabilmek için ele alınması gereken ilk kavram devlet olgusudur. Devlet, muhalefetin karşısına konumlanan temel güç olarak kabul edilmektedir ve siyasal iktidarın kurumsallaşması sonrasında tarihsel olarak her dönemde karşımıza çıkmaktadır. Devletin yapısı ise, direniş biçimlerini ve muhalefetin bir olgu olarak yerine getirilme biçimlerini belirlemektedir. Bu bağlamda öncelikli olarak devletin yapısını tanımlamak ardından bu koşullar altında muhalefet etme olgusunun varlığını tartışmak amaçlanmaktadır. Muhalefet açısından devlet, yalnızca mücadele edilen değil aynı zamanda mücadelenin bir tarafıdır¹³. Hobsbawn, modern devlet öncesi dönem ile sonrasında siyasete katılma faaliyeti arasında temel bir fark olduğunu belirtmekle birlikte iki dönemde de farklı biçimlerde de olsa siyasal iktidara karşı geliştirilen faaliyetler olduğunu altını çizmektedir¹⁴. Tilly ise, devlet, iktidar ve devletin yapısal dönüşümü bağlamında kolektif eylem biçimlerinin değiştiğini ifade etmektedir¹⁵. Wallerstein modern devlet ile, sistem karşıtı hareketlerin başladığını belirtmektedir. Bu noktada temel, halkın "artık" yurttaşlar olarak tanımlanmasıdır. Tebaadan yurttaş geçiş radikal bir kopuşun ifadesidir. Çünkü yurttaş olmak, herkesin siyasal kararların alınmasına eşit düzeyde katılması hakkını içermektedir ve herhangi bir soya ya da statüye dayalı üstünlüğü ortadan kaldırmaktadır. Siyasal anlamda örgütlenme ve bunun özellikle oy hakkı kapsamında yasal bir zemini doğmuştur¹⁶. Bu kapsamda çalışmada, pre-kapitalist toplumlarda karşı duruş geliştirme; direniş biçimi¹⁷ olarak adlandırılmakta kapitalist toplumda ise,

¹³ Charles Tilly, *The Rebellious Century*, Harvard University Press, Cambridge, 1975, s. 61'den aktaran Lynn Hunt, "Charles Tilly'nin Kolektif Eylemi", **Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, (ed Skocpol, T), çev. Fethi Ahmet, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss: 270- 304, s. 295.

¹⁴ Eric Hobsbawn, *Peasants and Politics*, **The Journal of Peasant Studies**, Sayı:1, 1973. (published online 2008), ss: 3-22, p. 5.

¹⁵ Charles Tilly. **From Mobilization to Revolution**, Random House, Newyork, 1977, s.1-12.

¹⁶ Immanuel Wallerstein, **Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş**, çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy 2. Baskı, BGST Yayınları, İstanbul, 2011, s. 96.

¹⁷ Jocely A. Hollander ve Rachel L. Einwohner çalışmalarında direniş kavramının net bir tanımının yapılmasının mümkün olmadığını belirterek, kavramın hem bireysel hem de kolektif yanına vurgu yapmaktadır. Kavram hem öznel çıkarlar için mücadeleyi hem de siyasal iktidara yönelik bir karşı

muhalefet ile kavramsallaştırılmaktadır. Bu noktada temel ayırım yasal güvenceye dayalı bir hak olarak ele alınması çerçevesinde yapılmaktadır.

Çalışma kapsamında, öncelikli olan devletin tanımlanmasına ilişkin genel bir çerçeve oluşturmak ve bu çerçeveyi toplum yapısı bağlamında değerlendirmek önceliklidir. Devletin tarihsel rolü ve anlamı üzerine tartışma, sınıf devleti kuramından hareketle yapılmaktadır. Bu bağlamda uygarlık öncesi toplumlardan uygarlık dönemine uzanan tarihsel süreç, devletin ortaya çıkışı üzerinden analiz edilmektedir.

Üretici güçlerle üretim ilişkilerinin tamamı, tarihsel olarak verili bir üretim biçimini ve toplumsal yaşamın maddi temelini meydana getirmektedir¹⁸. Marx tarihi birbirini takip eden üretim biçimleri¹⁹ üzerinden tahlil etmiştir. Tarihsel çizgide üretim biçimleri; köleci üretim biçimi, feodal üretim biçimi ve kapitalist üretim biçimi olarak üç döneme ayrılır. Her üretim biçimi belirli bir devlet tipine tekabül etmektedir ve Marx'a göre tarihsel dönem kendi yasaları vardır ve bu yasalar üretim biçimi tarafından belirlenir. Her üretim biçiminde, üretici güçlere²⁰ ve üretim ilişkilerine göre şekillenen sınıflar arasında siyasal mücadele vardır. Bu bağlamda üretim ilişkileri için kısa bir parantez açılması gerekmektedir. Tarihsel çizgide üretim biçimleri ve bununla bağlantılı olarak ele alınan devleti tanımlarken üretim ilişkileri kavramı da önemlidir. Üretim İlişkileri, üretici güçler ile yapısal bir ilişki içerisinde olan ve insan iradesinden özerk ve zorunlu bir şekilde kurulan ilişkidir. Marx'a göre, maddi üretici güçlerin

duruşu birlikte tanımlamaktadır. Çalışma kapsamında pre-kapitalist toplumlardaki karşı duruş durumuna "direniş biçimleri" kavramının kullanılması özellikle sembolik bir biçimde örgütlenmesine atıf yapmak amacıyla seçilmiştir. Sessiz kalmak, dans etmek, ana dilinde geleneksel hikayeleri anlatmak ya da deneyimleri paylaşmak direniş biçimleri olarak görülmektedir. Direniş, aktif ya da pasif bir şekilde olabilmektedir. Jocelyn A. Hollander ve Rachel L. Einwohner, "Conceptualizing Resistance", **Sociological Forum**, Cilt: 19, No: 4, 2004, s. 535-536; ss: 533-554.

¹⁸ Zubritski Mitropolski, Kerov, **İlkel Toplum, Köleci Toplum ve Feodal Toplum**, çev. Sevim Belli, 15. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2011, s. 24.

¹⁹ Üretim biçimi, emek ile özel mülkiyet sahipleri arasındaki ilişkinin hukuk ve siyaset dışında doğrudan iktisadi olarak belirlenmesidir ve üretici güçler ile üretim ilişkilerinin birliği üretim biçimini doğurmaktadır. Marx maddi yaşamın üretim biçiminin toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecinin koşullarını oluşturduğunu söylemektedir. Karl Marx, **Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı**, çev. Sevim Belli, 7. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2011, s. 39.

²⁰ Üretici güçler, tarihsel olarak erişilmiş teknolojik düzey ile bu düzey sınırları içerisinde iş sürecine dahil edilmiş emeğin durumunu ifade etmektedir. Dar anlamda üretim araçları ile emek arasındaki ilişki şeklinde özetlenebilecek kavram, geniş anlamıyla teknolojik düzey ile uyumlu uzmanlık gerektiren bilimi; emek ile ilgili olarak da emeğin eğitilmesini kapsamaktadır. Ahmet Bekmen, Marksizm Praksis'in Teorisi, **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasi İdeolojiler**, (der. H. Birsan Örs), 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 185. Emek ve üretim araçlarının birlikteliğinin insan faaliyetlerinin maddi temelini oluşturduğunu ifade etmektedir. İnsanı, ihtiyaçlarını karşılamak üzere var olan toplumsal güç olarak tanımlanmaktadır. Bunun nedeni, ihtiyaçların toplumsal olarak belirlenmesidir. Böylece kavramın toplumsal yanına vurgu yapılmaktadır. Sayer, *The Violence Of Abstraction*, Oxford, 1989, s.27.

belirli bir gelişmişlik düzeyine denk gelen ilişkilerini tanımlamaktadır. İnsanlar bu ilişkilerin ortasına doğmaktadır ve toplumsal olarak belirlenmiş ihtiyaçların karşılanması amacıyla bu ilişkileri zorunlu olarak devam ettirmektedir. Marx Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı 'da bu durumu şu şekilde açıklamıştır.

Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar aralarında zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesiyle örtüşür. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını belirli bir toplumsal bilinç biçimiyle örtüşen bir hukuki ve siyasal üst yapının üzerine yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilinçlerini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır²¹.

Bu bağlamda üretim ilişkileri; maddi üretici güçlerin belirli bir aşamasında var olan üretim sürecini esas alan, bu faaliyetin gerçekleştirilme biçimini, faaliyet sonucu elde edilenlerin nasıl tüketileceğini, dağıtımının nasıl yapılacağını ve nihayetinde nasıl bölüşeceğini belirleyen ilişkilerdir. Üretim ilişkileri üretici güçlerle iktisadi sahiplik aracılığıyla kurulur ancak yalnızca iktisadi ilişki düzeyinde kalmaz. Bir yandan iktisadi ilişkiler olarak ortaya çıkarken diğer yandan da hukuki ve siyasal ilişkiler aracılığıyla resmi yön kazanır. Üretici güçler ile üretim ilişkileri arasında, kendini sürekli olarak yeniden üreten karşılıklı bir ilişki vardır.

Bir üretim tarzı içinde üretici güçler ile üretim ilişkileri birbiriyle uyumludur. Bunun sonucu olarak üretim ilişkileri ile ideolojik hukuki ve diğer toplumsal ilişkiler arasında bir uyumluluk söz konusudur (Kastedilen temel ile üst yapı arasındaki uyumluluktur). Gelişimin belirli bir aşamasında toplumun var olan üretim ilişkileriyle karşıtlığa düşülmesi durumunda toplumsal devrimler başlamaktadır²².

Bu bağlamda Marx, tarihsel sürecin dinamiği hakkında yöntemsel olarak açıklamalar yapılmasına imkân sağlayan bir yol haritası sunmaktadır. Toplumların tarihsel gelişmelerin her döneminde koşullarını şekillendiren belirli üretici güçlere dayandığı ve bu üretici güçlerin kendi yapılarında sahip olduğu çelişkilerin, yeni bir toplumsal evrim döneminin ortaya çıkmasına neden olduğu varsayılmaktadır²³.

Toplumsal yaşamın temelini maddi malların üretimi oluşturmaktadır. Maddi malların üretimini belirleyen ise ihtiyaçlardır. İnsanlar, yaşamlarını devam ettirmek

²¹ Karl Marx, Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı, s. 39.

²² Karl Marx, Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı, s. 39-40.

²³ Gordon Childe, **Tarihte Ne Oldu?** çev. Alaeddin Şenel ve Mete Tunçay, 6. Baskı, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2014, s.12.

için gereksinimlerini üretmek zorundadır ve hiçbir üretimin tek başına gerçekleştirilebilme imkânı bulunmamaktadır. Bu bağlamda ortak hareket ederek maddi malların üretimi süreci onları toplum halinde birleştirmektedir²⁴. Childe, tarihsel formasyonun herhangi bir anındaki bir toplumu, ihtiyaçlarını karşılamak için üretmek ve yeniden üretmek²⁵ zorunda olan bir *iş birliği örgütü*²⁶ olarak inceleyebileceğimizi ifade etmektedir. Aynı zamanda ekonomik alanda devrim niteliğinde yaşanan değişimleri anlamak için nüfus artışını izlemek tarihsel bir sınıflandırma yapma imkânı vermektedir²⁷. Morgan'dan hareketle²⁸ uygarlık öncesi ve uygarlık döneminin aşamaları Yabanıllık dönemi, Barbarlık dönemi ve Uygarlık dönemi²⁹ olarak sınıflandırılmaktadır. Morgan'a göre, *modern kurumların kökleri barbarlık dönemine uzanmakta; aynı kurumların tohumları ise, barbarlık dönemiyle, daha da önceki yabanıllık döneminden devralınmış bulunmaktadır*³⁰.

Yabanıllık dönemi: İnsanların ilkel barınaklarda yaşadığı dönem ile başlamaktadır. Tıpkı hayvanlar gibi doğada buldukları ile beslendikleri, doğa ürünlerini hiç değiştirmeden olduğu gibi kullandıkları aşama başlangıç olarak kabul edildiğinde özellikle avlanmak için ok ve yay üretimine başlandığı bir gelişme

²⁴ Zubritski Mitropolski ve Kerov, s. 19-23.

²⁵ Engels, bu üretimin iki boyutlu olduğunu belirtir. İlk boyut beslenme, giyinme, barınma amacına hizmet sağlayan nesnelerin ve bu amaca yönelik işlevsel aletlerin üretimidir. İkinci boyut ise, türün üretilmesidir yani nüfus arzı. Friedrich Engels, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, çev. Kenan Somer, 9. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 1990, s. 12.

²⁶ Childe, s.30. Ek olarak bu örgüt tek bir örgüt biçiminde örgütlenmiş değildir. Bunun nedeni çok çeşitli coğrafyalara yayılmış olmasıdır ve her biri kendi özel kurallarını geliştirerek bunları birbirine aktarmıştır. Yeryüzünün çeşitli yerlerine dağılmış olarak yaşayan toplumsal gruplar, hem birbirinden uzaklaşarak küçük gruplar kurmuşlar hem de ilkim değişikliği gibi çeşitli etkilerle birbirlerinden farklılaşmışlardır. Bu durumda, çeşitli geleneklerin ve birbirinden farklı birçok toplumun ortaya çıkmasını sağlamıştır. S: 30-31. Morgan'da Eski toplum adlı çalışmasında, insan toplumlarının, coğrafi-konum, fiziksel koşullar ve örgütlenme biçimlerinin elverişsizliği nedeniyle farklılıklarla karşılaştıklarını belirterek, aynı süreçleri daha farklı biçimlerde geçtiklerini belirtmektedir. Lewis Henry Morgan, **Eski Toplum**, çev. Ünsal Oskay, Payel Yayınları, İstanbul, 1986, s. 9-11.

²⁷ Childe, s. 36. Örneğin neolitik dönemde nüfus artışı, insanların yaşadıkları alanların genişlemesine neden olmuş, toplumun nüfusuna eklenen her bir aile yeni toprakların tarıma açılmasını gerekli kılmış böylece neolitik ekonomi yeryüzüne yayılmaya başlamıştır. s. 82.

²⁸ Engels, çalışmasının giriş bölümünde uygarlık öncesi toplumların sınıflandırılmasını Morgan'a dayalı olarak tanımladığını belirtmektedir. Morgan'ın "Eski Toplum" adlı çalışmasından hareketle sınıflandırmayı yapmıştır. Engels, Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, s. 27. Morgan çalışmasında, etnik dönemler tanımlaması yaparak, bu dönemleri gelişme çizgileri içerisinde alt başlıklara ayırarak incelemiştir. Varlıksürdürme, Yönetim, Dil, Aile, Din, Ev içi Yaşam ve Mimarlık, Mülkiyet sırasıyla gelişme çizgisini ifade etmektedir. Morgan, s. 71.

²⁹ Morgan, s. 76, Engels, Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, s. 27, Childe, s. 36. Childe Morgan'ın tanımlanmasından hareket ederek Yabanlık dönemi için Paleolitik vahşet kavramını kullanmaktadır. Bu dönemlerin hepsi kendi içerisinde aşağı, yukarı ve orta şeklinde ayrılmaktadır. Ancak çalışmayı bağlamından koparmamak adına genel bir tanımlama yapılmaya çalışılmıştır.

³⁰ Morgan, s. 70.

çizgisini dönemselleştirmektedir³¹. Toplayıcılık ekonomisi, bu dönem insanlığın geçim kaynağı olmuştur³² ve ok ve yay üretim ve çömlek yapımı ile son bulmuştur³³. Klan biçiminde örgütlendikleri ve aileyi bir kurum olarak ikinci plana attıkları ifade edilmektedir³⁴.

Barbarlık Dönem: Morgan için barbarlık döneminin başlangıcının ayırt edici unsuru çömlekçiliğin bulunması ve kullanılmasıdır. Çömlekçiliğe yapılan bu özel atıf şehirleşme ile arasında kurulan ilişkiden kaynaklıdır. Hayvanların evcilleştirilmesi ve sulu tarımın başlaması ile devam eden dönem, demir madeninin eritilmesi ve alfabenin üretilerek yazıya dökülmesi ile son bulmuştur³⁵. Barbarlığın yukarı döneminde, demirin eritilmesi ve çeşitli araçlarla kullanılmaya başlanması özellikle saban aracılığıyla büyük tarlaların ekiminin dönüşümleri başlattığı ifade edilmektedir.

Childe'in neolitik devrim olarak tanımladığı bu aşama, ekonomik ve bilimsel bir devrimdir. Bu dönemin topluluklarında cinsiyete dayalı ilkel bir iş bölümü hakimdir. Erkekler avlanırken kadınlar üretim arzının devamlılığını sağlayan en önemli unsur olarak fazla hareketli bir yaşamı benimsemeyeceklerinden kaynaklı ilkel anlamda tarımı gerçekleştirmekteydiler³⁶. Childe'a göre, neolitik devrimi başlatan bu ilkel çabanın dönüşümüdür. Zamanla hangi tohumun ekilebileceği öğrenilip çeşitli aletlerin kullanımıyla araziler ekilmeye başlanmıştır. Bu durum toplumlara, ihtiyaçlarını karşılamak için ürün depolama gerekliliğini zorunlu kılmış, doğada hazır bulunmayan yeni ürünler elde etmelerini sağlamıştır. Sonrasında yeni ekonomi tarafından üretilen artık-ürün küçük bir sınıfın elinde toplanmış ve böylece toplumsal sınıflar oluşmaya başlamıştır. Neolitik toplumların ekonomisi, barbarlık döneminin toplayıcı ekonomisinin yerini alırken çobanların üretmek amaçlı hareketleri, en önemli üretim biçimi konumuna gelmiştir. Bu dönemin aynı zamanda farklı ekonomik düzeylerdeki toplumların karşılaşmasına, rekabetin doğmasına ve bu durumun

³¹ Engels, Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, s. 28-29.

³² Childe, s. 36

³³ Morgan, s. 77. Morgan özellikle barbarlığın ilk döneminden uygarlık dönemine hiçbir kabilenin kalmadığını belirtmektedir. Konuşma dilinin başlangıcı olarak bu dönemi görmektedir.

³⁴ Childe, s. 59.

³⁵ Morgan, s. 78-79, Engels, Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, 29-31 ve Childe, 36-37.

³⁶ Doğal iş bölümü öncelikli olarak cinsiyete dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Bir arada yaşamının bir sonucu olarak doğmuş ve toplumun üretici güçlerinin gelişiminde önemli bir aşama olarak ifade edilmektedir. Erkeklerin avcılık kadınların ise toplayıcılık ve ev bakımı şeklinde gerçekleşen doğal iş bölümü emeğin üretkenliğinde artış sağlamıştır. Basit iş bölümü zamanla yerini uzmanlaşmaya dayalı iş bölümüne bırakmıştır. Zubritski, Mitropolski ve Kerov, s. 33.

sonuçlarının da savaşlara neden olduğu ifade edilmektedir. Childe’a göre bu dönemde elde edilen başarılar, şehir devrimi olarak tanımlanan sürecin bařlangıcıdır³⁷.

Uygarlık Dönemi: Kabaca yazının bulunmasıyla başlayarak günümüze kadar ulaşan dönemi kapsamaktadır. Uygarlık dönemi için ayırt edici tanımlama; insanlığın kendi ihtiyaçları için doğayı hammadde olarak kullanmaya başlamasıdır. Üretim arzının artışı nüfus artışını hızlandırmış ve küçük bir alan üzerinde yoğunlaşma ise tek bir yönetim altında bir araya gelinmesiyle sonulanmıřtır³⁸. Tarihsel süreçte uygarlık döneminin gelişmeleri kısaca şu şekilde özetlenmektedir. Demirin saban olarak kullanılmaya başlaması büyük ölçekli tarlaların ekimine imkân sağlamış, saban tarımsal arazilerde kullanılmaya başlaması kadınların ilkel tarım ile ilişkisini keserken erkeğin ekonomik durumunu güçlendirmiştir. Ataerkil aile içerisinde iş bölümü artık uzmanlaşmaya dayalı olarak gerçekleştirilmeye bařlamıřtır³⁹. Childe’a göre bu durum analık hukukun üstün ilkelerinin ortadan kalkması iken⁴⁰, Engels için kadınların tarihi yenilgisidir⁴¹. Teknolojik gelişim artı ürünün oluşmasına ve onun depolanmasına yönelik yeni bir iş bölümü yaratmıştır. Depolama ise, yazının bir gereklilik olarak bulunmasını sağlamıştır. İkinci iş bölümü olarak tarihselleştirilen bu dönem, değişimleri oldukça hızlandırmıştır. Üretilen artık-ürünün, küçük bir azınlık sınıfın elinde toplanmaya başlaması, toplumun sınıflara bölünmesine neden olmuřtur⁴². Bu süreç ilk şehirlerin ortaya çıkışı ile bağlantılıdır. Üretici glerin ilerlemesi insanların üretim çeşitli alanlarında uzmanlaşmasını sađlamıřtır⁴³. Süreç bağlamında şehirlerde zanaatkar, ameleler ve tüccarlar gibi farklı uzmanlaşmaya dayalı iş bölümü ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle tüccar sınıfının ortaya çıkması, yani üretim tamamen dışında yalnızca değişim üzerinden kazanç elde eden bir sınıfın ortaya çıkması üçüncü iş bölümü olarak tanımlanmaktadır⁴⁴. Belirli bir miktar artık ürün elde edilmeye başlamasının, toplumsal ilerleme açısından bir başka önemli değişikliği,

³⁷ Childe, s. 37. Childe, tükettiğinden fazlasının üretilmeye başlamasının elde edilen artı ürünün depolanması ile sonuçlandığını belirtirken bu artı ürün ile yeni şehir nüfusunun beslenmeye başladığını ifade etmektedir. Childe, s. 63-85.

³⁸ Engels, Ailenin, zel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, s. 32.

³⁹ Neil Faulkner, **Marksist Dünya Tarihi Neandertallerden Neoliberallere**, ev. Tuncel ncel, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s. 38.

⁴⁰ Childe, s.102

⁴¹ Engels, Ailenin, zel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, s. 166-167

⁴² Childe, s. 115

⁴³ Zubritski Mitropolski ve Kerov s. 33.

⁴⁴ Engels, Ailenin, zel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, s. 170.

uzmanlaşmayla beraber üretim araçlarının bireyselleşmesidir. Bu durum üretim üzerindeki emeğin sonuçları itibariyle farklı değerlendirilmesine neden olmuştur. Üretim içerisinde diğerlerine göre daha etkin bir rolü olan daha farklı değerlendirilmeye başlanmış, emeğin üretkenliği değişmiş ve bu durum eşit bölüşüm ilkesinin ortadan kalkmasına neden olmuştur. Ataerkil aileler, birlikte üretime gitmeyip kendi ihtiyaçlarına göre artık ürün üretmeye başlamıştır. Özel mülkiyet olarak tanımlanabilecek bu olgu, ortak üretim ve üretim araçlarının ortak kullanılmasının emeğin üretkenliğinde yeterli artışı sağlamadığı için terkedilmesiyle ortaya çıkmıştır. Topluluk içinde yaşayanlar, artık ürünü pazarda değişime sokabilme amacına yönelik olarak farklı farklı malların üretimine başlamış ve böylece özel mülkiyet ortaya çıkmıştır⁴⁵. Gelişmiş ilk sınıflı toplumların ortaya çıkması MÖ 3000 yılı civarı olarak ifade edilmektedir⁴⁶. Tarihsel olarak toplum, köleliğin kurumsallaşmasıyla birlikte ilk defa üretim araçlarına sahip olanlar ile olmayanlar olarak ikiye ayrılmıştır⁴⁷. Bir arada yaşamın bir gereklilik ortaya çıkması iktidarın kurumsallaşması denilen koşulları yaratmıştır. Engels bu durumu şu şekilde özetlemektedir.

*Kan bağı üzerine kurulmuş eski toplum, yeni yeni gelişmiş toplumsal sınıfların çatışması sonucu değişir; yerini, artık dayanaklarını kan bağı üzerine kurulmuş toplulukların değil, belirli bir ülkede yaşayan toplulukların oluşturduğu devlet içinde örgütlenen aile rejiminin tamamen mülkiyet rejimi tarafından belirlendiği günümüze kadar gelen yazılı tarihin bütün özünü biçimlendiren sınıflar çatışması ve sınıflar savaşımının bundan böyle içinde özgürce geliştiği yeni bir topluma bırakır*⁴⁸.

Şehirlerin gelişmesi ve bu şehirlerin diğer barbar saldırılarına karşı korunması ihtiyacı çatışmaları azaltacak kurum olarak “devleti” doğurmuştur. Devlet, sınıf çatışmalarını azaltan ve bunları belirli sınırlar içerisinde tutan bir güç olarak görülmektedir⁴⁹. Engels’in Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökenleri isimli çalışmasındaki devlet tanımlaması açıklayıcı olduğu için başlangıç olarak seçilmiştir. Engels devleti şu şekilde tanımlamaktadır;

..... Devlet topluma dışardan dayatılmış bir güç değildir. Hegel’in ileri sürdüğü gibi, “ahlak düşüncesinin gerçekliği”, “aklın imgesi ve gerçekliği” de değildir.

⁴⁵ Zubritski Mitropolski ve Kerov, s. 56-60.

⁴⁶ Faulkner, s. 39.

⁴⁷ Zubritski Mitropolski ve Kerov., s. 62.

⁴⁸ Engels, s. 12.

⁴⁹ Childe, s.115-116. Bu noktada devlet, “savaş şefi” olarak tanımlayabilecek olan kişinin fiziksel bütünlüğünde tanımlanmıştır. Kral tanrısal özelliklerle bütünleştirilmiştir.

Devlet, daha çok toplumun gelişmesinin belirli bir aşamasındaki bir üründür. Bu toplumun, önlemekte yetersiz bulunduğu uzlaşmaz-karşıtlıklar biçiminde bölündüğünden, kendi kendisiyle çözülmez bir çelişki içine girdiğinin itirafıdır. Ama, karşıtların, karşıt iktisadi çıkarlara sahip sınıfların, kendilerini ve toplumu kısır bir savaşın içinde eritip bitirmemeleri için, görünüşte toplumun üstünde yer alan çatışmayı hafifletmesi, "düzen" sınırları içinde tutması gereken bir güç gereksinmesi kendini kabul ettirir; işte toplumdaki doğan, ama onun üstünde yer alan ve gitgide ona yabancılaşan bu güç, devlettir⁵⁰.

Engels'in ifade edişiiyle devlet, sınıf çelişkilerinin bir sonucudur ve aynı zamanda da bir kanıtını oluşturmaktadır. Engels için devlet, toplumun içinden çıkmıştır ancak zamanla toplumun üzerine çıkarak topluma yabancılaşmıştır. İktisadi koşulların toplumu çeşitli sınıflara bölmesi gentilice örgütlenmesinin sonunu getirerek, üçüncü bir güç olarak sınıflar arasındaki uzlaşmaz çelişkileri bastırması amacına yönelik olarak devlet bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Tarihsel olarak aynı dönemlerde çeşitli bölgelerde farklı özelliklere sahip devletler ortaya çıkmaya başlamıştır yine de siyasal iktidarın kurumsallaşması süreci açısından ortaklaştırılan noktalar bulunmaktadır. Devletin sahip olduğu temel özellikler olarak sıralayabileceğimiz bu nitelikler; toprağa dayalı olarak bölünme, kamu gücünün ortaya çıkışı ve vergilerdir. Devlet, sınıfsal uzlaşmazlıklar içerisinde bunları dengeleyen bir mekanizma olarak ortaya çıktığından ötürü, iktisadi olarak egemen olan bu sayede siyasal olarak da egemen olan sınıfların tarafı olarak ifade edilmektedir⁵¹.

1.1.1. Köleci Toplum ve Devlet Yapısı

Kölelik, emeğin üretkenliği ile bağlantılı bir sürecin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. *Emek üretkenliğinin artması insan üzerindeki mülkiyettir ve maddi malların doğrudan üreticisi üzerindeki mülkiyeti ortaya çıkarmıştır⁵².* İnsanın kendi tükettiğinden fazlasını üretmeye başlamasıyla birlikte, toplumun bir bölümü tutsağı çalıştırarak onun ürettiği maddi mallara el koyma yoluna gitmeye başlamış, köle emeği zenginlik kaynağı olmuştur ve bu zenginliğin sahibi kesimlerin güçlenip kölelik düzenini sağlam temeller üzerine inşası, köleci toplumların kurulmasına neden olmuştur. Kölenin kendisinin de özel mülkiyete konu olan bir meta olması kölenin

⁵⁰ Engels, Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, s.175.

⁵¹ Engels, Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni s.176-177.

⁵² Zubritski Mitropolski ve Kerov, s. 60.

kendisine, ürettiklerine, emeğine ve nesline sahip çıkma hakkını da yok etmektedir. Yani özel mülkiyet olarak köle, meta üretimi ve nihayetinde üretimin yeniden üretimi noktasında başat unsur haline gelmektedir⁵³.

Kölecî üretim biçimi, tamamen mülksüzleştirilmiş üreticiler ile zor gücünü elinde bulunduran özel mülkiyet arasındaki ilişkiyi ifade ederken, kölecî devlet bu ilişkilerin yerleşmesini sağlamaktadır. Kölecî toplumların üretim ilişkilerini tanımlayabilmek adına yalnızca Mezopotamya’da değil kölecî dünyanın tümünde uygulanan Hammurabi yasaları oldukça önemli bir tarihsel kaynaktır. Bu yasalar, geniş bir şekilde köle ile efendi arasındaki ilişkileri düzenlemektedir ve genel çerçevede köle sahibinin çıkarlarını korumaya yönelik kuralları içermektedir⁵⁴. Kölecî devletlerin en yüksek temsilci hükümdar olarak kabul edilmektedir. Toprakların büyük bir çoğunluğu hükümdarın malı kabul edilmekte ve savaş aracılığıyla bu topraklar genişletilmektedir.

Hâkim üretim ilişkileri göz önüne alındığında devlet, kaba kuvvet kullanımını kendi tekeline tutarak bu üstünlüğü çeşitli araçlarla (din, hukuk, gelenek, halk inançları) desteklemiştir. Aynı zamanda vergiyi kurumsallaştırarak devamlı bir gelir kaynağı elde etmiştir⁵⁵. Merkezileşmiş despotizm Asya ve Afrika kölecî devletlerinin bir özelliği olarak ortaya çıkmakta ve artık ürün toplumdaki tüm üreticiler tarafından üretilmektedir. Antik Yunan ve Roma’da ise kölelik site devletleri temelinde kurumsallaştığından artık ürün köle sahiplerine dayanmaktadır⁵⁶. Bu durum, bütün yurttaşlık haklarına sahip olan köle sahipleri ile köleler ve köleler dışında kalıp hiçbir hakka sahip olmayan özgür yurttaşlar gibi farklı bileşenlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. “*Atina’da, toplam 90.000 dolaylarında özgür yurttaş bulunmaktadır ve 365.000’den çok köle vardır. Bir yetişkin erkek yurttaş, en az on sekiz köle düşmektedir*⁵⁷”. Kölelerin sayıca üstünlüğü servetin belirli ellerde yoğunlaşmasına imkân sağlamıştır. Devlet kendi varlığını güçlendirmek adına kendine yakın sınıflar

⁵³ Tom Bottomore, **Marksist Düşünce Sözlüğü**, çev. Mete Tunçay, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 363.

⁵⁴ Zubritski, Mitropolski ve Kerov, s. 60. Toplumsal ilişki bağlamında kölelerin varlığı, köle sahibinin hakları, kölelerin ölümü vb. durumları düzenlemektedir. Örneğin Hammurabi kanunlarına göre bir kölenin kaçmasına yardım ve yataklık eden kişi ölüm cezasına çarptırılmaktadır.

⁵⁵ Cem Eroğlu, “Siyaset”, **Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler arası İlişkiler** (der. Gökhan Atılğan ve E. Attila Aytekin), 5. Baskı, Yordam Yayınları, İstanbul, 2015, s. 24.

⁵⁶ Zubritski Mitropolski ve Kerov, s. 95.

⁵⁷ Engels, Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, s.123.

oluşturarak onlarla iş birliği içerisinde girerken halk devlete ayni ve nakit olarak vergi ödemekle yükümlü kılınmıştır. Bu yetkiyi kullanma gücü krala aittir ve kral mutlak iktidarını tanrıdan aldığı için bu yetkinin yine ancak tanrı tarafından kontrol altına alınabileceği düşüncesi hâkim olmuştur.

Köleci toplum, köle emeğinin teknik gelişme ve toplumsal ilerleme bağlamında bir engel oluşturmaya başlamasıyla bir bunalıma girmiştir. Kolonluğun gelişmesiyle birlikte üretici güçlerin düzeyi başka bir üretim ilişkisini gerekli kılmıştır⁵⁸.

1.1.2. Feodal Toplum ve Devlet Yapısı

Feodalizm köleliğin uzun süreli krizi tarafından şekillendirilmiştir. Cermen kavimlerin, Roma İmparatorluğuna sürekli saldırıları bu tarihsel dönemin sonunu getirirken Cermen kavimlerin kendi geleneklerini bu coğrafyalara yayması ve destek bulması feodal ilişkilerin kurulmasını sağlamıştır⁵⁹.

Feodal üretim biçimi, topraklandırılmış üreticilerle hukuki yetki ile donatılmış özel mülkiyet sahipleri arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. Artı ürüne, “*Feodal rantın asıl olarak tarıma dayanan bir toplumda kendi geçimlik gereksinimleri bulunan ve aileye dayalı bir emek gücüne sahip bulunan küçük üreticiler niteliğindeki kiracı köylülerden feodal senyörler aracılığıyla*”⁶⁰ el konulmasıdır. Feodal dönemin en önemli üretim aracı topraktır ve toprak yalnızca senyörlerin elindedir. Köylü, üretim araçlarını elinde tutarak toprağı senyör adına işlemektedir. Bu sayede, köleci üretim biçimi aksine kendi küçük ev ekonomisini yaratma imkânı kazanmıştır. Aynı zamanda köylü kişisel olarak senyöre bağlı hale gelmektedir⁶¹. Feodal toplum bağlamında direniş biçimleri tartışılırken bu nokta belirleyicidir. Yönetilen sınıflar açısından herhangi bir hak ve özgürlüğün gelişmemesinde bu kişisel bağımlılığın etkisi büyüktür. Parçacıklı siyasal iktidarların görüldüğü feodalizmde kurallar, lord ve vassallar arasındaki ilişkileri düzenlemeye yöneliktir⁶². Feodal devlet, kralın

⁵⁸ Zubritski, Mitropolski, Kerov and vd., s. 139.

⁵⁹ Peny Anderson, **Passages from Antiquity to Feudalism**, New Left Books, Londra, 1974. s.128.

⁶⁰ Bottomore, s. 232.

⁶¹ Zubritski, Mitropolski, Kerov, s. 164.

⁶² Gianfranco Poggi, **Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği**, çev. Aysun Babacan, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014 s. 55. Yasalar bağlamında belirli bir ortaklığın söz konusu

kendisiyle eşdeğer tutulmaktadır ve aracı olarak soylular kabul edilmektedir. Toplum bir piramit şeklinde sınıflara ayrılmıştır. Piramidin en tepesi kral simgelerken aşağıya doğru toplumsal yapı sayısal olarak genişlemektedir.

Feodal toplumda, kentler ticari üretim merkezleri ortaya çıkmaya başladıkça, zanaatçı ve çiftçi arasında ayırım gerçekleşmiş ve üretilen ürünlerin meta olarak pazarda satılması süreci başlamıştır. Bu durum, üretim ilişkilerindeki bir değişikliği bağrında taşımıştır. Kişiselleşmiş köylü ekonomisinin zamanla pazar için üretime doğru evrilmesi, feodal toplumun yapısının çözülmeye başlamasına ve kapitalist üretim ilişkilerinin doğuşuna imkân sağlamıştır.

1.1.3. Kapitalist Toplum ve Devlet Yapısı

Marx'a göre tarih birbirini takip eden üretim biçimlerinde oluşmaktadır. Üretimin feodal biçimi yerini kapitalist topluma bırakmıştır ve bu süreç toplumun devrimci bir dönüşümüdür. Kapitalist üretim biçimi, üretim araçları sahipliğinden soyutlanmış üreticiler ile hukuki ve siyasi erkten soyutlanmış sermaye sahipleri arasındaki çıplak iktisadi ilişkiyi ifade etmektedir. Kapitalizm ekonomik bir sistem olarak 16. yüzyılda, feodalizmin bir önceki yüzyılda var olan krizinin sonuçlarıyla ortaya çıkmıştır ve ilerleyen yüzyılda dünya genelinden yaygınlaşmış ve derinleşmiştir⁶³.

Bütün kapitalist toplumlar; belirli bir toprak parçası üzerinde iktidarını kurmuş, aynı zamanda yönetme yetkisi hukuksal normlar sistemi ve fiziki güç kullanma yetkisi ile destelenen, parlamento vb. kurumları olan siyasi bir yapıya sahip hükümetlerin olduğu devletler tarafından yönetilmektedir. Bu bağlamda, yurttaşlardan oluşan bir nüfus kitlesi siyasal sisteminin sınırları içerisinde ortak haklara ve özgürlüklere

olduğunu söylemekle birlikte, bu ortaklığın net bir şekilde ifade edilmediği belirtilmektedir. Yasaların uygulanış biçiminde ise, ağırlıklı olarak lord ve vassalların kendi ekonomik çıkarları etkin olmaktadır.

⁶³ Immanuel Wallerstein, **The Politics of the World Economy the State, The Movement, and The Civilization**, Cambridge University Press, Newyork, 1991, s. 29. Wallerstein, tarihsel olarak ele alınan bir dünya sistemi yaklaşımının, modern toplumsal değişimlerin nedenlerini kavrayabilmemiz noktasında açıklayıcı olduğunu ifade etmektedir. Kapitalist ekonomiyi tekil bir toplumsal bir sistem olarak ele almaktadır. Tekil bir sistemdir ancak çok sayıda siyasal varlığı içermektedir. Kapitalizmin, çeperin kaynaklarını sömürdüğünü çekirdeği (Batılı Avrupa) zenginleştirdiğini ve sistemin varlığının çekirdek ile çeper arasında bir iş bölümünün üretilmesine ve yeniden üretilmesine bağlı olduğunu ifade etmektedir. Charles Ragın ve Daniel Chirot, "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi", **Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, (ed. Skocpol, T), Çev. Fethi Ahmet, 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, ss: 305-348.

sahiptir⁶⁴. Sahip olunan hak ve özgürlükler, çalışma bağlamında muhalefet olgusunun varlık kazanmasını ve onu kendinden önceki devlet tiplerindeki direniş biçimlerden farklılaştıran noktayı oluşturmaktadır.

Kapitalist toplumlardaki iki temel sınıf, burjuvazi ve proletaryadır. Toplumsal örgütlenme düzeni, üretim araçlarının hakimiyetinden yoksun ücretliler ile üretim araçlarına sahip olan burjuvaziden oluşmaktadır.

Herhangi bir kapitalist toplumda uzlaşmaz karşıtlık içinde bulunan iki sınıf, sürekli çatışma ya da savaşım halindedir ve bu savaşım tarihsel temel çelişkiyi ekonomi alanından politik alana taşır. Bir başka deyişle temel sınıf çelişkisi, ekonomik düzeyde belirlenirken, temel sınıf savaşımı, ekonomik düzeyden görece bağımsız olan politik düzeyde sürer. Kapitalist bir toplumda yaşamak sermayeleşmiş insanlığı yaşamak demektir⁶⁵.

Halkların muhalefeti özellikle toplumsal muhalefeti kullanmaya başlaması, Tilly'in tarihsel analizlerinde önemli bir yer edinmektedir. Tilly'e göre, kapitalizmin ve ulus-devletin önlenemeyen genişlemesi, sıradan insanları, kendi talep ve arzuları için kendi büyük örgütlenmelerini kurmaya zorlamıştır. Toplumsal muhalefetin başlangıcı, modern devletin o zamana kadar küçük örgütlenmelerin sahipliğinde olan kaynaklar üzerinde hak iddia etmesidir. Bu kaynakları korumak için başlayan küçük direnişler zamanla ilerlemiş ve ilerici kolektif eylemlere dönüşmüştür⁶⁶.

Kentleşme protestoyu kentlere kanalize etmiş, siyasetin merkezileşmesi ve ulusallaşması şiddet içeren çatışmayı ulusal alana kaydırmış, proleterleşme yeni hak iddialarıyla yeni bir yarışçı yaratmış ve merkezi, bürokratik açıdan bütünleşmiş siyasal ve mesleki örgütlenmelerin oluşumunu teşvik etmiştir⁶⁷.

Kapitalist toplumlarda, muhalefet olgusu üzerine bir diğer önemli nokta, farklı siyasal sistemlerin var olması gerçekliğidir. Modern devletler, kendilerini değişik kalıp ve yapılanmalara göre düzenlemektedir⁶⁸. Kapitalist devletin temel özellikleri ve muhalefet olgusunun varlık kazanmasına yönelik tartışmalar çalışmanın ikinci bölümünde yapılmaktadır. Bu bağlamda, muhalefetin doğmasını sağlayan mekanizmaların detaylandırılmasına bu başlık altında girilmeyecektir.

⁶⁴ Anthony Giddens ve Philip W. Sutton, **Sosyoloji**, çev. E. Arzu Kayhan, 8. Baskı, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 944.

⁶⁵ Ahmet Haşim Köse ve Ahmet Öncü, **Kapitalizm, İnsanlık ve Mühendislik: Türkiye'de Mühendisler Mimarlar**, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Ankara, 2000, s. 82.

⁶⁶ Tilly, *From Mobilization to Revolution*, s. 143-171.

⁶⁷ Hunt, s. 295.

⁶⁸ Moore, bu yapılanmaların ülkelerin burjuva demokratik devrimlerini nasıl gerçekleştirdiği üzerinden açıklamaktadır.

1.2. MUHALEFET

Başlangıç olarak muhalefet kavramının siyaset bilimi açısından ne anlama geldiğinden önce, muhalefet kelimesinin ne anlama geldiği üzerinde durulmalıdır. Genel bir kavram olarak muhalefet; kökeni hilaf “zıt, karşıt” anlamına gelen Arapça kökenli bir kelimedir⁶⁹. Modern siyasal anlamıyla “muhalefet” kavramı için ise Arapça ’da “mu’ârada”, kelimesi kullanılmaktadır⁷⁰. Bu anlamıyla ayrı yolda olmak ya da görüş birliğinde olmamak anlamına gelmektedir. Latince kökenine bakıldığında kelime anlam olarak “opposito” aynı fikirde olmamak, karşıt olmak anlamında kullanılmaktadır⁷¹.

Muhalefet kavramı ile ilgili yapılan ilk çalışmalar, muhalefeti daha belirsiz ve geniş bir tanımlama içerisinde ele alarak; başka bir yapı (organ, bünye) ile uyumsuzluk hali olarak tanımlamaktadır⁷². Bu kapsamda muhalefet, siyasal çatışmanın kurumsallaşmış ve ileri düzeyini olarak adlandırılmaktadır⁷³. Robert Dahl muhalefeti ele aldığı “Regime and Opposition” adlı eserinde muhalefeti parlamento içi yapılan bir faaliyet olarak ele alarak, A partisinin, siyasal iktidarın politikalarına karşı olma durumu şeklinde tanımlamıştır. Bu faaliyetin tanımlanma biçiminin ülkenin sahip olduğu siyasi rejime göre değiştiğini ifade etmiştir. Siyasi rejimleri hegemonik, poliyaşık ve karma rejimler olarak tanımlamış ve muhalefetle ilişkisini şu şekilde özetlemiştir. Hegemonik rejimlerde tüm muhalefet potansiyel olarak tehlikeli kabul edildiğinden oldukça az muhalefet ögesi görülmektedir. Poliyaşık rejimlerde politik tercihlerin açıklanmasında, temsil edilmesinde ve örgütlenmesinde düşük sınırlılıklar vardır ve bu durum hükümetin kararlarına karşı çıkma noktasında geniş bir yelpazede fırsatlar sunmaktadır. Ancak çizilen bu olumlu tablo açısından göz önünde bulundurulması gereken konu bazı insanların politik tercihlerini yansıtma marifetinin hala mümkün olmaması durumudur. Bunun iki nedeni vardır. Eşitsizlik ve kutuplaşma.

⁶⁹ “Bir tutuma, bir görüşe, bir davranışa karşı olma durumu, aykırılık” olarak TDK online sözlükte tanımlanmaktadır. <https://sozluk.gov.tr/>

⁷⁰ Recep Ardoğan, “Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefet”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Aralık 2004, Cilt: VIII, Sayı: 2, s. 172.

⁷¹ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/opposition>

⁷² Nathalie Brack and Bruxelles Sharon Weinblum, “Political Opposition Towards a Renewed Research Agend”, **Interdisciplinary Political Studies** Cilt:1, Sayı:1, 2011, s. 70.

⁷³ Ghita Ionescu and Isabel De Madariaga, **Opposition-Past and Present of a Political Institution**, The New Thinker Library, London, 1968, s. 9-12.

Karma rejimlerde sınırlı da olsa bazı muhalefet araçlarına sahip olan muhalifler, engellerin daha da azaltılması için uğraşmakta ve bunun mücadelesini vermektedir⁷⁴.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde muhalefet kavramının tanımlanmasında muhalefetin rolü ve işlevine odaklanıldığı ifade edilmektedir⁷⁵. Sartori muhalefeti, gerçek muhalefet ve sistem karşıtı muhalefet olarak iki ayrı şekilde işlevine göre tanımlayarak, yönetimin politikalarına muhalefet ve yönetme olgusuna muhalefet şeklinde bir ayrıma gitmektedir⁷⁶. Bu kapsamda yapılan tanımlamalar muhalefet kavramının tanımlanmasının, aktörlerine rol atfedilmesi ve nihayetinde iktidarı hedefleyip hedeflememesi üzerinden tartışılmaya ve çalışılmaya başlanmasına yol açmıştır. Klasik tanımlamalarda ağırlıklı olarak muhalefet parlamento içi bir faaliyet olarak ele almıştır⁷⁷.

Günümüzde muhalefet çalışmaları açısından genel kabul, muhalefeti klasik tanımlamalardan koparmadan yeni anlamlar ekleyerek daha kapsamlı bir şemsiye kavram haline getirmektir. Batı terminolojik anlamıyla muhalefet; demokratik teori ile anılan ve demokrasi ile anlam kazanan bir kavram durumdadır⁷⁸. Öncelikle bir amaç doğrultusunda bir etki ve sonuç yaratmayı hedefleyen bir davranış bir olgu ya da faaliyet olarak kabul edilmektedir. Bir görüşe, bir tutum ya da davranışa karşı olma, uymama anlamına gelen muhalefet⁷⁹ aynı zamanda başkalarının fikrine karşı olmaktan başlayıp toplumsal eylemlere ve iktidarı değiştirmeye kadar genişleyen bir yelpazedeki duruş ve tutumları kapsayan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır⁸⁰.

Muhalefet “gözetim”, “denetim” ve “eleştiri” faaliyetlerini kapsamaktadır⁸¹. Bu üç faaliyete “öneride bulunma” durumunun eklendiği de görülmektedir. Muhalefetin yalnızca bir karşı görüş eylemi olmayıp uygulamada bu rahatsızlığın dile getirilmesi, harekete geçilmesi durumunu da ifade etmektedir. Toparlayacak olursak

⁷⁴ Robert Dahl, **Opposition and Regime**, Yale University Press, New Haven and London, 1973. s. 18.

⁷⁵ Kirchheimer (1964) üç farklı muhalefet tarzı olduğunu belirtmiştir. Klasik muhalefet, siyasal iktidarın yönetme hakkını ve mevcut anayasal sistemi tanıyarak seçilen politikalara alternatifler sunmaktadır; “İlkeli” Muhalefet; hükümetin politikalarına ve siyasi sistemin anayasal gereklerine karşı çıkmaktadır ve son olarak, “Muhalefetin Ortadan Kaldırılması”; azınlık grubunun iktidar için müdahale etmesiyle birlikte alternatif bir program sunmamasıdır. Kirchheimer 1964’ten aktaran Brack and Weinblum, s. 71.

⁷⁶ Giovanni Santori, **Opposition and Control Problems and Prospects**, **Government and Opposition**, Cilt:1, Sayı: 2, 1966, s.151.

⁷⁷ Brack and Weinblum, s. 71.

⁷⁸ Dahl, p.1.

⁷⁹ Turgut, s.3

⁸⁰ Algan, s.2

⁸¹ Yüksel Metin, “Siyasal Muhalefetin Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmelerinde Korunması”, Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: XI, Sayı: 3-4, 2007, ss:64-104. s.66.

muhalafet kavramı hem fikirsel düzeyde karşı olmayı ve bu anlamıyla bir eleştiriyi ifade ederken aynı zamanda uygulama anlamında harekete geçilmesini de içermektedir. Bu yönde davranış gösteren kişilere ise muhalif denilmektedir.

Muhalefeti, mikro düzeyden yani aileden başlayarak toplumsal yaşamın tüm kategori ve düzeylerinde görmek mümkündür. Görüş farklılıklarının alt yapısını ekonomik ve sosyal olayların oluşturduğu düşünüldüğünde bireysel yaşamın her alanında ya da toplumsal yapının herhangi bir kurumunda muhalefetin doğacağını düşünmek yerinde olacaktır. Muhalefet edilen nihayetinde bir iktidar ve güç odağıdır. Bu iktidar aile içinde babanın kendisinde vücut bulmuş olsun ya da toplumsal yapının başka bir noktasında bir güç ilişkisi içinde farklı düzey ve nedenle olsun mutlaka karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamıyla muhalefet, kapsayıcı bir üst kavramı ifade etmektedir. Karşı çıkma, karşıyından durma ve direnme araçlarıyla birlikte bir çatı kavramı ifade etmektedir. Bu çalışmada muhalefet kavramının, siyasal iktidara yöneldiğinde tartışma bağlamına alındığını ifade etmek yerinde olacaktır. Kısaca muhalefetin siyasal perspektiften ele alınışı şeklinde ifade edebileceğimiz kavramın detaylandırılması ayrı bir başlık altında yapılacaktır.

1.2.1. Siyasal Muhalefet

Literatürde oldukça fazla sayıda muhalefet kavramı ve muhalefetin özel biçimi tanımlaması bulunmaktadır. Ancak muhalefet kavramı ve siyasal muhalefet arasındaki ayrımı net bir şekilde ortaya koymak kolay değildir. Çalışmada, siyasal iktidara yönelik muhalefetin incelenmesi ve dönüşümünün tartışılması hedeflenmektedir. Muhalefet kavramı hem genel anlamda muhalefeti hem de özel biçimi olarak siyasal muhalefeti ele alacak şekilde kullanılmaktadır çünkü muhalefet hakkı kapsamında bakıldığı muhalefet ve siyasal muhalefet arasından keskin bir ayrım olduğu düşünülmemektedir. Dahl (1966), Ionescu ve De Madariaga (1968) ve Schapiro (1972) 1960'ların ikinci yarısından itibaren, siyasal muhalefeti daha geniş bir çerçevede; iktidar, hükümet, parlamento, parti ve sosyal hareketler çalışmalarına dahil ederek incelemişlerdir⁸².

Brack and Weinblum siyasal muhalefetin, *“bir bütün olarak siyasal iktidar ile, siyasal elitlerle ya da siyasal iktidarın yalnızca bir politikasıyla anlaşmazlık içerisinde*

⁸² De Giorgi, Parliamentary Opposition in Western European Democracies Today: Systemic or Issue-Oriented? A Comparative Study Of Two Parliamentary Systems 2007: 7'den aktaran Brack ve Weinblum, s. 69.

olma durumu”⁸³ olarak tanımlanması gerektiğini ifade etmektedir. Bu ifade, siyasal muhalefetin aktörlerine, işlevlerine ya da amaçlarına dayanmayan bir tanımla yapmak hedefindedir. Muhalefetin farklı bileşenlerini ve boyutlarını, aktörler ve eylem alanları ile rollerini muhalefetin alanına dahil etmek amacını taşımaktadır⁸⁴. Siyasal muhalefet, farklı gerekçelerle iktidarın karşısında konumlanır ve bazı eylemler gerçekleştirir, bu eylemler eleştirmek ile başlayarak onu etkilemek, sınırlamak, değiştirmek ya da onun yerine geçmeyi hedeflemek şeklinde gerçekleşmektedir. Çeşitliliğinin gösterdiği üzere bu eylemler, bireysel ya da kitlesel olarak, sürekli ya da geçici olarak en önemlisi örgütlü ya da örgütsüz olarak gerçekleşebilir. Bu durumun siyasal muhalefetin içeriğine ilişkin bir kısıtlama yaratması mümkün değildir⁸⁵.

Siyasal muhalefet kavramının geniş bir tanımı Nükhet Turgut tarafından şu şekilde yapılmıştır.

*Siyasal muhalefet, belirli bir toplumsal formasyonda, herhangi bir zaman sürecinde, var olan siyasal rejime ve içerisinde yaşanan sosyo-ekonomik düzene veya bunlardan yalnızca birine ya da sadece siyasal iktidarı ellerinde bulunduranlara veya bunların faaliyetlerine karşı olmayı, bunların karşılığında alternatif bir program ya da bir öneri sunarak veya sunmayarak yasal sınırlar içinde veya yasal sayılmayan çeşitli yollara başvurarak eleştirmeyi ya da bu arada istenilen amaç doğrultusunda etki ve sonuçlar yaratmayı içeren bir olgu bir davranıştır*⁸⁶.

Ek olarak, siyasal muhalefet siyasal partiler dışında çeşitli topluluklar, hatta bireyler eliyle yürüeyebilen faaliyetleri içerir bu yüzden yalnızca siyasal partilerin eylemi olarak almak onu dar kapsamda ele almak anlamına gelecektir⁸⁷.

*Muhalefet olgusu ve muhalifler kendi dar çevrelerinden çıkıp mevcut toplumsal ve ekonomik yapıyı, siyasal rejimi ve onun somut öğelerini, ekonomik sistemi hedef aldıkları bunlardan birine, birkaçına veya hepsine yöneldikleri andan itibaren kavramın siyasal niteliğe büründüğü açıkça görülür*⁸⁸.

Bu çalışmada, siyasal iktidara ya da devlet aygıtına yönelik her türlü eylem biçimi muhalefet kavramının içine sokulmaktadır. Muhalefet kavramını geniş kapsamıyla ele alırken bir hak olarak ortaya çıkışı ve sağladığı güvenceler ve araçlar anlamında bakıldığında yalnızca yasal muhalefet kastedilmektedir. Bu anlamda söylenebilir ki, siyasal muhalefet pek çok çalışmada yalnızca anayasal yönü ile yer

⁸³ Brack and Weinblum, s. 74

⁸⁴ Tarrow, s. 7.

⁸⁵ Algan, s.10.

⁸⁶ Yılmaz s.9.

⁸⁷ Algan, s.11.

⁸⁸ Turgut, s. 4.

almış ve parlamento içi muhalefet şeklinde incelenmiştir. Pek çok düşünür muhalefeti yalnızca iktidar dışında kalan partilerin yürüttüğü bir faaliyet olarak ele almıştır. Ancak böyle bir tanımın yapılması kavramının alanın daralması anlamına gelmektedir. Siyasal muhalefet; hükümetin istenmeyen ve beğenilmeyen faaliyetlerinin eleştirilmesi dışında;

- Var olan sosyo-ekonomik düzene ya da siyasal iktidara karşı olmak ya da toplumsal yapıyı eleştiri konusu yapmak
- Sadece var olan sosyo-ekonomik yapıya muhalif olmak
- Yalnızca içinde olunan siyasi rejime karşı olmak
- Sistemsel bir sorgulamadan yapmadan yalnızca siyasal iktidara sahip olan gruba karşı eylem ya da eleştiri barındırmak ya da meşruluğunu kabul etmemek
- Siyasal iktidarı elinde bulunduran fraksiyonları baskıcı olması durumunda uygulamalarına direnmek ve karşı gelmek
- Sosyo- ekonomik koşullar ya da siyasal iktidarla hiçbir sorun yaşanmadığı halde yalnızca kendisini ilgilendiren konularda baskı yoluyla taleplerini iletmek
- Siyasi iktidarı etkilemeye yönelik faaliyet yürütmeyi de içerir⁸⁹.

Çalışmada muhalefet farklı olguların toplamını ifade eden bir kavram olarak ele alınmaktadır. Böylece belirli bir muhalefet anlayışının oluşmasının, sınırlandırılmasının ya da türünün sınıflandırılmasının önüne geçilmekte ve muhalefete dinamik bir yapı kazandırılması sağlanmaktadır⁹⁰. Bu anlamda muhalefeti tanımlayabilmek için ne olduğundan öte ne olmadığı yönünde görüş bildirilmektedir. Bu yüzden muhalefeti tanımlayacak anahtar kavramlar bulmanın zorlaştığı düşünülmektedir. Örneğin muhalefeti yalnızca siyasal partilerin yaptığı bir eylem olarak görmek, baskı grupları ya da bireysel olarak yürütülen faaliyetleri açıklamaz bırakmaktadır. Elbette anayasal olarak bireye tanımlanan haklar (direnme hakkı) düşünüldüğünde muhalefeti bu şekilde sınırlamak önemli bir sorun yaratmaktadır. Dolayısıyla muhalefet, muhalefet edenler ve muhalefetin yapılışı şekliyle -yazılı, sözlü, davranışla, hareketle, aktif ya da pasif direnme yollarından biriyle- oldukça çeşitlilik göstermektedir. Siyasal iktidara ya da onun uygulamalarına yönelik her türlü

⁸⁹ Turgut, s. 8

⁹⁰ Brack and Weinblum, s. 76.

eylemen muhalefet hakkı kapsamında alınıp alınamayacağı önemli bir tartışma konusudur. Bu noktada, çalışmada muhalefetin kapsamının gözetim, denetim, öneri ve eleştiri faaliyetleri ile ilişkili oldukları hak ve özgürlüklerin sınırları içerisinde bu hakları kullanmaları olarak tanımlanmaktadır.

Muhalefeti bir karşı oluş tutumu olarak tanımladığımızda, bu tutumun meşru sınırlar için yerine getirilmesi belirli daralma yaratmaktadır. Ancak meşru sınırlar şeklinde ifade edilenin hak ve özgürlüklerin tanımlamasıyla belirleneceği düşünüldüğünde uluslararası hukuk çerçevesinde genişletici yorumların kabul gördüğünü belirtmek yerinde olacaktır. Tüm çalışma boyunca alt metni bu çeşitlilik oluşturmaktadır. Bu bağlamda siyasal muhalefet parlamento içi ve parlamento dışı olarak iki temel alana ayrılmaktadır. Siyasal Muhalefetin alt ayrımlarına ilişkin şunlar söylenebilir⁹¹. Muhalefeti yapan gücün varlığının yasal olup olmadığına göre anayasal ve anayasal olmayan muhalefet ile hedef ya da amacı esas olarak sunan yapısal ve yapısal olmayan muhalefettir.

A- Parlamenter muhalefet; en az iki ya da daha fazla siyasinin partinin iktidar için mücadele ettiği batı demokrasilerinde ve uyum sürecinde olan ülkelerde görülür. Parlamenter muhalefetin alt ayrımları bu temelden yola çıkarak gerçekleşir.

1- Anayasal yapısal olmayan parlamenter muhalefet; iki ya da daha çok siyasi partinin iktidar için mücadele ettikleri parlamenter muhalefetin, muhalefet türünü oluşturur. Anayasal düzene saygı ve itaat ortak noktasıdır. Hedeflenen iktidara gelmektedir yoksa rejimin kendisi sorgulama konusu yapılmaz⁹². Dolayısıyla pragmatik ve güncel sorulara yönelik menfaat ve istekler ön plandadır. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki siyasi partiler klasik örneğini oluşturmaktadır.

2- Anayasa dışı yapısal olmayan muhalefet; parlamenter sistemde sıklıkla rastlanmaz. Parlamento dışında kaldığı halde iktidarı ele geçirmek isteyen partilerde görülebilir.

3- Anayasal ve yapısal muhalefet; sosyalist partiler başlıca temsilcilerini oluşturmaktadır. Bu tip muhalefet parlamenter sistemin belirlediği yollarla siyasal iktidar yarışına katılan ve bu yöntemlerle çalışan partileri işaret etmektedir. Genellikle anayasal sınırlar içindeki azınlık partileri de bu gruba dahil edilmektedir.

⁹¹ Turgut Yılmaz, s.21

⁹² Turgut Yılmaz, s. 22

4- Anayasa dışı ve yapısal parlamenter muhalefet; komünist ve faşist partiler buna örnektir.

B- Parlamento dışı muhalefet; Protesto gösterileri, grev, boykot ya da mitingler, oturma ve işgal eylemleri, siyasal niteliği olan bir konu hakkında dilekçe verme gibi pek çok çeşitli alanda sürekli veya devamlılığı olmayan bir şekilde gerçekleşen eylemler olarak tanımlanabilmektedir. Bu bağlamda muhalefet, siyasal iktidarın bir uygulamasına ya da varlığına ilişkin olarak oldukça farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Siyasal iktidara yönelik olarak parlamento dışında gerçekleştirilen muhalefet, toplumsal muhalefet olarak adlandırılmaktadır⁹³.

Toplumsal muhalefetin edebiyattan sanata, müzikten tiyatroya ya da modadan başka herhangi bir alana kadar pek çok gerçekleşme yolu vardır. Bu anlamda önemli bir örnek olarak, caz müzik gösterilmektedir. Caz, 19. yüzyılın sonunda modern toplumların ileri düzeyinde, yeni kültürel ve sanatsal bir müzik olarak kentin çevresinde yaşayan lümpen proleterlerin alt kültürü olarak doğmuştur. Kısa zamanda dünyaya yayılmasındaki en büyük neden kendi içerisinde simgesel ve anlamlı bir muhalefet biçimi olarak kabul görmesidir. Barındırdığı simgesel nitelikler, *salt egzotik, ilkel ve burjuva dışı değil modern nitelikler taşımaktadır*⁹⁴. 1900'lü yılların başında geleneklere ve var olan düzene başkaldıranların müziği olarak gelişmiştir ve Blues ve Folk gibi Caz da temelde komünist ve anarşist sol ile arasında güçlü bir bağ kurmuştur. Yalnızca ritim ve danstan ibaret olmayan caz müzik, zamanla protesto, gösteri ve toplu kutlama müziği haline gelmiştir⁹⁵.

Nükhet Turgut parlamento dışı muhalefeti alt ayrımlarını şu şekilde ifade etmiştir.

1- Anayasal, yapısal olmayan parlamento dışı muhalefet: Klasik anlamda baskı gruplarının faaliyetleri, anayasal olup yapısal olmayan parlamento dışı muhalefete örnek olarak gösterilebilmektedir. Bu gruba giren muhalefetin yapısal olmama özelliğinin nedeni, hedef ve amacının doğrudan siyasal iktidarı ele geçirmek amacını taşımamasıdır.

⁹³Ayşem Sezer Şanlı, **Gündelik Hayatın Dönüşümünde Bir İmkân Olarak Toplumsal Muhalefetin Değerlendirilmesi: Cumartesi Anneleri Üzerine Bir Araştırma**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018, s. 98.

⁹⁴ Eric Hobsbawn, **Sıra dışı İnsanlar Direniş, İsyan ve Caz**, çev. Işitan Gündüz, Yordam Kitap, İstanbul, 2009, (Sıra dışı İnsanlar) s. 313.

⁹⁵ Hobsbawn, Sıra dışı İnsanlar, s. 319.

- 2- Anayasa dışı, yapısal olmayan parlamento dışı muhalefet: Gelişmiş Batı örneklerinde bu noktada örnek bulmak zorlaşmaktadır. Ancak belirli bir hedefe yönelmiş olan ve bu hedefe ulaşmak için anayasal olmayan yollar kullanan grupların eylemleri olarak adlandırılmaktadır.
- 3- Anayasal ve yapısal parlamento dışı muhalefet; Öğrenci, İşçi ve Kadın Hareketleri örnek olarak gösterilmektedir. Bu muhalefet örneğinde, yurttaş siyasal iktidara çeşitli araçlarla muhalefet etmektedir.
- 4- Anayasa dışı ve yapısal parlamento dışı muhalefet: otoriter rejimlerde görülen ve doğrudan siyasal iktidarı değiştirmeye yönelik darbe girişimleri olarak tanımlanmaktadır⁹⁶.

Sosyal bilimlerde tanımlanmaya çalışılan her kavram açısından ana bir problem vardır. Kavramları belirli bir sınırlılık içerisinde ele almak kısıtlama yaratarak hataya neden olmaktadır. Örneğin bir kadın hareketi olarak süfajetler başlangıç itibariyle yalnızca seçme ve seçilme hakkı için mücadele vermeyi amaç edinmişlerdir. Bu anlamıyla konumlanışları, anayasal ve yapısal muhalefet kapsamına girerken, zamanla cezaevlerinde karşılaştıkları işkence ve kötü muamele karşısında barışçıl yollarla devam eden mücadeleyi bırakarak şiddet içeren eylemlerde yer almışlardır. Bu durum onların kısıtlamaya dayalı yorumlarla, anayasa dışı muhalefet olarak tanımlanmalarına yol açmaktadır. Örnekten hareketle, muhalefet etme biçimlerini net sınırlar içerisinde sınıflandırmanın eksik tanımlamaya neden olduğu görülmektedir. Dolayısıyla muhalefet etme biçimlerinin sınıflandırılmasında, katı sınırların mümkün olmadığını ve geçirgenliklerin olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Muhalefet kavramı, demokratik toplumların var oluşunda hayati bir öneme sahiptir. Muhalefet adı altında, siyasal iktidara yöneltilen tepkiler modern demokrasilerinin gelişmesinin ön koşuludur. Bu noktadan bir bakış açısı geliştirilmesi, alt ayrımlarının geçirgenliğini garanti altına almaktadır.

1.2.2. Siyasal Muhalefetin Tarihsel Süreçte Ortaya Çıkışı

Muhalefet, siyasal iktidarın kurumsallaşmasıyla başlayan ve o günden bu yana var olan bir olgu bir davranıştır. Tarihsel süreçte bazı dönüşümler yaşamış ve bugünkü

⁹⁶ Yılmaz s. 21 ve s. 165.

şeklini almıştır. Bugün kafamızda canlandığı haliyle siyasal muhalefet kavramı parlamenter rejimin ortaya çıktığı dönemde var olmuştur. Bu tanımlama ve yazım çalışmanın ikinci bölümünde detaylı anlatılacağından çalışmanın bu bölümünde kısa bir şekilde ele alınmış, kapsamlı açıklaması çalışmanın ilerleyen bölümlerine bırakılmıştır. Parlamento içi siyasal muhalefet, kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıktığı döneme özgü bir kavram olarak ele alınmıştır.

Çağdaş batıda muhalefet on yedinci yüzyılın sonunda başlayarak gelişen bir süreç içinde azınlıkların temsiline olanak veren siyasal temsil teori ve seçim sistemlerinin gelişmesi, azınlık haklarına saygılı parlamenter usullerin yerleşmesi ve azınlık örgütlerinin kurulmasına izin verilmesiyle örgütlenme ve örgütlere katılma, seçme ve seçilme, haber alma ve ifade, kısaca siyasal rekabet özgürlüklerinin anayasal düzenleme ya da geleneksel anlaşmalar yoluyla güvence altına alınmasıyla varlığını güvence altına alacak güvencelere kavuşmuş gözükmektedir⁹⁷.

Parlamento ve muhalefet etme olgusunun tarihin ilk dönemlerinden itibaren var olduğu bilinmektedir. Ancak bugünkü anlamda siyasal muhalefet kavramının parlamenter sistemin ortaya çıktığı 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başından itibaren ortaya çıktığını söylemek yerinde olacaktır. Muhalefetin ortaya çıkışında rol oynayan iktidarın sınırlandırılması fikri ve bunu sağlamak için gereken uğraşlar ve çabalar ilk çağlardan beri görülmektedir. İşte bu uğraş ve çabalar ile geliştirilen yöntemler⁹⁸, kapitalist devlet öncesi direniş kavramını ve bu amaçla kullanılan araçları meydana getirmektedir. Kapitalist devlette muhalefet ise, çalışmanın ikinci bölümünde kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Kapitalist devlet açısından muhalefeti bir hak olarak mevcut iktidara karşı çıkma olarak tanımladığımızda, kapitalizm öncesinde gerçekleşen iktidara karşı çıkışlara ve sonuçlarına da kısaca bir göz atmak gerekmektedir. Muhalefet ancak siyasal iktidarın sınırlandırılması fikrinden hareketle, eşit yurttaşlar arasında yasal zeminde varlığını kazanmış bir haktır. Hak ve özgürlükler, hukuk sistemi anlamında derin farklılıklar barındırmaktadır ve her karşı çıkışın kutsal güce de karşı çıkış anlamına geldiği kapitalizm öncesi dönemlerde, muhalefet gibi bir tanıma yer olmadığı görülmektedir.

⁹⁷ İonescu, Geita and Isabel de Madariaga, *Opposition*, Pelikan Books, Great Britain, 1972'den aktaran Gülsev Evcimen, *Batı Demokrasilerinde Kurumsallaşmış Muhalefet: İşlevleri ve Sorunlar*, İÜHFİM, 1979.

⁹⁸ Turgut, s.24.

1.2.2.1. Köleci Toplum ve Direniş Biçimleri

Baskıya karşı duruş geliştiren hareketler, sınıflı toplumların ortaya çıkışından itibaren varlığını korumaktadır ancak kendiliğinden ve kısa vadeli olarak gerçekleştirmeleri nedeniyle kitlesel bir nitelik kazanmaları mümkün olmamıştır. Pre-kapitalist toplumlardaki devletlerde, bireylere verilen haklar sahip oldukları varlıklara göre şekillenmiştir. Bu durum ancak modern devlet birlikte değişmiştir. Servet gücünü yine dolaylı olarak göstermekle birlikte, yurttaşlar belirli hak ve özgürlükler elde etmiştir⁹⁹.

Tarihsel süreçte muhalefet kavramını anlamlandırmak için kullanılan anahtar kavramı, siyasal iktidarın sınırlandırılması fikri oluşturmaktadır. Bu bağlamda köleci ve feodal toplumlar iktidar odağını kendilerine özgü direniş biçimleri geliştirerek sınırlandırmaya çalışmıştır. Köleci üretim biçiminin hâkim olduğu dönemin toplumsal formasyonu, köleler ve köle sahipleri arasındaki düzenin korunmasına dayanmaktadır. Devlet köleleri ve köle isyanlarını baskı altına almak ve bastırmak için düzenlemeler yapmış, köle sahiplerinin çıkarlarını güvence altına alan kurallar koymuştur. Devlete ilişkin bir makamın sahibi olarak rahiplik, tanrının buyruklarını doğru bir şekilde yerine getirilip getirilmeyeceğini denetleyerek siyasal iktidarı kısmen sınırlandırabilen tek toplumsal yapıyı oluşturmaktadır. Rahipler önceleri kralları kontrol ve denetleme rolü oynamıştır¹⁰⁰. Rahiplerin yerini askerler aldığı anda (savaş sayesinde mülk edinerek toprak sahipliğini oluşturan) yeni kral temsilcisi haline gelmişlerdir. Köleci üretim biçiminde hâkim üretim ilişkisinde, köle ile efendi arasındaki ilişkide özel alan-siyasal alan ayrımı söz konusu değildir. Köle sahibi doğrudan kölenin tüm varlığı üzerinde söz sahibi olduğundan –yaşam hakkı dahil- muhalefet anlamındaki herhangi bir davranışında başvuracağı merci bulunmamaktadır. Doğal eşitsizlik durumu evrensel bir ilke olarak kabul edildiği için, yönetenler ve yönetilenler arasındaki ayrım bazı insanların rasyonel bazılarının ise olmadığı fikrinden yürütülmektedir. Dolayısıyla bu dönemin yöneten ve yönetilen anlayışı gereği bir tarafın varlık gerekçesi diğeri için üretim yapmak olarak belirlenmiştir. Muhalefet ise ancak eşitler arasında bir eylem olarak görülmektedir.

⁹⁹ Engels, Ailenin, Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökenleri, s. 177-178.

¹⁰⁰ Turgut, s. 24

Kölelerin hiçbir hakkı söz konusu olmadığından siyasal iktidara taleplerini iletme mekanizması söz konusu değildir. Nadiren oluşan istemleri, ayaklanma ve isyan şeklinde büyük toplumsal patlamalar yoluyla kendini göstermektedir. Bağımlı sınıfların –üreticiler olarak tanımlamak doğru olacaktır- hiçbir siyasi rolü bulunmadığından, devlete karşı görev ve rolleri ancak vergi, haraç ve angarya biçiminde yerine getirilmektedir¹⁰¹. Siyasal ve ekonomik alanın ayrı kurgulanmadığı bu devlet tipinde, yönetilen sınıflar siyasal haklardan dışlanırken, güç siyasal, yargısal ya da askeri unsurlarca kullanılmıştır¹⁰². Bunun anlamı yaşamın her alanının denetime tabi olması ve siyasal iktidara ilişkin direnme hakkının hiçbir biçimde tanınmamasıdır. Bu dönemin eylem repertuarı olarak karşımıza isyanlar çıkmaktadır. Silahlı isyanlar, köleci devlet tipinin özellikle Asya ve Afrika İmparatorluklarında yaygın olarak görülen karşı çıkma biçimini oluşturmaktadır. Örneğin, Eski Çin’de tarihe “Kırmızı Kaşlar” olarak geçen isyan, köleler, zanaatçılar, balıkçılar, küçük esnaflar ve topluluk üyelerince M.Ö 18. yüzyılda yönetime karşı yapılan bir ayaklanmadır. Yönetenlerin düzenli orduları tarafından bastırılan bu isyanlar yaşam hakkının sonlandırılmasıyla sonuçlanmaktadır¹⁰³. Dolayısıyla bugünkü anlamda bir hak olarak yerine getirilen muhalefet oluşmadığından “karşı çıkışlar” bir varlık meselesi haline gelmektedir.

Bu dönemde büyük toplumsal patlamaların ötesinde kölelerin günlük direniş pratikleri geliştirdiklerini söylemek yerinde olacaktır. Oldukça dikkatli bir gayret içerisinde genellikle bireysel bir şekilde örgütsüz olarak gerçekleştirilen bu pratikler; işi yavaşlatma, olayları gerçeklik bağlamında kopararak anlatma, mal kaçırma, kurallara uymama, kundaklama ve işleri baltalama şeklinde gerçekleştirilmiştir¹⁰⁴. Yasal güvenceye sahip bir muhalefet için tarihsel koşullar mümkün olmadığından bağımlı sınıfların kendilerine özgü direniş biçimleri geliştirdiklerini söylemek yerinde olacaktır.

¹⁰¹ Ellen Meiksins Wood, **Yurttaşlardan Lordlara Eskiçağdan Orta çağa Batı Siyasal Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, çev. Oya Köymen, 2. Basım, Yordam Kitap, 2013, (Yurttaşlardan Lordlara) s. 30.

¹⁰² Wood, Yurttaşlardan Lordlara, s. 34.

¹⁰³ Zubritski Mitropolski ve Kerov, s. 75-76.

¹⁰⁴ James Scott, **Weapons Of The Weak Everyday Forms of Peasant Resistance**, Yale University Press, New Heaven and London, 1985, (Everyday Forms), s. 16.

1.2.2.2. Feodal Toplum ve Direniş Biçimleri

Feodal toplum inceleme konusu yapıldığında hem feodal üretim ilişkilerinin hem de kilisenin varlığının ile birlikte ele alınması gerektiği ifade edilmektedir. Feodalizmin oluşturduğu düzende meşrulaştırma aracı olarak serflik mekanizması ile ekonomik olmayan zor, hukuksal olarak özgür olmayan köylüler üzerinde yaşamın her alanında sistemi yeniden üretmektedir. Bu dönemin muhalif tepkilerinde ağırlıklı olarak halk hareketleri görülmektedir. Bu hareketler genel olarak angarya ve harçların kaldırılması ya da o noktaya ulaşamasa bile azaltılması talebi doğrultusunda gerçekleştirilmektedir¹⁰⁵. Feodal üretim ilişkilerinde ekonomik alan ve siyasal alan birliği, hukuksal anlamda kamu ve özel alanın ayrı kurgulanmasını bir karşıtlık yaratacak şekilde imkânsız hale getirir. Habermas bu ilişkiyi şu şekilde belirtmiştir. *“Bütün tekil egemenlik haklarının sahibi olan toprak sahipliği (ondan türeyen vassallık egemenliği), yargı erki olarak algılanabilir. Dolayısıyla var olan bu ilişki kamusal ve özel olarak bahsedilen karşıtlığa eklemlenemez”*¹⁰⁶. Serflerin toprak sahiplerine şahsi olarak da bağımlı olduğu bir ilişki söz konusu olmuştur. Bu tarihsel formasyonda, toprak aristokrasisi kendi bağımsızlığını sağlamanın yanı sıra kamusal otoritesini özelleştirmiştir. Üreticinin artı emeğine sahip olmanın ötesinde siyasal ve yasal olarak kendine bağlayan kamusal bir güç ortaya çıkmıştır. Bu koşullar tarihsel olarak özel mülkiyete kamusal güç sağlamaya yaramış bu anlamıyla toprak sahipleri artı emeğe hem rant olarak hem de ayni olarak el koyma hakkı kazanmıştır. Kategorilere bölünmüş ve her bir kategoride sahiplik ilişkisi olan emeğin en üst noktasında, bağımsız bir siyaset alanı doğmamıştır¹⁰⁷. Dolayısıyla muhalefet açısından bakıldığında “res publica” olarak tanımlanan kamusal alan, bir özgürlük alanı olarak gelişmemiştir.

Feodal dönemin ikinci önemli belirleyicisi kilisenin varlığıdır. Kilise içinden tepkisel nitelikte bir hareket olarak doğan Protestan mezhebi, dönem açısından muhalefet olgusuna yakın özellikler taşımaktadır. Ortaçağ toplumunun temel sosyolojik kurumlarından biri olan kilise giderek güçlenen nüfuzunu, feodal toplum yapısını da kullanarak ekonomik ayrıcalıklar elde etme ve maddi servetini arttırmaya

¹⁰⁵ Zubritski Mitropolski, Kerov, s. 209-210.

¹⁰⁶ Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, s. 62.

¹⁰⁷ Wood, Özgürlük ve Mülkiyet, s.

yöneltmiştir. 12. yüzyılın sonunda idari ve merkezi anlamda büyük bir gelişme sağlanması, kilisenin işleyişini düzenlemek için bazı usuller getirilmesi ve içsel örgütlenmeye yönelik kuralların düzenlenmesini doğurmuştur. Giderek daha karmaşık hale gelen kilise merkezi ve örgütlü bir yapı ve işleyiş için anayasalar oluşturmuş, hatta oluşturulan bu anayasalar Ortaçağ anayasacılığının var olmasında etkili olmuştur¹⁰⁸. Kilisenin sahip olduğu siyasal gücün muhalefet açısından önemi ise temsil yapısının oluşmasında karşımıza çıkmaktadır. Temsil yapısı, bugün parlamento adını verilen yapının oluşmasına, bu yapının oluşması ise beraberinde temsilcilerin ve muhaliflerin yer bulmasına imkân sağlamıştır. Böylece parlamento içi muhalefet için hareket noktası da oluşmuştur. *Hükümdara karşı yapılan muhalefet, bireyler özelinde değil kurulmuş çeşitli gruplarca temsil şeklinde gerçekleşmektedir*¹⁰⁹.

12. yüzyılın başında bugün parlamento olarak tanımlanan ilk meclis Leon İspanya Krallığı'nda kurulmuştur. Meclis din adamları ve soylulardan meydana gelmektedir ve kralın üyelerin görüşlerini dikkate almayı taahhüt etmesiyle kurumsallık kazanmaya başlamıştır. 13. yüzyıl sonlarına gelindiğinde ise, Kastil ve Katalonya gibi diğer İspanyol Krallıklarında da parlamenter kurumların oluşmasına vesile olmuştur. Tarihsel bağlamında parlamento gücünü arttırmıştır¹¹⁰. Birbirini takip eden dönemlerde Kıta Avrupası'nın parçacıklı siyasal iktidarlarında da benzer şekilde parlamentolar oluşmaya başlamıştır. Parlamentonun ortaya çıkış süreci ile ilgili en önemli gelişme İngiltere'de yaşanmıştır. 1215 Magna Carta İngiltere'de temsili demokrasiye giden en önemli yol olarak kabul görmüş ve bu belge ile kral, meclisin onayı olmadan zorla vergi koyma yetkisini kaybetmiştir. Böylece, kralların sahip olduğu keyfi vergilendirme gücünün ortadan kalkmasını doğuran sürecin önü açılmıştır. Nitekim İngiliz meclisi giderek baronların, askerlerin, ruhban sınıfının ve burjuvazinin tek tek temsil edildiği bir kurum haline gelmiştir. Birsen Örs'ün aktardığı üzere;

Bu dönem İngiliz parlamentosuna “parlamento” diyebilmemizi sağlayan önemli özellikleri vardı. İlk olarak, temsilciler bölgeleri adına konuşmak ve yine bölgeleri adına alınan kararlara rıza göstermek için parlamentoya geliyorlardı. İkinci olarak, krala bölgelerinin sorunlarını anlatıyor, bir bakıma onları temsil

¹⁰⁸ Yılmaz, s. 26.

¹⁰⁹ Poggi, s. 56. Soylular, kasaba sakinleri, kiliseye bağlı grupların üyeleri, bir zanaatçı ya da tüccarlar belirli bir bölgenin ortak sorunlarını dile getirdikleri fikrinden hareketle siyasal iktidarın belirli haklara sahip olduğunu ve bu hakların ortak çıkarları korumakla yükümlü olduğunu belirtmektedir.

¹¹⁰ Birsen Örs, “Siyasal Temsil”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 35, 2016, s. 5

ediyorlardı. Bu, 14. yüzyılın sonlarına doğru parlamenterlere verilen bir görevdi. Üçüncü olarak, temsilciler kral ile tartışabiliyorlardı. Bu hak, çoğu kez bir formalite olarak kullanılmakla beraber, bazen de kral ile ciddi pazarlıklara dönüşebiliyordu. Dördüncü olarak, birçok temsili kurum gibi, İngiliz parlamentosu da yöneten ve yönetilen arasında iletişim kanalı işlevi görmekteydi¹¹¹.

Bu gerekçe ile siyasal muhalefetin ilk nüvelerinin Ortaçağ içinde parlamento kurumlarında doğduğu görülmektedir. Yalnızca temsilci göndermenin demokratik bir işleyiş için mümkün olmayacağını belirterek söylemek gerekir ki, kral ile fikirsel ya da çıkarlar anlamında tartışabilmek ilk defa yasal temellere kavuşturulmuştur. Bu anlamda da parlamento-içi muhalefetin ilk uygulamaları Ortaçağ içinde temsili kurumların yönetimin ayrılmaz bir parçası haline gelmesiyle oluşmuştur. Ancak bunun demokratik bir nitelik taşımadığı ve feodal dönemin bu hak ve ayrıcalıkları yalnızca toprak sahiplerine verdiğini belirtmek gerekmektedir. Bağımlı sınıfların siyasal iktidarın kararlarını etkileyebilecek güçte olduğunu söylemek mümkün değildir. Modern demokrasilerin temsil kurumları bu yapının içinde doğmuş ve gelişmiştir. Birsen Örs'ün Robert Dahl'dan aktardığı üzere temsil, modern bir kurum olarak değil aristokratik ve monarşik Ortaçağ devletlerinden doğmuştur¹¹².

Siyasal muhalefet ise, kilisenin oluşturduğu siyasal ve ekonomik alanın birliği doğrultusunda ortaya çıkan tüm yaşam alanının siyasallaşması ile doğmuştur. Bu dönemde yasal güvenceye sahip bir muhalefet hakkının yokluğunda, köylü isyanları ya da günlük hayatta¹¹³ geliştirilen başkaldırı şeklinde direniş biçimleri var olmuştur. Direniş günlük hayat içerisinde var olan meydan okuma şeklinde gerçekleşen bir eylem biçimidir ve içinde bulunulan toplumsal koşulların değiştirilmesini amaçlamaktadır¹¹⁴. Özellikle köylü ayaklanmaları bu dönem için tanımlayabileceğimiz karşı çıkış biçimini oluşturmaktadır. Köylülerin, açık açık isyan etmenin ya da kamusal alanda protestoda bulunmanın yerine mülkiyete anonim saldırılar, yasak avlanmalar, isim karalama ve dışlama gibi direniş yöntemlerini kullandıkları görülmüştür. Kendi adlarına konuşmaya cesaret edemeyen gruplar

¹¹¹ Örs, s. 6

¹¹² Örs, s. 6-10.

¹¹³ Henry Lefebvre günlük hayat kavramını, pre- kapitalist toplumların uzmanlaşmaya dayanmayan iş bölümü çerçevesinde kolektif bir kültür ve yaşam biçimi yaratması olarak ele almaktadır. Masallar, hikayeler, efsaneler ve türküler bu dönem yapılarını göstermektedir. Şanlı, s. 35.

¹¹⁴ Henri Lefebvre. **Gündelik Hayatın Eleştirisi II, Gündelik Hayat Sosyolojisinin Temelleri**, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013, s. 241.

söylen, dedikodu, halk masalları, şarkılar, günlük ritüeller, fıkralar ve şifrelerle kaçamaklı olarak kurgulanmış metinler aracılığıyla dikkat çekmemeye dayalı çeşitli direniş yöntemleri geliştirmişlerdir¹¹⁵. Scott'un aktardığı üzere;

*Köylülerin Tavşan Kardeş hikayelerini daha genel olarak kurnazlık hikayelerini düşünün. Bir düzeyde bunlar hayvanlar hakkında masum öykülerdir; başka düzeyde, güçlü karşısında zafer kazanan zayıfın kurnaz oyunlarını ve öç alıcı ruhunu yücelttikleri görülür*¹¹⁶.

Dolayısıyla feodal toplumda, yönetime karşı çıkma ve bugünkü anlamı ile muhalefet etme faaliyeti olarak, toplumsal protestoyu, dilekçe vermeyi ya da greve gitmeyi bir araç olarak beklemek mümkün değildir. Bu dönemde ilkesel olarak haklar, statüden ve doğuştan elde edildiğinden bağımlı grupların politik hakları yok denecek kadar azdır. Keyfi tahakküm, dayak, taciz ve diğer hakaret ve aşağılanma biçimleri hâkim sınıfların keyfi tavırları olarak sıradanlaşırken, bunun karşılığında hiçbir yasal yaptırımla karşılaşmamaktadırlar. Ekonomik alan ve siyasal alan ayrımı söz konusu olmadığından baskı yaşamın tüm alanına yansırken, buna karşı direniş tüm yaşam alanına yayılmaktadır. Yalan söyleme göstermelik saygı bağımlı sınıfların içinde bulundukları durumla baş etme ve bir anlamda direniş biçimlerini göstermektedir. Ancak bu durum hâkim sınıf tarafından fark edildiğinde yaşamlarının sonunun gelmesine neden olabileceğinden oldukça gizli bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Kişinin düşündüklerini kamusal olarak serbest bir şekilde söyleyebilme kabiliyeti bu dönem için mümkün değildir. Bir hak olarak muhalefet, düşünce ve ifade ya da protesto özgürlüğü feodal toplum yapısının çözülmesi ve burjuvazinin iktidarının doğması ile şekillenmeye başlamıştır.

1.2.2.3. Feodal Toplumun Çözülmesinden Burjuva Toplumuna Geçiş ve Muhalefet Olgusu

Feodal beylerin kendi iktidar alanlarında kralın keyfi uygulamalarını engelleme ve yetkilerini sınırlama çabaları, muhalefet hakkının özünü oluşturmaktadır. Bu çatışma ortamında daha sonra tüm toplumsal formasyonu

¹¹⁵ Scott, s. 48- 51.

¹¹⁶ James J. Scott, **Tahakküm ve Direniş Sanatları Gizli Senaryolar**, çev. Alev Türker, 2. Baskı, Ayrıntı Yayınları, 201, (Direniş Sanatları), s. 245.

yönlendirecek olan burjuvazi bir sınıf olarak yerini almaya başlamıştır. Ticaretin gelişmesiyle daha da görünür olan burjuvazinin serbestleşme temelindeki girişimleri feodal üretim ilişkilerinin temel toplumsal değerleriyle çatışmaktadır. Ellen Wood pazar ekonomisinin gelişmesi, veba özelinde hareketle demografik değişimler (nüfusun azalması beraberinde köylü lord ilişkisinde işgücü ihtiyacı noktasında köylülerin lehine koşullar yaratmıştır), köylü ayaklanmaları, Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde yaşanan taht kavgaları gibi koşulların etkisiyle yeni bir toplumsal düzenin ortaya çıkmaya başladığını belirtmektedir¹¹⁷. Burjuvazinin giderek mecliste ağırlığını hissettirmeye başlamasıyla serf ve toprak beyi arasındaki ilişkiye dayanan feodal üretim biçimi bünyesinde işçi ve burjuvazi arasında şekillenen serbest ticarete dayanan kapitalist üretim ilişkisi gelişmeye başlamış, tüm bu koşullar üretim ilişkilerinde farklılıklar yaratmış, burjuvazi “meclisler” örneğinde olduğu gibi siyasi düzeyde de ağırlığını koymaya başlamıştır.

Mutlak monarşilerin kurulduğu bu dönemde burjuvazi mecliste görevler almaya başlamış, krallara danışmanlık yapmak görevini sınırlı yetkilerle yerine getirmiştir. Parlamento içerisinde burjuvazi, yalnızca krala mali yardım sağlamak görevini yerine getirirken bu hizmeti karşılığında tavizler koparmaktadır. Bu tavizlerin başında kralın yetkilerinde sınırlanma gelmektedir¹¹⁸. Takip eden süreçte parlamento, halk ve siyasi partiler arasında etkileşim ortaya çıkmış, belirli bir kamuoyunun oluşmasına etki etmiş ve muhalefetin ilkel araçlarını ortaya çıkarmıştır.

Dinsel alanda başlayan reform hareketleri iktidarın kaynağı ve sınırlarına ilişkin sorgulamaları başlatmış, reform hareketlerinin devamını Rönesans ile gelmiştir. Bu dönem Rousseau, Montesquieu gibi siyasi düşünürler önemli çalışmalar ortaya koymuştur. Bu çalışmaların ortak noktasını kralın mutlak iktidarının keyfi uygulamasına karşı, halkın denge ve fren oluşturabileceği yönünde görüşler oluşturmuştur. Ancak bu dönem mutlakiyetçi uygulamaların hiçbirinin muhalefete imkân verdiğine ilişkin bilgiye erişilememektedir. Mutlakiyetçi devletlerde, siyasi muhalefetin fikir düzeyinde yıkıcı bir güç olarak görüldüğünü söylemek yerinde olacaktır¹¹⁹. Burjuva demokratik devrimleri sürecine önderlik eden burjuvazi, kral ve soylulara ve bunlara maddi kaynak sağlayan kiliseye karşı savaş vermiş, bu kesimlerin

¹¹⁷ Ellen Wood, Özel Mülkiyet, s.

¹¹⁸ Turgut Yılmaz, s. 27.

¹¹⁹ Yılmaz, s. 29

soya dayanan statülerine karşı koymuş temel değerlerini sorgulamaya açmıştır. Marx burjuva toplumunu üretim açısından en gelişmiş ve karmaşık örgütlenme biçimi olarak görmektedir¹²⁰.

Feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasında çok sayıda halk ayaklanması olduğunu, tarihsel olarak kaydı tutulanan oldukça fazlasının gerçekleştiğini ifade edilmektedir. Aquitania bölgesinde 16. yüzyılın sonu ile 17 yüzyıl başında 500'ün üzerinde halk ayaklanması gerçekleşmiştir. Bu ayaklanmaların köylü ayaklanmaları olduğunu ve neredeyse *her üç yılda bir kanlı çatışmaların* gerçekleştiği belirtilmektedir¹²¹.

1.2.3. Toplumsal Muhalefet

Toplumsal muhalefet kavramı, siyasal muhalefetin parlamento içi ve parlamento dışı ayrımına tabi tutulması durumunda parlamento dışı muhalefetin bir biçimi olarak ifade edilmektedir¹²². Toplumsal yaşamdaki bireylerin siyasal iktidara yönelik herhangi bir rahatsızlığını dile getirmek amacıyla parlamento dışında ve çeşitli biçimlerde¹²³ gerçekleştirdikleri örgütlenme biçimi olarak tanımlanmaktadır¹²⁴. Toplumsal muhalefetin somut ifadesi özellikle 1960'lı yıllardan sonra toplumsal hareketler şeklinde kavramsallaştırılmış ve toplumsal muhalefet kavramı toplumsal hareketlerle birlikte anılmaya başlamıştır. Muhalefet etme araçlarının değişimi bağlamında yapılacak tartışma kapsamında toplumsal hareketlerin hem teorik hem de pratik olarak oldukça geniş bir birikime sahip olması, çalışma bağlamında toplumsal muhalefetin bir biçimi olarak ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Kavram olarak toplumsal hareketler ilk kez Lorenz Von Stein tarafından yurttaşların politik iktidarla girdikleri mücadeleyi tanımlamak için kullanılmıştır¹²⁵.

¹²⁰ Marx, Ekonomi Politğe Girişe Katkı, s. 264.

¹²¹ Fernand Braudel, **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, çev. İsmail Yerguz, Say Yayınları, Ankara, 2013 s. 546.

¹²² Brack and Weinblum, s. 71.

¹²³ Bu çeşitlilik hem aktörlerde hem de eylem biçimlerinde görülmektedir. Çok geniş bir eylemlilik alanı ve eylem repertuarı bulunmaktadır. Protesto, açlık grevi, kolektif oturma eylemi, meydan işgali vb.

¹²⁴ Şanlı, s. 99.

¹²⁵ History of The French Social Movement from 1789 to the Present (1850) adlı eserinde kavramı kullanmıştır. İhsan Kurtbaş, **Toplumsal Hareketler Siyasası Teori, Oluşum Dönüşüm**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2017. s.56.

Toplumsal hareketlerin sistematik olarak kuramsal düzeyde ele alınması, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Ancak direniş ve çatışma biçimleri olarak toplumsal hareketler tarihin ilk çağlarından beri var olmuştur. Bugün bildiğimiz anlamıyla toplumsal hareketler, modern dünyanın bir ürünüdür ve yurttaşlık fikri temelinden ve parlamentoların varlığından hareketle ortaya çıkmıştır¹²⁶. Bu noktada belirtilen, sistematik olarak sosyal bilimler açısından analize tabi tutulmuş olmasıdır. Bu bağlamda, toplumsal hareketlere ilişkin ilk çalışmaların kitle hareketlerinin nasıl ve neden ortaya çıktığına cevap arayışıyla başladığı ifade edilmektedir. Kitle toplumunun ortaya çıkışı ve bu toplumun meşruiyet krizlerine cevap olarak toplumsal hareketlerin analiz edilmesi “Kalabalıklar Yaklaşımı”¹²⁷ olarak adlandırılmaktadır ve kuramın temsilci Gustave Le Bon’dur¹²⁸. Le Bon, Türkçeye Kalabalıklar Psikolojisi olarak çevrilen eserinde, kitlenin tanımını yaparak içinde bulunduğu çağı “Kitle Çağı” olarak adlandırmaktadır¹²⁹. Teori, kitle içerisinde bireyin mantık dışı ve öngörülemez tavırlar içerisinde davrandığı fikrine dayanmaktadır. Le Bon’a göre; kitle içerisinde bilinçli kişilik ortadan kalkmaktadır ve kolektif bilinç denilen *kitlelerin bilinçlerinin tekelleşmesi kanunu* ortaya çıkmaktadır¹³⁰. Kolektif bilinç içerisinde bireyin düşünme yeteneği ve sahip olduğu kişilik silineceğinden ortaya çıkan sonuç, irrasyonel davranış kalıplarının geliştirilmesidir. Bu durum insanı modern olgulardan uzaklaştırarak insanlığın gelişiminde gerici bir aşamaya tekabül etmektedir. Şiddet, merhametsizlik, heyecan ve kahramanlık gibi ilkel duygular kitle hareketlerinin karakteristik özelliklerini göstermektedir. Le Bon’a göre, tek başına bir kişinin bir mağazayı yağmalaması mümkün değildir ama aynı kişi kalabalıklar içerisinde olduğunda bu

¹²⁶ James M. Jasper, **Protesto**, çev. Aslı Önal, Ayrıntı Yayınları, 2017, 35. Yasama organında bulunan temsilcilere baskı uygulama amacının toplumsal hareketlerin doğuşunu sağladığı ifade edilmektedir.

¹²⁷ Toplumsal hareketleri ya da kolektif hareketleri anlamlandırma çabasına zemin oluşturan yaklaşımların başında Klasik toplumsal hareketler teorisi gelmektedir. Kalabalıklar teorisi bu teorilerin ilkinin oluşturmaktadır. Bu teoriler günümüzde terk edilmiş olsa bile özellikle güvenlik güçleri özelinde bu teorilerin dikkate alındığı ifade edilmektedir.

¹²⁸ Doğan Çetinkaya, Tarih ve Kuram Arasında Toplumsal Hareketler, **Toplumsal Hareketler Tarih, Teori ve Deneyim** (der Doğan Çetinkaya), 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, 25-75, s.28.

¹²⁹ Gustave Le Bon, **Kitleler Psikolojisi**, (yayına hazırlayan Yunus Ender), Hayat Yayınları, İstanbul, 1997 s. 11. Çalışma 13 ana bölümden oluşmaktadır ve bu bölümler için atılan başlıklar toplumsal hareketlere yönelik seçkin bakışı yansıtmaktadır. Örneğin çalışmanın ikinci bölümün başlığı, Kitlelerin Duyguları ve Ahlakçılığı; kitlelerin kışkırtma yeteneği, kitle duygularının abartıldığı gibi alt başlıklarla açıklanmaktadır. Le Bon’a göre, Kitlelerin ruhu pek çok özellik taşımaktadır. Bu ruh birçok yönden bireyle uyumlu ilerken bazı durumlarda bireyi aşmaktadır. Birey tek aşına olduğunda asla yapmayacağı ya düşünmeyeceği şeyleri kitle içerisinde düşünmektedir. Kitle içerisinde bir entelektüel ile bir kunduracıyı birbirinden ayıran hiçbir şey bulunmamaktadır görüşündedir s. 23-25.

¹³⁰ Le Bon, s. 20.

davranışı çok sıradan bir şekilde gerçekleştirir; *kitle hayallerle düşünür, gözlemlerine asla inanılmaz ve telkin ve yayılma yoluyla aşırı bir hal alır*¹³¹. Yalnızca Le Bon ile sınırlı kalmayan Kalabalıklar Yaklaşımı, toplumsal hareketleri; mantıklı davranma imkânı bulunmayan kalabalıkların sürü psikolojisi içerisinde yerine getirdiği eylem olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda kalabalıklar yaklaşımı, toplumsal hareketlere seçkin ve yönetici kesimlerin bakış açısını yansıtmaktadır¹³². Klasik toplumsal hareket teorileri içerisinde ortaya atılan tüm yaklaşımlar toplumsal hareketleri bireylerin psikolojik durumları içerisinde ele almaktadır. Le Bon sonrasında ise Blumer, Turner ve Killian ve Gurr¹³³ ve Davies gibi düşünürler toplumsal hareketleri kitle psikolojisi içerisinde kolektif davranış olarak tahlil etmeye devam etmiştir. Ancak bu yaklaşımlarda, Le Bon'un aksine kolektif davranışa mantık dışı olma anlamı yüklenmez kolektif eylemler döngüsel bir şekilde ele alınarak, etkiye tepki içerisinde analiz edilmektedir.

Toplumsal hareketleri birey ve bireyin psikolojisini odak alarak yapılan çalışmalara karşı ilk tepkiler, klasik toplumsal hareket teorileri içerisinde kendine yer bulmaya başlamıştır. Toplumsal hareketleri, bireylerin rasyonel tercihleri olarak görmeye dayalı iktisadi temelleri olan yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlamıştır¹³⁴. Bireylerin davranışlarının rasyonel olduğu temel kabulünden hareketle, fayda zarar analizi içerisinde ele alarak tüm kolektif hareketlerin başlangıç noktası olarak ortaya koyar. Bu yaklaşım ile toplumsal hareketlerin daha bilimsel analizlerinin yapılmaya başlandığı ifade edilmektedir¹³⁵. Özetle klasik kolektif davranış teorileri toplumsal hareketleri, iki temel üzerinden değerlendirmektedir. İlk olarak, toplumsal hareketlerin modern devletin sağladığı avantajlardan faydalanamayan bireylerin gerçekleştirdiği geçici bir olgudur. İkinci olarak ise, aktörleri marjinal kesimlerdir ve eğer bu kesimler

¹³¹ Le Bon, ss. 35-36-42-45.

¹³² Çetinkaya, s. 31-32.

¹³³ "Why Men Rebel" adlı eserinde incelemektedir. İnsanların ruhsal durumlarıyla bağlantılı bir şekilde ele alarak açıklayıcı anahtar kavram olarak "yoksunluk" duygusunu kullanmaktadır. Çalışmasında yoksunluklar kaynaklı ortaya çıkan kolektif eylemlerin şiddet potansiyeli üzerinde durmaktadır. Ted Robert Gurr, **Why Men Rebel**, Princeton University Press, New Jercey, 1970.

¹³⁴ Şanlı, s. 104.

¹³⁵ Bu yaklaşımın temel ismi, Mancur Olson'dur. Birey faydasının peşinde koştuğundan kendisi için avantaj sağlayacak olan eyleme katılacak ya da vazgeçecektir. Çetinkaya, s. 32.

modernleşme sürecinin yararlarından faydalanabilirse muhalefet ortadan kalkacaktır görüşündedir¹³⁶.

Toplumsal hareketlerin aşırı rasyonel bireyin kolektif örgütlenmesi olarak adlandırılması, 1960'lı yıllardaki toplumsal gelişmelerin ışığında terkedilmeye başlanmıştır. Bunun nedeni Avrupa ve Amerika'da birbiri ardına gerçekleşen toplumsal hareketlerin, toplumsal hareketleri kriz ve çöküş dönemleri üzerinden açıklamanın yetersiz olduğunu göstermesidir ve bu bağlamda toplumsal hareketlerin tartışılması için yeni teorik yaklaşımlara ihtiyaç olduğu görülmüştür. Bu yetersizlik Amerika ve Avrupa'da yeni yaklaşımların ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır. Kaynak Seferberliği (Mobilizasyonu) Yaklaşımı ve Yeni Toplumsal Hareketler Teorisi¹³⁷. Kaynak seferberliği yaklaşımı, toplumsal hareketleri, birer örgüt olarak tahlil ederek, var olmak için sarf ettikleri kaynaklara vurgu yapmaktadır¹³⁸. Teorinin ilk kuramcıları, John McCarthy ve Mayer Zald rasyonel ekolün içerisinde gelmektedir ve maddi kaynakların toplumsal hareketler üzerinde oynadığı role odaklanmaktadır¹³⁹. Yeni toplumsal hareketler yaklaşımı ise, sanayi toplumu ve sanayi toplumu sonrası toplumsal hareketler arasında bir kopuş olduğundan hareketle, kolektif kimliğe odaklanmaktadır. Yeni toplumsal hareketler yaklaşımının önemli teorisyenleri; Touraine, Melucci, Offe'dir¹⁴⁰.

Yeni toplumsal hareketler çalışmalarının süreklilik ve kopuş bağlamında da temel bir ayrım yapılarak tartışıldığını belirtmek yerinde olacaktır¹⁴¹. Kaynak seferberliği yaklaşımı, özellikle Tilly, hareketlerin yeni taktik, tema veya aktörlere sahip olmasına rağmen toplumsal hareketler için rutin kabul edilecek toplanma, gösteri

¹³⁶ Kenan Çayır, "Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri: Yeni Sosyal Hareketler", **Yeni Sosyal Hareketler**, (editör Kenan Çayır), Kaktüs Yayınları, İstanbul, 2016, s. 12. Ve J. Smelser, Theory of Collective Behavior

¹³⁷ Jean Cohen, "Strateji ya da Kimlik: Yeni Teorik Paradigmalar ve Sosyal Hareketler", **Yeni Sosyal Hareketler**, ed.Kenan Çayır, Kaktüs Yayınları, İstanbul, s. 101-102. ss:101- 120. Cohen iki yaklaşımın da, kolektif hareketi modern toplumun özgün bir örgütlenme biçimi olarak görmeleri ve özerk örgütler içerisinde incelemeleri nedeniyle birbiriyle uyumlu olduğunu belirtmektedir. s. 105.

¹³⁸ Çetinkaya, s. 35.

¹³⁹ Kurtbaş, s. 97.

¹⁴⁰ Çetinkaya, s.39.

¹⁴¹ Türkiye'deki toplumsal hareketleri, süreklilik ve kopuş bağlamında ele alan önemli çalışmalardan biri, Mustafa Kemal Coşkun tarafından yapılmıştır. Coşkun çalışmasında, Ankara'daki toplumsal hareketlerin aktörlerini, eğitim durumu, sınıfsal yapısı, hareketin örgütlenme yapısı, amaçları ve değerleri açısından karşılaştırmalı olarak analiz etmiştir ve nihayetinde "süreklilik" kapsamında eski ve yeni arasında benzerlikler tespit etmiştir. Mustafa Kemal Coşkun, "Süreklilik ve Kopuş Teorileri Bağlamında Türkiye'de Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:61, Sayı:1, 2006, ss: 67-102.

ve grev gibi araçları kullanmaları nedeniyle yeni bir eylem repertuarına sahip olmadığını bu nedenle süreklilik bağlamında ele alınması gerektiğini belirtmektedir. Yeni toplumsal hareketler yaklaşımı içerisinde bazı düşünürler toplumsal hareketler bağlamında 1960 yılı sonrasında bir kopuş olduğunu ve bu kopuşun hareketlerin aktörleri ve değerleri noktasında gerçekleştiğini, yeni toplumsal hareketlerin kimlik, kültür ve gündelik hayat etrafında sanayi sonrası toplumun özelliklerini gösterdiklerini söylemektedir. Touraine, Habermas, Laclau ve Mouffe, Melucci, Castells'in görüşleri bu kapsama dahil edilmektedir. Yeni toplumsal hareketleri süreklilik bağlamında ele alan düşünürler ise, Offe, Wallerstein ve R. Williams'dır. Çalışmalarında kapitalist üretim ilişkilerinin yarattığı sorunlardan bağımsız bir şekilde toplumsal hareketleri ele almanın hatalı olduğu ve aktörlerin yeni ittifaklardan oluştuğunu belirterek *emek-sermaye çelişkisinin karmaşık dolaylımlar* olduğunu ifade etmektedirler¹⁴². Bununla birlikte örneğin Cohen toplumsal hareketlerin eski ve yeni olarak ayrılma tabi tutulmasının mantıklı olduğunu ancak pek çok yönden iki teorinin birbiri ile uzlaşması içerisinde olduğunu söylemektedir. Cohen'e göre, modern sivil toplumun iki teori kapsamında da ele alınması toplumsal hareketleri süreklilik bağlamında değerlendirmeyi olanaklı kılmaktadır¹⁴³. Bu bağlamda, bu yaklaşımların ve yaklaşımların teorisyenlerinin toplumsal hareketleri tanımlayışlarına detaylı bir şekilde bakılması gerekmektedir.

Kaynak seferberliği (mobilizasyonu) yaklaşımı¹⁴⁴; rasyonalist bakış açısının bir yansıması olarak örgütleri ve aktörleri harekete geçmenin temel unsuru olarak kabul etmektedir. Toplumsal hareketleri psikolojinin konusu olmaktan uzaklaştırarak, ekonomi ile yapısal değişimlerin birlikte değerlendirmek gerektiğini ifade etmektedir. Kaynak seferberliği yaklaşımı, toplumsal hareketleri mağduriyete dayalı kavramlardan kopartarak ve bunun yerine insanları kolektif harekete dahil eden süreçlere ve bu süreçlerin resmi örgütsel tezahürlerine odaklanmaya çalışmıştır¹⁴⁵.

¹⁴² Coşkun, s. 70- 75.

¹⁴³ Cohen, s. 101-110.

¹⁴⁴ Teori, McCarthy, John D.; Zald, Mayer N'in "The Trends of Social Movements in America: Professionalization and Resource Mobilization" adlı çalışmasından hareketle Kaynak seferberliği adını almıştır.

¹⁴⁵ Doug Mcadam, John D. McCarthy, ve Mayer N. Zald, "Introduction: Opportunities, mobilizing structures, and framing processes - toward a synthetic, comparative perspective on social movements, **Comparative Perspectives on Social Movements Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings**, (Edited by Doug Mcadam, John D. McCarthy, and Mayer N. Zald), Cambridge University Press, New York, 1996, s. 3.

Özetle, kaynak seferberliği teorisyenleri, toplumsal hareketleri, sosyal yapı ve/veya toplumsal unsurları kurumsallaşmış eylemler aracılığıyla değiştirmeye çalışan hareketlerle sınırlandırmıştır¹⁴⁶. Toplumsal hareketleri, resmi örgütler olarak tanımlamamakla birlikte, toplumsal hareket örgütlerinin toplumsal değişim için önemli bir güç olarak olduğunu iddia etmektedir¹⁴⁷. Mobilizasyon (hareketlilik) gelişmiş örgütsel biçimler içerisinde örgütlenme ve iletişim becerileri¹⁴⁸ sayesinde gerçekleşmektedir¹⁴⁹. Örgütler, toplumsal hareketlerin merkezindedir ve temel ihtiyaçların karşılanması için kaynakların¹⁵⁰ seferber edilmesi gerekliliği görevini yerine getirmektedir. Toplumsal hareket örgütleri, parasal kaynakları toplayarak personel oluşturmayı ve düşüncelerin geniş kitlelere aktarılmasını sağlamaktadır¹⁵¹. Kaynak seferberliği yaklaşımı, bireyi olduğundan daha fazla rasyonel kabul etmesi ve ekonomi temelli ele alması gibi çeşitli yönleriyle eleştirilmiştir.

1980 yılından sonra Kaynak Seferberliği Yaklaşımına çeşitli yorumlar getirilmiştir. Siyasal Süreç Yaklaşımı (Politik Olanaklar Kuramı/ Siyasi Fırsatlar Yaklaşımı), bu yaklaşımlar içerisinde en bilinenidir. Literatürde, yaklaşımı yeni bir teori olarak adlandıran tanımlamalar bulunmakla birlikte Mcadam, Mccarthy ve Zald, kurumsallaşmış siyaset ve toplumsal hareketler/devrimler arasındaki bağlantıyı sıkıca kuran siyasal süreç yaklaşımına ilişkin çalışmalarının temelini Kaynak Seferberliği Teorisine dayandığını belirtmektedir¹⁵². Charles Tilly (1978), Doug McAdam (1982) ve Sidney Tarrow (1983) önemli teorisyenleridir. Bu bağlamda yaklaşım, kaynak seferberliği içerisinde ele alınmaktadır. Kaynak seferberliği teorisi ile ortaklaştığı nokta aktörlerin rasyonel olduğu kabulü iken, farklılaştığı nokta ise aktörlerin siyasal sistem ile bağlantılı bir şekilde ele alınmasıdır. Örgütler içerisinde bulundukları toplumsal yapılardan bağımsız bir şekilde ele alınmazlar çünkü kaynakları belirleyen bu koşullardır şeklinde ifade edilebilecek bir görüşü benimsemişlerdir. Siyasal süreç

¹⁴⁶ J. Craig Jenkins, "Resource Mobilization Theory And The Study Of Social Movements", **Ann. Rev. Social, Cilt: 9**, sayı: 529, 1983, ss: 527-555.

¹⁴⁷ Mcadam, Mccarthy, ve Zald, s. 4.

¹⁴⁸ Cohen, iletişim becerilerinin önemine özellikle değinmektedir.

¹⁴⁹ Kurtbaş, s.99.

¹⁵⁰ Örgütlerin ihtiyaç duyduğu bu kaynaklar; Para, fiziki sermaye, örgütlenme stratejileri, dayanışma ağları, lider, ortak hareket etme bilinci, bağlılık, ortak değerler ve çıkarlardan oluşmaktadır. Ayrıca kaynakların somut kaynak, insan kaynağı ve toplumsal kaynak şeklinde bir sınıflandırılmasının olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Kurtbaş, s. 99.

¹⁵¹ Çetinkaya, s. 34.

¹⁵² Mcadam, Mccarthy, ve Zald, ss: 2-3.

yaklaşımı, “Kolektif eylemin” tarihin dışında soyut bir kategori olarak görülmemesi gerektiğini ve sıradan insanların geliştirdikleri dayanışma ağları ile belirli bir güç elde ettiğini savunmaktadır¹⁵³. *Toplumsal hareketlerin içinde bulundukları politik sistemi ve onun protesto fiilleriyle olan ilişkisini*¹⁵⁴ analiz etmiştir. Charles Tilly¹⁵⁵ toplumsal hareketlerin ortaya çıkışını, sıradan insanların politik meselelere dahil olmaları sürecinin bir sonucu olarak ele almaktadır. Ticaretin genişlemesi, iletişimin artması ve parlamenter sistemlerin ortaya çıkışı ile bir kimliği, duruşu veya programı paylaşabilecek kişi kümeleri arasında bağlantılar büyük ölçüde artarak, kolektif eylemlerin doğuşunu sağlamıştır. Dolayısıyla toplumsal hareketler, büyük dönüşümün bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır ve tam olarak gelişmesi siyasi hakların varlığına bağlı olarak gerçekleşmektedir¹⁵⁶. Tarrow, *toplumsal hareketlerin modern devletin yükselişine eşlik eden modern çağın bir yeniliği ya da icadı olarak tanımlamaktadır*¹⁵⁷. Yöneten ve yönetilen arasında tarihin ilk dönemlerinden itibaren var olan çatışma haline karşılık, modern devlet ile sahip olunan politik fırsatlar, kaynaklara ulaşım imkânı olmayan aktörlere çeşitli araçlar sağlayarak mücadele imkânı vermektedir. Toplumsal hareketleri; *aşırılık, şiddet ve yoksunluk gibi kavramlar üzerinden tanımlamak yerine toplumsal bir dayanışmaya ve ortak amaçlara dayalı olarak, siyasal iktidara, siyasi elitlere ya da rakiplere karşı devam ettirilen kolektif mücadele olarak*¹⁵⁸ tanımlanması gerektiğini ifade etmektedir.

Tilly ve Tarrow’un yaklaşımı, toplumsal hareketleri yalnızca siyasal alandaki sorunlarla ilgili olarak değerlendirme ve hareketlerin “kimlik” boyutunu göz ardı

¹⁵³ Sidney G. Tarrow, **Power in Social Movements and Contentious Politics**, 3. Baskı, Cambridge University Press, New York, 2011, s. 6.

¹⁵⁴ Çetinkaya, s. 35.

¹⁵⁵ Toplumsal hareketler literatürü açısından oldukça kapsamlı çalışmaların başında Tilly’in kitapları gelmektedir. *Contentious Performances* adlı eserinde, Fransa ve Britanya’daki eylem repertuarları üzerine 50 yıllık bir çalışma yapan Tilly, 1800’lü yıllardan başlayarak kullanılan araçları ve bu araçlar uğradığı dönüşümü göstermektedir. Tarihsel çizgide hareketler, doğrudan saldırıdan, temsilciler aracılığıyla talep iletmeye doğru bir evrilme olduğu yönündedir. Kullandıkları yöntemlerin açıklanması ilerleyen bölümlere bırakılmıştır. Charles Tilly, **Contentious Performances**, Cambridge University Press, New York, (Contentious Performances), 2008.

¹⁵⁶ Charles Tilly, *Contentious Performances*, s. 124-125. Tilly çalışmasında toplumsal hareketlerin üç unsura sahip olduğunu söylemektedir. Kampanya, Eylem repertuarı ve WUNC teşhirleri. Kampanya belirli bir amaç için kişilerin düzenli olarak bir araya gelmesi durumunu ifade ederken, eylem repertuarı bu süreçte kullandıkları araçları nitelendirmektedir. WUNC liyakat, birlik, nicelik ve bağlılığı bildirme biçimleri ise son unsuru oluşturmaktadır. s. 121. Böylece çalışması toplumsal hareketleri hem tarihsel hem de karşılaştırmalı bir şekilde ele almaktadır.

¹⁵⁷ Tarrow, s. 6

¹⁵⁸ Tarrow, s. 9.

etmesi yönüyle eleştirilmektedir¹⁵⁹. Ancak teori, kültür üzerine yoğunlaşmaya başladıktan sonra iki teorinin birbirine yakınlaştığı düşünülmektedir¹⁶⁰.

Yeni toplumsal hareketler yaklaşımı, 1960'ların ikinci yarısı itibariyle toplumsal hareketlerin amaçları, aktörleri ve eylem biçimlerinin eski toplumsal hareketlerden kopuş şeklinde bir değişime uğradığını ifade etmektedir. Bu kopuşun teorik ifadesi olarak; “yeni protesto hareketleri”, “yeni politikalar”, “neo-romantizm”, “antipolitik”, “düzensiz politikalar” gibi çeşitli kavramlar kullanılmaktadır¹⁶¹. Bu bağlamda yeni toplumsal hareketlerin teorisyenlerinin, yeni hareketlerin hâkim kurallar, değerler ve kimliklere ilişkin bir değişimi amaçladığı belirtilmektedir¹⁶². Örneğin Touraine'e göre; toplumsal hareket düşüncesi, her toplumsal yapılanmanın temelinde bir çatışma olduğu fikrine dayanmaktadır. Modern devlet ile bu çatışma tarihsel olarak önce ulusla hükümdar; ardından işçi ve işveren arasında olmuştur. İçinde bulunulan tarihsel momentte ise, toplumdaki temel çatışma öznenin savaşımdır, özne bir düzene, bir topluluğa ya da bir amaca hizmet edemez. Özne yalnızca kendi kişisel değerlerinin savaşını vermektedir¹⁶³. Melucci ise toplumsal hareketlerde aktörün rolüne ve önemine değinmektedir. Toplumsal hareketleri, sistemli bir yapı içerisinde hareket eden hedefler, inançlar, kararlar ve görüşlerin birbiriyle ilişkisi bağlamında inşa edilen eylem sistemleri¹⁶⁴ olarak tanımlamaktadır. Post-endüstriyel olarak tanımladığı toplumlarda ilişkiler “maddi” ve “ekonomik” temelden uzaklaşmaktadır ve ekonomik, politik ve kültürel yapıların bütünleşmesi ile ifade edilecek süreç başlamaktadır. Bu yüzden hareketler, birbirinin içine geçmiş küçük gruplardan oluşmaktadır. Bu bağlamda toplumsal hareketler kavramı yerine, hareket ağları kavramının kullanılmasının gerçek bir kopuşun ifadesini bulmasını sağlayacağını savunmaktadır¹⁶⁵. Yeni toplumsal hareketler teorisinin bir diğer önemli ismi olan Offe, toplumsal hareketlerin yeni bir sivil toplum inşa etme hedefini

¹⁵⁹ Çayır, s. 20. ve Melucci, s- 83.

¹⁶⁰ Çetinkaya, s. 39.

¹⁶¹ Clause Offe, “New Social Movement: Challenging The Boundaries of Institutional Politics”, **Social Research**, Cilt: 52, Sayı: 4, 1985, ss: 817-868, s. 825.

¹⁶² Çayır, s. 20.

¹⁶³ Alain Touraine, **Eşitliklerimiz ve Farklılıklarımızla Birlikte Yaşayabilecek Miyiz?** çev. Olcay Kunal 4. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s124-125-129.

¹⁶⁴ Alberto Melucci, “Çağdaş Hareketlerin Sembolik Meydan Okuması”, **Yeni Sosyal Hareketler**, (ed. Kenan Çayır), Kaktüs Yayınları, ss:75-24. s. 79.

¹⁶⁵ Irkçılık karşıtı hareketler, çevre hareketleri, kadın hareketleri, nükleer silahlanmayla mücadele hareketleri gibi gündelik yaşam içerisinden çıkan sorunlara odaklanmış kısa ya da uzun dönemli hâkim modeller sembolik bir başkaldırı olarak kabul etmektedir. Melucci, s. 86.

taşıdıklarını belirtmektedir. Tek başına ne kamusal alana ne de özel alana dahil edilemeyecek kolektif meseleleri sorunsallaştırdıklarını ifade etmektedir¹⁶⁶. Yeni sosyal hareketlerin aktörleri, kendilerini herhangi bir sosyo-ekonomik kategori ya da ideoloji içerisine sokmamaktadır ve Offe'ye göre bu hareketleri yeni yapan temel unsur bu noktadır¹⁶⁷. Toplumsal hareketler politik paradigmanın bir taşıyıcısıdır ve bu bağlamda toplumsal hareketler içerisinde eski ve yeni arasında bir ayrım olduğunu, bu ayrımın kapitalizmin yapısal değişimi sonucunda ortaya çıktığını tartışmaktadır. Ancak yeni olarak nitelenen noktaları belirtirken değerleri noktasında bir parantez açmaktadır. Yeni toplumsal hareketlerin özgürlük, eşitlik, dayanışma ya da katılım gibi talepleri yeni temalar değildir. Bu temalar, geçişten miras alınmıştır. Bu noktada yeni olan *modernleşmenin modern bir eleştirisini*¹⁶⁸ yapmış olmalarıdır. Gündelik hayatın sorunlarına doğrudan müdahil olarak, hayatın politikleşmesini amaçlamaktadırlar¹⁶⁹.

Manuel Castells, tüm toplumsal hareketlerin içerisinde bulunduğu çağın ürünü olduğunu belirtmektedir ve inceleme nesnesi yapılan hareketin tarihsel koşulları içerisinde değerlendirmenin daha doğru bir analiz sağlayacağını belirtmektedir. Castells'e göre günümüzde çatışmanın temeli, kültürel ve çatışma mekânı kentlerdir. Özellikle kamusal alan işgalleri bu hareketleri görünür kılmaktadır¹⁷⁰. Jasper toplumsal hareketleri, siyasal iktidarın kararlarını yine iktidarın istediği kanallar dışında, teşvik etmeyi, eleştirmeyi ya da durdurmayı amaçlayan maksatlı girişimler olarak adlandırmaktadır. Ek olarak Jasper'a göre, toplumsal hareketler her daim iktidarı eleştirmek zorunda değildir. Örneğin kürtaj karşıtı hareket, günümüzde gerici bir toplumsal hareket olmakla birlikte tıpkı kürtaj hakkı hareketi gibi bir toplumsal

¹⁶⁶ Offe, ss: 817-868. Devletten özgürleşmek olarak tanımladığı bu durum, yeni sağ politikalara net bir şekilde karşı olan yeni toplumsal hareketlerin yeni sağ politikalarını savunan kesimlerle ortaklaştıklarını bir noktayı oluşturmaktadır s. 820-821.

¹⁶⁷ Offe, s. 831-832. Offe bu şekilde bir tanımlama yaparken, hareketlerin aktörlerin çeşitliliğine değinmeyi amaçlamaktadır. Yeni toplumsal hareketlerin aktörleri 3 temel sosyo-ekonomik grubu kapsamaktadır. Yeni orta sınıf, eski orta sınıf ve kendisine işgücü piyasası içerisinde yer bulamayan insanlar oluşan kategori (işsizler, öğrenciler vs.), s. 832.

¹⁶⁸ Offe, s. 850 ve 856. Offe, yeni toplumsal hareketleri tanımlarken, modernleşmenin sağladığı imkanları görerek onların eksik ve uzlaşmaz görünen çatlaklarından doğduğu savunmaktadır. Hareketlerin aktörlerinin, ideolojik olmayan bir bakış açısıyla taleplerin dile getirdiklerini belirtmektedir.

¹⁶⁹ Şanlı, s. 108.

¹⁷⁰ Manuel Castells, **İsyân ve Umut Ağları, İnternet Çağında Toplumsal Hareketler**, çev. Ebru Kılıç, Koç Üniversitesi Yayınları, (İsyân ve Umut Ağları), 2013, s. 26.

harekettir ve karşı hareketler şeklinde bir tanımlama keyfilik içermektedir¹⁷¹. Jasper'ın toplumsal hareketleri, kültür ve strateji üzerinden açıklayarak yeni toplumsal hareketler kuramı bağlamında ele almaktadır.

Özetle, yeni toplumsal hareketler yaklaşımının teorisyenlerinin, hareketlerin aktörlerine ve hedeflerine odaklanmakta olduğunu ve kültür, kimlik ve gündelik hayata ilişkin konuların sorunsallaştırıldığı tespitinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Yeni toplumsal hareketleri, teorisyenlerinin ifadesi ile “yeni” kılan noktalar şunlardır; Touraine'e göre, toplumsal hareketler geçmişte toplumu köktenci bir şekilde yeniden tasarlama amacını taşımaktadır ancak bugün hiçbir toplumsal hareket böyle bir büyük bir amaç taşımamaktadır¹⁷². Melucci'ye göre, bu hareketlerle kısa dönemlidir, aidiyet duygusu kolayca terkedilebilir ve esnek örgütsel yapılardan oluşmaktadır¹⁷³. Offe çalışmasında eski ve yeni toplumsal hareketler arasındaki ayrımı 4 temel unsur üzerinden yapmaktadır¹⁷⁴.

1. Aktörler; eski toplumsal hareketleri gelir dağılımına ilişkin çatışmaya odaklanan kurumsallaşmış baskı grupları ve siyasal partilerden oluşurken; yeni toplumsal hareketlerin aktörleri grup gibi davranmayan fakat belirli konular etrafında bir araya gelen sosyo-ekonomik gruplardır. Yeni sosyal hareketlerin aktörleri ağırlıklı olarak yüksek eğitimli, hizmet sektöründe çalışanlardır.
2. Konular; eski toplumsal hareketler ekonomik büyüme, gelir dağılımı, toplumsal ile askeri güvenlik gibi ana temalar etrafındayken; yeni toplumsal hareketler, en önemlisi olarak sayabilecek 4 hareket üzerinde yoğunlaşmıştır. Çevre hareketi, insan hakları hareketi, feminist hareket ve barış hareketi.
3. Değerler; eski toplumsal hareketler, özgürlük, özel tüketimin güvenliği ve maddi ilerleme üzerineyken; yeni toplumsal hareketler, merkezi kontrole muhalif olarak kişisel özerklik ve kimlik üzerine odaklanmaktadır.

¹⁷¹ Jasper, 2017, s: 20-21.

¹⁷² Alain Touraine, Eşitliklerimiz ve Farklılıklarımızla Birlikte Yaşayabilecek Miyiz? s. 129.

¹⁷³ Melucci, s. 86.

¹⁷⁴ Offe, s. 820. Dört unsur; aktörleri, konuları, değerleri ve hareket biçimleri. Dönemselleştirmeye ilişkin olarak ise, 1945'ten 1970'lere kadar olan dönem eski paradigmadır (büyüme ve güvenlik merkezli). 1970'lerden günümüze ise, toplumsal aktörlerin sorun olarak tanımladığı koşulların değişmesine bağlı olarak yeni paradigmanın ortaya çıktığını belirtmektedir. 821-825.

4. Hareket biçimleri; resmi ve katılımın yüksel olduğu birlikler ve siyasi partilerden oluşurken; yatay ve dikey farklılıkları derecesi düşük olmakla birlikte resmi olmayan kendiliğinden evrensel protesto hareketleridir¹⁷⁵.

Laclau ve Mouffe¹⁷⁶ İkinci Dünya Savaşı sonrasında meydana gelen yeniden yapılanma bağlamında ekonomi-politik birçok değişikliğin gerçekleştiğini ve hegemonik yapının pekiştirildiğini ifade etmektedir. Emek süreci, devlet biçimi ve mevcut toplumsal ilişki biçimlerinde derin bir dönüşüm getirecek olan kültürel yayılmanın baskın biçimlerinde meydana gelen değişiklikler, toplumsal ilişkilerin biçiminde derin dönüşümlere neden olmuştur. Bu süreç üç temel gelişme üzerinde incelenebilmektedir. İlk olarak; yaygın birikimden yoğun birikime geçilmesinin gelişim çizgisindeki ilk aşama olduğunu belirtmektedir. Kar için üretim mantığının ve kapitalist üretim ilişkilerinin toplumsal ilişkilere yayılması, toplumsal ilişkilerin metalaşması ile sonuçlanmıştır. Laclau ve Mouffe'a göre toplumsal ilişkilerin metalaşması Daniel Bell'in iddia ettiği şekliyle ideolojilerin sonunu getirmediği gibi Marcus'un korktuğu tek boyutlu insanı da meydana getirmemiştir. Tam tersine, çok sayıda yeni mücadele ve yeni itaat biçimlerine karşı direnişi ortaya çıkarmıştır¹⁷⁷. İkinci olarak Keynesyen refah devleti, yeni toplumsal taleplerin ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır (gelişim çizgisindeki ikinci önemli aşamadır). Devletin yaşamın her alanına sürekli olarak genişleyen müdahalesi geleneksel dayanışma ağlarını ortadan kaldırırken bunların yerine güçlü bürokratik yapılara dayalı örgütler kurmuştur. Devletin müdahale ettiği alanların bu şekilde genişlemesi toplumsal ilişkilerin siyasallaşmasına neden olurken bu durum yeni çatışma biçimlerinin doğurmuştur¹⁷⁸. Son olarak, yeni toplumsal ilişkilerin doğuşunu sağlayan gelişme, kitle iletişim araçlarının gelişime bağlı yeni kültürel formların ortaya çıkışıdır. Bu formların insanları standartlaşma ve aynılaştırma yönündeki eğilimi çeşitli dirençlerle karşılamaktadır. Laclau ve Mouffe'a göre üç durum, yeni taleplerin çatışma biçimlerinin ortaya çıkma nedenidir ve yeni kimliklerin ortaya çıkmasına zemin

¹⁷⁵ Offe, s. 832.

¹⁷⁶ Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe, **Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics**, (2. Baskı), New York, Verso, New York, 2001, ss: 159- 172.

¹⁷⁷ Örneğin kâr amacına yönelik doğanın talan edilmesi, kirletilmesi ekolojik hareketin doğuşuna imkan sağlamıştır ya da kamusal alanların devlet tarafından işgal edilmesi kent hareketlerinin doğmasına neden olmuştur. Laclau And Mouffe s. 161.

¹⁷⁸ Özellikle kamu ve özel alan arasındaki ayrımın ortadan kalkmasıyla birlikte devletin yaşamın her alanına müdahale etmesine yönelik bir tepkinin geliştiğini söylemektedir.

hazırlamıştır. Bu nedenle bu direniş biçimlerinin çoğu kolektif mücadeleler biçiminde değil, giderek daha doğrulanan bireycilik yoluyla ortaya çıkmaya başlamıştır¹⁷⁹.

Çetinkaya ise, toplumsal hareketleri eski ve yeni olarak ayırmaya yönelik bir kavramsallaştırma yapılmasının tarihsel geçmişe yönelik bir kayıtsızlıktan kaynaklı soyut bir varsayım olduğunu ifade etmektedir. Bu durumun iki temel nedeni olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki, eski olarak tabir edilen toplumsal hareketlere ilişkin bir bilgi eksikliği; ikincisi bilinçli bir çabadır. Eski toplumlar hareketler dar iktisadi hedefler çerçevesinde hareket eden yapılar olarak tanımlamışlardır ancak Çetinkaya'ya göre;

Geçtiğimiz yüzyıllardaki işçi hareketleri ücret mücadelelerinin, çalışma saatlerinin kısaltılmasının yanı sıra, kadın-çocuk çalışması, cemaat yaşamı, göçmenlerin sorunları, eğitim, kamusal hizmetlere ulaşma sorunları, oy hakkı, fikir ve ifade hürriyetlerinin genişletilmesi, savaş karşıtlığı gibi çok çeşitli problemlerle uğraşmış, tarım işçilerinden zanaatkarlara küçük mal sahiplerinden hizmet sektöründe çalışanlara, birçok toplumsal kesim, saflarında toplayabilmiştir. Bu hareketler içerisinde yer alan pek çok unsur kendi renklerini bu hareketlere taşıyabilmiştir¹⁸⁰.

Toplumsal hareketler literatürü içerisinde önemli bir sınıflandırma daha vardır. Arrighi, Hopkins ve Wallerstein toplumsal hareketleri, sistem karşı hareketler olarak tanımlayarak hareketlerin kırılma noktalarını tespit etmiştir. Bu sınıflandırmadaki temel aktörler ve özellikler ikinci bölümde detaylı bir şekilde ele alınacak olmakla birlikte bu noktada açıklanması amaçlanan hareketlerin değişim nedeninin ne olduğudur. Arrighi, Hopkins ve Wallerstein'a göre;

Yirminci yüzyıl boyunca ... birikim toplumsal ilişkilerde dev bir değişim yaratmıştır. ... sermaye döngülerinin ana hatlarını oluşturan ilişkisel ağlar o kadar büyük bir dönüşüme uğramıştır ki, birikim sürecinin işleyişinin kendisi bile tarihsel bakımdan değişmiş görünmektedir. Hem birikimin örgütleyici etmenlerinin hem de onlarla temel mücadele sürdüren sistem karşıtı hareketlerin ilişkisel koşullarını sürekli biçimde yeniden üreten ve böylece mücadelenin kendisinin ilişkisel niteliğini de dolayısıyla bununla tanımlanan hareketlerin doğasını da sürekli biçimde yeniden üreten bu süregiden dönüşümdür¹⁸¹.

Arrighi, Hopkins ve Wallerstein, kapitalist dünya ekonomisi içerisinde ilk dönemin toplumsal hareketlerini tarihsel bir süreklilik içerisinde ele alarak başkaldırıları; çok sayıda dağınık, kopuk, anlık ve kısmi olarak etkin şeklinde

¹⁷⁹ Laclau ve Mouffe, s. 164.

¹⁸⁰ Çetinkaya, s. 48.

¹⁸¹ Giovanni Arrighi, Terence K. Hopkins, Immanuel Wallerstein, **Sistem Karşıtı Hareketler**, çev. C. Kanat, B. Somay ve S. Sökmen), 2. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2004, s.46.

sınıflandırmıştır. Toplumsal muhalefet kapsamında ilk önemli tarih olarak 1848 yılını belirtmektedirler. Bu tarih sürekli bir örgütlenmenin¹⁸² ortaya çıkması noktasında derin bir öneme sahiptir. 19. yüzyılda toplumsal hareket ve ulusal hareket şeklinde başlıca iki temel sistem karşıtı hareket bulunmaktadır. Bu hareketlerin amacı “devleti” ele geçirmektir ve amaçlarına yönelik olarak güçlü örgütler yaratmışlardır (partiler, sendikalar, kitle örgütleri). Modern dünya sisteminin devam eden yapısal dönüşümü, sistem karşıtı hareketlerin mücadele ettiği devlet iktidarının yapısal çevresini değiştirdiğinden hareketler bu çevrede yeniden oluşmaktadır¹⁸³. 1968 sonrası dönem, yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkışını ifade eden bir kırılma noktası olarak ele alınmaktadır.

Küreselleşme karşıtı hareketler, toplumsal hareketlerin kavramsallaştırması noktasında ele alınacak son konudur. 1999 Seattle gösterileri sonrasında küresel bağlamda farklı aktörlerin çeşitli amaçlarla bir araya gelmesi şeklinde ifade edilen küresel toplumsal hareketlerin, içlerinde bulunan grupların ve beklentileri ve çeşitliliği nedeniyle kendinden önceki toplumsal hareketlerden ayrıldığı ifade edilmektedir¹⁸⁴. Bu hareketlerin tanımlanması, özellikleri, aktörleri ve sermaye devinimleriyle ilişkisi ikinci bölümde ele alınmıştır.

Toplumsal hareketlerin sosyal bilimlerde analiz edilmesine yönelik kavramsal tartışma tamamlanmıştır. Bu bağlamda çalışmanın ikinci bölümünde kapitalist devlet içerisindeki dönemselleştirmeye bağlı olarak toplumsal hareketler örnekleri üzerinden hareketlerin aktörleri, eylem repertuarları, değerleri ve çeşitliliklerini tartışmak amaçlanmaktadır. Çalışma, toplumsal hareketleri kendi bağlamları içerisinde ele almayı amaçlamaktadır. Hareketlerin, farklı tarihsel koşullarda kendinden önceki hareketlerden edindikleri kazanımlar sayesinde ilerlerken farklı konuları, örgütlenme yaklaşımları, aktörleri, hedefleri, amaçları irdelemişlerdir.

¹⁸² Hareketler; üyeleri ve kapitalist ekonomik sistemin güncel sorunları üzerine sürekli örgütlenmeler olarak 19. Yüzyılda ortaya çıkmıştır. Örgütlü sistem karşıtı hareketlerin ortaya çıkış tarihi olarak net bir tarih olarak ortaya koyulmuştur.

¹⁸³ Arrighi, Hopkins, Wallerstein, Sistem Karşıtı Hareketleri, 54.

¹⁸⁴ Ceren Kalfa ve Faruk Ataay, “Küresel Toplumsal Hareketler”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 16, Sayı: 2, 2008, s:128.

1.2.4. Barışçıl Muhalefet

Muhalefet, teorik ve pratik olarak inceleme nesnesi haline getirilebilecek bir olgudur. Muhalefetin aktörleri, bu eylemi parlamento içinde ya da parlamento dışında farklı amaçlar doğrultusunda ve çeşitli biçimlerde¹⁸⁵ yerine getirebilmektedir. Özellikle muhalefetin aktörleri sistem karşıtı olduğunda, politik arenadaki mücadelelerin farklı biçimlerinin gerçekleşmesine neden olmaktadır¹⁸⁶. Bu bağlamda, muhalefetin pratik olarak eyleme geçirilmesi sürecinde, kullandığı araçlar, eylem biçimleri veya aktörlerinin takındığı tavırlar doğrusunda barışçıl ya da çatışmacı olarak tanımlanması mümkündür. Muhalefetin pratik olarak hayat bulması sırasında barışçıl bir eylemden şiddete başvurmaya ve yaşam hakkının elinden alınmasına doğru ilerleyen bir çizgide örgütlenme gerçekleşebilmektedir. Bu durum muhalefete ilişkin hem kuramsal çalışmalarda hem de hareketler içerisinde gözlenebilmektedir.

Barışçıl muhalefeti tanımlamak, muhalefet etme araçlarının neler olduğu ve bunun için hangi eylem repertuarının¹⁸⁷ kullandığı ile ilişkili olarak açıklanabilecektir. Barışçıl düşünüş biçimleri içerisinde “uygun” eylem repertuarı, barışçıl muhalefeti tanımlamaktadır. Tilly, hedef olarak seçilen makamlara talepleri iletmek amacıyla sürekli olarak gerçekleştirilen kolektif çabayı kampanya olarak tanımlarken, *kampanyaya katılan kişilerin genellikle kullandığı birlikte hareket etme araçlarını*, eylem repertuarı olarak adlandırmaktadır. Eylem repertuarı birlikte hareket etme araçlarının çeşitli kombinasyonlarından oluşmaktadır. Bu araçları şu şekilde saymaktadır; *kamusal toplantılar, toplu dilekçe verme, sokak gösterileri, gece nöbetleri, mitingler, yazılı ve sözlü basın açıklamaları ve lobicilik faaliyetleri, camları kırmak ve hapishaneye saldırmak*¹⁸⁸. Tilly’e göre eylem repertuarı kültürel olarak oluşturulmaktadır. Belirli bir yer ve zamanda bireyler belirli sayıda alternatif kolektif

¹⁸⁵ Yürüyüş ya da oturma eylemi düzenlemek, toplu dilekçe imzalamak, gösteri eylemi örgütlemek, açlık grevinde bulunmak, bir mekânı işgal etmek ya da sessiz bir protestoya dahil olmak bu çeşitlilik içerisinde ilk akla gelenlerdir.

¹⁸⁶ Brack ve Weinblum, s. 72.

¹⁸⁷ Tilly, Repertuar kelimesini, nispeten kasıtlı bir seçim süreci aracılığıyla öğrenilen, paylaşılan ve harekete geçirilen sınırlı bir dizi rutini tanımlamak amacıyla seçmiştir. Charles Tilly, “Contentious Repertoires in Great Britain 1758-1834”, **Social Science History**, Cilt: 17, Sayı: 2, (Repertoires), 1993, ss: 253- 280, s. 264.

¹⁸⁸ Charles, Tilly. Introduction to Part II: Invention, Diffusion, and Transformation of the Social Movement Repertoire, **European Review of History: Revue Européenne D'histoire**, Cilt:12 Sayı:2, 2005, ss: 307-320. s. 308. ve Tilly, (Repertoires), s. 264.

eylem rutini yürütmeyi zamanla öğrenirler. Parlamento dışı muhalefetin toplumsal muhalefetin her biçimini kapsadığı düşünüldüğünde, kullanılan eylem setleri nedeniyle zaman zaman fiziksel güç içeren eylemlere de başvurulduğu gözlemlenmektedir¹⁸⁹. Bu tahlil toplumsal muhalefetin aktif ve pasif direnme biçimleriyle birlikte değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır¹⁹⁰.

Bir eylem repertuarı olarak protesto, toplumsal hareketlerin somut öğelerinden biridir ve kolektif, politik ve aktif eylem biçimidir¹⁹¹. Jasper'a göre, protesto hareketleri toplumsal hareketlerin bir alt kümesidir. Kolektif ve bireysel bir biçimde gerçekleştirilebilmektedir¹⁹². Opp'a göre ise, protesto davranış ile ilgili bir kavramdır ve bir hedefi olan kolektif eylem olarak tanımlanmaktadır. Toplumsal hareket kavramı ise, protesto gruplarının uzun süreli örgütlenmesinden başka bir şey değildir¹⁹³. Protesto eyleminin herhangi bir çatışmaya dayalı araç kullanılmaksızın yerine getirilmesi, barışçıl muhalefet olarak tanımlanabilmektedir. Bu bağlamda protestonun, barışçıl formda bir örgütlenmesi olarak oturma eylemleri¹⁹⁴, yürüyüş, sivil itaatsizlik ve insan zinciri eylemleri¹⁹⁵ ön plana çıkan örnekler olarak görülmektedir. Aryan asıllı Alman kadınların, toplama kamplarına sürülmek üzere olan Yahudi eşlerinin serbest bırakılmasını talep ettikleri ve bu amaçla Berlin'i Rosenstrabe'deki bir tutukevinin önünde bir hafta boyunca ayakta durarak gerçekleştirdikleri protesto, sivil direnişin sonuca ulaşan örneklerinden biri olarak ifade edilmektedir¹⁹⁶. Amerikan sivil haklar hareketi bu bağlamda başka bir önemli örnektir. Hareket, oturma eylemleri ve sivil itaatsizlik gibi aktif ve doğrudan bir protesto biçimlerini kullanarak geniş kitlelere

¹⁸⁹ Jasper, s. 42.

¹⁹⁰ Turgut, s. 163.

¹⁹¹ Şanlı, s. 124.

¹⁹² Jasper, s. 10. Bireyler, diğer insanları aralarına katmak için bir araya gelirler ve kullanabilecekleri tüm araçları kullanırlar. Bu araçlar; para, medya, hikayeler, kolektif kimlikler, şakalar, karikatürler ve hatta silahlar olabilmektedir.

¹⁹³ Karl-Dieter, Opp, **Theories of Political Protest and Social Movement**, Taylor & Francis e-Library, New York, 2009, ss: 33-44.

¹⁹⁴ Şanlı, Türkiye'de sürekli, sessiz ve barışçıl bir oturma eylemi olarak Cumartesi Annelerini, sivil itaatsizlik örneği olarak kapsamlı bir şekilde incelemektedir.

¹⁹⁵ Mağdur durumda olan insanlarla dayanışma içerisinde olduğu göstermek amacıyla gerçekleştiren ve şiddetsizliği içeren eylem repertuarlarından biri olarak tanımlanmaktadır. Birleştirici niteliği olan eylemlerdir. Bu eylem biçimi 1980'lerin başından itibaren savaş karşıtı hareketler tarafından kullanılmaktadır. Türkiye'de insan zinciri eyleminin ilk örneği 1998 yılında türban yasaklarını protesto etmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. 2020 aralığında ise, kanal İstanbul projesini eleştirmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Sol Haber, Kanal İstanbul'a Karşı 'İnsan Zinciri' Eylemi 12.01.2020 <https://haber.sol.org.tr/turkiye/kanal-istanbula-karsi-insan-zinciri-eylemi-278206>, (05.04.2020).

¹⁹⁶ Erica, Why Civil Resistance, s. 35

ulaşmıştır. Sivil haklar hareketinin, Amerika’da siyahların otobüslerin belirli bölümler dışında seyahat etmelerini yasaklayan uygulamaları protesto¹⁹⁷ için dört üniversite öğrencisinin gerçekleştirdiği oturma eylemleri ile başladığı belirtilmektedir¹⁹⁸. Temelinde ırkçılık ve ayrımcılığa tepki olan bu eylem biçimi, zamanla hem aktörlerini genişletmiş hem de dünyanın pek çok noktasında kullanılan bir eylem repertuarı haline gelmiştir¹⁹⁹.

Todd May “Şiddetsiz Direniş” isimli çalışmasında, şiddetsizlik ile etik ve haysiyeti bir manada değerlendirmektedir ve *katılımcıların, hasımlarının veya diğerlerinin haysiyetine saygı duyarak, mevcut siyasi, ekonomik ve toplumsal düzenlemelere meydan okuyan ya da direnen siyasi, ekonomik veya toplumsal eylem* olarak tanımlamıştır²⁰⁰. Bu bağlamda bir kamusal alan işgali, ekonomik bir boykot, toplu olarak vergi vermeme, broşür ve bildiri dağıtımı barışçıl muhalefetin örnekleridir. Barışçıl muhalefeti şiddet içeren muhalefetten ayıran, direnişin amaçlarında değil amaca ulaşmak için kullandığı araçlardan kaynaklı oluşmaktadır. Bu bağlamda çalışma kapsamında Post-fordist muhalefet döneminde incelenen küresel toplumsal hareketlerin, ağırlıklı olarak barışçıl muhalefete örnek gösterildiği görülmektedir²⁰¹.

Çatışmacı muhalefet ise, kamusal meselelerin genellikle fiziksel güç kullanarak çözüme kavuşturulması noktasında başvurulmuş bir muhalefet biçimidir. Bu bağlamda, kimi zaman yalnızca devletin şiddeti karşısında bir tutum olarak ortaya çıkarken kimi zaman da amaca ulaşmak için kullanılan bir eylem repertuarı olarak görülmektedir. Toplumsal hareketlerin de zaman zaman kullandığı eylem repertuarları; mülke zarar verme, dükkân camları kırma ya da devrim yoluyla siyasal

¹⁹⁷ 1955 yılında Alabama Montgomery'deki otobüs boykotu bu anlamda en bilinen örnektir. Rosa Park isimli bir kadın otobüsün beyazlar için ayrılmış bir bölümüne oturarak oradan kalkmayı reddetmiş ve bu gerekçe ile tutuklanmıştır. Bu olay akabinde, Luther King’in de içinde bulunduğu 50 hareketin lideri bir araya gelmiş ve ülke genelinde boykot düzenlemiştir.

¹⁹⁸ Opp, s. 342. Hareketler temel olarak sivil itaatsizliği uygulayarak şiddet içermemeye meyilli olmakla birlikte zamanla polis şiddeti ve ayrımcı grupların faaliyetleri nedeniyle zamanla yeni eylem repertuarları eklemiştir.

¹⁹⁹ 1960 yılında tümüyle on yedi veya on sekiz yaşlarındaki dört Afro-Amerikan öğrenci, Woolworth mağazasında sadece beyazlara öğle yemeği verilmesine yönelik politikaya meydan okuyarak oturma eylemi başlatmışlardır. Morris’in aktardığı üzere, aynı hafta içinde üç yüzden fazla öğrenci şehir merkezinde öğle yemeği tezgahlarında otururken onlara katılmıştır ve hareket giderek fazla sayıda kitleye ulaşmıştır. Sembolik bir anlamla başlangıç kabul edilmiştir. Iwan Morgan, *The New Movement The Student Sit-Ins in 1960*, s. 1.

²⁰⁰ Todd May, *Şiddetsiz Direniş*, çeviren Can Kayaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016. s. 82.

²⁰¹ May, s. 200.

iktidarı değiştirmek amacıyla militan bir mücadele başlatma şeklinde hayat bulmaktadır²⁰². Muhalefetin çatışmacı ve yakıcı biçimi, tarihsel bağlamında yaygınlık kazanmakta ve sönümlenmektedir. Açık ve yasal siyasetin alanın daraltıldığı ve devletin şiddetinin arttığı dönemlerde yaygın bir muhalefet biçimi haline gelen çatışmacı muhalefet, bir hak olarak tanımlanan sınırları aştığı için, bu çalışmanın kapsamında alınmamıştır. Ancak çalışmada, muhalefet sınıflandırılması yapılırken, barışçıl muhalefete özellikle bir anlam yüklenmekten kaçınılmaktadır. Kapitalist devlette muhalefet etme biçimleri yasal bir hak olmasından hareketle tartışılmaktadır. Ancak Tilly'nin de belirttiği üzere her deneyim ani koşullar ve otoritelerin, gözlemcilerin, aktörlerin ve diğer insanların tepkilerine göre yeniden şekillenir ve mücadeleye yeni araçlar ekleyebilir²⁰³ ve tarihsel dönemin popüler olarak tanımlanabilecek baskın kolektif eylem biçimleri vardır ve bunlar zamanla değişebilecektir²⁰⁴. Bu bağlamda hareketler amaç ve araç olarak barışçıl bir şekilde başlayabilir ve zamanla koşulların etkisiyle başka bir yöne biçimlenebileceğinden kesin bir sınıflandırma yapmanın oldukça zor olduğu ifade edilmektedir.

1.3. MUHALEFET HAKKI

Tanımlanan her hak ve özgürlüğün bir konusu ya da güvence altına aldığı bir bireysel menfaat söz konusudur. Siyasal muhalefet parlamento içi ve dışı ayrımı yapılmaksızın; siyasal iktidarın tutum ve kararlarını tartışma ve değerlendirmeyi sosyal bir hak olarak görmeye dayanmaktadır²⁰⁵. Muhalefetin bir faaliyet olarak yerine getirilebilmesi için başta ifade ve düşünce özgürlüğü olmak üzere inanç, basın-yayın, bilim-sanat ve haberleşme özgürlüğüyle desteklenen, toplantı düzenleme, gösteri yürüyüşü, dilekçe verme ve seçme ve seçilme hakkı gibi temel hakların tanınmış olması gerekmektedir²⁰⁶. Örneğin ifade özgürlüğü düşüncenin özgürce açıklanabilmesini tanımlarken yaşam hakkı, işkence yasağını ve bedensel bütünlüğün korunmasını sağlanmayı amaçlamaktadır. Buradan hareketle muhalefet hakkı, tüm bu

²⁰² Jasper, 40-41.

²⁰³ Tilly, Repertoires, s.265.

²⁰⁴ Tilly, Repertoires, s.267.

²⁰⁵ Abdulhâlık Mustafa Nevin, *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet* (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 1985, s. 77.

²⁰⁶ Metin, s. 67

haklarla iç içe bir şekilde güvence altına alınabildiği takdirde geçerli olabilecek bir haktır. Muhalefet hakkı siyasal çoğunluğun sağlanması, siyasal iktidarın sınırlandırılması ve denetlenmesi gibi işlevleriyle diğer hakların korunmasına büyük katkı sağlamaktadır. Söz konusu hakkın korunması ve güvence altına alınması ile diğer hakların tanınması ve varlığını devam ettirmesi arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur²⁰⁷. Bülent Algan'ın çalışmasında aktaracak olursak;

*Gözetim ve denetim faaliyetleri sivil, siyasal ve yargısal denetim yollarının muhalefete açık olmasına, eleştiri faaliyeti başta ifade ve basın özgürlükleri olmak üzere çok sayıda hak ve özgürlüğü güvence altına almış olmasına, yine tüm bu faaliyetler son tahlilde örgütlenme özgürlüğüne gereksinim duymaktadır*²⁰⁸.

Bu bir anlamda muhalefet hakkının güvencesinin de oluşturulması anlamına gelmekte olup tüm bu hakların anayasal güvence altına alınması 20. yüzyıla tekabül etmektedir.

1.4. MUHALEFET HAKKININ ARAÇLARI

Siyasal iktidarın keyfi uygulamalarının sınırlandırılması amacıyla yasal olarak güvence altına alınan ve bir hak olarak varlık kazanan muhalefet, modern devlete özgü bir kavram olarak tanımlanmaktadır. Halklar, tarih boyunca zulme karşı direnmiş ya da siyasal iktidara farklı şekillerde muhalif olma işlevini yerine getirmiş olmalarına rağmen kapitalist devlet bu noktada özgül bir niteliğe sahiptir. Bir faaliyet olarak muhalefet, eşitler arasında yerine getirildiğinden, soy ve statüye dayalı tüm ayrıcalıkların kaldırıldığı bir toplumun kurgulanması ile ancak hayat bulmaktadır. Kapitalist devlet kendinden önceki devlet tiplerinden farklı olarak yasal zeminde tüm eşitsizlikleri kaldırarak yurttaşlık hukukunu doğurmuştur. Böylece, siyasal iktidara yönelik eleştirel tavrın yerine getirilmesi, yasal dayanaklarının olması yani yasal güvenceye sahip olması mümkün kılınmıştır. Devlet, vatandaşların karşı olma durumunu ve gerektiğinde bu haklarını savunmalarının yasal dayanaklarını korumakla mükellef hale gelmiştir. İlerleyen bölümlerde detaylı ele alınacağı gibi bu hak ve özgürlüklerin mutlak iyiliği sağlamak amacıyla değil, kapitalist sistem için bir zorunluluk olması nedeniyle sağlandığı ifade edilmektedir. Muhalif olma işlevini

²⁰⁷ Metin, s. 38

²⁰⁸ Algan, s. 57

yerine getirmek isteyen bireylerin sahip olduğu ya da olması gereken bazı araçlar vardır. Bu araçların yasal dayanakları sağlanmadığı koşullarda muhalefet hakkının da bir anlamı kalmayacaktır.

Tilly eylem repertuarı kavramı ile her dönemin kendi şartlarına özgü eylem repertuarı olduğunu belirterek bir standart olmadığını ortaya koymuştur. Örneğin Amerikan toplumunda 1960'lı yıllarda; kitlesel yürüyüşler ve çalışma mekanlarının geçici olarak işgali kolektif hareket etmenin araçları olmuştur²⁰⁹. Kullanılacak araçlar eylem yapacak grubun niteliğine, hedeflerine, radikallik düzeyine göre şekillenmektedir ve nihayetinde bu araçlar parlamento dışında siyaset yapmanın araç ve yöntemlerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla muhalefet etme araçları, oturma eylemi gerçekleştirmekten bina işgallerine, bina işgalinden meydan işgallerine (occupy wallstreet) ve açlık grevlerinden dilekçe hakkına uzanan geniş bir hat üzerinde dönemin sosyo-ekonomik koşullarına göre ya da ülkelerin demokrasi geleneklerine göre değişmektedir.

1.5. MUHALEFET HAKKININ HAK VE ÖZGÜRLÜKLERLE İLİŞKİSİ

Robert Dahl'a göre siyasal sistem, politik tercihlerin ifade edilmesi, örgütlenmesi ve temsil edilmesini bariyer ve fırsatlar aracılığıyla sağlar. Bu bağlamda fırsatlar potansiyel muhalefet için imkân sağlamaktadır²¹⁰. İşte bu fırsatları ülkelerin kendi anayasalarında sağlanan hak ve özgürlükler temelinde değerlendirmek yerinde olacaktır. Muhalefet hakkı ile bazı haklar arasında doğrudan bazılarıyla ise dolaylı bir ilişki söz konusudur. Bu bölümde temel hak ve özgürlükler ile muhalefet arasındaki ilişkinin incelenmesi hedeflenmektedir.

1.5.1. Düşünce, Düşünceyi Açıklama ve İfade Özgürlüğü

Bir hak olarak muhalefetin dolaysız bir şekilde ilişkili olduğu ilk hak ve özgürlük; düşünce, düşünceyi açıklama ve ifade özgürlüğüdür. Muhalefet yapabilmenin özünde düşünceyi açıklayabilmek yatmaktadır. Politik tercihlerin

²⁰⁹ Tilly. From Mobilization to Revolution, s.152.

²¹⁰ Robert Dahl, s. 10

örgütlenmesinin ve temsil edilmesinin öncesinde öncelikle onun ifade edilebilmesinden hareket edilmektedir. İfade özgürlüğünün iki temel boyutu vardır. Birincisi, bireyin iç dünyası ile ilgilidir. Bireyin istediği düşünceye, kanaate ya da inanca sahip olabilmesini ifade etmektedir. Bireyin iç dünyasına ilişkin bu alan pek çok şekilde denetime ve yönlendirmeye açık olmakla birlikte muhalefet hakkı kapsamında siyasi iktidar tarafından çeşitli yollarla müdahale edilmemiş olması gerekmektedir. İkincisi ise, bu özgürlüğün dışa vurulabilen tarafıdır. Bu çalışmanın alanıyla doğrudan bağlantılı olarak dışa vurum kamusal alanda açıklanması şeklinde gerçekleşmektedir. Kamusal alanda dışa vurum düşünce, görüş ya da kanaat doğrultusunda eylemde bulunmayı içermekte ve eylemin niteliğine bağlı olarak bazı sınırlamalar altına girebilmektedir²¹¹.

Yöneten-yönetilen ilişkisi çerçevesinden bakıldığında ifade; bireyin bugünü ve geleceğine ilişkin bütün karar alma mekanizmalarına ya da karar almaya ilişkin süreçlere katılmasının yegâne aracıdır. Bu anlamıyla ifade, farklı araçlar kullanarak düşünceyi açıklama/açıklayabilme özgürlüğüdür ve düşünce ve vicdan özgürlüğü ile doğrudan alakalıdır²¹². İfade özgürlüğü farklı düşünme, düşündüğünü açıklama ve yeri geldiğinde tartışmayı olanaklı kıldığından, siyasal iktidarın sınırlandırılmasını sağlamaktadır. Muhalefet hakkı farklı muhalif görüşlerin savunulması ve açığa vurulmasına ilişkin olduğundan bu hakkın özünü, ifade özgürlüğü oluşturmaktadır. Bu yönüyle muhalefet hakkı kapsamında ele alınırken özel bir konuma yükselmektedir. Bireylerin siyasi partiye taraf olması ya da görüşü benimsemesi ve buna herhangi bir müdahalenin olmaması, fikrini açıklamaya zorlanmaması, fikrinden dolayı dışlanmaması ve ayrımcılığa uğramaması ancak ifade özgürlüğü noktasında hiçbir sınırlama yapılmaması ile mümkün olacaktır²¹³. İfade özgürlüğüne ilişkin literatür taraması yapıldığında karşımıza çıkan tanımlamalar ağırlıklı olarak ifade özgürlüğünün siyasi iktidar kısıtlamalarının önüne geçilmesi ve toplumun yanlış görüşü doğruyu seçmesi konusundaki önemine vurgu yapmaktadır. 16. yüzyılda muhalefet etme yönünde tavır sergileyen Protestan hareket ile başlayan ve aydınlanma döneminin başlangıcında önemli bir yeri olduğu kabul edilen ifade özgürlüğü hem siyaset bilimciler hem de hukukçular tarafından geniş kapsamlı olarak ele alınan bir

²¹¹ Algan, s. 61.

²¹² Schauer, s. 28.

²¹³ Algan, s. 60

kavramdır. Nedeni, kavramın hem doğal haklar mücadelesinde önemli bir yerinin olması hem de tarihsel çizgiye anayasal bakışta yerinin olmasıdır. Kavramı basit bir şekilde düşüncenin dile dökülmesi serbestliği olarak tanımlayabiliriz²¹⁴. İfade özgürlüğünün kapsayıcı bir tanımını ise şu şekilde yapabiliriz;

Fikirlerin serbestçe alışverişinin, araştırma özgürlüğünün ve eleştirme özgürlüğünün, gerçeğin araştırılması sürecinin etkin olarak işlemesi için elzem şartlar olduğu şeklindedir. Bu özgürlük olmaksızın, bizim doğruluk ve yanlışlık arasında, körü körüne tökezlemeye doğru gideceğimiz söylenir. Ancak bu özgürlük sayesinde ki, insani araştırmanın herhangi bir alanında gerçeği bulabilir ve yanlış reddedebiliriz²¹⁵.

İfade özgürlüğü, muhalefet hakkının ortaya çıkış koşullarıyla paralel olarak liberal düşünce ve modern devlette ortaya çıkmıştır. İfade özgürlüğünün tam bilgilendirmenin önündeki engellerin ve sınırların kaldırılmasına imkân sağlayarak, toplum ile devletin müzakere sürecini ortaya çıkardığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda ifade özgürlüğü yurttaşların taleplerini yönetenlere iletmelerinin bir aracıdır. Bireylerin isteklerini yönetenlere iletmesi, yönetenlerin bu taleplere cevap vermesi noktasında köprü rolü görmektedir. Tarihsel süreçte, ifade özgürlüğünün önünü açan araç olarak “dilekçe verme” karşımıza çıkmaktadır. Bu araç, Magna Carta ve 1689 Haklar Bildirisi’nin işleyiş mekanizmasını oluşturmaktadır. Ancak belirtmek yerinde olacaktır ki ifade özgürlüğü talepleri iletmeyen ötesinde bünyesinde eleştirme hakkını barındırır. Shaumer’ın ifade ettiği şekliyle ifade özgürlüğünün kullanılması doğrudan ulaşmaya çalıştığımız ana hedefe gidişi sağlar. Bu amaç demokrasinin varlığıyla doğrudan ilişkili olmaktadır²¹⁶.

İfade özgürlüğünün yukarıda yapılan tanımlamalarından hareketle; muhalefet hakkının araçları olarak üç temel işlevi yerine getirdiğini söylemek yerinde olacaktır. İlki, gerçeğin ortaya çıkması için gerekli bilgiye ulaşma ve onu sorgulama özgürlüğü ikincisi, kişinin kendini geliştirmesi için sağladığı özgürlük üçüncüsü ise bireylerin yönetenleri sorgulamasına, kararlara ve karar alım süreçlerine dahil olmalarını sağlayarak yönetimde söz sahibi olmalarını yaratma özgürlüğüdür. “İfade özgürlüğü

²¹⁴ Mehmet Akgün, “İfade Özgürlüğünün Tarihsel Süreci ve Milli Güvenlik Gerekçesiyle İfade Özgürlüğünün Kısıtlanması”, **AUHFD**, Cilt: 61, Sayı: 1, 2012, s. 1-10.

²¹⁵ Schauer, s.18

²¹⁶ 1720’de, John Trenchard ve Thomas Gordon, ‘Cato’ takma adıyla yazmaya başladıklarında daha bireyci ve liberteryen bir kavram olan ifade özgürlüğünden ayrı olarak, yönetenlerin toplumsal anlamda denetleme ve eleştirme hakkının da ifade özgürlüğünün kapsamında var olduğunu savunmuşlar ancak bununla birlikte demokratik bir işleyişin mümkün olduğunu ifade etmişlerdir. Schauer, s. 31,32

aracılığıyla toplumda kanaat oluşumu ve kamusal tartışma ile bireylerin siyasi sisteme katılmaları, yönetimde söz sahibi olmaları ve toplumun şekillendirilmesine katkıda bulunmaları söz konusu olabilir”²¹⁷. Devletten ayrı ve devlete muhalif bir alan olarak kamusal alan dar bir çerçevede, entelektüel tartışmanın yapıldığı alan olarak şekillenmekte ve eleştirel düşüncenin meşru bir zemine kavuşmasını sağlamaktadır. Buradan hareketle ifade özgürlüğü, özel olarak azınlıkta kalanların, siyasi alanda da muhalefetin özgürlüğünü garanti altına almaktadır²¹⁸.

Uluslararası hukukta muhalefet hakkını bağlayıcı nitelikte bazı metinler bulunmaktadır ve bu metinler bir anlamda bu hakkın sınırlarını belirlemektedir. İfade özgürlüğü elbette bu hakların en başta gelenidir²¹⁹. 1789 tarihli İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi Bildirinin 10. maddesine göre, *"Hiç kimse fikirlerinden dolayı, bunlar dinsel dahi olsalar, tedirgin edilemez, yeter ki açığa vurulmaları kanunla kurulan kamu düzenini bozmasın"* şeklindedir.

Bir söylem olarak ifadenin sınırları noktasında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin geniş yorumlama eğilimi, muhalefet hakkı ve ifade özgürlüğü arasındaki ilişki açısından güvence sağlamaktadır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 10’uncu maddesi şu şekildedir²²⁰.

1. Herkes ifade özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, kamu makamlarının müdahalesi olmaksızın ve ülke sınırları gözetilmeksizin, kanaat özgürlüğünü ve haber ve görüş alma ve de verme özgürlüğünü de kapsar. Bu madde, Devletlerin radyo, televizyon ve sinema işletmelerini bir izin rejimine tabi tutmalarına engel değildir. 2. Görev ve sorumluluklar da yükleyen bu özgürlüklerin kullanılması, yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda ulusal güvenliğin, toprak bütünlüğünün veya kamu güvenliğinin korunması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın, başkalarının şöhret ve haklarının korunması, gizli bilgilerin yayılmasının önlenmesi veya yargı erkinin yetki ve tarafsızlığının güvence altına alınması için gerekli olan bazı formaliteler, koşullar, sınırlamalar veya yaptırımlara tabi tutulabilir.

Sözleşme ile ifade özgürlüğü güvence altına alınmaktadır. Dolayısıyla ifade özgürlüğünün güvence altına alınması hem parlamento içinde hem de parlamento dışında bu çalışma konusuna uygun olarak yaşamın her alanında var olan muhalefetin korunması için yaşamsal önemdedir.

²¹⁷ Erdoğan, s. 8,9

²¹⁸ Algan, s. 66

²¹⁹ Metin, s. 67

²²⁰ Avrupa Konseyi Antlaşmaları Serisi, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi”, https://www.echr.coe.int/documents/convention_tur.pdf (21.11.2018) s. 12.

1.5.2. Basın Özgürlüğü

Basın özgürlüğü genel olarak; haber, fikir ve bilgilere ulaşma, yorumlama ve eleştirme; basabilme ve bunları dağıtabilme hakkını içermektedir²²¹. Basın özgürlüğü ifade özgürlüğünün özel bir biçimi şeklinde değerlendirilmektedir²²². Düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğünün temel aşaması, bilgi ve düşüncelerin herhangi bir sınırlamadan uzak bir şekilde açıklanabilmesi ile mümkündür. Bilgi ve düşüncenin açıklanma biçimi ise alanına ve yöntemine göre farklı bir özgürlük türüne denk gelmektedir. Örneğin bilgi fikirler gazete, dergi ya da kitap aracılığıyla ortaya atıldığında basın özgürlüğü; dernek, siyasi parti ve sendika gibi örgütlü muhalefet yapılarıyla açıklandığında toplantı özgürlüğü kapsamına girmektedir. İlk bakışta basın özgürlüğünün ifade özgürlüğünün kapsamına girdiği düşünülse bile, tüm uluslararası metinlerde ayrı düzenlenmiştir. Basın özgürlüğünü yalnızca ifadeyi yayma özgürlüğü olarak tanımlamak hatalı olacaktır. John Milton basın özgürlüğünün ilk önemli temsilcisi olarak kabul edilmektedir. 1644 yılında kaleme aldığı Areopagitica (İngiltere Parlamentosuna, Sansürsüz Basma Özgürlüğü Hakkında Nutuk) eserinde basın özgürlüğünün toplum için oldukça yararlı olduğuna değinmiş ve her türlü baskı ve sansürden uzak olması gerektiğini savunmuştur. Söz konusu özgürlüğün doğru bilgiye ulaşılmasına ve gerçeği çaptıran fikirlerin yok edilmesine hizmet ettiğini ifade etmiştir²²³.

18. yüzyılda ön sansürün kaldırılması basın özgürlüğü anlamında önemli bir tarihsel anı ifade etmektedir. Ön sansür kurumunun kaldırılması; kamusal alanda haberin serbest bir şekilde dolaşımına imkân sağlamıştır. Bu sayede eleştirel akla ulaşmada önemli bir araç haline gelmiş, eleştirel bilginin gelişiminde ve yayılmasında etkili olmuştur. Ön sansürün kaldırılması süreci, kamusal muhalefeti yasal bir dayanağa getiren bağımsız gazeteciliğin önünü açarak Habermas’a göre basının ilk defa *Fourth Estate* (dördüncü kuvvet) olarak kamusal kolektifliğin eleştirel organı²²⁴ olarak yerini almasına imkân sağlamıştır.

²²¹ Yaşar Salihpaşaoğlu, **Türkiye’de Basın Özgürlüğü**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2007, s.16.

²²² Algan, s. 66 ve Schauer, s.69.

²²³ Salihpaşaoğlu, s. 2-15.

²²⁴ Habermas, s.137-140. Habermas, 1768 yılında 1772 yılları arasında Public Advertiser’da yayınlanan “Junius Mektupları” yayınlarının basın ve muhalefet hakkın kapsamında kıymetli bir örnek olduğunu düşünmektedir. Habermas’a göre; *eleştirel basın için örnek oluşturacak tarzda, kral, bakanlar,*

1776 Virginia Haklar Bildirisi 12. maddesinde; Basın (ifade) özgürlüğü diğer özgürlüklerin temeli olarak kabul edilmektedir ve bu özgürlüğün ancak baskıcı yönetimler tarafından sınırlandırılacağı ifade edilmiştir. 1791 tarihli Fransız Anayasası İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesinden hareketle “*Düşünce ve fikirlerin özgürce açığa vurulması, insanın en değerli haklarından biridir ve bunu gerçekleştirmek için herkes serbestçe konuşabilir, yazabilir, basım faaliyetlerinde bulunabilir*”²²⁵ demektedir.

Basın Özgürlüğü hem haber, fikirler ve görüşlerin geniş kitlelere ulaştırılmasındaki etkin rolü hem de bu rolün demokratik sisteme getirdikleriyle muhalefet bakımından da vazgeçilmez bir özgürlük konumundadır. Basın özgürlüğü muhalefet hakkının asli unsurlarından biri konumuna yükselmektedir. Basın özgürlüğünün tarihsel açıdan önemi; iktidar tarafından gelebilecek tehdit ve tehlikelere yönelik güvence ihtiyacından doğmuş olmasıdır.

Basın, muhalefet hakkının kullanılmasındaki en önemli araçlardan biridir. Bu hak ve özgürlüğün kullanılması noktasında karşılaşılan en büyük engel ise sansürdür. Siyasal iktidarla anlaşmazlık içinde olan kesimlerin basın yoluyla bilgi, fikir, düşünme ya da haberlerinin dağıtılması noktasında basın özgürlüğü muhalefet hakkı kapsamına girmektedir ve sansür ile karşılaşması en yüksek ihtimal olanlar muhalif kesimlerdir. Bu yüzden basın özgürlüğünün güvence altına alınması oldukça önemlidir. Algan’ın aktardığı şekliyle basın özgürlüğü 4 alt bileşenden oluşmaktadır.

- Haber, düşünce ve bilgilere erişim hakkı
- Haber düşünce ve bilgileri yorumlama ve eleştirme hakkı
- Haber, düşünce ve bilgileri basabilme ve dağıtabilme hakkı
- Eser yaratma hakkı

İfade özgürlüğünün unsurlarından birini oluşturan haber ve fikir alma ve verme özgürlüğü en etkili şekilde basın özgürlüğü ile var olabilir.

yüksek rütbeli subaylar ve hukukçular, alenen siyasal entrika yapmakla suçlanıyor ve siyasal önem taşıyan gizli belgeler açığa çıkartılmaktadır. s. 140.

²²⁵ Habermas, s. 153.

1.5.3. Toplanma Özgürlüğü

Türk Dil Kurumu tarafından toplantı, birden çok kişinin önceden belirlenmiş bir hedefi yerine getirmek için bir araya gelme durumu olarak tanımlanmıştır²²⁶. İngilizce metinlerde “assembly” kelimesinin karşılığı belirli bir amaç için bir araya gelmiş insan topluluğudur. Toplanma özgürlüğünü, doğrudan ifade özgürlüğünün devamı olarak görmek yerinde olacaktır. Genel olarak toplantıya katılan ya da kolektif eylemi örgütleyenlerin görüşlerini ifade ettikleri bir araç olarak kullanılmaktadır. Bireylerin üzerine ortaklaştığı fikirleri ifade etmek ve bunları savunmak için bir araya gelme imkanını savunmak amacına hizmet etmek şeklinde tanımlamak yerinde olacaktır²²⁷. Bu noktada ortak fikirlerden kasıt toplumun geneli tarafından kabul görmüş olmak manasına gelmemektedir. İfade özgürlüğü gibi toplanma özgürlüğü de azınlığın haklarının korunması gerektiğini savunur. Dolayısıyla toplumun genel kanaatleri ya da yargıları dışında fikirlerin de aynı derecede savunulmaya hakkı vardır. Farklı fikirlerin ortaya çıkması ve yayılması özgürlüğünü ifade özgürlüğünün bir noktada somutlaşması olarak görülmektedir. Toplanma özgürlüğünün ön koşulu, “*bedenlerin düzenlenmemiş bir tarzda hareket edip toplanabileceği, siyasal taleplerini, bunun bir sonucu olarak kamusal hale gelen ya da kamuya dair mevcut bir anlayışı yeniden tanımlayan bir zamanda eyleme dökme durumudur*”²²⁸. Bu hakkın kullanım durumuna ilişkin yasalar uluslararası hukukta net bir şekilde tanımlanmıştır. Örneğin ILO (International Labour Organization), bu hak ile örgütlenme hakkının özellikle toplu pazarlık sağlanması noktasında önemli bir işlevi olduğunu kabul eder ve güvence altına alır.

Toplantı özgürlüğü ve ifade özgürlüğü arasındaki ilişkiyi açıklama noktasında AIHM Öllinger/Avusturya kararı açıklayıcı bilgiler içermektedir. İfade etmek gerekirse;

11. maddede düzenlenen haklar aynı zamanda 10. maddenin ışığında değerlendirilmelidir. Fikirlerin korunması ve bunları ifade etme özgürlüğü, 11. madde tarafından güvence altına alınmış hakların amaçları arasında yer alır.

²²⁶ Türk Dil Kurumu, Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/> (06.05.2018).

²²⁷ Ziya Çağa Tanyar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihadında Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı, **AUHF**, Cilt 60, Sayı: 3, 2011, s. 597.

²²⁸ Judith Butler, **Biziz, Halk! Toplanma Özgürlüğü Üzerine Düşünceler**, çev. Ferit Burak Aydar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 147.

Buradan hareketle siyasi ve toplumun tamamının çıkarını ilgilendiren konularda kısıtlayıcı yorum hakların ruhuna uymamaktadır²²⁹.

Toplantı Özgürlüğü ya da toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı çok farklı eylem biçimleri içermektedir. Bu eylemler oturma eylemi, yürüyüş veya bir kamusal alanın ya da binanın işgali, yol kesme ya da grev yapma şeklinde farklı eylem repertuarları şeklinde gerçekleşebilmektedir²³⁰. Bu bağlamda, kişilerin özel mülkiyetine giren alanlardaki toplantılar ve kamusal alanda yapılan toplantılar da bu hakkın kapsamına girmektedir²³¹. Toplantı özgürlüğü tartışılırken dikkat çeken en önemli nokta, şiddet içeren/barışçıl toplanmalar arasındaki çatışmadan doğan eylem biçimi kavramsallaştırmasıdır. Modern devletlerin yasalarının hemen hemen hepsinde güvence altına alınan barışçıl toplanmalardır. Uluslararası hukuk açısından bakıldığında da Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, şiddet içermeyen toplantı özgürlüğünü desteklemekte ve bunu koruma altına almayı hedeflemektedir. Ancak toplanma özgürlüğüne yalnızca güvenlik kaygısı ile bakılması meselenin özünün göz ardı edilmesine ve muhalefet aracı olarak toplanma özgürlüğünün işlevsiz hale gelmesine neden olmaktadır²³². Bu hakkı kullanan insanların fikirleri diğerlerini rahatsız edebilir, tahrik edebilir ya da hassasiyetlerine aykırı gelebilir, burada önemli olan tek şey bu hakkın barışçıl olarak kullanılmasıdır²³³. Ek olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi söz konusu hakkın kullanılması noktasında devlete bazı yükümlülükler verir. Bunlar; gösteri ve yürüyüş hakkına müdahale etmeme negatif yükümlülüğü, hakkının gerçekleşmesi için gerekli tedbirleri yerine getirme pozitif yükümlülüğü ve sonrasında orantısız güç kullanımı ile orantısız güç kullanımının sonuçlarında kamu kurumunda yükümlülüklerdir²³⁴. Dolayısıyla toplanma özgürlüğü kapsamında orantısız güç kullanımı meselesi gibi başlıklar yaşam hakkı, kötü muamelede bulunmama hakkı iç içedir.

Toplanma özgürlüğü, ifade özgürlüğüyle ilişkili olarak, siyasal iktidarın keyfi uygulamalarına karşı direnme hakkının hayata geçirilmesi şeklinde varlığını

²²⁹ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları, <http://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-76098>, 03.04.2019.

²³⁰ Tanyar, s. 606.

²³¹ Ümit Kılınç, "Barışçıl Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Yapma Hakkı ve Devletin Yükümlülükleri", **TBB Dergisi**, Cilt: 110, 2014, s. 284.

²³² Algan, s.75.

²³³ Tanyar, s. 608.

²³⁴ Kılınç, s.286-301.

kazanmıştır. Modern kapitalist bir devlette demokratik sistem, bu hakkın özgür bir şekilde işletilmesine imkân sağlayan yapıların işlev kazanmasıyla mümkün olmuştur. Ancak bu hak ve özgürlük siyasal iktidarın belirlediği bir “yasallık” kavramı içinde ele alınmaktadır. Bu yasallığın sınırlarını belirleyen kapitalist düzenleme rejimidir.

1.5.4. Din ve Vicdan Özgürlüğü

Bireyin kendi doğasında var olan etik değerleri gerçekleştirmek için arzuladığı şekilde hareket edebilmesi din ve vicdan özgürlüğü ile ifade edilmektedir²³⁵. Belirli bir inanca sahip olma, sahip olunan inancın yükümlülüklerini ve ibadetlerini yerine getirme hatta yayma etkinliklerinin hepsini kapsamaktadır. Bu bağlamda din ve vicdan özgürlüğünü ifade özgürlüğü ile bir bütün içinde düşünmek yerinde olacaktır. Özgürlüğün iki temel bileşeni vardır; birincisi özgür iradeyle inancını oluşturabilme ikincisi ise bu kanaati yayabilme özgürlüğüdür²³⁶. İki bileşen ancak ifade özgürlüğünün mümkün olduğu koşullarda gerçekleşebilecektir.

Din ve vicdan özgürlüğüne ilişkin ilk tartışmalar, reform hareketleriyle başlamıştır. Din özgürlüğü kapsamında, laiklik anahtar bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Laiklik, insan bilgisinin referansının tanrısal olmaktan çıkarak beşerî ve rasyonel temellere oturtulmasıdır. Dinin toplumsal hayattaki etkisinin giderek azalması ve yine aynı zamanda siyasal iktidarın kaynağının tanrısal olmaması ve dini kurallar yerine hukuk kurallarının geçerli olmasıdır²³⁷. Laikliğin bu noktadaki anlamı, din ve vicdan özgürlüğünün teminatı olmasıdır. Tüm inançlara özgürlük (freedom for religion) yalnızca siyasal iktidarın dini etkilerden kurtulmasını değil aynı zamanda dinin, siyasal iktidarın baskı, yönlendirme ve taraflı kullanımından da kurtarılmasını açıklamaktadır²³⁸.

Kapitalist devlette din ve vicdan özgürlüğünün bir hak olarak yurttaşlara tanınmasının nedeni, üretim ilişkileri temel alınarak tarihsel süreçte açıklanabilir. Ekonomik-siyasal ve toplumsal bir süreç sonunda ortaya çıkarak kurumsallaşan bu

²³⁵ Kutay Gökdeniz, “Din ve Vicdan; Padovalımarsilius’tan Modern Hukuk Devletine Kavramın İçeriği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı:44, 2016, s. 1075.

²³⁶ Gökdeniz, s. 1075.

²³⁷ Atilla Yayla, *Siyaset Teorisine Giriş*, 4. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 136.

²³⁸ Yayla, s. 138.

haklar kümesi²³⁹, bir yandan teokratik temellere dayanan feodal devlet tipinin sonunu ifade etmekte öte yandan yeni oluşan devlet tipinin meşru zemin oluşturma gayretinin bir parçası olarak biçimlenmektedir. Her türlü dogmatik inancı geride bırakmaya gereksinim duyan kapitalist devlet tipinin siyasal alanda toplumu kavrayıcı bir noktaya ulaşabilmesi için sunmak zorunda olduğu özgül özerkliğini oluşturmaktadır.

İktidarın kurumsallaşmasıyla oluşan devletin, insan aklına uygun bir şekilde tasavvur edilmesi noktasında pek çok düşünürün önemli katkısı bulunmaktadır. Süreç köleci devlet tipinden kapitalist devlet tipine kadar; dinin devletin kurumsal yapısının içinde resmi varlığından iki iktidarın birbirinden ayrılmasına doğru ilerlemiştir²⁴⁰. Tarihsel süreçte karşımıza çıkan ilk düşünür Padova'lı Marsilius'dur. 1275-1343 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen düşünür, vicdan özgürlüğünü savunmuş ve kilise ile devlet ilişkisinde feodal üretim ilişkilerinde var olanın tam aksi şekilde kiliseyi devletin siyasal iktidarı altına sokulması gerektiğini dile getirmiştir. Kuramının iki başat noktası vardır. İlk olarak dinin kurumsallaşmış hali olarak kilisenin kural ve norm oluşturma hakkının ortadan kalkması ikinci olarak hükümdarın iktidarının meşruiyetinin yasal ve ussal bir gerekçeyle dayandırılmasıdır²⁴¹. Teokratik iktidar anlayışının tam ve eksiksiz iktidarının yıkılması, sivil toplumun içinden siyasetin özerkliği ile mümkün olacağını savunmakta ve sivil toplum kavramını kullanarak, toplumu teokratik düşünceden soyutlamaktadır²⁴². Sivil toplumu bir iş bölümünün sonucu olarak tanımlar ve bu iş bölümünde toplumsal bölünmelere yer verir, bu toplumsal bölünmelerde dini kurumlara düşen görev yalnızca İncil'in yasalarını insanlara öğretmektir. Siyasal iktidar yalnızca sivil toplum içinden doğabilir ve ondan kaynaklanır ancak bu yolla laikleşeceğini savunmaktadır²⁴³. Din ve vicdan özgürlüğüne ilişkin bu ilk kapsamlı açıklamanın sonrasında 13. Yüzyılı takip eden süreçte aydınlanma düşünürleri genelleyen bir yaklaşımla Marsilius'un ortaya attığı laiklik temelinden hareket etmişlerdir. Burada önemle söylemek gerekir ki kendisini takip eden Makyavel, Bodin, Hobbes vb. düşünürlerin temel motivasyonu siyasal

²³⁹ Gökdeniz, s. 1076.

²⁴⁰ Mehmet Kahraman, "Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye'de Laiklik", **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:5, Sayı:9, 2008, s.61.

²⁴¹ Gökdeniz, s. 1076.

²⁴² Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, **Tanrı devletinden Kral Devlete**, 4. Baskı, İmge Yayınları, Ankara, 2004, s: 53-70.

²⁴³ Gökdeniz, s. 1077.

iktidarın tekliğinin sağlanması ve mutlakiyetçi kralın gücünün tekleşmesidir. Feodal üretim ilişkileri yerine kurulmaya çalışılan yeni üretim ilişkileri siyasal iktidarın kaynağını yasalara vermekte, dünyevi-ruhani iktidar çatışmasını monarşi lehine çözümlenmektedir.

Modern anlamda din ve vicdan özgürlüğüne ilişkin ilk tartışmalar noktasında başlangıç belgesi olarak Magna Carta'yı ele alabiliriz. 1215 yılında siyasal iktidarın keyfi uygulamalarını sınırlandırılmasına dayanan belge, özgür insanların gerekçesiz bir şekilde hapse atılamayacağı ve hiçbir özgür kişiye fiziki zor kullanılamayacağı ifadesi yer almakta²⁴⁴, bu madde din ve vicdan özgürlüğü için önemli bir mihenk olarak kabul edilmektedir. Bir sonraki önemli adımı ise Vestfalya Anlaşması metinlerinde görülmektedir. 1618-1648 yılları arasında Katolikler ve Protestonlar arasında gerçekleşen otuz yıl savaşları sonuçları itibariyle vicdan özgürlüğüne değinen ilk metnin ortaya çıkışını sağlamıştır. 1789 İnsan ve Vatandaşlık Hakları Bildirgesi'nde; "Hiç kimse, dinsel de olsa inançlarından dolayı kınanamaz" ifadesi yer almaktadır. Evrensel bir bakış açısı ile düşüncenin ifade edilişi; söz, yazı ve vicdan hürriyeti ile mümkündür²⁴⁵. 10 Aralık 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 18. maddesi din ve vicdan özgürlüğünü tanıyarak, "*Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne hakkı vardır. Bu hak, din veya topluca, açık olarak ya da özel biçimde öğrenim, uygulama, ibadet ve dinsel törenlerle açığa vurma özgürlüğünü içerir*" demektedir²⁴⁶. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 9. maddede düşünce, din ve vicdan özgürlüğünü düzenlemiştir²⁴⁷.

1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir.

²⁴⁴ Magna Carta Libertatum, <https://www.istanbulbarosu.org.tr/files/docs/Magna2017-> (11.04.2019), s. 11.

²⁴⁵ Gökdeniz, s. 1080.

²⁴⁶ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/h_rigths_turkce.pdf, erişim tarihi: 11.04.2019.

²⁴⁷ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, <http://www.danistay.gov.tr/upload/avrupainsanhaklarisozlesmesi.pdf>, , erişim tarihi: 11.04.2019.

Temelde İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin aynısı olan yukardaki ilkelere farklılık bu özgürlüğün sınırlarının belirtilmesi noktasında doğmuştur. Kapitalist üretim ilişkileri doğrultusunda belirlenen bir toplumsal formasyonda din ve vicdan özgürlüğü devlete bazı sorumluluklar verir. Bireylerin herhangi bir dine inanma ya da inanmama, seçimlerine karışmama, tercihlerini rahatlıkla yaşama ve özgürlüklerin sınırlarının belirlenmesidir.

1.5.5. Örgütlenme Özgürlüğü

Muhalefet hakkının araçlarından her biri ile doğrudan bağlantılı olan diğer hak, örgütlenme özgürlüğüdür. Siyasi partiler, dernekler ve sendikalar bu hak kapsamında ilk akla gelen kurumları oluşturmaktadır. Muhalefet hakkı kapsamındaki örgütlenme özgürlüğü, iradeye dayalı örgütlenme serbestliğine dayanmaktadır. Örgütlenme, iradeleri bir araya getiren amaçların kolektif eylemle gerçekleşmesine hizmet eder. Örgütlenme özgürlüğü birden fazla kişinin kendi menfaatlerini korumak için kolektivite yaratıp bir araya gelmeleri serbestliğini ifade etmektedir²⁴⁸. Siyasal, kültürel, toplumsal ve ekonomik amaçları gerçekleştirme imkânı sağlayan bu özgürlük, bu amaçları içeren örgütler kurup faaliyet yürütebilmeyi kapsamaktadır. Dolayısıyla bireyler bir araya gelerek bir örgüt oluşturduklarında örgütlenme özgürlüğünü kullanmış olurlar²⁴⁹. Örgütlenmenin ortak amaç ve gönüllülük biçiminde iki temel unsuru vardır. Bu özgürlüğün içeriği, arzu edilen ortak amaçlar kapsamında, bireylerin özgür iradeleriyle bir araya gelmelerinin güvence altına alınmasıdır. Örgütlenme özgürlüğü kapsamında bireyler bir örgüte üye olmaya, olmamaya, ayrılmaya ya da ayrılmamaya zorlanamaz²⁵⁰. Modern devletin ilk anayasalarıyla birlikte bu hak ve özgürlük, güvenceye alınmıştır. Örneğin 1793 Fransız Anayasası, *“düşünce ve fikirlerini basın yoluyla veya başka herhangi bir tarzda açığa vurma hakkı, barışçıl toplanma hakkı engellenemez”*²⁵¹ demektedir. Dolayısıyla modern devletlerin ilk anayasalarında örgütlenme özgürlüğünün kendisi bir özgürlük alanı olmakla birlikte aynı zamanda başka hak ve özgürlüklerin korunmasına katkıda

²⁴⁸ Ulaş, s. 3.

²⁴⁹ Algan, s. 78.

²⁵⁰ Algan, s. 79,81,85.

²⁵¹ Habermas, s. 154.

bulunan bir araçtır. Muhalefet hakkı kapsamında ele aldığımız en başta ifade özgürlüğü ile ayrılmaz bir bütün içinde ele almak yerinde olacaktır. Bu noktada siyasal amaçlarla toplanma, muhalefet hakkının kullanılmasında somutlaşmaktadır. Siyasal iktidarı eleştirme, denetleme ya da politikalarından vazgeçirme muhalefet hakkının varlık gerekçesi ise ifade özgürlüğü ve toplanma özgürlüğü bu hakkın en önemli araçlarını meydana getirmektedir.

Kamusal alanda örgütlenme özgürlüğü, siyasal iktidarın keyfi uygulamalarının önüne geçmeyi sağlamak için kapitalist devlet tipinde yasal bir zeminde doğmuştur. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren siyasal iktidara karşı örgütlü-örgütsüz muhalefet yapılmış, pek çok örgütlenme doğmuştur. Ancak bunun bir hak ve özgürlük olarak yasal güvenceye kazandırılması yalnızca kapitalist devlet tipinde vücut bulmuştur.

Charles Tilly, “Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu” isimli çalışmasında haklar ve kolektif eylemi birlikte ele almış; zor ve sermayenin farklı oranlarda yoğunlaştığı devletlerde, devletin günlük yaşama müdahalesinin kimi zaman direniş kimi zamanda da devletten yeni taleplerde bulunma amacına yönelik olarak kolektif eylemi doğurduğunu söylemiştir. Otorite, halktan kaynakları toplamak ve rızasını almak peşindeyken dağınık ve kitlesel direnişlerle karşılaştığında, pazarlık bir yöntem olarak kullanılmaya başlanmıştır. Siyasal iktidardan bireysel ve/veya örgütlü olarak taleplerde bulunabilmek ve bunun için mücadele pratikleri geliştirebilmek, yurttaşların bireysel ve kolektif hakların varlığını ve devletin yurttaşlarına karşı yükümlülüklerinin var olduğunu göstermektedir. Tilly’e göre bugün yurttaşlık olarak tanımlanan kavramın özü, devletlerin oluşum sürecinde halktan talep ettiklerine karşılık yine halktan almak istedikleri noktasında yapılan pazarlıklar sonucu doğmuştur. Örneğin devletin halktan beklentisi asker olarak orduya katılmaları ya da vergilerini ödemeleri ise, karşılığında halka adaletsizliğe uğramaları durumunda başvuracakları bir merci vermesi basit bir pazarlık biçimidir. Pazarlık feodal üretim ilişkilerinin hâkim olduğu dönemden başlayarak siyasal iktidarın sınırlandırılmasına başlanmasında etkili bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır²⁵². Böylece modern devlet, özünde sivil toplum aracılığıyla, yönetilenlerin taleplerini iletme aracı olarak örgütlenme hak ve özgürlüğünü tanımıştır. Böylece bazı durumlarda sistemdeki

²⁵² Charles Tilly, **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Yayınları, Ankara, 2001, (Avrupa Devletlerinin Oluşumu) s. 173, 176, 177, 178.

uzlaşmaz çelişkiler uzlaşılır hale gelmiş sürdürülebilir bir yapı kurulmasını sağlamıştır. Bu anlamda tüm bu hak ve özgürlükler sistemin devamlılığı açısından denge ve fren görevi görmüştür.

1.5.6. Siyasal Hak ve Özgürlükler

Jellinek tarafından temel hak ve özgürlükler konularına ya da taşıdıkları değerlere göre farklı kategorilere ayrılarak sınıflandırılmaktadır. Bu klasik sınıflandırmada bireylerin özel alanının sınırlarını çizen, devlet tarafından müdahale edilemeyecek, aşındırılamayacak haklar negatif statü hakkı olarak tanımlanmaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü, basın özgürlüğü, konut dokunulmazlığı bu haklardan bazılarıdır. Pozitif statü hakları ise, bireylerin kamu hizmeti yoluyla devletten pozitif edim isteme durumuyla ifade edilmektedir ve eğitim öğretim hakkı klasik bir örnek olarak verilebilmektedir. Aktif statü hakkı olarak da tanımlanan siyasal hak ve özgürlükler, bireylerin siyasal iktidarın karar ve uygulamalarına katılma imkânı sağlayan hak ve özgürlükler olarak tanımlanmaktadır. Örnek olarak seçme, seçilme ve siyasal faaliyette bulunma hakkı, dilekçe hakkı, bilgi edinme hakkı verilebilmektedir²⁵³. Siyasal hak ve özgürlükler, yurttaşların siyasal sürece katılımına ilişkin yasalarla koruma altına alınan haklarını ifade ettiğinden muhalefet hakkı ile doğrudan ilişkilidir. Bir bütün olarak siyasal özgürlüğün anayasal temellerini oluşturdukları için, kendi aralarında büyük ölçüde ilişkilidirler ve bir hak ve özgürlüğün sınırlanması diğer siyasal hak ve özgürlüklerin kullanılmasında aksaklığa yol açmaktadır. Siyasal hak ve özgürlükler siyasal muhalefetin oluşması, örgütlenmesi ve temsili için hayati bir rol oynar. Bu rol; yöneten ve yönetilen arasındaki toplum sözleşmesinin varlığı için ön koşuldur.

Siyasal haklar bir bütün olarak, muhalefetin üstlendiği işlevleri yerine getirmesine yardımcı olurlar. Bu haklar öncelikle siyasal katılımı sağladığı için alınan kararların şekillenmesinde muhalefete fırsat sunarlar; aynı zamanda da kararların alınmasında yeterli çoğunluğa ulaşamasa bile muhalefetin siyasal iktidarı denetleme, eleştirme ve kararlarını etkileme olanağı sağlarlar. Son olarak siyasal haklar, iktidarın değişmesini ve muhalefetin iktidara taşınmasını da mümkün kılarlar²⁵⁴.

²⁵³ Yasin Aydoğdu, Türk Hukukunda Siyasi Haklar ve Siyasi Hakların Kullanılmasının Engellenmesi Suçu, **TBB Dergisi**, cilt: 128, 2017. s. 44

²⁵⁴ Algan, s. 90.

Literatür tarandığında bu noktada karşımıza çıkan, hak ve özgürlüklerin genellikle hukuksal metinlerde sınırlılıkları üzerinden tartışılmasıdır. Kapitalist üretim ilişkilerinin ekonomi-politiği, işçi ve işveren arasındaki serbest sözleşmeye dayalı ilişkiye dayalıdır. Bu ilişkide toplumsal formasyon, insanların eşit ve özgür doğduğu kabulünden hareketle varlığını şekillendirir. Bu denklemde toplum sözleşmesi gereği “doğa durumunda” savaş haline dönüşen yaşamı barış hali olarak kurgulamak mümkün olmuş, siyasal iktidar kurulmuştur. Doğa durumundan kurtulmanın tek yolu bazı hak ve özgürlüklerin daha üst bir iktidara devredilmesiyle gerçekleşecektir. Siyasal iktidarın amacı güvenlik ortamını yaratmaktır. İktidarın kötüye kullanılması durumunda ise sözleşme yönetilenlere “direnme hakkını” vermektedir. Bu noktada devlet iktidarının sınırlarının çizilmesi, hak ve özgürlüklerin güvencesi olmuştur. Kendilerine iktidar verilen kişilerin neyi yapıp neyi yapamayacağı hakların özgül karakterini oluşturmaktadır. Sivil alanda her bireyin özerkliğini yaşam ve davranış seçimleriyle serbest bir şekilde ortaya koyabilmesi, bireysel özgürlükler olarak tanımlanmaktadır. Siyasal alan ise katılma haklarında somutlaşmakta buradan hareketle siyasal alan ile bireysel alan birbirini tamamlamaktadır. Siyasal hak ve özgürlükler, ülkelerin burjuva demokratik devrimlerini gerçekleştirme yollarına bağlı olarak farklılık göstermekle beraber kabaca seçme seçilme hakkı, siyasi faaliyetlerde bulunma hakkı, siyasî parti kurma hakkı, siyasî faaliyette bulunma hakkı, kamu hizmetine girme hakkı ve dilekçe hakkından oluşmaktadır.

1.5.7. Sendikal Haklar

Muhalefet etme biçimlerinin dönüşümü noktasında, sendikal hakların ve bir muhalefet aracı olarak sendikanın kavramsal olarak önemli bir yeri vardır. Çalışanların sosyal haklarını korumanın yanı sıra etkili bir muhalefet aracı işlevi gören sendikal haklar, sendika kurma, sendikalara üye olma, zorla üye yapılmama ve üyelikten çıkmaya zorlanamama gibi unsurlar ile tanımlanmaktadır²⁵⁵. Öncelikle örgütlenme özgürlüğü çerçevesinde değerlendirilebilecek bir hak olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Sendika kelimesinin kökeni Antik Yunan’a dayanmaktadır. “Syndic” kelimesinden türetilen kelime bir şehrin yönetiminde temsilcilik görevi

²⁵⁵ Algan, s. 96.

yapan kişi anlamına gelmektedir. Bugün kavradığımız şekliyle sendikaların ortaya çıkması Sanayi Devrimi koşullarıyla mümkün olmuştur. Meslek ya da üretim alanındaki çalışanların bir araya gelmesinin tarihi insanlık tarihi kadar eski olsa bile bir sınıf olarak işçilerin geniş katılımlı bir hareketi olarak sendikacılık, kapitalist üretim ilişkileri içinde işçi sınıfının ortaya çıkmasının ürünüdür. Çünkü sendikanın kurucu unsuru olan işçi sınıfının varlığı ancak bu toplumsal formasyonda varlık göstermektedir.

Tarihsel süreçte ilk sendikalar, denetleme örgütleri olarak ortaya çıkmış, zaman içerisinde örgütlü güçlere dönüşmüşlerdir²⁵⁶. Marx “Felsefenin Sefaleti” adlı eserinde sendikal hareketin önemine işçi hareketlerinin güçlü bir şekilde cereyan ettiği ülke olan İngiltere üzerinden açıklamalar getirmiştir. Marx, İngiltere’de işçilerin geçici bir grev dışında başka amacı olmayan ve sonrasında yok olup giden dayanışmaları bırakıp kalıcı dayanışma olarak sendikaları kurduklarını söylemiştir. Üye sayısının 1844-46 yıllarında 80.000’e ulaşmasının grevleri ve dayanışmaları örgütlemek noktasında siyasi partilerle eş yürümekte olduğunu belirtmiştir²⁵⁷. Marx’a göre işçilerin, işveren karşısında sahip oldukları ortak çıkar -ücretlerin korunması- onları müşterek bir direniş fikrinde birleştirmektedir. Bu sayede işçiler kendi aralarında rekabet yerine işverene karşı rekabete geçebileceklerdir²⁵⁸. Engels “İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu” adlı eserinde 19. yüzyıl İngiltere’sinin toplumsal koşullarını kişisel gözlemlerine dayanarak ortaya koymuş, bu noktada sendikaların ücretleri yukarı çekme, çalışma saatlerini azaltma ve üretimi yavaşlatma çabalarıyla işçi sınıfına örgütlü bir dayanışma imkânı sağladığını belirtmiştir²⁵⁹. Marx ve Engels sendikaların, 18. yüzyıl sonunda İngiltere’de Sanayi Devrimi’nin yol açtığı koşullar sonucu ortaya çıktığını ifade etmektedir. Anayasal güvence, örgütlü dayanışma sayesinde sendikal haklar aracılığıyla kazanılmıştır. Dayanışma örgütü olarak sendikalar, İngiltere’de 1824, Amerika Birleşik Devletleri’nde 1842, Almanya’da 1869, Fransa’da 1884 yılında

²⁵⁶ Bottomore, s. 504.

²⁵⁷ Karl Marx, **Felsefenin Sefaleti M. Proudhon’un Sefaletin Felsefesi’ne Yanıt**, çev. Ahmet Kardam, Sol Yayınları, 1996, (Felsefenin Sefaleti), s. 180.

²⁵⁸ Marx, Felsefenin Sefaleti, s. 181.

²⁵⁹ Neil Faulkeri, “Friedrich Engels İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu”, çev. Tuncel Öncel, **Marksist Klasikleri Okuma Sözlüğü**, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 44.

anayasal dayanağını elde etmiş kabaca 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar çalışma hayatının koşullarının belirlenmesinde işçi sınıfından yana etkin rol oynamıştır²⁶⁰

Marx ve Engels sendikal hakların varlık gerekçesini, işçi sınıfının içinde bulunduğu olumsuz koşullar neticesinde, yeniden üretimin tehlikeye girmesi ve işçinin yeniden üretiminin sürdürülebilir olması amacıyla verildiğini ifade etmektedir. On altı saati bulan uzun çalışma saatleri, yemek gibi temel ihtiyaçların karşılanmadığı çalışma hayatında, emek kendini yeniden üretecek imkânı bulamamakta, emeğin kendini yeniden üretmede yaşadığı sorun kapitalist üretim ilişkileri için kapitalist üretimi sıkıntıya sokmaktadır. Bu noktada sendikal haklar, işçi sınıfı ile burjuvazi arasında aracı köprü görevi görmüştür. Kapitalist devlet tipinde, bu haklar bir üst yapı formu olan anayasalar ve yasalarla güvence altına alınmıştır. Bu hak, sermaye birikim sürecindeki devinimlere göre bazı dönemlerde daralmış bazılarında ise genişlemiştir.

1.5.8. Grev Hakkı

Grev hakkı bu çalışmada oldukça önemli bir muhalefet aracı olarak ele alınmakta, muhalefet hakkının birikim rejimi doğrultusunda yaşadığı dönüşümü açıklamada önemli bir araç olarak kabul görmektedir. Muhalefet hakkı iktidarı etkileyebilecek iki önemli araca sahiptir. İlki toplu sözleşme ikincisi ise grev hakkıdır. Bu noktada grev hakkı da muhalefet hakkının ve biçimlerinin değişimi açısından önemli bir araç görevi görmektedir.

Yönetim ve örgütlenme her toplumun ortak sorunudur. Anayasal dayanağının varlığı ile işçi hak ve özgürlükleri arasındaki ilişkiler incelenirken bunun bir mücadelenin sonucu olduğunu unutmamak gerektiği ifade edilmelidir. İşçilerin ekonomik hareketi, -tarihsel analizde- işçi sınıfının ortaya çıkmasıyla başlar. Ancak anayasalarda yer bulmadan çok önce ortak çıkarları koruma içgüdüsüyle kendiliğinden başlayan eylemler²⁶¹ olarak grevlerin tarihi insanlık tarihiyle eş zamanlıdır. Tarihte kayıtlı ilk grev, Giza'daki piramitleri inşa eden zanaatkarlar tarafından yapılmıştır²⁶².

²⁶⁰Nebiye Şahin, Ülke Karşılaştırmaları Işığında Türkiye'de Sendika-Siyaset İlişkinin Değerlendirilmesi, **Fırat Üniversitesi İİSB**, Cilt:2, Sayı:1, 2018, s. 120.

²⁶¹ Kurthan Fişek, **Das Yönetim Devlet, İktidar ve Bürokrasinin Marksist Analizi**, Der. Levent Demirelli ve Recep Aydın, NotaBene Yayınları, Ankara, 2016, s. 240.

²⁶² B.S Lesko, Rank, Roles and Rights, Aktaran Chris Harman, **Halkların Dünya Tarihi Taş Çağından Yeni Binyıla**, çev Uygur Kocabaşoğlu, 2. Baskı, Yordam Kitap, 2011 s. 49

Bu zanaatkarlar milattan önce 1170’te ücretlerini alamayıp, yoklukla karşı karşıya geldiklerinde iş bırakma eylemini gerçekleştirmişler. Devlet güvencesinde iş bırakma eylemini gerçekleştirecek yasal haklara da sahip olmayan aynı zamanda ücretli iş gücüne de dahil olmayan bu kesimler dönemin tarihsel koşullarında yine de bu eylemleri gerçekleştirmişlerdi.

Bir eylem biçimi olarak grev, mevcut koşullarda iyileşme, değişim ya da düzeltmeler sağlamak amacıyla işçi ve işveren ya da onun konumundaki otoriteden taleplerini almak amacıyla süreli ya da belirsiz süreli olarak topluca örgütlü bir şekilde iş yavaşlatma, kayda değer bir şekilde aksatma ya da tamamen durdurma olarak tanımlanmaktadır²⁶³.

1.5.9. Direnme Hakkı

Baskıya karşı direnmenin bir hak olarak kullanılmasının, iktidarın meşruiyetini kaybetmesiyle ortaya çıktığı ifade edilmektedir²⁶⁴. İktidarın meşruiyeti ise, her devletin başlıca sorunlarından birini oluşturmaktadır. Tüm siyasal iktidarların varlığını bir hakka dayandırması bu hakkın da geniş ölçüde kabul görmesi gerekmektedir. Aksi takdirde yalnızca baskı ve zora dayanarak bir siyasal iktidarın varlığını sürdürülebilir kılmasının mümkün olmadığı düşünülmektedir.

İktidarın kaynağını tanrısal buyruklara dayandıran köleci ve feodal toplumlarda, sadece tanrının emirlerini hiçe sayan iktidara karşı isyan meşru sayılmaktadır. Siyasal iktidarın meşruiyetinin tanrısal olduğu düşünülen yönetim anlayışlarında itaat etme zorunluluğu en temelde dinsel bir görev olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden meşru otoriteye karşı itaatsizlik günah sayılmaktadır. Zulme karşı direnme Anadolu öykülerinde olduğu gibi zalimin öldürülmesi ya da baskı yoluyla durdurulması şeklinde yasal bir olgu olmanın ötesinde gerçekleştirilmiştir. Kanun dışı yönetime direnme hakkının tohumları feodal üretim ilişkileri içinde atılmıştır. Özellikle ilk hukuksal metinlerin ortaya çıkması Hristiyan felsefesinin alt yapısında doğarak oluşturulmuştur²⁶⁵. Pozitif hukuk açısından direnme hakkına ilişkin

²⁶³ Yüksel Akkaya, 1990’lu Yıllarda Türkiye’de Grevler, **Ankara Üniversitesi SBF Dergi**, Cilt: 54, Sayı:2, s. 3.

²⁶⁴ Ahmet Taşkın, Baskıya Karşı Direnme Hakkı, **TBB Dergisi**, Sayı: 52, 2004, s. 41.

²⁶⁵ Taşkın, s. 50

ilk metin olarak Magna Cartayı söylemek yerinde olacaktır. Magna Carta'nın 52. maddesi açık bir şekilde belirtmesi bile;

*Eşitlerinin kanunî bir hükmü olmadan, topraklarını, şatolarını, hürriyetlerini veya haklarını ellerinden aldığımız kimselere bunları derhal geri vereceğiz. Eğer bir anlaşmazlık çıkarsa, mesele aşağıda barışı sağlamak için koyulmuş bulunan maddede sözü edilen yirmi beş baronun hükmüyle karara bağlanacaktır. Derhal adaletin eksiksiz yerine getirilmesini sağlayacağız.*²⁶⁶” hükmüne yer vermiştir.

Kapitalist üretim ilişkileri içerisinde direnmenin bir hak olarak ortaya çıkması, bir üst yapı kurumu olarak hukuk ve yasalar aracılığıyla meşruiyetini sağlamıştır. Direnme hakkının en geniş ve net ifadesini Fransız devrimini takiben kabul edilen 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirge'sinde “*Her siyasal kuruluşun amacı insanın zaman aşımına uğramayan doğal haklarının korunmasıdır. Bu doğal haklar, özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnme hakkıdır*²⁶⁷” şeklinde belirtilmiştir. Dolayısıyla modern devletlerin anayasalarında direnme hakkının tanındığı ilk metin olarak görmek mümkündür.

1793 tarihli Haklar Bildirgesi 35. madde direnme hakkını şu şekilde ele alır. “*Hükümet halkın haklarını çiğneği zaman isyan etmek, halk için ve halkın her kesimince hakların en kutsalı ve ödevlerin en gereklisidir*²⁶⁸”. Bu doğal hakların güvencesi için modern devlet, siyasal iktidarın karar alma, emir verme ya da gerektiğinde şiddet kullanma tekeline etik bir sorumluluk niteliğini kazandırarak ve yurttaşlarla ortaklaşacak bir anlayışı meydana getirmektedir²⁶⁹. Bu noktada meşruiyet anlayışı soy, statü ya da sınıf farklı gözetmeksizin herkese eşit olarak uygulanan yasalar bütününe dayanmaktadır²⁷⁰.

Siyasal düşünce tarihi açısından direnme hakkının savunucusu olan Locke'a göre, direnme hakkı toplum sözleşmesinin bir getirisi ve direnme hakkı olmaksızın toplum sözleşmesinin varlığının anlamı kalmayacaktır. Çünkü yönetilenler; doğa

²⁶⁶ Magna Carta Libertium, s. 13. Maddenin açıklaması Kral John'un hukuksuz olarak elde ettiği bütün toprak, hürriyet gibi ya da hukuka ve geleneklere aykırı topladığı vergi ve gelirleri geri vermesi söz konusu edilse bile bu durumun baronlara savaş hakkı vermesi baskıya karşı direnme hakkının ilk nüvesi sayılabilmektedir. Taşkın, s. 50.

²⁶⁷ İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/h_rights_turkce.pdf, erişim tarihi: 11.04.2019.

²⁶⁸ İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/h_rights_turkce.pdf, erişim tarihi: 11.04.2019.

²⁶⁹ Poggi, s. 123.

²⁷⁰ Taşkın, s. 42.

durumundaki savaş halinden korunmak için bazı hak ve özgürlüklerini yönetenlere aktarmışlardır. Yönetenlerin bu noktadaki varlık gerekçesi yönetilenlerin sahip olduğu hak ve özgürlükleri kullanmaları için gerekli altyapıyı oluşturmaktır. Meşruiyet rızaya dayandığından, siyasal iktidarın kötüye kullanılması durumunda sözleşmeye dayanarak bu hak ve özgürlüklerini, direnme hakkı aracılığıyla geri alabileceklerdir²⁷¹. Kısaca özetleyecek olursak liberal siyasi düşüncenin politiği bireyi her şeyin üzerine koyduğundan temel haklarından vazgeçmemiştir. Söz konusu olan bu hakların toplumun güvenliği açısından devlete devridir. Eğer siyasal iktidar bu toplum sözleşmesinin başat hükmüne saygı göstermiyorsa sözleşmeyi tek taraflı olarak bozmuş olacaktır. Bu durumda yönetilenler içinde toplum sözleşmesi açısından itaate rıza ortadan kalkacak, direnme hakkı kullanılacaktır. Bu noktada söylemek yerinde olacaktır ki direnme hakkı, doğrudan siyasal iktidara karşı kullanılacak bir haktır, yönetilenlere yönelik kullanılması mümkün değildir. Direnme hakkının iki temel aracı bulunmaktadır. Bunlar pasif ve aktif direnme olarak iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Aktif direnme siyasal iktidarı değiştirmeye ya da ele geçirmeye yönelik olarak ihtilal ya da isyan hareketleri şeklinde gerçekleşirken, pasif direnme ise sivil itaatsizlik olarak tanımlayabileceğimiz toplumsal olgudur. Rawls sivil itaatsizliği diğer muhalefet etme biçimlerinden ayırmaktadır. Bir karşı çıkış biçimi olarak sivil itaatsizlik, yasal mitinglerden, mahkemelerde emsal kararlar çıkarılmasını sağlamaya yönelik yasa ihlallerine ve örgütlü eylemlere uzanan bir çizgide geniş bir eylem repertuarına sahiptir²⁷².

Ayferi Göze'nin "Siyasal Düşünceler ve Yönetimler" isimli çalışmasında Benjamin Constant'dan aktardığı üzere;

Kendi sınırlarını aşan iktidar gayri meşrudur. İktidarların sınırı ise, kişinin özel ve bağımsız alanının sınırıdır. Kişi özgürlüğü ve güvenliği, vicdan, düşünce ve inanç özgürlüğü, basın özgürlüğü ve mülkiyet hakkı iktidarın sınırını oluşturur. Hiçbir iktidar meşruiyetini kaybetmeden bu kutsal hakları ihlal edemez. Bu özgürlükleri ihlal eden iktidarın kökünde halk iradesi varsa o da gayri meşru sayılır²⁷³.

Kapitalist ilişkilerin hâkim olduğu günümüz toplumsal formasyonunda iktidarı keyfi uygulamalardan uzaklaştıran şey, bu iktidarın kaynağı değil sınırlarıdır. Bu

²⁷¹ Taşkın, s. 52.

²⁷² John Rawls, "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı", **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik**, (ed. Harrah Arendt ve diğerleri), çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, 2014, s. 57.

²⁷³ Ayferi Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetim**, Beta Yayınları, İstanbul, 2011, s. 90.

sınırlar, yasalar sayesinde belirlenmiştir. Belirlenen bu sınırların ötesine geçen yani oluşturulan yasalara uymayan siyasi iktidarı görevden ayırmak ya da yasaları uygulamaya zorlamak direnme hakkının kullanılmasını zorunlu kılmaktadır²⁷⁴. Özellikle Fransız devriminin etkisiyle anayasalarda yaygınca yer alan bu hak ve özgürlük, mutlakıyete dayalı devletin hâkim olduğu dönem için kapitalist devlet biçiminde yerini militan bir şekilde almıştır.

1.5.10. Muhalefet Hakkının İlişkili Olduğu Diğer Haklar

Bu başlık altında muhalefet hakkının ilişkide olduğu diğer hak ve özgürlüklere bakılacaktır. Elbette yukarıda sayılan hak ve özgürlükler dışında muhalefet hakkıyla ilişkide olabilecek pek çok hak vardır. Bahsedilecek olan haklardan ilki, yaşam hakkıdır. Yaşam hakkı, hiç kimsenin ve başka bir gücün engelleyemeyeceği ve sınırlayamayacağı ve insanın var olmakla kazandığı en temel insan hakkı olarak tanımlanabilmektedir. Kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin hâkim olduğu toplumsal formasyonda, ekonomik zorun bizzat siyasal egemenin elinde olması durumunda, tüm güç siyasal iktidarın elinde toplanmakta, diğer hak ve özgürlükler gibi yaşam hakkı da kolaylıkla ihlal edilmektedir. Üstelik köle ya da serfin yaşam hakkı elinden aldığı anda karşılığında hiçbir ceza verilmemektedir. Kapitalist üretim ilişkilerinde ise ekonomik ve siyasal alanın biçimsel ayrılığı kapsamında bireyin biricikliği anlayışı, devlete bazı sorumluluklar ve görevler yüklenmesiyle sonuçlanmıştır. Devletin hakem rolü oynayan bir merci olarak bazı sorumluluklarının olması gerektiği söylemi, 1600’lü yılların başından itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Bu anlamda koruyucu hakların başında gelen yaşam hakkı, doğal hukukun tanıdığı, pozitif hukukun güvence altına aldığı haktır²⁷⁵. Açıklamak gerekirse, doğal hukuk öğretisi, egemen siyasal iktidarın meşruiyetinin tanrıdan geldiğini kabul etmekte ve tanrının buyruklarının bu doğal hukuk kurallarınca egemen siyasal iktidar tarafından yerine getirildiğini kabul etmektedir. Dolayısıyla siyasal iktidar sahiplerinin yaşam hakkı gibi doğal hukuktan gelen hakları ihlal edemeyeceğini savunmaktadır. Toplumsal sözleşme gereği siyasal iktidarın varlık gerekçesi, bireylerin yaşamını güvenlik içinde devam ettirmesi ve

²⁷⁴ Taşkın, s. 46.

²⁷⁵ Cengiz Topel Çiftçioğlu, Yaşama Hakkı, *TBB Dergisi*, Cilt: 103, 2012, s. 139.

devamlılığının garanti altına alınmasıdır²⁷⁶. Yaşam hakkının korunamadığı toplumlarda, muhalefete ilişkin diğer hak ve özgürlüklerin varlığının bir anlam ifade etmeyeceğini söylemek gerekmedir. Yaşam hakkının muhalif bireyler üzerinden ihlal edilmesi, literatürde siyasi cinayetler olarak adlandırılmaktadır. Yaşam hakkı tarihsel olarak ilk defa kapitalist devlette yerini almış, ekonomik alan ile siyasal alanın ayrı kurgulanması ile yasal güvenceye kavuşmuştur. Pre-kapitalist toplumlarda, siyasal iktidarı elinde bulunduranlar yaşamın tüm alanının sahibi olduğunda, bu hakkın güvencesi de oldukça öznel kalmaktadır.

İşkence yasağı, muhalefet hakkı ile ilişki içinde olan bir başka haktır. İşkence yasağının muhalefet hakkı içindeki yeri, hakkın yerine getirilmesi sürecinde ve sonrasında oldukça önemlidir. İşkence yasağı söz konusu olduğunda amaçlanan, bireylerin bedensel bütünlüğünü özgürce koruyabilmesidir²⁷⁷. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 3. Maddesi işkence yasağı ile ilgilidir ve *“Hiç kimse işkenceye, insanlık dışı ya da onur kırıcı ceza veya işlemlere tabi tutulamaz”* demek suretiyle bu yasağı güvence altına almaktadır.

İşkence yasağı ile bağlantılı olarak birlikte ele alınabilecek bir başka hak, adil yargılanma hakkıdır. Tarihsel süreçte farklı yer ve zamanlarda yalnızca muhalif oldukları için adil olmayan yargılamalarla kişilerin mücadeleden geri bırakıldığı ve caydırılmaya çalışıldığı görülmüştür. Bu noktada muhalefet hakkının tam anlamıyla yerine getirilebilmesi için adil yargılanma hakkının o toplumda güvence altına alınmış olması gereklidir. Muhalefetin tehlike olarak görüldüğü toplumlarda, siyasal iktidar karşısında konumlananlar için yaşamsal bir öneme sahiptir çünkü kolaylıkla ihlal edilmesi mümkün bir nitelik göstermektedir.

Özel Yaşamın Gizliliği hakkı, özellikle kamusal alan ve özel alan ayrımı üzerinde tartışmayı olanaklı kılan bir haktır. Habermas’dan hareketle özel alan ailenin mahrem alanını oluşturmakta ve her türlü devlet müdahalesine karşı kapalı olan alanı ifade etmektedir. Özel hayatın sınırları, kişinin izinsiz girilmeyecek, sergilenemeyecek ve ticari metaya dönüştürülmeyecek alanlarını kapsamaktadır²⁷⁸. Devlet herhangi bir gerekçe ile bu alana müdahale ettiğinde muhalif bir yaşam süren bireylerin temel

²⁷⁶ Bahri Savcı, Yaşam Hakkı Felsefesini Açısından Pratiğe Doğru, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Felsefe ve Sosyal Bilimler Bölümü Kolokyumuna sunulan rapor**, 9-13.06, 1960, s. 24.

²⁷⁷ Algan, s. 19.

²⁷⁸ Ali Korkmaz, İnsan Hakları Bağlamında Özel Hayatın Gizliliği ve Korunması, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Cilt:16, Özel Sayı 1, 2014, s. 100.

haklarından birini ihlal etmiş olacaktır. Yine de bu hakkın gelişmesi için İkinci Dünya Savaşı sonrası koşulların oluşmasının beklendiğini söylemek yerinde olacaktır. Ek olarak günümüz kamusal alan-özel alan tartışmalarında, özel olanın politikliğine ilişkin önemli tartışmalar gerçekleşmektedir.

1.6. MUHALEFETİN YAŞADIĞI DÖNÜŞÜMÜ AÇIKLAMAK İÇİN KULLANILACAK OLAN KAVRAMLAR

Bu çalışmada, tarihsel bir olgu olarak muhalefetin ve muhalefet etmek amacıyla kullanılan araçların kökenleri ile bu araçların kapitalist üretim biçimindeki yeri, bütüncül bir yaklaşımla ve tarihsel maddeci yöntem aracılığıyla analiz edilmektedir. Muhalefetin yasal bir zeminde -hak olarak- doğuşu kapitalist devletle birlikte olmuştur. Bu bağlamda, ilk olarak kapitalist üretim biçiminde muhalefetin bir hak olarak doğuşu ele alınarak, bu hakkın dönüşümünü tartışmak çalışmanın nihai hedefidir. Bu hedefe ulaşmak için, muhalefet etme biçimlerinin, kapitalist üretim biçimi içerisinde neden ve nasıl değiştiği sorusunun cevabı aranmaktadır. Değişimin bütüncül ve tarihsel analizi sermaye birikiminin devinimini araştırmaktan geçmektedir. Düzenleme Okulunun²⁷⁹ kapitalist sistemi ve onun dönüşümünü açıklamak için kullandığı birikim ve düzenleme rejimi açıklayıcı bir kavram seti sunmaktadır.

Kapitalizm, üretim araçları²⁸⁰ mülkiyetine sahip kapitalist sınıf ile üretim araçlarından soyutlanmış üreticilerden oluşan ve emeğin ürettiği artı değerın çekilmesine dayanan üretim biçimini ifade etmektedir. Bu bağlamda artı değer,

²⁷⁹ David Kotz, *The Regulation Theory and Social Structure of Accumulation Approach, Social Structure of Accumulation The Political Economy of Growth and Crises*, ed (David Kotz, Terrence McDonough and Michael Reich), Glasgow, Cambridge University Press, 1994, s. 85. Bilindiği üzere Fransız Düzenleme Okulu, Aglietta tarafından yazılan “The Theory of Capitalist Regulation” (1979) adlı çalışmanın yayınlanmasıyla 1970’li yılların sonunda ortaya çıkmıştır. İnceleme nesnesi olarak kapitalizmi ve kapitalizmin dönüşümünü ele almakta olan düzenleme okuluna göre, kapitalizm birbiri ardına gelen bir dizi birikim rejimlerinden geçmiştir ve her biri (birikim rejimlerinin), birikim sürecini yöneten ve farklı özellikleri olan bir düzenleme biçimini oluşturmuştur.

²⁸⁰ Üretim Araçları; Sermaye, toprak, emek ve ham maddeden oluşur. Artı değeri çekmeye yarayan araçlardır. Örneğin, köleci dönemde üretim aracı: ilkel üretim teknikleri ve köle emeğidir. Kapitalist üretimde üretim aracı: üretimde kullanılan ileri teknoloji (makineler vb.) ile ücretli emektir. Üretim aracını, çalışma araçları ve konusu oluşturmaktadır. Zorunlu unsuru ise emektir. Tüm üretimin en önemli ögesi olan emek var olmadıkça üretim araçları hareketsiz duran nesnelerden başka bir şey ifade etmemektedir²⁸⁰. Lev Leontiev, *Marksist Ekonomi Politikin İlkeleri*, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, 1976, s. 16-17

kapitalizmin açıklanmasına ilişkin temel kavramlardan biridir. Kapitalist üretim biçiminin özünü, artı-değer oluşturmaktadır. Marx Kapital’de artı-değeri şu şekilde özetlemiştir. Toplumsal iş bölümü içerisinde işçi geçimi için gerekli olan üretim aracını doğrudan üretemez bunun yerine geçimi sağlamak için gerekli olan paraya denk gelecek değeri üretir. Bu değeri belirleyen, geçim araçlarının ortalama günlük değeri yani onu üretmek için gerekli emek- zamandır. *Günlük geçim araçlarının değeri maddeleşmiş 6 saati temsil ediyorsa, işçi bu değeri üretmek için günde 6 saat çalışmak zorundadır.* İşçinin 6 saat emek sınırını aşması sonucu (çalıştığı her saat) elde ettikleri onun için bir değer yaratmazken kapitalist için artık değeri sağlamaktadır. Bu bağlamda Marx, iş gücünün bu kısmına artık emek-zaman, harcanan emeğe ise artık-emek adını vermektedir. Dolayısıyla kapitalist üretim biçiminin özgül özerkliği, artık emeğin dolaysız olarak üreticiden koparılmasıdır²⁸¹.

Kapitalist artı değeri iki biçimde çekebilmektedir. Bunlardan ilki mutlak artı değer ikincisi ise görelî artı değerdir. Mutlak artı değer; her bir işçi tarafından üretilen toplam artı değerın kaba yöntemlerle arttırılması şeklinde çekilir. Kapitalist tarafından işgününün yoğunlaştırma ya da yaygınlaştırma gibi yöntemler aracılığıyla uzatılması ile gerçekleşir²⁸². İşçinin kendini üretmesi için gerekli olan zamandan çalınarak elde edilir. Birikim süreci açısından bakıldığında 19. yüzyıl başından 20. yüzyılın ortalarına kadar devam eden süreçte artı değeri yükseltmek için bu yola başvurulmuş, işçinin kendini yeniden üretmesi için gerekli olan zamandan son sınırına kadar kesintiler yapılmaya çalışılmıştır. Emeklilik yaşının ve çalışma saatinin arttırılması gibi taleplere bu perspektiften bakılması gerektiği ifade edilmektedir. Kapitalist üretim biçimi için başat olan mutlak artı değerdir. Marx’ın Kapital’de aktardığı üzere; sermayedar için çalışma günü, yirmi dört saatlik bir zaman diliminde, emek gücünün yeniden işe dönebilmesi için ihtiyaç olan dinlenme saatini çıkardıktan sonraki emek gücüdür. Dolayısıyla sermayedar emek gücünün manevi en üst aşamasını geçmekle kalmaz aynı zamanda onun fiziksel üst sınırını da geçer. Sermayedarın bu dönemde ilgilendiği tek şey bir günde harekete geçirilebilecek azami emek gücüdür. İşte bu durum emek gücünün zamanın öncesinde tükenmesine ya da ölümüne neden olmaktadır. Bu

²⁸¹ Karl Marx, **Kapital Ekonomi Politğin Eleştirisi I Cilt**, çev. Mehmet Selik ve Nail Satılğan, Yordam Kitap, (Kapital I. Cilt), 2015, s. 216-217.

²⁸² Bottomore, s. 45.

koşullar altında tükenen emek gücünün yerine yenilerini koymak gerektiğinden emeğin yeniden üretiminin maliyeti artmaktadır²⁸³.

Aşırı uzun çalışma saatleri ile aşırı yüksek emek yoğunluğu son raddeye ulaştığında artık; görelî artı değer üzerinden şekillenmeye başlamıştır. On Saat Yasasını ile Modern Fabrika Yasası'nı bu çerçevede düşünmek yerinde olacaktır. Görelî artı değer; iş günü uzatıp kısaltmaya ihtiyaç duyulmadan gerekli emek zamanının düşürülmesini ifade etmektedir. Marx Kapital'de *"İşgünün uzatılması yoluyla elde edilen artı değere mutlak artı değer adını verirken, gerekli emek-zamanın kısaltılmasından ve bunun sonucu olarak işgücünün iki kısmının büyüklükleri arasındaki oranın değişiminden kaynaklanan artık değeri görelî artık"* olarak tanımlamıştır²⁸⁴.

Görelî artı değerın iki şekilde elde etme imkânı vardır. Bunlardan ilki, işçinin tükettiği kullanım değeri miktarını -yani ücreti- azaltmaktır ki bu durum işçi sınıfının fiziksel olarak durumunun ağırlaşması ve direnişiyle karşılaşacağından mutlak artı değerın sınırlılıklarıyla karşılaşacaktır. İkinci yöntem üretim tekniklerini geliştirmek yoluyla artı değeri arttırmaktadır. Bu durum kapitalizmi bugüne kadar var olan en dinamik üretim biçimi haline getiren şeydir²⁸⁵. Malların üretiminde kullanılan emek zamanının azalması ancak teknolojik gelişmeler yoluyla mümkün olacaktır. Değişmeyen iş günü içerisinde emeğin verimliliği arttırılarak artı değeri doğrudan arttırmaktadır. Emeğin verimliliği üretim yöntemlerin geliştirilmesiyle mümkün olacaktır. Kısaca görelî artı değer çekmenin temel ögesi, teknolojik gelişmelerin imkân verdiği ölçüde emeğin üretkenliğindeki artış olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda, görelî artı değer sabit sermaye yatırımlarının arttırılması ile çoğaltılabilmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere İkinci Dünya Savaşı sonrasına ve 1970'lere bütün emek sürecini biçimlendiren görelî artı değerdir²⁸⁶.

Bir üretim biçimi olarak kapitalizm ortaya çıktığı dönemden bu yana öz vasıflarını muhafaza etmekle birlikte tarihsel süreçte farklı biçimler kazanmıştır. Bu noktada farklı biçimlerin oluşmasını sağlayan şey kendiliğinden değildir. Bir sistem olarak kapitalizmin kendini yeniden üretememesinden kaynaklı ortaya çıkan

²⁸³ Marx, Kapital I. Cilt, s. 259-260.

²⁸⁴ Marx, Kapital I. Cilt, s. 308.

²⁸⁵ Bottomore, s. 45.

²⁸⁶ Alain Lipiet, **Mirages and Miracle The Crises of Global Fordism**, translated by David Macey, Verso, London, 1987.

bunalımlar nedeniyle yeniden yapılanmak zorunda kalmaktadır²⁸⁷. Bunalımlar ana kırılma noktalarıdır. Sistem bu kırılmalar sonrasında kendini *toplumsal olarak yeniden üretmiştir*²⁸⁸. Yeniden üretilen toplumsal kategori ve kurumlar yani birikim rejimidir. Kapitalizm özünü oluşturan artık değer çekme ve emek-sermaye çelişkisi devam etmekle beraber, düzenleme biçimleri değişikliğe uğramaktadır.

Kapitalizmin geçirdiği yapısal değişimlere ilişkin çeşitli kuramsal yaklaşımlar getirilmiş, dönemselleştirme farklı biçimlerde yapılmıştır. Bu bağlamda, kuramcılar arasında kapitalizmin yapısal dönüşümü bağlamında krizlerin ele alınmasında belirli bir ortaklık olmasına rağmen yapısal krizlerin her birini açıklayan genel kuram olmadığını belirtmek gerekmektedir²⁸⁹.

Wallerstein kapitalizmi bir dünya sistemi olarak tarihsel bağlamında ele alır. Kapitalist dünya ekonomisini tarihsel olarak 16. yüzyıla konumlanırken, kapitalist dünya ekonomisinin temel motoru olarak sürekli devam eden sermaye birikimini²⁹⁰ kabul etmektedir. Mekânsal olarak dünyanın belirli bir bölgesinde başlayarak (Avrupa) dünya geneline yayıldığı ve sistem ile bütünleşme yaşadığını belirtmektedir²⁹¹. Yaratılan bir olgu olarak devletlerin hegemonya dönemleri olduğu ve bu dönemlerin dünya sistemindeki bulunma sürelerinin görece kısa olduğunu belirtmektedir. Ek olarak çalışma bağlamında oldukça önemli olan sistem karşıtı hareketlerin doğuşunun bu dönemin ürünü olduğunu söylemektedir²⁹². Kapitalist

²⁸⁷ Kapitalizm ile krizler arasındaki ilişkiyi tartışırken, kapitalizmi krizler silsilesi olarak değerlendirmenin hatalı bir yaklaşım olduğu ifade edilmektedir. Yapısal krizler çeşitli noktalarıyla “kırılma” anları yaratmaktadır ancak kapitalizmin gelişim sürecinin tek başına krizlerin yönlendirdiği şeklinde bir yaklaşımın, mekanik çözümler yapma hatasına düşmeye neden olacağı düşünülmektedir. Leo Panitch and Sam Gindin, **Kapitalizmde Krizler ve Bu Defaki Kriz, Bu Defaki Kriz**, çev. Umut Haskan, (ed Socialist Register Leo Panitch, Greg Albo, Vivek Chibber), Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s. 20-21.

²⁸⁸ Onur Ender Aslan, **Devlet Bürokrasisi ve Kamu Personel Rejimi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2012, s. 25.

²⁸⁹ Harvey, tekil bir kuram oluşturmanın hatalı olacağını çünkü bunalımların belirli bir tarihsel formasyonun koşullarından kaynaklı gerçekleştiğini belirtmektedir. Harvey, 160 yıl sonra Komünist Manifesto s. 254’ten aktaran Leo Panitch ve Sam Gindins, s. 20.

²⁹⁰ Sermaye birikimi kavramı ile neyi kastettiğini şu şekilde açıklamaktadır; *insanların ve firmaların daha da çok sermaye biriktirmek için sermaye biriktirdikleri ve bunun sürekli ve sonsuz bir süreç olduğu anlamına gelir*. Wallerstein, Dünya-Sistemleri Analizi, s. 51- 52.

²⁹¹ Wallerstein, Dünya-Sistemleri Analizi, s. 51- 52.

²⁹² Andre Gunder Frank, “İdeolojik Geçiş Tarzları: Feodalizm, Kapitalizm, Sosyalizm”, **Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?** Derleyenler Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills, çev. Esin Sağancılar, İmge Kitabevi, 2003, ss: 379-411, s. 385-386.

dünya ekonomisini pek çok kurumun bir toplamından oluşmaktadır²⁹³. Çeşitli daralma ve genişleme evrelerinden geçmektedir ve modern toplumsal değişim ancak bu şekilde kavranabilecektir. Arrighi kapitalizm ile kriz eğilimini birbiriyle bağlantılı olduğunu ifade etmektedir. Kriz, “*Kapitalist birikim hedefi (sermayenin değerlendirilmesi ve artı-değerin sermaye tarafından tahsisi) ile bu hedefin takip edildiği araçlar (toplumsal üretkenlikteki büyüme ve üretimin toplumsal karakterinin gelişimi) arasındaki çelişkinin bir sonucudur*”²⁹⁴ ve kapitalizmin gelişimi belirli dönemler içerisinde meydana gelmektedir. Bu dönemlerin sınıfsal ve kuramsal temelleri bağlamında ele alınması gerektiğini belirtmektedir. Dinamik bir sistem olarak 19. yüzyıl sonlarında baskın rekabetçi bir yapı sergileyen kapitalizmin; 20. yüzyılda baskın olarak tekelci bir yapıya geçiş yaptığını; 21. yüzyılda ise, büyük ölçüde finansallaşmış bir kapitalizm şeklinde adlandırılan yapıya dönüştüğünü belirtmektedir²⁹⁵. Yapısal olarak ele alınabilecek üç temel krizin doğasını belirleyen şeyin sermayenin organik bileşiminin bozulması ve bunundan kaynaklı kar oranlarının düşme eğilimi üzerinden açıklayarak sermaye-emek²⁹⁶ ilişkilerindeki özgün koşullar bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Sungur Savran, kapitalizmin yeni biçim ve ilişkilerini, üretim ilişkileri ve emek süreci alanındaki değişiklikler üzerinden incelerken, “kapitalizmde yeni olan ne” sorusunu sorar. Bu bağlamda, üretimde ortaya çıkan yeniliklerin topyekûn bir değişiklik olmadığını bu yönde yapılan kavramsallaştırmaların ideolojik bir amaç taşıdığını belirtmektedir. Sermayenin yeni hegemonya biçimleri bütünsel bir şekilde, işin yönetimi ve emek sürecinin kontrol yolları üzerinden ortaya çıkarılabilmektedir. Sanayi Devrimi sermayenin hakimiyetinin başlangıcı olarak milat kabul edilirse, 18. ve 19. yüzyıl bu hakimiyetin yoğunlaşması sürecini ifade etmektedir²⁹⁷. 20. yüzyıl emperyalist çağ ise, sermayenin

²⁹³ Bu kurumlar; Pazar, Firma, Devlet, Hanehalkı, Sınıflar ve Kimlik olarak sıralamaktadır. Tüm bu yapılar kapitalist dünya sistemi içerisinde yaratılmış kurumlardır. Wallerstein, Dünya-Sistemleri Analizi, s.53.

²⁹⁴ Giovanni Arrighi, Towards a Theory of Capitalist Crisis, **New Left Review**, 111, 1978, ss: 3-24, p.3.

²⁹⁵ Arrighi, pp. 3-24.

²⁹⁶ Yapısal krizlere yol açan etmeleri incelerken sınıf ve devlet ilişkilerini kapsamına dahil etmektedir. Arrighi, ss: 3-14 ve Panitch and Gindin s.23.

²⁹⁷ Bu bağlamda üç temel aşama vardır. İlk aşama, fabrikada ücretli çalışmaya başlanması, çalışma sürecindeki bağımsızlığın ortadan kaybedilmesi; ikinci aşama toplumsal iş bölümü yerine teknik iş bölümü ve son aşama olarak makinenin kullanılmaya başlamasıdır.

hakimiyetinin olgunlaştığı ve tekelci sermayenin Taylorizmin²⁹⁸ yöntemlerini üretimde etkin olarak kullandığı dönemdir. 21. yüzyılda ise, dünya kapitalizminin genel krizini aşmaya yönelik olarak yalın üretimin, yeni bir iş ve emek sürecinin kontrol yöntemi olarak kullandığını belirtmektedir. 1970 krizi sonrası krizden kurtulmak için çeşitli neo-liberal ekonomik politika, kuralsızlaştırma, özelleştirme, esneklik ve yalın üretim vb. stratejiler geliştirmişlerdir²⁹⁹. Castells, kapitalizmin 1970'ler ve 1990'larda yeniden yapılandığı yönünde bir tespitte bulunmaktadır. Üretim güçlerinde ve ekonomik büyüme noktasında enformasyon teknolojisinin kullanılması ve çağın “ağlar üretme” mantığını etkin bir şekilde kullandığını ileri sürmektedir. Kapitalizmin bu biçimi, kendinden önceki biçimleriyle önemli farklılıklar taşımaktadır. Bunlardan ilki, sermaye birikiminin enformasyon ağlarına dayalı küresel finans piyasalarında gerçekleşiyor olmasıdır. İkincisi ise birikim sürecinin, kârlı şirketlere yapılan yatırım ile birikmiş kardan kazanç elde edilmesi için küresel finans ağlarında kullanılması arasındaki etkileşimde yatıyor olmasıdır. Dolayısıyla ağlara dayalı ekonomide birikim, küresel olunması ve küresele eklemlenmesi ile mümkün hale gelmektedir. Ek olarak küresel ağların denetimsiz doğasına vurgu yaparak bu ağların varlığını hem mevcut emek ve iş örgütlenmesinin anlamında hem de sisteme karşı muhalif hareketlerin oluşumunda etkisini analiz etmeye çalışmaktadır³⁰⁰.

Harvey, “Postmodernliğin Durumu” isimli çalışmasında, içinde bulunduğu toplumsal formasyona ilişkin koşulları ve değişimleri, birikim rejiminde ve onunla eşgüdümlü giden düzenleme biçiminde bir gelişme/değişme olarak kabul ederek

²⁹⁸ Taylorizm, kapitalizmin emperyalizme ulaştığı aşamanın yeni iş ve emeğin kontrolü yönetimi olarak tanımlanmaktadır. Tekelci sermaye Taylorizmin ön koşulu olarak kabul edilmektedir. Taylorizm ile tekeli sermayenin emek üzerindeki gerçek hakimiyetini sağlamlaştırmaktadır.

²⁹⁹ Savran çalışmasında kapitalizmin fordizm ve Post-fordizm şeklinde bir ayrıma tabi tutulmasını eleştirmektedir. Bu noktada düşüncelerine çalışmanın ilgili bölümünde yer verilmiştir. Sungur Savran, Yalın Üretim ve Esneklik: Taylorizmin En Yüksek Aşaması, internet kaynağı, (17.04.2020) file:///C:/Users/Lenovo/Desktop/sungur-savran-yalin-uretim-ve-esneklik-taylorizmin-en-yukse-asamasi.pdf

³⁰⁰ Manuel Castells tarafından kullanılan ağ toplumu kavramı, çalışmanın üçüncü bölümünde oldukça önemli bir yer edinmektedir. Castells, üç cilt olarak hazırladığı eserinde, küresel kapitalizmi enformasyon çağı olarak tanımlayarak; Ağ Toplumunun Yükselişi, Kimliğin Yükselişi ve Bin yılın Sonu başlıklı üç eser vermiştir., s. 5. ve Manuel Castells. **Enformasyon Çağı Ekonomi Toplum ve Kültür 1. Cilt Ağ Toplumunun Yükselişi**, çev. Ebru Kılıç, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, (1. Cilt), s. 626-628.

Düzenleme Okulu'nun kavramsal alet kutusuna başvurmaktadır³⁰¹. Harvey'e göre, bu kavramsal araçları kullanmak dinamik bir sistem olan ve dolayısıyla istikrarsız işleyen kapitalist sistemin tarihin belirli bir anında tutarlı bir ilişkiler ağı geliştirmesine imkân sağlayan toplumsal ilişkileri, norm ve kuralları ve kültürel yaklaşımları anlamamızı kolaylaştırır. Düzenleme okulunun bu noktadaki en büyük faydası, büyüme, gelir dağılımı ve tüketimin düzenli bir şekilde işlemesi için fayda sağlayan ilişki ve düzenlemelerin bütününe bakmasıdır³⁰².

Bir sistem olarak kapitalizmin vazgeçilmez unsuru, sürekli birikimdir³⁰³. Bir anlamda kapitalizmi kendinden önceki yapılardan ayıran önemli bir unsur olan görülebilmektedir. Bu bağlamda çalışma kapsamında, kapitalizmin dönüşümünü sermaye birikiminin hareketleri üzerinden ele almanın daha sistematik olduğu düşünülmektedir. Çalışmada, kapitalizmin yapısal dönüşümlerine ilişkin tüm yaklaşımların kavramsal bilgi birikimi göz ardı edilmeden dönüşüm "birikim rejimi" ve "düzenleme rejimi" üzerinden ele alınmaktadır.

1.6.1. Birikim Rejimi ve Düzenleme Rejimi

Kapitalizm, bir üretim ilişkisi olarak ortaya çıktığı andan bu yana çeşitli evrelerden geçmiştir. Çeşitli evreler geçirmesine neden olan ise, yaşadığı bunalımlardır³⁰⁴. Bu kapsamda kapitalizmi bütünsel bir anlayış ile analiz etme amacına yönelik iki başat kavramın yol gösterici olduğu düşünülmektedir. Bunlardan ilki birikim rejimi ikincisi ise onunla eş anlamlı giden düzenleme rejimidir³⁰⁵. Bu bağlamda kavramsal

³⁰¹ David Harvey, **Post Modernliğin Durumu Kültürel Değişimin Kökenleri**, çev. Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul, 1997, (Post Modernliğin Durumu) s. 143.

³⁰² Harvey, Post Modernliğin Durumu, s. 144- 145.

³⁰³ Fülbert, s.

³⁰⁴ Michel Aglietta, **A Theory of Capitalist Regulation The US Experience**, translated by David Fernbach, Verso, Londra ve Bob Jessop, "Regulation Theory, Post Fordism and The State: More Than A Reply To Werner Bonefield", **Capital and Class**, Cilt: 12, Sayı:1, 1988, (Regulation Theory), s. 150. and Lipiet, s. 34.

³⁰⁵ Düzenleme Okulu, Birikim rejimi ve düzenleme rejimi aracılığıyla kapitalizmin geniş kapsamlı bir tahlilini yapmaktadır. Teori olarak düzenlemecilerin içerisinde çeşitli okullar ve teorisyenler bulunmaktadır. Aglietta tarafından yazılan "The Theory of Capitalist Regulation" ise, okulun başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Okul Fordist birikimin 1970'lerde içinde bulunduğu krizin nedenlerini araştırarak, bir sonraki birikim rejiminin temel ilkelerini tartışmıştır. Okulun en bilinen isimleri, Micheal Aglietta, Robert Boyer ve Alain Lipietz'dir. (Düzenleme Okulu hakkında temel bilgiler için Bob Jessop'ın Hegemonya, Post-fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet adlı çalışması içerisinde Düzenleme Yaklaşımının 20 Yılı isimli bölüm kıymetli bilgiler sağlamaktadır) ve bakınız Jessop, (Regulation Theory), ss: 147-168.

çerçeveyi oturtmak amacıyla öncelikle “birikim” kavramı tanımlanarak ardından “birikimi rejimi” ve “düzenleme rejimi” kavramları ve kapitalizm içerisinde bu dönemlerin ekonomi-politiği tartışılmıştır.

Birikim başlangıçta üretim yöntemleri aynı kalırken³⁰⁶ ücretli emek yaratmak üzere üretim ilişkilerinin dönüşmesiyle ortaya çıkar. Adam Smith ve David Ricardo gibi klasik iktisatçılar birikimi, ücretlerin belirlenmesi, toprağın özel mülk haline gelmesi ve sınıflar arasında çatışma üzerinden ele almaktadır³⁰⁷. Weber ise birikimi yükselen bir Protestan tasarrufu örneği olarak tanımlamaktadır³⁰⁸. Marx’a göre ise birikim;

Bireysel meta üreticilerinin ellerinde belirli bir sermayenin birikmiş olması, özgül kapitalist üretim tarzının ön koşuludur. Birikim, kapitalizme özgü üretimin doğurduğu tarihsel bir sonuç değil, aksine kapitalizme özgü üretimin özünü oluşturmaktadır. Ve bu birikime ilkel birikim adı verilmektedir. Birikimin kurucu unsuru olan artık değer ya da artık ürünün üretimini arttırma yöntemidir³⁰⁹.

Bu kapsamda Marx birikimi, kapitalist üretimin ayırt edici farkı (*differentia specifica’sı*) olan artı değer üretiminin mutlak bir yasa olması üzerinden açıklamaktadır. Kapitalist üretim biçiminde alınıp satılabilen bir meta olan emek, sürekli olarak yeniden üretilmeli ve satılmalıdır. Ücret ise, her daim belirli bir miktarda karşılığı ödenmemiş emek barındırmaktadır. İşçi sınıfı tarafından üretilen ve kapitalist tarafından karşılığı verilmeden sermayeye dönüştürülen emek miktarı değerinin, hızlı bir şekilde artması koşulunda fiyatlar yükselir ve tüm koşullar sabit olmak üzere karşılığı ödenmeyen emeğin göreceli olarak azalması durumu ortaya çıkar. Karşılığı ödenmemiş emeğin azalması ise, emeğin fiyatındaki yükselmeye yol açacağından birikimin duraklamasına ve azalmasına neden olmaktadır. Kapitalist birikimin doğası yeniden üretimi güvence altına almak zorunda olduğundan emeğin sömürülme derecesindeki her türlü düşmeyi dışlayarak birikimi sağlamayı hedefler. Marx’ın belirttiği üzere, “sermaye birikimi ile özgül kapitalist üretim tarzı, özgül kapitalist üretim tarzı ile birlikte de sermaye birikimi gelişmekte³¹⁰” ve her birikim en baştan bir birikim aracı geliştirmektedir. Böylece sermayedarın elinde zenginlik daha fazla

³⁰⁶ Bottomore, s. 90.

³⁰⁷ Pars Esin, **İş Bölümü, Yabancılaşma ve Sosyal Politika**, A.Ü SBF Yayınları, Ankara, 1982, s. 17.

³⁰⁸ Bottomore, s. 90.

³⁰⁹ Marx, Kapital I. Cilt s. 603.

³¹⁰ Marx, Kapital I.Cilt, s. 604.

artacak özgül kapitalist üretimin ve üretim yöntemlerinin daha fazla yaygınlaşmasını sağlayacaktır³¹¹.

Birikim rejimi terimi, üretim ve tüketim koşullarının dönüşümü arasında belirli bir uyumluluğu garanti altına alacak bir şekilde ürünün, sistematik ve uzun dönemli bölüşümünü ifade etmektedir. Birikim rejimi kavramı, yeniden üretimin nasıl gerçekleştiğini ve toplumsal emeğin nasıl dağıtıldığını açıklamaya çalışan bir yeniden üretim şeması olarak görülmektedir³¹².

Aggietta'a göre birikim rejimi, toplumsal normlar tarafından yönetilen birikim sürecinin belirli bir formudur³¹³. Boyer ve Saillard ise, birikim rejimini; üretim, gelir dağılımı ve talebin oluşumu arasındaki dinamik uyumluluk olarak görerek üretim ve tüketicinin düzenlenmesi ile uzun dönemli denge durumu olarak tanımlamaktadır³¹⁴.

Bu bağlamda birikim rejimi, *“kapitalist üretim biçimi içerisinde belirli bir tarihsel dönemdeki üretim ve tüketim sürecini düzenleyerek emeğin yeniden üretimini sağlayan, artık değer üretim ve bölüşüm biçimi olarak tanımlanmaktadır”*³¹⁵. Bu tanımdan yola çıkarak üç temel ayırt edici özellik sayılabilecektir. Öncelikli olarak birikim rejimi ile kastedilen şey farklı ya da yeni bir üretim biçimi olmayıp, kapitalist üretim biçimi içinde var olan bir üretim ve bölüşüm biçimi olduğudur. Dolayısıyla yaygın, yoğun ya da esnek birikim rejimi kapitalist üretim ilişkileri içinde belirli bir tarihsel döneme tekabül etmektedir. Örneğin yoğun birikim rejimi, kabaca İkinci Dünya Savaşı'ndan 1970 yılının ortalarına kadar olan süreci anlatırken esnek birikim rejimi 1970'lerden günümüze yaşanan üretim ve bölüşüm biçimini anlatmaktadır. İkinci olarak emeğin yeniden üretiminin sağlanması, birikim rejiminin varlığı açıklayan temel özelliklerden bir diğeridir. Kapitalist üretim ilişkilerinin özü daha önce belirtildiği gibi artı değere dayanmaktadır. Artı değeri meydana getiren emek gücüdür ve emek gücünün yeniden üretiminin koşulları birikim rejimine bağlıdır. Son olarak artık değer, üretimi ve bölüşümü belirleyici bir nitelik taşımaktadır. Üretim ve bölüşüm ise birikim rejiminin getirdiği üretim tekniği ve bunun paylaşımı hakkındadır.

³¹¹ Marx, Kapital, I.Cilt s. 598-604.

³¹² Alain Lipietz, **Mirages and Miracle The Crises of Global Fordism**, translated by David Macey, Verso, London, 1987, s. 32.

³¹³ Aggietta, s. ve Kotz, s. 86.

³¹⁴ Boyer and Saillard, “A Summary of Regulation Theory”, **Regulation Theory The State of the Art**, translated by Carolyn Shread, Routled E-Library, 2005, s. 35- 44.

³¹⁵ Micheal Aggietta, A Theory of Capitalist Regulation The US Experince sayfa 68'den aktaran Aslan, s. 30.

Üretim bölüşüm ve emek gücünün yeniden üretimi ve artık değerin bölüşümünü kapsayarak; üretim ilişkileri, toplumsal yapılar, kurumlar ve normları kapsamaktadır³¹⁶.

Birikim rejiminin değişimine ya da dönüşümüne neyin neden olduğu açıklanması gereken başka bir noktayı oluşturmaktadır. Kapitalizm yaşadığı değişim ya da dönüşümün nedeni bunalımlardır. Bunalımlar, belirli bir tarihsel dönem içerisindeki birikim rejiminin yeniden üretilmesinin mümkün hale gelmemesi durumunu ifade etmektedir. Birikim rejiminin iç dengesinin düzensizleştiği dönemler, yani kriz dönemlerinde rejimin kapsadığı bütün toplumsal yapı, kurum ve normların yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Kapitalizm içine girdiği bunalımlarda, kendini yeniden üretmeye devam etmek zorundadır ve bu bağlamda uygun bir birikim rejimi bulma ve uygun bir düzenleme tarzı kurma görevi bulunmaktadır³¹⁷. Birikim rejimi devletin değişen rolleri ve toplumsal ilişkilerin ilerlemesi noktasını da kapsayacak şekilde geniş bir kavramsal çerçeveyi kısacası alt yapıyı oluşturmaktadır³¹⁸.

Düzenleme okuluna göre, kapitalizm birbirini takip eden birikim rejimlerinden oluşmaktadır ve her biri (birikim rejimi) birikim sürecini düzenleyen düzenleme biçimleriyle ilişkilidir³¹⁹. Düzenleme biçimi kavramı; birikim rejimini güvenceye alan yapılar ve kurallar olarak tanımlanmaktadır. Birikim rejiminin cisimleşmesini sağlayan normlar, yasalar, alışkanlıklar ya da düzenleyici yapılara olan ihtiyacın bir sonucudur ve bunların bütününe düzenleme biçimi adı verilmektedir³²⁰. Düzenleme biçimi, birikimi etkileyen norm ve kurallardır³²¹. Aglietta düzenleme biçimini, her bir ulusun kendi içerisinde var olan ve sermaye birikimi sürecinden doğan uyumsuzlukları toplumsal bütünle uyum içerisinde tutmaya çalışan bir dizi arabuluculuk olarak tanımlamıştır³²². Benzer şekilde Boyer'de düzenleme biçimini yeniden üretim ve birikim rejiminin istikrar ve devamını sağlayacak tüzel, kurumsal ve toplumsal yapılar/kurallar olarak görmektedir. Bu bağlamda düzenleme biçimi, mevcut birikim

³¹⁶ Erdal Eroğlu, “Sermaye Birikim Süreci, Toplumsal Yapılarda Dönüşüm ve Sosyal Hakları Metalaşması” Der. Serdar Şahinkaya ve İlter Ertuğrul, Bilsay Kuruç’a Armağan içinde, **Mülkiyeliler Birliği Yayın No**, Sayı:2, 2011, ss. 699-717.

³¹⁷ Lipietz, s. 16.

³¹⁸ Bottomore, s. 91.

³¹⁹ Kotz, s. 85.

³²⁰ Lipietz, s. 19.

³²¹ Kotz, s. 86

³²² Aglietta, s. 391.

rejimi tarafından tarihsel olarak belirlenen ve desteklenen kurumsal biçimlerin³²³ birleşimi yoluyla toplumsal ilişkileri eşzamanlı olarak yeniden üretmesi gereken bir dizi prosedür ile bireysel ve kolektif davranış kalıpları oluşturur³²⁴. Düzenleme rejiminin birikim rejimi ile geliştirdiği ilişki tartışılırken aralarındaki uyumun önceden verili olmadığını belirtilmektedir. Sınıf mücadeleleri bu ilişkinin şekillenmesinde etkili olmaktadır³²⁵. Dolayısıyla yasa, devlet politikası, siyasi uygulamalar, endüstriyel kodlar, yönetim felsefeleri, müzakere ve pazarlık, tüketim kültürleri ve toplumsal beklentiler dahil olmak üzere çok çeşitli alanlarda uygulama yoluyla belirli bir birikim rejimini düzenleyen ve yeniden üreten kurum ve sözleşmeleri ifade eder³²⁶.

Birikim rejimi ve düzenleme rejimi, kapitalist üretim biçimi içerisindeki yapıların tarihsel çizgide aldığı biçimleri incelememizde somut birer araç olarak görülmektedir.

Kapitalizm içerisindeki değişimi ve dönüşü yaşadığı bunalımlar üzerinden çözümlemek anlamayı kolaylaştıran bir terminoloji sağlamaktadır. Bu kapsamda kapitalizmin geçirdiği yapısal krizlerden hareketle, temel bir dönemselleştirme yapılmaktadır. Tarihsel sırasıyla, Yaygın Birikim Rejimi (1850-1945), Yoğun Birikim Rejimi (1945- 1980) ve Esnek Birikim Rejimi (1980- Sonrası)³²⁷. İlki; yaygın birikim rejimi ve buna bağlı düzenlenme biçimi olarak rekabetçi düzenleme ikincisi; yoğun birikim rejimi ve ona bağlı düzenleme biçimi olarak tekelci düzenleme son olarak; esnek birikim rejimi ve ona bağlı düzenleme biçimi küresel tekelci düzenlemedir.

³²³ Boyer tarafından kurumsal biçimlerin bireysel ve kolektif davranışı yönlendirmedeki rollerini analiz etmek için üç eylem ilkesi önerilmektedir: ilk olarak, yasa, kural, düzenleme veya diğer kısıtlamalar; ikinci olarak, uzlaşma ya da müzakere; son olarak ise, bir değerler sistemi oluşturmak. Robert Boyer and Yves Saillard, **Regulation Theory The State of the Art**, translated by Carolyn Shread, Routled E-Library, 2005, s. 41.

³²⁴ Boyer and Saillard, A Summary Of Regulation Theory, s. 41.

³²⁵ Joachim Hirsch, **Materyalist Devlet Teorisi Kapitalist Devletler Sisteminin Dönüşüm Süreçleri**, (Ed. Şule Daldal), Can Matbaacılık, İstanbul, 2011, s. 95.

³²⁶ Ash Amin, "Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition", **Post- Fordism** (Ed. by Ash Amin), Blackwell Publisher, USA, 2003, s.8.

³²⁷ Boyer, tarihsel olarak 4 temel birikim rejimi tanımlamıştır. Bu dönemselleştirme birikimin rejiminin karakterine göre yapmaktadır. Yaygın birikim rejimi (18. ve 19. Yüzyıl- kapitalizmle tam bir bütünleşme söz konusu değil), Yoğun birikim rejimi 19. Yüzyıl sonu ancak kapitalizmle tam bir bütünleşme söz konusu değildir. Yoğun Birikim Rejimi; Kitlesele üretim ve tüketime dayalı (1945 sonrası- kapitalizmle tam bütünleşme) ve son olarak 20. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren kapitalizmle tam bütünleşme sağlamış yaygın birikim rejimi. Boyer, The Regulation School: A Critical Introduction, s. 16. Lipietz'e göre ise, son yıllarda, uzun vadeli ekonomik çalışmalar çok çeşitli birikim rejimlerinin varlığını ortaya koymuştur. Birikim rejimi, sermaye birikiminin üretim ölçeğini (sabit üretim normlarıyla) genişletmek veya emeğin kapitalist yeniden örgütlenmesini (emeğin 'gerçek tabiiyeti') iletirmek için bir araç olup olmadığına bağlı olarak yaygın ya da yoğun olabilir. s. 33.

Artık değerin üretim ve bölüşüm biçimi olarak birikim rejimi, kapitalist üretim biçiminin içine girdiğı kriz dönemlerinde bunalımı atlatmak amacıyla dönüşüm geçirerek bu dönüşüm için kendine uygun düzenleme öğeleri yaratmaktadır. Nihayetinde tüm toplumsal yapı, kurum ve normları değiştirmektedir ve ek olarak düzenlemenin yaşam ömrü, birikim rejimine tutarlılık kazandıran uyumlaştırma mekanizmalarına baęlıdır³²⁸. Bu bağlamda yoğun birikim rejiminin düzenleme öğelerinden biri olarak Fordist devlet, devletin bir anayasası ve bağlı olarak tanımlanmış hak ve özgürlükler bulunmaktadır. Bu hakların temel nitelikleri kapsamı ya da alanı birikim rejiminin koşullarına uygun olarak belirlenmektedir. Örneğin Fordist birikim rejiminde sendikal haklar anayasayla güvence altına alınırken, yasalar bu hakkın tam olarak yerine getirilmesinde koruyucu önlemler sağlamaktadır. Düzenlemeler, emeğin maddi yeniden üretimine olumlu destekleyici düzenleme biçimi olarak rol oynamaktadır. Aynı hak Post-fordist birikim rejiminde ve onun düzenleme öğelerinden de yeniden ele alınarak kapsamı daralmakta yasalar yeniden düzenlenmektedir.

Üretim biçimi, çeşitli toplumsal ilişkilerin, fikirlerin, kurumların belirlenerek yükseldiğı temeldir ve toplumsal yaşamın tüm ilişkilerini belirlemektedir. Bu noktada karşımıza çıkan soru, aynı üretim biçimi içerisinde fikirler, kurumlar, anayasal haklar düzeyindeki farklılığın kaynağı nedir? Somut örnekle açıklamak gerekirse, 1960'lı yıllarda devlet neden bir üretici olarak sahaya inerken 1980'li yılların yalnızca düzenleyici olarak görev almaktadır. Ya da 1960'lı yıllarda emek ilişkisinin belirlenmesinde emek gücünden yana politikalar belirlenirken ve bu hak mücadelesinde devlet taraf olurken, 1980'li yıllarda durum değişmektedir. Devletin dolayısıyla kural ve yasaların değişiminin altında yatan neden nedir? Bu bağlamda devletin, dolayısıyla onun kurumlarının, yasalarının ya da toplumsal ilişkilerinin dönüşümünde anahtar kavram olarak birikim rejimi ele alınmaktadır. Aynı devlet tipinde farklı uygulamaların ve yasaların varlığını sermaye birikiminin dinamiklerinde aramaktadır. Dolayısıyla muhalefet etme araçlarının “neden” dönüştüğünün cevabı birikim rejimiyle verilmektedir. Yaygın, yoğun ve esnek birikim rejimi, bu anlamda kendine özgü bir yapılanma yaratarak belirli yapıların dönüşmesini sağladığı ileri sürülmüştür. Bu noktada muhalefet etme araçlarının dönüşümünün cevabı birikim

³²⁸ Aglietta, s. 399.

rejimi doğrultusunda açıklanmaya çalışırken “nasıl” dönüştüğü yasalarda ve muhalefetin alanındaki daralma ile açıklanmaya çalışılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİST DEVLET, MUHALEFET VE DÖNÜŞÜMÜ

Çalışmanın ikinci bölümünü, iki ana başlık üzerinden ele alınmaktadır. İlk başlık kapitalist devlette muhalefet kavramının ortaya çıkmasını sağlayan özgül koşulları tartışmak amacını taşımaktayken; ikinci başlık muhalefet etmek amacıyla kullanılan hak ve özgürlüklerin ve araçların kapitalist devlet içerisindeki dönüşümünü ele almaktadır. Bu bağlamda değişen muhalefet etme biçimlerine ilişkin ekonomi-politik bir analiz gerçekleştirilmektedir.

Kapitalizmle modern devlet arasındaki ilişki, birbiri içine geçmiş ve her ikisinin birbirini etkilediği bir tarihsel sürecin sonunda ortaya çıkmıştır. Politik şiddetin merkezileşmesi, devletin toplumdaki ayrılması ve devletin; toplumsal sınıflara karşı örgütlenmesini sağlayan yeni bir iktidar biçimi olarak görülmektedir³²⁹.

Kapitalist devlette, yurttaşlık hukuku çerçevesinde eşit bireyler arasında, siyasal iktidarın politikalarını denetlemek, eleştirmek veya değiştirmek amacıyla yerine getirilen muhalefetin, ortaya çıkmasını sağlayan koşulları açıklamak öncelikli olarak amaçlanmaktadır. Bu amaca uygun olarak kapitalist devletin tanımlanması ve ona özgül özerkliği veren noktaların muhalefet ile ilişkisi ele alınmaktadır.

Kapitalist Devlet; “*Belirli sınırları olan bir bölgede yaşayan nüfusu yöneten bir örgüt, aynı toprak sınırları içinde faaliyet gösteren diğer organizasyonlardan farklılaşmış özerk, merkezileşmiş ve bölümleri birbiriyle resmi koordinasyon içinde çalışan kurum olarak genelleyici bir şekilde tanımlanabilir*”³³⁰. Tilly’in modern devlet tanımlamasında üzerinde durulan öğeleri şu şekilde açıklamak yerinde olacaktır.

Öncelikle belirli sınırlarının olması bir bölgede faaliyeti ve toprak ile ilişkisini ele almaktadır. Bunu yürütme ve yasama yetisinin kullandığı sınırlar olarak belirtebiliriz, yönetmesi noktası; zor kullanma tekeli elinde bulundurması ile açıklanabilir ve Max Weber’in klasik devlet tanımını birebir kapsadığı anlamına

³²⁹ Hirsch, s. 54-55. Çalışmaların odak noktalarında, kapitalist üretim ilişkilerinin mi modern devleti oluşturduğu yoksa modern devletin kapitalizmin ortaya çıkmasının ön koşulu olduğu yönünde bir tartışma bulunmaktadır. Bu çalışmada belirli bir nedensellik ilişkisi içerisinde yaklaşılmamaktadır. Ekonomik, siyasal ve koşullar çerçevesinde kurulan karşılıklı bir ilişki bağlamında değerlendirilmektedir.

³³⁰ Charles Tilly, “Reflections On The History Of European State-Making”, **The Formation of National States in Western Europe**, (ed. Charles Tilly), Princeton University Press, Princeton, 1975, s. 70.

gelmektedir. Örgüt olarak ele alınması; siyasal iktidarın belirli kurallar ile belirli amaçlar için tasarlanmış olmasını anlatmaktadır. Farklılaşmış olması; devlet ve sivil toplumun birbirinden ayrılığına, özerk olması kendi kurallarını kendisinin koyabilme iradesine, merkezileşmiş olması nüfusu oluşturan üyelerin siyasal erke tabi olmalarına ve nihayetinde bölümlerin koordinasyon içinde olması üniter yapısına referans etmektedir³³¹.

Poulantzas'a göre kapitalist devlet; kendi aralarında çelişkili olan birçok sınıf ve sınıf fraksiyonun elinde bulunan siyasal iktidardır. Ancak tek bir çıkar etrafında toplanan bir sınıf olarak tanımlamak doğru değildir. Devleti iktidar bloğu oluşturur ve bu iktidar bloğu hegemon blok altında birleşerek, devleti oluşturmaktadır. Poulantzas'ın belirttiği nokta; kapitalist devletin farklı sermaye gruplarının çelişkili birliğini egemen sermaye kesiminin hegemonyası altında sağlamasıdır. "Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar" isimli çalışmasında devlet tipi ile devlet biçimleri kavramları arasında ayırım yapmıştır. Devlet tipi kavramı; belirli üretim biçimine denk düşen yönetim tarzlarını tanımlamak için kullanılmaktadır. Örneğin kapitalist devlet tipi, kapitalist üretim biçiminin, feodal devlet tipi feodal üretim biçiminin devletini tanımlamaktadır. Bu noktada Poulantzas kapitalist devlet tipini kapitalizm öncesi devlet tiplerinden ayrılan iki temel nokta olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan ilki; devletin iki veya daha fazla egemen sınıf ya da sınıf kesiminin ortak çıkarlarını temsil ediyor olması ikincisi ise; siyasal alan ve iktisadi alanın biçimsel ayrılığına dayanarak, zor kullanma tekelini devletin eline vermesidir. Böylece sermayedar yalnızca karını nasıl maksimize edeceğiyle ilgilenmeye başlar ve zorun yalnızca devletin tekelinde olması devlete özgül özerkliği verir. Devlet biçimi kavramı ise, belirli bir devlet tipinin belirli tarihsel koşullar altında aldığı biçimi tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Bu bağlamda *kapitalist devlet tipinin olağan biçimleri; liberal demokrasi, otoriter devlet*³³² *iken olağanüstü biçimleri ise faşizm ve askeri diktatörlük* olarak tanımlanmıştır³³³.

Poulantzas'ın kapitalist devlete ilişkin önemli kavramsallaştırmalarından bir diğeri, bu devlet tipinin özgül özerkliğini tanımlıyor olmasıdır. Kapitalist üretim

³³¹ Poggi, s. 28-32.

³³² Otoriter devlet kavramı, "The Political Crisis and the Crisis of the State". J Martin (der) **The Poulantzas Reader: Marxism, Law and the State**, J Martin (der) Verso, Londra.

³³³ Nicos Poulantzas, **Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar**, çev, Şule Ünsaldı, Epos Yayınları, Ankara, 2014, (Siyasal İktidar), s. 213-

biçiminin ekonomi ve politiğin ayrı örgütlenmesi -elbette bu ayrılık biçimseldir-politiğin ekonomiye ekonominin politiğe müdahale edip etmeme çeşitlenmelerini düzenleyen bir özerklik alanı sağlamaktadır. Devlet tipinin görece özerkliği; devletin yapılarıyla üretim araçları arasındaki ilişkiyi, devletle sınıf mücadelesi arasındaki ilişkiyi ve iktidar bloğundaki sınıf ya da fraksiyonlardan görece özerkliğini anlatmaktadır³³⁴. İlkel kapitalizm döneminde müdahaleci olmayan devleti ve tekelci kapitalizmde müdahaleci devleti açıklayan koşullar bu özgül özerklik sayesinde oluşmaktadır.

Bob Jessop, kapitalist devleti, hayali bir cemaat için bağlayıcı kararlar verme yetisine sahip; toplumsal olarak gömülü ve yine toplumsal olarak düzenlenmiş bir yapı olarak görmektedir. Bununla birlikte izlemsel olarak seçici kurumlar, örgütler, toplumsal güçler ve faaliyetler topluluğu şeklinde tanımlamaktadır. Dolayısıyla Jessop'a göre kapitalist devlet, kapitalist üretim biçiminin düzenleme biçimi olarak oluşmuş bir yapıdır ancak yalnızca emek-sermaye ilişkisi ya da saf piyasa ilişkilerinden oluşmamıştır. Birikim stratejisi ve hegemonya projesinin oluşturulmaya çalışıldığı stratejik bir alandır³³⁵.

Kapitalist devlet, birikim rejimini böylelikle artı değer yaratma sürecini ve sermaye birikimini güvenceye alan ve devamlılığını sağlayan bir aygıttır. Devleti bu şekilde tanımlamak, devleti birikim rejiminden üretmek imkânı vermektedir. Devleti birikim rejiminde üretmenin yönetsel olarak üç aracı vardır³³⁶. İlki, kapitalist üretim ilişkilerini korumak, ikincisi gerektiğinde şiddete başvurmak, üçüncüsü kapitalist üretim ilişkilerini yeniden üretmektir. Koruma görevini özel mülkiyetin ve piyasa düzeninin korunması noktasında ele almanın yerinde olduğu düşünülmektedir. Devlet, özel mülkiyeti ve piyasa işleyişini koruma görevini hukuk düzeni aracılığıyla sağlamaktadır. Liberal devlet geleneğindeki temel değerler içinde, yaşam hakkı ile aynı anda ve onunla eşit düzeyde mülkiyet hakkının yer almaktadır. Mülkiyet hakkının yaşam hakkı ile eş konumu, kapitalist devletin varlık gerekçesinin özünde özel mülkiyetin korunması olduğunu yönündeki temel yaklaşımların bir başka ifadesi olarak okunabilmektedir. Kapitalist devletin birikim rejiminin devamlılığını sağlamak

³³⁴ Poulantzas, Siyasal İktidar, s. 289.

³³⁵ Bob, Jessop. **Kapitalist Devletin Geleceği**, çev. Ahmet Özcan, Epos Yayınları, Ankara, 2009, s. 41-99

³³⁶ Aslan, s. 36-43.

için kullandığı ikinci araç, şiddet yoludur. Kavram devletin kolluk niteliğini ifade etmektedir. Devlet, sistemin devamlılığını garanti altına almak için belirli alanlarda kontrolü ve denetimi sağlamak zorundadır. Örneklendirmek gerekirse, ülke içi ya da ülke dışında emeği kontrol altına almak, sınıf çelişkisini dizginlemek, yayılmacı amaçlar için uygun ortamları oluşturmak gibi alanlarda bu görevi yerine getirmektedir. Kapitalist devletin devamlılığı sağlamak için üçüncü görevi ise, yeniden üretimi sağlamaktır. Yeniden üretim, iki başlık altında yürümektedir. İlki emeğin yeniden üretimi ikicisi ise sermayenin yeniden üretimidir. İki önemli başlıkta, literatürde oldukça önemli bir yer edinmekte, üzerine pek çok tartışma yapılmaktadır. Emeğin yeniden üretimi fiziksel, kültürel ve eğitimsel alanları içermektedir. Bu görev, emek gücünün fiziksel olarak tehlikeye düşmesi ve yükselen işçi hareketleri gibi devleti önlem almaya iten nedenlerin varlığında, sistemin devamlılığının sağlanması amacıyla devlete yüklenmiştir. Kapitalist devletin ilkel birikim döneminde, üretim süreci olan fabrika sisteminde insan hala başat unsurdur ve birikimin sağlanması için kurgulanan zorlu çalışma şartları, İngiltere örneğinde savaşa gidecek uygun boy ve kiloya sahip erkek çocuk bulunmaması³³⁷ gibi koşullar sistemin tıkanıklığını yaratmakta bu anlamda devlete yeni görevler yüklemektedir. Emeğin yeniden üretimine ek olarak devletin bir başka görevi, sermayenin yeniden üretimidir. Devletin iktisadi alandaki tüm faaliyetlerini kapsayan bu alan, birikim rejiminin koşullarına göre değişerek şekillenmektedir. Örneğin 19. yüzyılda devlet altyapı faaliyetlerini destekleme ve yatırımları finanse etme işlevini üstlenirken, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bizzat yatırımcı olarak sahaya inmiş, zarar eden kurumları düzeltmiştir.

Hirsch, kapitalist devlete yönelik açıklamalarını toplumun politik birlikteliğini ifade eden bir kavram olarak tanımlamasıyla başlatır. Devlet; politik toplumun, kapitalizmde uygulanmakta olan toplumsal şartlara bağlı olarak aldığı görünümüdür³³⁸. Harvey hakların, devlet ve sermaye olarak iki temel iktidar etrafında şekillendiğini ifade etmektedir. Devlet bugün evrensel olarak tanımlanan bazı hakların uygulayıcısı konumundadır ve eğer devlet bu hakları uygulamak istemezse kavramların içi boş hale gelmektedir. Haklar yurttaşlık kavramından türetilmektedir ve yurttaşlığın şartları

³³⁷ Harman, s. 372. 1871 yılında çıkarılan Yoksul Yasası'nın işgücü arzının hazır olması için gerekli önlemlerin alınması için çıkarıldığı ifade edilmektedir. Gelecekteki işgücü arzının tehlikeye girmesini engelleyecek düzenlemelere olan ihtiyaçtan hareketle çocuklar için çalışma saatlerin sınırlandırıldığı tespit edilmektedir. s. 372-373.

³³⁸ Hirsch, s. 30.

tarafından şekillendirilmektedir. Bu bağlamda ülkeden ülkeye geçerlilikleri değişebilmektedir³³⁹. Bu bağlamda sorgulanan nokta, devletin hem mekân hem de zaman bağlamında bir toplumsal formasyonda aldığı özel biçime neden olan değişimlere ilişkindir. Bu bağlamda devleti tartışmak; *devletin kurum ve süreçlerini, arka plandaki iktidar ve sömürü ilişkilerini ve bunlardan kaynaklanan çatışma ve mücadeleleri birlikte*³⁴⁰ ele almayı gerektirmektedir. Buradan hareketle muhalefet etme biçimlerinin kapitalist devlet tipindeki farklı karşı hamlelerde karşılanmasına da cevap bulunabilmektedir. Hirsch, tarihsel bir bağlamda, kapitalist devletin bir iktidar mücadelesi ilişkisi sonucu ortaya çıkan modern devletler sistemi olarak oluştuğunu ifade etmektedir. Günümüzde çok sayıda “devletin” varlığının nedeni, kapitalizmin yapısal özelliklerinden kaynaklıdır. Rekabet içindeki devletler sisteminin varlığı, kapitalizmin küresel bir sistem olarak var olmasının ön koşuludur³⁴¹.

2.1. KAPİTALİST DEVLETTE MUHALEFET ETMENİN DOĞUŞU

Sınıflı toplumların ilk ortaya çıkışından beri, dünya halklarının hepsi belirli tiplerde, çeşitlerde ve sayılarda siyasal iktidarı eleştirmiş, ona karşı örgütlenmiş, nihayetinde ayaklanmış ya da isyan etmiştir. Bu durumlarda siyasal iktidarlar genellikle isyanların bastırılması yönünde refleks geliştirerek yaşam hakkının elinden alındığı bastırma yöntemlerine başvurmuştur. Ancak kapitalist devletin oluşturduğu toplumsal formasyonda, siyasal iktidarın eleştirilmesi ve ona karşı örgütlenme yasal ve meşru olarak kabul edilerek, normlar yoluyla güvence altına alınmıştır.

Bu hak ve özgürlüklerin tanınmasında mutlakiyetçi devletlerin güçlü iktidarı karşısında yeni palazlanan burjuvazinin hak arama mücadelesinin olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Çünkü *burjuva hukuk devletin öznesi*³⁴² olarak ifade edilen kamusal topluluk ilke olarak soy ve statü gibi tüm unvanların ötesinde tüm insanları kapsamakta ancak böyle varlık kazanmaktadır.

³³⁹ David Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, çev. Aylin Onacak, 2. Baskı, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2015, (Neoliberalizmin Kısa Tarihi), s. 190.

³⁴⁰ Hirsch, s. 20.

³⁴¹ Hirsch, s. 61

³⁴² Habermas, s. 174.

2.1.1. Siyasal Alan ve Ekonomik Alanın Biçimsel Ayrılığı

Kapitalist devlet tipini kendinden önceki devlet tiplerinden ayıran en önemli özellik, liberal bir sav olarak siyasal alan ile ekonomik alan arasında kurduğu biçimsel ayrımdır. Ekonomik alan, kapitalist üretim biçimini yani toplumsal yapıyı meydana getiren temele tekabül etmektedir. Siyasal alan ise, üretim ilişkilerinin ekonomi dışı olarak tanımlanması ve düzenlenmesidir. Ekonomik alan; özel işletmeler ve sivil toplum örgütlerini kapsarken siyasal alan; siyasal kurumlar, devlet, siyasi partiler vb. olarak gerçeklikte ve kuramsal düzlemde yerini almaktadır. Siyasal alanın kurumları, hukuk, temsil ve yönetimdir. Temsili kapitalist siyasetin ekonomi dışı belirlenimi, hukuk dolayımı ve bu dolayımı işletecek temsil mekanizması ile gerçekleştirmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda ekonomik alan/siyasal alan biçimsel olarak birbirinden ayrı olsa bile kuramsal olarak birbirini tamamlamaktadır³⁴³.

Ellen Wood kapitalizmin siyasal alan ile ekonomik alan ayrımının kökenini, Marx'ın Kapital'inden hareketle yapmaktadır. Marx'ın meta üretiminde başlayarak, artı-değer ve ilkel birikime³⁴⁴ ilişkin tahlilleri aracılığıyla kapitalist üretimin nihai sırrını ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Bu sır klasik iktisadi teorisinin söylediğinin aksine ekonomik alan ve siyasal alan arasında kopukluğun söz konusu bile olmadığı bunun bir toplumsal ilişkiler bütünü olduğunu ortaya koymasıdır. Burjuva politik iktisadi bu ayrımla, üretimi dolayısıyla ekonomiyi *tarihten bağımsız edebi doğal yasalar çerçevesinde* sunmaktadır³⁴⁵. Biçimsel ayrılığın örgütlenmesinin nasıl gerçekleştiği ise; kapitalizmin özgül gelişimini³⁴⁶, mülkiyet ve sınıf ilişkilerini ve artık

³⁴³ Akbulut, s. 191 ve 198-220. Akbulut kapitalist siyasetin en somut görünümünün devlet olduğunu belirtmektedir. s. 203. Ek olarak küresel kapitalizm döneminde temsili siyasetin yerini yönetişimci siyaset almaktadır.

³⁴⁴ Marx, Kapital I. Cilt, İlk birikim olarak tanımlanan; üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel bir sürecin ifadesidir. İşçiler, hem doğrudan üretim araçları arasında yer almamalı hem de üretim araçları kendilerine ait olmamalıdır. Üreticilerin üretim araçlarından koparılması ise devletin şiddet içeren müdahaleleri aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla üretimin alanı ile fiziki gücün alanı arasında kopukluğun ötesinde süreklilik içeren bir ilişki vardır. İlkel birikim sürecinde devletin mülksüzleşme sürecinde başvurduğu iktisat dışı dolaysız zor bunun göstergesidir. ss: 686 ve 707.

³⁴⁵ Ellen Meiksins Wood, **Kapitalizm Demokrasiye Karşı, Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması**, Çev. Şahin Artan, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, (Kapitalizm Demokrasiye Karşı), s. 37.

³⁴⁶ Ülkeler arasında zenginliğin kaynağına yönelik fark, ekonomik ve siyasal alanın biçimsel ayrılığının kurgulanışını değiştirmektedir. Tarihsel olarak ekonomik/siyasal alanın biçimsel ayrımına yönelik ilk örnek İngiltere'dir. İngiltere'de tarımsal kapitalizm olarak adlandırılan ilk uygulamalar çok erken bir tarihte başlamış ve toprak sahiplerinin zenginliğinin kaynağı, kiracı çiftçilerinin üretkenliği ve rekabet etmedeki başarılarına bağlıdır. İngiliz toprak sahibi sınıfın varlık koşulları piyasa tarafından

değer elde etmenin koşullarını açıklamakta temel bir işleve sahiptir. Ek olarak artık değer dağıtım görevini yerine getiren devleti oluşturan baskıyı, kurumlardan nasıl özgürleştiğini ve özerk olarak geliştiğini de açıklayabilmeyi sağlayacaktır. Aynı zamanda ekonomik alan ve siyasal alanın ayrı kurgulanışının, sisteme yönelik muhalefetin, üretim ve çalışma koşullarına içkin kalışı sağlaması ve artı-değere yönelik tepkiyi kapsam dışına çıkarmasında sağladığı fayda, açıklayıcı analizin kapsamına dahil edilmektedir³⁴⁷.

Öncelikli olarak, kapitalist üretim biçiminin artı emek çekme biçimi, ekonomik alanda ekonomik araçlarla yerine getirilmektedir. Bu artı emek çekme biçimi, artı emeği çekenlerin üretim araçlarının mutlak özel mülkiyetine sahip oluşlarıyla gerçekleşir. Bağımlılık ve kölelik ilişkisi içerisinde olmayan emek gücü, kapitalist üretim biçiminde özgürdür³⁴⁸. Dolayısıyla artı emeğine el koyulması ya da devredilmesi iktisadi alan dışı koşullarda mümkün olmaz. “Artı emekten vazgeçiş, kapitalist üretim biçiminin ön koşuludur”. Bu noktayla kapitalizm kendinden önceki üretim biçimlerinden ayrılır. Herhangi bir aracı kurum olmaksızın ekonomi dışındaki baskı veya zor kullanma teknik bir zorunluluk olmaktan çıkar. Bu baskı siyasal alan için el koymanın zorunluluğu noktasında zorunlu hale gelmektedir. Kapitalist üretim biçiminde ekonomik alan;

*Kaynakların ve işgücünün toplumsal dağılımı, bütünüyle siyasi yönlendirme, toplum kararları, geleneksel görev, adet ya da dinsel zorunluluklar tarafından değil meta değişim mekanizmalarınca gerçekleşir. Artı değere el koyma ve sömürücü gücü, doğrudan hukuki ilişkilere ve siyasi bağımlılığa dayanmaz: “özgür” üreticiler arasındaki sözleşme ilişkisine dayanır.*³⁴⁹

Sermaye ve emek arasındaki serbest ilişki (görünüşte olabilir) artı emeği elde etme sürecinde “baskının” olmadığını anlamına gelmektedir. Emek, sermayedara siyasal ve hukuki olarak bağımlı değildir. Özel mülkiyet, sözleşme ilişkileri, meta

belirlenmiştir ve var olabilmek için rekabet etmek, karını ve iş gücü verimliliğini sürekli arttırmak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda zenginlik rekabetçi üretim üzerinde gerçekleşmiş ve artık ürün ekonomi üzerinden çekilmiştir. Çitleme faaliyetleri ile toprağın ortak kullanımına ilişkin gelenek ortadan kalkarken hem İngiliz üreticilerin proleterlere dönüşmesine hem de geleneksel bazı hakların ortadan kalkmasına neden olmuştur. Çıkarları ticarete ortaklaşan egemen sınıf (aristokrasi ve büyük toprak sahipleri) yasama gücüne sahip bir parlamento etrafında birleşerek ulusal bir hukuk sistemini benimsemiştir. Dolayısıyla, Krala bağlı özgür insan modeli doğmuştur ve bireysel mülkiyet hakkına haiz birey ile devlet ve mülkiyet arasındaki ortaklık sayesinde, ekonomik ve ekonomi dışı güçler birbirinde ayrılmıştır. Wood, Özgürlük ve Mülkiyet, s. 27-36.

³⁴⁷ Wood, Özgürlük ve Mülkiyet, s. 50.

³⁴⁸ Marx, Kapital I. Cilt, s. 688.

³⁴⁹ Wood, Kapitalizm Demokrasiye Karşı, s.35-61 ve s. 46.

trampası ve bunların yasal koşulları, siyasal alanda yani devletin alanında gerçekleşir. Dolayısıyla kapitalistler siyasi güçlerini devlete aktararak üretimi doğrudan denetleme hakkını elde ederler. Üretimi denetleme görevi, üretimi arttırma ve örgütleme kapasitesini ekonomik alana bırakır böylece tarihteki tüm üretim biçimlerinden farklı olarak evrensel nitelikteki taleplerini yerine getirmiş olmaktadır. Bu bağlamda ekonomik ve siyasal alan ayrışması, doğrudan artı emeğe el koyulması ile ilgili siyasi işlevler ile genel toplumsal işlevleri birbirinden ayırmıştır. Sonuç olarak üretimdeki teknolojik gelişmelerin etkisiyle mülk sahibi (sermayedar) doğrudan kullanabileceği siyasi gücünden vazgeçtiği için üretim süreci dışında, emek gücünün yaşamları üzerinde denetim gücünü kaybeder ve denetim, devletin eline geçer³⁵⁰. Artı değer çekilmesinin siyasal alandan ayrı olması ancak siyasal bir baskıya ihtiyaç duyması, siyasal baskı gücünün kurumsal olarak ayrı bir şekilde yapılanmasına neden olmuştur. Siyasal alan ekonomik alanın tamamlayıcısı olarak bir görev ayrılığına tekabül etmektedir. Bu bağlamda kapitalist toplumda devlet, piyasa ilişkilerinin *tamamlayıcı bir öge/gerçekliktir*³⁵¹. Bu bağlamda devlet ile toplumun, siyasal alan ile ekonomik alanın ayrı kurgulanmasının temelinde devlet faaliyetinin başlıca araçları, fiziksel şiddet uygulaması ve buna dayalı maddi kaynakların (vergi) kullanılması bulunmaktadır³⁵².

Kapitalist üretim biçimi, ekonomik/siyasal alanın içeriğini oluşturmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi kapitalizm dinamik bir sistemdir ve yaşadığı krizler sonucunda yeniden yapılanma sürecine girmektedir. Bu süreç; ekonomik alan-siyasal alanın birbirine karşı konumlanışında da değişiklikler meydana getirmektedir. Kapitalizmin yeniden yapılanmasıyla uyumlu bir şekilde; ekonomik alanın yeniden yapıldığı siyasal alanın da ona uygun bir şekil aldığı ek olarak ikisinin arasındaki ilişkinin de yeniden şekillendiği görülmektedir. Örneğin küresel kapitalizmin hâkim olduğu toplumsal formasyonda siyasal, ekonomik ve yönetsel yapılar arasındaki ayrılık; *kurumlar korunarak ancak bu kurumlar ölçeğinde bütünleşme şeklinde* görülmektedir³⁵³.

³⁵⁰ Wood, Kapitalizm Demokrasiye Karşı, s. 35-61.

³⁵¹ Akbulut, s. 201 ve 207. Siyasal iktidarın baskı gücünü arttırdığı bir toplumsal formasyonda (örneğin 1980 sonrası) siyasal alanı, ekonomik alanın yeniden yapılanmasına uygun bir biçim olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. s. 192.

³⁵² Hirsch, s. 53.

³⁵³ Akbulut, s. 193.

Siyasal alanın-ekonomik alandan ayrı kurgulanması açısından hukukun bir siyasal alan kurumu olarak yeri, muhalefet açısından oldukça önemlidir. Diğer devlet biçimlerinde farklı olarak kapitalist üretim biçimi, ayrı kurguladığı bu yapının hayata geçirilmesi için siyasal iktidarın sınırlandırılmasına dayanır ve nihayetinde bu sınırlandırma muhalefetin doğuşunun yasal koşullarını oluşturur. Hukuk; hâkim üretim ilişkilerinin hem düzenleyicisi hem de yeniden yapılandırma görevini yerine getirenidir. Düzenleyici rolü, metalaşmış emek ürünleri arasındaki ilişkinin diğer yüzüdür ve doğrudan var olan ilişkilerden kaynaklı kurulduğunun göstergesidir. Burada önemle söylemek gerekir ki, hukuk var olan üretim biçiminden kaynaklı üretim ilişkilerinin kurulmasını ve yaşamasını garanti altına alır ancak hiçbir şekilde bu koşulları yaratmaz. Yalnızca toplumsal üretim ve yeniden üretimin serbest bir şekilde ilerleyebilmesi için gerekli sözleşme ilişkisini kurar. Yeniden yapılandırma ise, belirli belirsiz toplumsal ilişkileri etkileyebilmesini ve kendi şeklini onlara göre biçimlendirebilmesini ifade eder. Hukuk kuralları çerçevesinde suç tanımlanmasının yapılması, siyasal alanın hem ekonomik alanı korumasına olanak sağlar hem de düzenleme öğelerinden bir olarak devletin baskı gücü olmasını sağlayan koşulları yaratarak devletin varlığını korur, böylece dolaylı olarak ekonomik alanı koruma görevini yerine getirir³⁵⁴.

Kapitalist devletin özgül özerkliğinde, siyasal alan ile ekonomik alanın ayrı kurgulanışı, kuram olarak, devlet- sivil toplum ayrılığı şeklinde hayat bulmaktadır. Bu noktada devlet, ekonomik alanın aktörlerini kapsayan sivil toplumun alanının dışında kalan bağımsız bir alan olarak kabul edilmektedir³⁵⁵. Sivil toplum hanehalkından, bağımsız kuruluşlara ve ekonomik ilişkilerin alanına kadar her şeyi kapsayan havuz niteliğine sahip bir kavram olarak görülmektedir³⁵⁶. Devlet ve sivil toplum ayrılığı siyasal/ekonomik alanın biçimsel ayrılığının bir yansımasıdır³⁵⁷. Bu bağlamda liberal

³⁵⁴ Akbulut, s. 220-223

³⁵⁵ Akbulut, s. 220.

³⁵⁶ Wood, Kapitalizm Demokrasiye Karşı, s. 282.

³⁵⁷ Devlet- sivil toplum tartışması bağlamında sivil toplum kavramın çıkışı genellikle Hobbes'a dayandırılır. Ancak devlet ve sivil toplum ayrılığı özelinde bakıldığında kavram, Adam Ferguson tarafından kullanılmış, özellikle sivil toplum- devlet ilişkisi algısının temelini atmıştır. Tarihsel bakış açısında ise, Hegel sivil toplumu pazar ekonomisinin, hukukun, iş birliğinin ve ihtiyaçların alanı olarak tanımlamaktadır. Hegel'in sivil toplum kavramsallaştırması da bu mantıksal zorunluluğun bir sonucudur. Hegel'in felsefesinde önce sivil toplum ardından devlet doğmuştur. Çünkü sivil toplum devletin unsurlarından biridir. Hegel için sivil toplumun ana koşulu, modern ekonomidir. Bağımsız ve otonom bir iktisadi alan aracılığıyla, özel ile kamusal, öznel ile evrensel ve ev ile devlet arasında bir ara alan yaratılmıştır. Ozan, s. 99-103.

görüş açısından sivil toplum, ekonomi ve devlet arasında kalan sınıf temeli olmayan ortak bir eylem alanı olarak devlet ve ekonomi araçları arasında bir aracı rolüyle günümüz toplumsal muhalefetin gerçekleştirdiği ortak bir eylem alanı olarak tanımlanmaktayken³⁵⁸ Marksist düşünce bağlamında ana vurgu devlet sivil toplum ayrılığının tarihselliğine yönelmek ve toplumsal bir aşama olarak 18. yüzyıla konumlandırılmaktadır. Marx sivil toplumu, temsilciler ve onlara temsil yetkisini verenler arasındaki ayrım olarak tanımlamış, sivil toplumu hem bir aşama hem de dönüşüm gösteren toplumsal yapıyı ifade eden bir kavram olarak kullanmıştır. Soyut ve biçimsel olan bu ayrım özel mülkiyet, temsil hakkı ve benzeri kurumlarla birbirinden ayrılmaktadır³⁵⁹. Marksist teori içerisinde, sivil toplumu yeniden kavramsallaştırılması Gramsci tarafından yapılmıştır. Gramsci sınıf egemenliği sisteminin kurulmasında ve pekiştirilmesinde sivil toplumun önemine dikkat çekmiştir. Buradan hareketle sivil toplumu bir mücadele alanı olarak kavramsallaştırmıştır. Bir mücadele alanı olarak sivil toplumun, kapitalist üretim ilişkilerinin günlük yaşamdaki kültürel ve ideolojik köklerine nüfuz etmeyi sağlayacak bir kavram olarak görmektedir³⁶⁰. Dolayısıyla muhalefet unsuru olarak kullanılacak bütün araçların varlığı ile sivil toplum arasındaki bağlantı Gramsci tarafından kurulmuştur³⁶¹. Bunun nedeni sivil toplum kavramının kendi içerisinde taşıdığı karşıt alanlardan faydalanmanın mücadele alanı haline gelmesidir. Gramsci, sivil toplum ile siyasal ve toplumsal muhalefet arasındaki ilişkinin kurulmasını sağlamıştır. Ellen Wood ise Sivil Toplumu;

Devletten farklı, fakat ne özel ne de kamusal ya da belki her ikisi birden olan, yalnızca ailenin özel alanından ve devletin kamu alanından ayrı bir dizi toplumsal etkileşimi kapsamakla kalmayan, fakat daha özgül olarak ayırt edici

Ebru Deniz Ozan, “Sivil Toplum”, **Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler arası İlişkiler**, (Ed. Gökhan Atılgan ve Atilla Aytekin), 5. Baskı, Yordam Kitap, 2015, s.100. Devleti evrensel bir düzen yaratarak sivil toplumun sorunlarını çözen, sivil toplum ve aile arasında yer alan bir aşamada konumlanan bir kurum olarak görmektedir. Hegel için devlet ve sivil toplum arasındaki ayrılık gelişimsel çizgide bir karşılıklılık temelinde zorunluluk olarak tanımlanmaktadır ve devlet sivil toplum ayrılığı devletin bütünselliği kapsamında mümkündür. Akbulut, s. 27-40.

³⁵⁸ Ozan, s. 101.

³⁵⁹ Gülnur Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi- Rousseau, Hegel, Marx**, Belge Yayınları, İstanbul, 2003, ss: 107-188.

³⁶⁰ Antonio Gramsci, **Hapishane Defterleri Cilt II**, (Ed. Joseph A. Buttigieg), çev. Barış Baysal, Kalkedon Yayınları, 2012, s. 105. Sivil toplum bir yandan devletin gücüne karşı onu sınırlama işlevi ile tanımlanırken diğer yandan siyasal iktidara karşı direnişi zayıflatma görevini üstlenmektedir.

³⁶¹ Ellen Wood, **Kapitalizm Demokrasiye Karşı**, s. 279.

bir ekonomik ilişkiler ağını, pazar alanını, üretim, dağıtım, değişim alanını da içeren ayrı bir insan ilişkileri ve etkinlik alanını temsil eder”³⁶² tanımlamıştır.

Meral Özbek’in çalışmasında aktardığı üzere Habermas sivil toplumu, “*az çok kendiliğinden oluşan ve toplumsal sorunların özel yaşamdaki yansımalarını belirli bir yere oturtup, özümseyip, ayrıntılara inerek onları siyasal kamu alanına taşıyan kuruluş, örgüt ve eylemlerden oluşan*³⁶³” bir alan şeklinde tanımlamıştır. Dolayısıyla Habermas’ın kavramsallaştırmasında, sivil toplumun özel bir önemi bulunmakta ve burjuva kamusal alanının doğması için sivil toplumun varlığı bir şart olarak ortaya çıkmaktadır.

Devlet ve sivil toplumun biçimsel ayrılığı üzerine tartışmaların bir başka önemi, birikim rejimi doğrultusunda yaşanan dönüşümlerin devlete ilişkin tartışmaların alevlenmesi sürecinde kilit önemde olmasıdır. Özellikle Fordist devletten Post-fordist devlete geçişte devletin bazı temel görevleri sivil topluma devrediyor olması baskın sivil toplum görüşüne karşı eleştirel sivil toplum söylemlerinin güçlenmesine ek olarak devlet ile sivil toplum arasında var olduğu kabul edilen ayrımın ortadan kalktığı yönünde tartışmaları beraberinde getirmiştir. Devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkinin sorgulanması, muhalif sivil toplum söylemlerinin geniş kesimlerce tartışılmasına olanak sağlamıştır. 1991 yılı sonrası Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin dağılması süreci, gelişen çevre, kadın, barış ve eşcinsel özgürlük hareketi gibi hareketlerin asgari düzeyde varlık koşulları sivil toplumun varlığıyla birlikte gündeme gelmiş, sivil toplumu yeniden tartışma öznesi haline getirmiştir³⁶⁴.

Bu çalışmada, kapitalist devlette muhalefeti var eden koşulların burjuva kamusal alanın doğuşuyla mümkün olduğu argümanı ileri sürülmüştür. Burjuva kamusal alanının oluşumu ise ancak devlet- sivil toplum ayrılığının nihayetinde varlık kazanmıştır. Bu ayrılık ise en başta ekonomik/siyasal alanın biçimsel olarak ayrı kurgulanması ile mümkün olmuştur. Muhalefet ancak siyasal iktidarın sınırlandırılması fikrinin varlığıyla yasal bir güvenceye dayandırılacaktır bu koşullar

³⁶² Ellen M. Wood, “Sivil Toplumun Yararları ve Zararları,” Dünya Solu, No: 8, 1992, 1-2 ve Wood, Kapitalizm Demokrasiye Karşı, s. 277.

³⁶³ Meral Özbek, Giriş: Kamusal Alanın Sınırları, **Kamusal Alan**, (Ed. Meral Özbek), 4. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2015, (Giriş, Kamusal Alanın Sınırları), ss: 21-91. s. 28.

³⁶⁴ Ozan, s. 100-107.

ancak ekonomik gücü elinde bulunduranlardan siyasi gücün alındığı koşullarda doğacaktır.

2.1.2. Kamusal Alan ve Muhalefet

Muhalefet kavramı, siyasal iktidarın çeşitli araçlarla denetlenmesi amacına uygun olarak yasal dayanağı olan bir karşı oluş durumunu ifade etmektedir. Yukarıdaki bölümlerde özetlendiği üzere siyasal alan ve ekonomik alanın biçimsel ayrılığı, siyasal alanı devletin, hukukun ve yönetimin alanı olarak, ekonomik alanı ise serbest girişimcilerin ve sivil toplumun alanı olarak ayrı kurgulamasını getirmiştir³⁶⁵. Kamusal alan ise, sivil toplumun içinde çıkan özgül bir alan olarak yurttaşların toplumun genel yararı hakkındaki konularda herhangi bir sınırlamaya maruz kalmadan müzakere edebilecekleri bir meşruiyet ilkesidir³⁶⁶.

Habermas'ın kavramsallaştırmasıyla kamusalılık, geçmişten gelen bir gelenek ile şu anda dahil olmak üzere var olan düzenin örgütlenme ilkesidir³⁶⁷. Siyasi kamusal alan, siyasal iktidarın keyfi uygulamalarının önüne geçmek amacıyla onu denetlemeye ve eleştirmeye imkân sağlayan, muhalif olmanın yasal dayanaklarının ortaya çıktığı tarihsel bir anın ifadesidir. Burjuvazinin siyasal iktidara isteklerini iletmesi ya da gerektiğinde denetleme ilkesi modern anayasaların hepsinde vücut bulmuş ve bu yolla genel yarar ilkesinin hayata geçirilmesi sağlanmıştır. Temel haklar kataloğu, kamusal alan ve muhalefet arasındaki ilişkinin çalışma bağlamında kurulmasında önemli bir yer edinmektedir. Çünkü bu haklar, öncelikle özel bir alan olarak yurttaşların otonom alanlarının garanti altına alınmasını ve aynı zamanda siyasal iktidarın sınırlandırılmasını temin eder. Bu kapsamda ilk modern anayasalar kamusal alanın varlığını tanır ve gerçek anlamına uygun kullanılmasının koşullarını oluşturur. Böylece bir sınıf olarak burjuvazinin ihtiyaç ve arzularını siyasal iktidara iletebilecek, rasyonel bir araç elde etmenin koşulları oluşur. Özel bireylerin piyasa faaliyetleri

³⁶⁵ Daha önce belirtildiği üzere Marx'a göre bu ayrılık, Marx'a göre devleti ve sivil toplumu ayrı örgütlemek, devlete sınıflar-üstü bir rol atfederek genel çıkarları yansıtan tarafsız bir yapı olarak vurgulamak için yapılan soyut bir ayırmadır.

³⁶⁶ Özbek, Giriş, Kamusal Alanın Sınırları, s. 31.

³⁶⁷ Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, s. 61 ve 172.

toplumsal zorlamadan ve kamusal alan da siyasi baskıdan kurtarıldığında genel yarara uygun örgütlenmesi ilkesi kurulmuş kabul edilmektedir³⁶⁸.

Ekonomik alan ve siyasal alanın biçimsel ayrılığı bu noktada zoru siyasal alana devrederek ekonomik alanda serbest ilişkinin kurulmasına imkân tanımıştır. Ancak bu serbestlik, kapitalist üretim biçimin ana değerleriyle sınırlandırılmıştır –özel mülkiyetin korunması gibi- genel olarak sistem pazar ilişkileri üzerinden özgür irade ile yapılan sözleşmeye dayanarak kurulmuştur. Bu koşullar altından ekonomik alan içerisindeki temsil, hukuk ve yönetim gibi temel kurumların koşulları öncelikle piyasa ilişkilerine göre düzenlenmiştir. En temel kaygı, rasyonel hareket eden bir siyasal iktidarın varlığının sağlanmasıdır. Siyasal iktidarın rasyonelliği ise, onu eleştirecek bir kamusal topluluğun varlığı ve aynı zamanda bu kamusal topluluğun eleştirme ve fikir üretme sürecini güvence altına aldığı koşulların varlığıyla mümkün olmuştur. İfade özgürlüğünden, protesto hakkına kadar tüm muhalefet etme araçlarının kamusal alanda güvence altına alınması bu bağlamda önemlidir. Habermas’a göre tarihsel bir şekilde analiz edilen liberal kamusal alanın yapısal dönüşüm sonucunda giderek daralmıştır. Kamusal alanın giderek daralması, muhalefetin yapıldığı alanın daralması anlamına gelecektir. Bu durumda alanı daralmış muhalefet, yasal bir hak olmaktan çıkarak işgal haline gelecek, burjuva toplumlarının ortaya çıkışında sahip olduğu meşruluğu kaybedeceği ifade edilmektedir. Kamusal alanın ortadan kalktığı koşullarda, muhalefetin ele alınışında ne gibi değişiklikler olacağı ve kuramsal düzeyde kavramının içeriği tanımlanması gereken önemli bir süreç olarak görülmektedir.

Bu bağlamda muhalefetin her tarihsel dönemde incelenmesine imkân sağlaması ve muhalefet etme araçların değişiminde etkisi ve muhalefetin geleceği çalışmalarına katkısı nedeniyle “kamusal alan” kavramı üzerine detaylı bir inceleme yapmak ve farklı biçimleriyle birlikte kamusal alanı muhalefet bağlamında değerlendirmek hedeflenmektedir.

³⁶⁸ Jürgen Habermas, “Kamusal Alan”, **Kamusal Alan**, (Ed. Meral Özbek), 4. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2015, (Kamusal alan) ss: 95-103, s. 99.

2.1.2.1. Kamusal Alan Kavramı Üzerine Tartışma

Kamusal alanın merkezinde, özel bireyler arasında kamusal tartışma vasıtasıyla iktidarın rasyonelleşmesi fikri yatmaktadır. Kavram özellikle 1980 sonrasında toplumsal formasyondaki değişimler, mücadeleler ve meşruiyet krizleri bağlamında kamusal alanın yapısal dönüşümüyle bağlantılı bir şekilde ele alınmaktadır³⁶⁹. Çalışmada liberal kamusal alana özellikle kamusal alanın doğuşunda detaylı bir şekilde değinilmiş olmakla birlikte, alternatif ve farklı kamusalılıklara da eşit düzeyde önem verilmektedir. Sınıflı toplumlarda birbirinden farklı çıkarlara sahip yapıların olması ve bu yapıların kendilerine ait istek ve arzularını eleştirel bir üslup ile aktarmaları, muhalefet ve kamusal alan arasındaki ilişki bağlamında değerlendirilmektedir.

Kamusal Alan kavramının tanımlanmasına ilişkin ele alınan ilk isim Habermas'dır. Habermas, 1962 yılında yayınladığı “Kamusallığın Yapısal Dönüşümü” adlı çalışmasında, burjuva kamusallığının tipolojisinin tahlilini yapmaktadır. Çalışmasında, kamusal alan ile özel alan toplumsal ve tarihsel ayrımını ve kamusallığın kavramsal çerçevesini teorik perspektifte ele alarak bunun normatif içerimlerini açıklamıştır. Habermas için kamusal alanın (*Öffentlichkeit*) toplumsal tarihsel tahliline olan ihtiyaç, kamusal ve kamu kelimelerinin günlük dildeki kullanımına karşıt oldukça fazla sayıda anlama sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Kamu kelimesi hem özel alandan ayrı bir ifade olarak kendini konumlandırmakta hem de kamu gücünün muhalifi olarak kamuoyu manasına gelmektedir³⁷⁰. Habermas “kamu” kavramının ilk kullanımının 18. yüzyıla dayandığını ve “publicite” ve “publicity” benzerliğinden oluşturulduğunu (elbette bu ayrımı Almanca üzerinden yaptığını söylemek yerinde olacaktır) ifade etmektedir. Dolayısıyla kamu sözcüğü kamusal sıfatından türetilmiştir³⁷¹. Kavramın, mal değiş-tokuşu ve toplumsal emeğin

³⁶⁹ Habermas, Kamusal Alan, s. 99.

³⁷⁰ Ülkemizde de benzer sorun karşılaşıldığını ifade etmek yerinde olacaktır. Örneğin “kamu” kelime olarak halk topluluk anlamına gelmekle birlikte genellikle devlet manasında da kullanılmakta, dolayısıyla buradan türetilen kamusalılık devlet ya da devlet yönetiminde ilişkin işleri çağrıştırmaktadır. Bu çeşit bir kurgulamanın anlamsal hata dışında temel bir tehlikesi bulunmaktadır. Bu tehlikeyi şu şekilde açıklanabilmektedir; eğer kamusal olan devlete özgü faaliyetler olarak tanımlanırsa, toplumu da bunun karşısında özel saymamız gerekmektedir. Bu durumda kamusalılık kavramı, modern devlet öncesi toplumlardaki anlamına geri dönmüş sayılacaktır. Özbek, Giriş, Kamusal Alanın Sınırları, s. 31.

³⁷¹ Habermas, Kamusallığın Yapısal Dönüşümü, s. 59.

üretildiği alan olarak burjuva toplumuna özgü bir kavram olduğunu tespit etmiştir. Tarihsel olarak kamusal³⁷² kavramının hem özel olan hem de ortak manasında kullanıldığı görülmektedir. Ortak alan olarak kullanımı yani siyasal iktidara ait örtük mekanları tanımlamak için kullanılması halkın tebaa olarak görüldüğü pre-kapitalist toplumlarda tanımlanış şekline yaklaşmaktayken; herkese açık alan olarak kullanımı bir tezatlık görüntüsü yaratmaktadır. Tüm bunların dışında “*das publikum*” seyirci, dinleyici ya da okuyucu kolektivitesi olarak alanın kamusu için de kullanılmaktadır³⁷³.

Buradan hareketle Habermas, kamusal alan kavramını tarihsel bir analize tabi tutmaktadır, bu analizin amacı kamusal kavramın çok eski zamanlardan bu yana var olan anlamını gönderme yapmaktadır³⁷⁴. Habermas’dan hareketle kamusal alan, sivil toplumun içerisinde çıkan özgül bir alan olarak tanımlanmaktadır. Burjuva toplumuna özgü olan bu alan, yurttaşların müşterek sorunları hakkında tartışmada bulundukları bir söylem alanıdır. Kavramsal olarak devletten ayrı; ilke olarak da devlete karşı eleştirilen söylemin üretildiği ve dolaştığı bir alan olarak kamusal alan herkese açık ve herkes tarafından erişilebilen özgür, rasyonel ve eşit tartışmanın gerçekleştiği alandır³⁷⁵. Habermas kamusal alanın varlığıyla, *akıl üreten kamusal topluluğun*³⁷⁶ eleştiri alanının doğmaya başladığına vurgu yapmaktadır. Habermas kamusal alanı tahlil ederken, ele aldığı iki temel sınıf burjuvazi ve aristokrasinin kültürlü kesimleridir. Bu kültürlü kesimlerin okuyucu, dinleyici ve seyir toplulukları olarak yarattıkları ortak eğlence, algılayış biçimi ve değerler üzerinden değerlendirmiş ve bu bağlamda çözümlemiştir³⁷⁷.

Arendt kamusal alanı, ekonominin belirleyiciliği altında siyasal alanı sorunsallaştırarak düşünme eyleminin bir sonucu olarak hem normatif hem de tarihsel

³⁷² Bu çalışmanın odak noktası olarak aldığımız kamusal alan, kelime kökeni olarak “ortak alanı” ifade etmektedir. Özel alan ise, mal dolaşım alanı ve toplumsal emek alanına denk gelen burjuva toplumunu ve aileyi kapsayan alandır. Bu noktada kamusal alan sanki özel alan dışında devlete ait alan olarak görülse de bu yüzeysel bir okumanın yanılsamasını taşımaktadır. Kamusal alan özellikle de siyasal kamu; kamuoyu aracılığıyla toplumun ihtiyaçlarını devlete iletmede kilit rol oynamaktadır. Dolayısıyla Habermas için kamusal alan ailenin mahrem alanının dışında kalan sivil toplumun içinde çıkan özgül bir alanı ifade etmektedir. (Kamusal alanın Yapısal Dönüşümünden hareketle özetlenmiştir).

³⁷³ Timur, Habermas’ı Okumak, s. 36-37.

³⁷⁴ Habermas, Kamusal alanın Yapısal Dönüşümü, s. 60-91.

³⁷⁵ Tanımlama için Habermas’ın çalışmasının tamamına referans verilmektedir. Çeşitli bölümlerden kavramlar alınarak kamusal alanın muhalefet açısından önemli olan özelliklerine vurgu yapılmaktadır. Habermas, Kamusal alanın Yapısal Dönüşümü.

³⁷⁶ Habermas, s. 88.

³⁷⁷ Timur, s. 79.

bir olgu olarak analiz etmektedir³⁷⁸. Arendt'in kamusal alanı, Habermas'da olduğu gibi kamusal alan ile özel alan arasındaki ilişki özelinden hareket etmektedir ancak kamusal alanın doğuşu noktasında Habermas'dan farklılaşmaktadır. Arendt, kamusal alan ile özel alana ilişkin ev ile politik alan şeklinde bir ayrım yapıldığını bu anlamıyla kavramın doğuşunu Antik Yunan'a dayandığını belirtmektedir. Ancak ne kamusal ne de özel olarak tanımlanabilecek bir toplumsal alanın var olduğunu bu alanın doğuşunun ise modern devlet ile başladığını ifade etmektedir³⁷⁹. Polis ise, kamusal yaşamın ideal bir durumunu temsil etmektedir³⁸⁰. Arendt'e göre, şehir devletinin ortaya çıkması ile, özel yaşama karşıt olarak politikanın yaşandığı ikinci yaşam varlık kazanmıştır. Bunun anlamı her yurttaşın³⁸¹ ikili bir yaşam sürdürüğüdür. Yurttaş iki alanda da vardır ancak bu iki alanın sınırları birbirinden net bir şekilde ayrılmıştır. Kamusal alanda yurttaşın görevi, siyasal nitelikli ödevlerdir ve bunlar içeride adaleti dağıtmak dışarıda ise yabancılara ya da düşmanlara karşı polisi savunmaktır. Antik Yunan'ın kamusal alanında bu ödevler doğrudan yurttaşlar tarafından yerine getirilmektedir³⁸². Arendt için kamusal alan onu kuran etkinliklerle bir arada bulunabilir. Bu etkinlikler; eylem (praksis) ve konuşmadır (lexis). Şehir devletlerinin ortaya çıkması sonucu, insanlar bu etkinlikleri yerine getirebilmeye başlamıştır. Arendt'e göre Antik Yunan'da kamusal alanda yer almak özgür olmaktır³⁸³. Yöneten ile yönetilen ayrımının olmadığı bu alanda, ekonomik alan ile siyasal alan arasındaki ayrımın modern devletten daha net bir şekilde çizildiğini iddia etmektedir³⁸⁴. Bu anlamda da özgürlük doğal değil kurgulanan üzerine çabalanan ve nihayetinde irade gösterilerek kazanılan devrimci durumları ifade etmektedir. Arendt *Yunan kent*

³⁷⁸ Hannah Arendt, **The Human Condition**, 2. Baskı, The University of Chicago Press, London, 1998, (Human Condition), s.4. İnsan etkinliklerinin tüm aktiviteleri, insanlık durumu içerisinde özetlemektedir. Arendt'e göre insanın üç temel aktivitesi bulunmaktadır. Arendt kamusal alan tanımlanmasında, iş, emek ve eylem üzerinde durmaktadır. Emek ve iş zorunlu eylemlerdir ve yaşamın idame ettirilmesi için olmazsa olmazdır. Eylem ise siyasetin olmazsa olmaz koşuludur. İnsan aklının kullanarak topluluğun ortak kaderine ilişkin konularda konuşup doğrudan yürütme işlevini yerine getirmek kamusal alanın varlık nedenidir. s.1-22.

³⁷⁹ Arendt, Human Condition s. 28.

³⁸⁰ Zabcı, Kamusal Alan Sorunsalı, s. 129.

³⁸¹ Arendt'in kamusal alanını tanımlarken yurttaş olarak yalnızca mülk sahibi erkekleri kapsama alındığını söylemek gerekir. Kadınlar, köleler, yabancılar ve barbarlar kamusal alandan kesin suretle sürülmüşlerdir.

³⁸² Habermas, s. 127.

³⁸³ Arendt, s. 30-31. Arendt'in özgürlüğe yüklediği anlam, herkese açık bir alanda yerine getirilen bir eylem biçimi olmasına dayalıdır. Politik insan, ancak bu eylemi istediği biçimde ve özgürlükte yerine getirebilirse bu bağlamda özgürlüğün hayat bulabileceğini savunmaktadır.

³⁸⁴ Zabcı, Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı Habermas ve Arendt, s. 131-132-133.

*devletiyle bağlantılı olarak hem kamusal ve toplumsal arasındaki ayrımı geliştirmiş, hem de bu ayrımın nasıl ortadan kalktığı anlatmıştır*³⁸⁵. Arendt için kamusal alan ile özgürlük birbiriyle iç içe kavramlardır ve siyasal iktidarın alanın genişlemesi kavramın özünün kaybedilmesine neden olmaktadır³⁸⁶.

Negt ve Kluge, Fraser, Hansen, Postpone gibi düşünürler, kamusal alana yeni nitelikler ekleyerek karşıt kamusalılıkların kavramsallaştırmasını yapmıştır. Negt ve Kluge, “proleter kamusal alan” kavramını burjuva kamusal alanına ve endüstriyel-ticari kamusal alanın karşısına konumlandırarak kullanmaktadır. Negt ve Kluge’ye göre kamusal alan, bir alan olmanın ötesinde bir süreci ifade etmektedir ve kamusal alandaki değişim koşulları farklı kamusalılık tipleri içine yazılmış olan çeşitli zamansal işaretlere yaslanmaktadır³⁸⁷. Negt ve Kluge kamusal alan tanımlaması yaparken, kullanım değerini de dikkate alan, mülk sahibi olmayanların kamusal alana ne ölçüde katıldıklarını sorgulayarak, üretici sınıfların kamusal alandaki yerini kamusal alanın tanımlanmasında önemli bir kıstas haline getirmişlerdir³⁸⁸. Habermas, kamusal alanın politik işlevinin temelini siyasal iktidarın uygulamalarını sorgulamak, yön vermek veya şekillendirmek olarak görmektedir; Negt ve Kluge’un odaklandığı nokta kamusal alanın politik işlevini toplumsal yaşamın her anını kapsayacak biçimde genişletmektir³⁸⁹. İdealleştirilen kamusal alanın işçi sınıfını, kadınları, etnik azınlıkları ve popüler kültürü dışladığı gerçeğinden yola çıkarak liberal kamusal alanın meşruluğunun sınırlarını gözler önüne sermektedir. Negt ve Kluge’a göre kamusal alan;

Birbirinden farklı ekonomik, teknik ve politik örgütlenme safhalarına tekabül eden farklı tipte kamusalılıkların değişken bir karışımıdır. Çoklu, çelişkili ve eşitsiz katılımcılar arasındaki söylemsel çekişmenin alanıdır. Farklı kamusalılık tipleri ve çeşitli kamular arasındaki örtüşmeler ve konjonktürler nedeniyle

³⁸⁵ Miriam Hansen, Yirmi Yılın Ardından Negt ve Kluge’nin Kamusal Alan ve Tecrübe’si: Değişken Karışımlar ve Genişlemiş Alanlar, **Kamusal Alan**, der. (Meral Özbek), 4. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2015, ss: 141-179, s. 160.

³⁸⁶ Arendt’in kamusal alanı pek çok noktadan dolayı eleştirilmektedir. Bunlardan ilki, Antik Yunan üzerinden yaptığı kamusal alan tanımlamasında, Antik Yunan’ı oldukça fazla anlam yükleyerek, olumluma yapmasıdır. Nihayetinde özgürlüklerin alanı olarak tanımladığı yerde, kadınlar, köleler ve yabancılar gibi polisin büyük çoğunluğunu oluşturan kesimler yer almamaktadır. İkinci olarak kuramının felsefi açısından ele alınması ve sosyo-ekonomik koşulları göz ardı etmesidir. Üçüncü olarak kamusal alan, özgürlük ve iktidar arasında karşılıklı etkileşim aracılığıyla kurulduğunu varsaydığı ilişkide güç ilişkilerini kapsam dışında bırakmasıdır. Zabcı, Kamusal Alan Sorunsalı, s. 156-159.

³⁸⁷ Alexander Kluge ve Oskar Negt, **Kamusal Alan ve Tecrübe Burjuva ve Proleter Kamusal Alanın Analizine Doğru**, çev. Müge Atala, Notabene yayınları, İstanbul, 2018, s.61.

³⁸⁸ Özbek, Kamusal Alanın Sınırları, s. 21-90.

³⁸⁹ Kluge ve Negt, s. 47.

*potansiyel olarak öngörülemeyen bir süreçtir. Soyut evrensellik idealleri yerine maddi yapılarda temellenen farklı, çeşitli kamular arasındaki tercümeyle mümkün kılan kapsayıcı bir boyut içeren bir kategoridir*³⁹⁰.

Negt ve Kluge -Habermas'dan farklı olarak- kamusal alanı³⁹¹, birbirinden oldukça farklı özelliklere ve orijinlere ait kesimlerin karşılaştığı *bir yığın bir birikim alanı* şeklinde tanımlamak gerektiğini düşünmektedirler. Habermas'ın kamusal alan anlayışı özgür dernekleşme, eşit katılım, müzakere gibi iletişimin resmi yollarına temellendirilirken; Negt ve Kluge'da müessis öge, maddi ve manevi ihtiyaçlar, çıkarlar, çatışmalar, mücadeleler ve iktidarlar üzerinden tartışılmaktadır³⁹².

Kamusal alan birbiri içerisine geçirgenliği bulunan üç farklı kamusal yaşam tipi üzerinden tanımlamaktadır; Klasik kamusal alan³⁹³, Üretimin kamusal alanı³⁹⁴ ve Proleter kamusal alan³⁹⁵. Negt ve Kluge proleter kamusal alanı, *üretim mekânında oluşturulan dayanışma biçimleri veya denenilen yeni eylem ve özyönetim tarzları olarak*³⁹⁶ tanımlamaktadır. Proleter kamusal alanı;

*Siyasal bir kurum olan partilerden ve sendikaların sekterleşmiş ve bürokratikleşmiş kamularından ayır ederken, gelişmemiş ve geçici proleter kamusal örneklerinin geçmişte zaten ortaya çıkmış olduğunu öne sürerler. Geçmişteki proleter kamusal alan oluşumu için verdikleri örnekler arasında İngiliz Çartist hareketi, İtalyan Maksimalist hareketi ve Ekim devriminin bazı anları bulunur*³⁹⁷.

³⁹⁰ Kluge ve Negt, s. 45.

³⁹¹ Habermas'ın kamusal alanı tekil ve türdeş özü olan bir yapı olarak tanımlamasından hareketle bu eleştiriyi getirmektedirler.

³⁹² Meral Özbek, Politik Kamusal Alan ve Kolektif Yaratıcılık, **Kamusal Alan**, (Ed. Meral Özbek), 4. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2015, ss:179- 260, (Kolektif Yaratıcılık), s. 184.

³⁹³ Negt ve Kluge, s. 45. Klasik kamusal alan; Birbiriyle bağlantılı çok sayıda öğeden oluşur ve hiçbir zaman homojen bir tözü bulunmamaktadır. Burjuva yaşam bağlarına dayanır; ancak kendini bu bağlamdan ve üretim sürecinden ayırır. Klasik kamusal alan gazeteler, odalar, kurultaylar, kulüpler, partiler ve derneklerden oluşur ve burada zanaat benzeri üretim tarzına dayanırken, endüstrileşmiş kamusal alan bilgisayarların; kitle medyasının, medya kartellerinin; büyük holdinglerle grup gruplarının birbirlerine eklemlendiği halka ilişkiler ve hukuk birimlerinden oluşmaktadır ve üretim tarafından dönüştürülmüş kamusal alanı dayanmaktadır. Burjuva kamusal alanı yalın ideacılığı, üretim kamusal alanı ise yoğun maddecilik hakimdir. Kluge ve Negt s. 88

³⁹⁴ İleri dönem kapitalist koşullar altındaki ideal olarak tanımlanan liberal kamusal alanın farklı bir durumunu ifade etmektedir. Liberal düzen bu noktada geride kalmıştır. Bu kamusal alanın işlevi, gündelik hayata ilişkin maddi ve toplumsal yeniden üretimde söylem oluşturmaktır.

³⁹⁵ Proleter Kamusal Alan ise, Habermas'ın kamusal alanından oldukça farklı nitelikler taşıyan "tecrübe" alanını ifade etmektedir. Kamusal alanın üretimle ilişkisinin kurulmakta burjuva kamusal alanın pazar alanına ilişkin tüm düzenlemeler ile ailenin mahremiyet alanına yani toplumun tamamını oluşturan kıymetli parçaları dışarda bırakmasına rağmen geneli temsil ettiğini iddia etmesinin eleştirisi üzerine yerleştirilmektedir.

³⁹⁶ Oskar Negt, ve Alexander Kluge. Kamusal Alan ve Tecrübe'ye Giriş, **Kamusal Alan**, (Ed. Meral Özbek), 4. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2015, (Tecrübe'ye Giriş), ss:103-133, s. 123.

³⁹⁷ Hansen, s. 27, Negt ve Kluge, s. 48.

Negt ve Kluge'ye göre, proleter kamusal alanın ya da karşıt kamusal alanın oluşabilmesi için üç bileşenin aynı anda işlemesi gerekmektedir. Öncelikle üretici sınıfının başat aktör olarak var olması, üretici sınıfın çıkarlarıyla toplumun geri kalanı arasında uzlaşma ya da ortak çıkarların varlığı ya da karşılıklı ilişkinin sağlanması ve son olarak burjuva kamusal alanının etkilerinin silinmiş olması gerekmektedir³⁹⁸. Bu bağlamda, proleter kamusal alanın varlığı için burjuva kamusal alanın ortaya çıkmış olması gerekir, pratik geleneksel burjuva kamusal alanının ortaya çıkmış olması gerekmektedir. Negt ve Kluge tarihsel çizgide önemli proleter kamusal alanları tanımlamıştır. 1789 Fransız Devrimi sırasındaki pleb kamusal alanı, 1830 emekçi örgütlenmeleri ve 1871³⁹⁹ Paris Komünü bu proleter kamusal alanlara verilecek kıymetli örneklerdir.

Geoff Eley, kamusal alanı, *farklı kamular arasında kültürel ve ideolojik mücadelenin ya da anlaşmak için müzakerenin gerçekleştiği yapılandırılmış ortam*⁴⁰⁰ olarak tanımlamaktadır. Fraser, Habermas'ın tanımladığı ideal burjuva kamusal alanın erkek burjuvazinin hakimiyetinde bir alan olduğunu belirterek, farklı sınıflardan ve çeşitlilikten kesimleri kapsamına almadığı gerekçesiyle eleştirmektedir⁴⁰¹. Bu bağlamda, *madun karşı-kamular* (subaltern counterpublics) tanımlar ve ekler;

*Bağımlı toplumsal grup üyelerinin, yani kadınlar, işçiler, derilerinin rengi farklı olanlar, geysler, lezbiyenler alternatif kamular yaratmakta ve kendi kimlik, çıkar ve ihtiyaçları hakkında muhalif yorumlar formüle etmelerine izin veren karşıt-söylemler türeterek yaygınlaşan birbirlerine paralel söylemsel alanları meydana getirirler*⁴⁰².

³⁹⁸ Kluge and Negt, s. 191.

³⁹⁹ 1871 Paris Komününde Montmartre bölgesinin erkek ve kadınlardan oluşan işçi topluluklarının devleti yenmesiyle başlayıp 3 aya yakın bir süre boyunca kentin işçilerin denetiminde kalması, oldukça önemli bir deneyim olarak kabul edilebilir. Bu süreçte proleter anlamda bir kamusal alan doğmuştur. Gay L. Gullickson, **Komün'ün Asi Kadınları**, çev. İlke Bereketli Zafeirakopoulos, Yordam Kitap, İstanbul, 2014. s.18.

⁴⁰⁰ Nancy Fraser, Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek, Gerçekte Var olan Demokrasinin Eleştirisine Bir Katkı", **Kamusal Alan**, (Ed. Meral Özbek), Hil Yayın, İstanbul, 2004, s. 119. Eley'in çalışmasının giriş bölümü, politik mücadeleler için kamusal alanın önemine özellikle değinmektedir. Fransa'da 1848-51 dönemindeki işçi hareketlerini tartışırken, kamusal alanda kurdukları etkileşime bakar ve günlük yaşama dair kurdukları yapıların önemine değinir. Kamusal alanın farklı kesimlerin birliğini sağlaması ve ittifaklar kurulmasına yardımcı olduğunu ifade etmektedir. Geoff Eley, **Forging Democracy The History of the Left in Europe 1850-2000**, Oxford University Press, New York, 2002. ss: 1-61.

⁴⁰¹ Habermas'ın kavramsallaştırmasında kamusal alan burjuva toplumunun ürünüdür ve çıkış itibarıyla toplumun tamamını içeren bir yapısının olduğunu söylemek imkansızdır. Ancak kamusal alanın geçirgen olmayan katı bir yapı olduğunu söylemek belirli noktalarda hatalar içermektedir. Çünkü kamusal alan dinamik bir kavramdır ve toplumsal formasyonun özelliklerine göre zamanla bazı dönüşümler yaşamıştır. Bu kapsamda başlangıçtaki dışlayıcı yapı zamanla ortadan kalkmıştır.

⁴⁰² Fraser, s. 118

Örneğin 19. yüzyılda çeşitli sınıflardan kadınlar, politik kamusal yaşama ulaşmak için çeşitli deneyimlerde bulunmuştur. Yalnızca kadınları katıldığı ahlaki reform ya da yardım dernekleri kurmak ya da işçi sınıfının kadınlarının yaptığı gibi protesto etkinliklerine katılma şeklinde kendi karşıt kamusalılıklarını yerine getirmektedir⁴⁰³.

Kamusal alanın kavramsallaştırılmasında, kamusalılığın mekanla olan ilişkisini de ele almak gerekmektedir. Kamusal alan (public sphere) kavramı ilk bakışta eleştirel akıl yürüten kamusal topluluktan öte bir mekân ve somutluk ifadesi olarak okunmaktadır. Bu durumda, kavramın gerçek anlamından uzaklaşılmasına algılama düzeyinde hataların varlığına neden olmaktadır. Kamusalılık ve alan arasındaki ilişki Kant'ın kavramsallaştırması üzerinden yapılmaktadır. Kant; *Kamusal topluluğun içinde gerçekleştiği dünyayla birlikte, kamusalılık ve alan niteliği kazanır demektir*⁴⁰⁴. Bu söylemi açıklamak gerekirse; edebi kamuda başlayan düşünce yaratma süreci hem yazarları hem de dönemin burjuvaları bir araya getirerek bir kamusal topluluk ortaya çıkarmıştır. Bu kamusal topluluk, siyasal iktidarın keyfi uygulamalarının sınırlandırılması, eleştirilmesi ve nihayetinde aldığı kararların ve sistemin rasyonelliğinin sağlanması işlevini yerine getirmeye başlamıştır. Bu amaçla bir araya gelen farklı bireyler, burjuvazinin mekanlarında bir araya gelmişlerdir. Dolayısıyla fikir alışverişi için buluşulan mekanlar olarak burjuvazinin salonları, kahvehaneleri ya da meskenleri, kamusalılık ve mekân arasındaki ilişkinin kurulmasını sağlamıştır. Daha önce de belirttiği üzere kamusal alan sivil toplumun içerisinde çıkan özgül bir alanı ifade etmektedir ve nihayetinde özel alan içerisinde bulunmaktadır. Burjuvazinin palazlandığı dönem olan mutlakiyetçi devlet döneminde, devletin alanı dışında kaldığı ve kamusal topluluk aracılığıyla iktidarı ve kararlarını etkileyemeye çalıştığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla eleştirel faaliyet alanı olarak kamusalılık, bir mekânda hayat bulmakta ve eyleme dökülmektedir⁴⁰⁵. Bu çerçeveden bakıldığında kamusal alan ve kamusalılık aynı anlama tekabül etmektedir.

⁴⁰³ Fraser, s. 109.

⁴⁰⁴ Habermas, s. 204

⁴⁰⁵ Ülkemizdeki kamusal alan tartışmaları ise bu noktada Habermascı anlamda kamusal alanın dışında gerçekleşmektedir. Kamusal alana türban ile girilmesi vb. tartışmalarda devletin alanına tekabül eden mekânsal bir tartışma yapılmakta kavramın gerçek anlamından oldukça farklı bir yerden ele alınmaktadır.

2.1.2.2. Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü

Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü adlı eserinde kamusal alanı modern toplumlarda; siyasal iktidarın eleştirilmesinde merkezi bir konuma sahip bir alan olarak ortaya çıktığını tespit ederek, bu alanın ortaya çıkmasına imkân sağlayan koşullar ile kamusal alanın yapısal dönüşümünü tarihsel ve toplumsal olarak analiz etmektedir. Bu bağlamda çalışmada, Habermas'ın sistematigi ile kamusal alanın tarihsel olarak tartışılması amaçlanmaktadır. Kamusal alan ve muhalefet arasındaki ilişki ve farklı kamusal alanların kurulmasının muhalefetin alanın genişlemesine yönelik sağlayacağı katkı kamusal alanın tarihsel bağlamında değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Habermas, kamusal alanı Batı Avrupa tarihi içerisinde Antik Yunan'dan başlayarak 20. yüzyıla kadar bütüncül bir anlayışla tarihsel olarak devam ettirmektedir. İnceleme nesnesi olarak ele aldığı kamusal alanın başlangıcını, kamusal olan ve özel olan ayrımının ortaya çıkmasına yerleştirmektedir. Bu bağlamda kamusal/özel alan ayrımının ilk kez Antik Yunan'da varlık kazandığını belirtmektedir. Pre-kapitalist toplumlarda kamusal alan olarak kastedilen, devletin etkinlik alanıdır. Örneğin Yunan Şehir devletlerinde hür vatandaşların kullandığı polis alanı ile bireylerin yaşamlarının büyük çoğunluğunu geçirdiği ev alanının sınırları belirli bir şekilde birbirinden ayrılmıştır. Mülkiyet sahibi olmak kamusal alanda etkinlik gösterebilmenin tek yoludur. Mekânsal olarak kamusal alan; toplantı yerleri ya da pazar alanları olarak görülürken kamusal eylem anlamında; mahkeme, meclis görüşmeleri gibi polis yönetimine ilişkin konular da kamusal alanın içine dahil edilmektedir.⁴⁰⁶ Dolayısıyla Habermas tanımlamasıyla Antik Yunan için kamusal alan bir özgürlük alanıdır⁴⁰⁷. Roma hukukunda kamusal alan kavramı benzer şekilde tanımlanmış, kamusal alan *res publica* olarak gelenekselleştirilmiştir. Feodal üretim ilişkilerinin hâkim olduğu yapıda “yönetmek” ve “yönetime ilişkin” ifadesi kamusal alan ile eş kullanılmıştır. Hem Antik Yunan'da hem de Roma İmparatorluğu örneklerinde kamusal alanın yalnızca özgür, mülk sahibi ve erkek yurttaşlar için bir

⁴⁰⁶ Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, s. 60.

⁴⁰⁷ Arendt, Human Condition, s. 13. Bu alanda polise ilişkin her şey tartışılırken, özgür vatandaşlar arasında Aristoteles'in bir bütün halinde belirttiği erdemler yalnızca kamusal alanda gerçekleştirilebilir. Arendt üzerinden aktardığı şekliyle, Antik Yunandan günümüze kamusal alanın mantığı altında yatan temel değerleri oluşturan koşullar bu şekilde doğmuştur.

tartışma alanı olarak kabul edilmektedir. Feodal dönemin sonlarına doğru, siyasi iktidarın hükmetme gücü, kamusal bir nitelikte yerine getirilmektedir. Temsili niteliğe sahip bir yönetim anlayışı ile ifadesini bulan dönemde, Kral'ın tüm yaşamı bir sergi haline gelmiş ve kamusal alanda bir temsiliyete dönüşmüştür⁴⁰⁸. Bu temsili kamu biçimi 18. yüzyılın ikinci yarısının sonuna kadar devam etmiştir.

Modern anlamıyla kamu ve kamusal kelimeleri, burjuva toplumuna özgü kavramlardır. Bu bağlamda Habermas öncelikle burjuva toplumuna geçilmesi süreci ile kavramın anlaşılacağı düşünülmektedir ve kamusal alanın doğuşunu, burjuva toplumuna geçiş sürecinde oluşan koşulların ve ihtiyaçların bir sonucu olarak görmektedir⁴⁰⁹. Burjuva kamusal alanının doğuşunda sermayenin yoğunlaştığı alanlar olarak şehirlerin⁴¹⁰ önemli bir yeri vardır. Yerel pazarların kurulduğu mekanlar olarak şehirler hem malın hem de haberin dolaştığı alanlar haline gelmiştir. Panayır yerleri, pazarlar ve meydanlar ticarete ilişkin doğru kaynakların bulunduğu mekanlar ilk toplantı yerleri olarak “kamusal alan” şeklinde belirtmeye başlamıştır⁴¹¹. Görece ticarileşmiş ekonomi sayesinde giderek gücü elinde toplamaya başlayan siyasi iktidar, şehirler sayesinde hem karşılıksız bir kamu geliri sağlamış hem de hükmetme gücünü kırsala doğru yayarken toprak sahibinin gücünü giderek zayıflatmıştır⁴¹². Bu aşamada kamusal alan ile dar anlamda devletin alanı kastedilmeye devam etmektedir. Sermayenin ihtiyaçlarının karşılanması sürecinde prens ve finansör arasındaki borç

⁴⁰⁸ Habermas, Kamusallığın Yapısal Dönüşümü, s. 61-72. XVI. Louis'in Versailles Sarayındaki yaşam biçimi temsili kamu için kıymetli bir örnek olarak verilmektedir. Kılık kıyafet, selamlama tarzı gibi davranış şekilleri temsili kamunun alanına girmektedir.

⁴⁰⁹ Habermas, burjuva toplumlarına geçişi, şehir ekonomilerinin ulusallaşması süreci olarak tanımlanmaktadır ve feodal üretim ilişkilerinin maddi ihtiyaçlara ilişkin sorunları ortadan kaldıracak mekanizmalara sahip olmaması nedeniyle zamanla çoğalan maddi ihtiyaçların modern devletin kurgulanmasına neden olduğunu ifade etmektedir. Ana vurgu, mal ve haber dolaşımına ilişkindir. Feodal üretim ilişkisinde, serf ile toprak beyi arasında kurulan iktisadi ilişki siyasi ve hukuksal düzeye yansıdığından serf ile küçük meta üretimi yapan feodal bey arasında bağımlı bir ilişki kurulmuştur. Kapitalist üretim biçimi ise işçi ve işveren arasındaki serbest ilişkiyi temel alır çünkü esas olan uzun mesafeli serbest ticarettir. Serbest ticaretin alanı olarak şehirlerin varlığına karşılık kırsalda feodal bağılıkların devamı feodal üretim ilişkileriyle, yeni yeni gelişen kapitalist üretim biçimi arasındaki uyumsuzluğun temelidir. Habermas, Kamusallığın Yapısal Dönüşümü, s. 75.

⁴¹⁰ Charles Tilly'e göre, şehirlerin büyük oranda büyümesi çevrelerinde şehri besleyecek çiftliklerin kurulmasına neden olmuştur. Şehirleri çevreleyen çiftliklerin pazar için üretim yapmaya başlaması, kapitalist üretim anlamına gelmektedir. Pazar için üretim sayesinde toprak beyine olan bağımlılık anlamsız hale gelmiştir. Tilly açısından Avrupa'da şehirleşmenin tarihi, sermayenin tarihi ile eş zamanlı gitmiştir. Devletlerin oluşmasında şehirlerin ticari ve demografik etkileri önemli farklılıklar yaratmıştır. Şehirler, gümrükler ve üretim vergileriyle gelir elde etmeye başlamış, elde edilen kaynaklar Monarkların yönetiminin kırsala yayılmasına sağlarken aynı zamanda yereldeki parçacıklı otoriteyi merkezileştirmeye başlamıştır. Charles Tilly, Avrupa Devletlerinin Oluşumu s: 90-101.

⁴¹¹ Habermas, s. 79.

⁴¹² Tilly, Avrupa Devletlerinin Oluşumu, s. 101.

sözleşmeleri sermayenin ihtiyaçlarına cevap verememeye başladığında, prenslik mülkiyeti ile devlet mülkiyeti birbirinden ayrılmaya başlamıştır. Mal ve haber dolaşımının kesintiye uğramadan devam etmesi, tarihin bu momentinden itibaren kamu erkinin işi haline gelmiştir. Mülkiyetin ayrılması kişisel egemenlik ilişkisini öznel bir ilişki olmaktan çıkarmış, bir kişinin şahsında kimlik bulan egemenlik ilişkisinin yerine nesnel bir ilişkinin kurulmasına neden olmuştur. Belirli bir zümreye ait otoritenin hükümdarın otoritesine bağlanmasıyla, temsili kamunun öneminin azalması Habermas’a göre burjuva kamusalılığına imkân sağlayan tarihsel koşulları doğurmuştur⁴¹³.

2.1.2.2.1. Burjuva Toplumunda Kamusal Alanın Doğuşu ve Dönüşümü

Kamusal alanın doğuşunda, burjuvazinin siyasal iktidara yönelik taleplerini iletme işlevi görecektir bir aracı kurumun varlığına duyulan ihtiyaç önemli bir rol oynamıştır. Yeni toplumsal formasyonda ekonomik alanda etkin rol oynayan burjuvazinin siyasal alanda yetkilerin soya dayalı olarak tanınmasından kaynaklı özel mülkiyet üzerinde söz söyleme hakkı bulunmamaktadır. Siyasi iktidarın keyfi uygulamalarının sınırlandırılması ve önceden kestirilebilir bir kurallar çizgisi haline gelmesi süreci olarak tanımlanan siyasal kamunun doğuşu, *fikir ve kanaatin iktisadi bağımlılık ilişkisinden kurtulması*⁴¹⁴ anlamına gelmektedir.

Burjuva kamusalılığının başat hale gelişi, on yedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren belirgin hale gelmiştir. Bu dönem edebi kamunun siyasi kamu haline dönüşmesi sürecidir. Edebi kamu, entelektüel burjuvazinin ve aristokrasinin okuyucu, dinleyici veya izleyici birliktelikleri oluşturarak ortak değerler yarattığı bir süreci ifade etmektedir⁴¹⁵. Akıl yürütme faaliyetini icat eden burjuva öncüleri, öncelikle modern devletin şahsi alanından sıyrılarak saray ile iletişime devam etme gayreti içerisinde kahvehaneler, parklar, salonlar, kulüpler⁴¹⁶ ve yemek davetlerinde ilk edebi kamuyu

⁴¹³ Habermas, s.74-91.

⁴¹⁴ Habermas, Kamusalılığın Yapısal Dönüşümü, s. 103.

⁴¹⁵ Timur, s. 41-47.

⁴¹⁶ Bu topluluk sayesinde tartışma, sanatın benimsenmesinin bir aracı haline geldi. Edebi kamu aracılığıyla başlayan süreç tüm sanat alanında bir özgürleşme meydana getirmiş, sanatın gelişimi sağlamıştır. Habermas’ın aktardığı üzere başlangıçta yalnızca burjuvaziye ele alırken zamanla kapsam genişlemiştir Habermas, Kamusalılığın Yapısal Dönüşümü, s. 106,107,108.

kurumsallaştırmaya başlamışlardır. Edebi kamusal alanın eleştirel aklın kullanım alanı olarak doğduğuna yönelik somut gösterge olarak 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere’de kahvehaneler ve münazara alanlarının, hükümetler tarafından, siyasal huzursuzlukların doğduğu yerler olarak tanımlanması gösterilmektedir⁴¹⁷.

İlk kamusal topluluklar sarayların salonlarında, akademilerde ve mekân olarak şehirlerde gerçekleşirken zamanla saraydan koparak kahvehanelere ve salonlara doğru kaymıştır. *Devletten ayrı olan; ilke olarak devlete karşı eleştirel söylemin üretildiği ve dolaştığı alanlar* olan kamusal alanın toplumun tüm kesimlerine açıldığı anlamına gelmektedir⁴¹⁸.

Kamusal topluluk 18. yüzyılda burjuva nitelikli okuma topluluğundan siyasal işlevli kamuya doğru bir dönüşüm yaşamıştır. Burjuva kamusunun siyasal işlevli kamuya dönüşmesi, siyasi iktidarın keyfi uygulamalarına karşı sivil toplumun örgütlenmesi ihtiyacından doğmaktadır. Burjuvazi kendi taleplerini iktidara iletme noktasında kamusal topluluğu kullanarak, geniş kesimlerin ortak çıkarlarına uygun bir genel kabul üzerinden taleplerini iletmeye başlamıştır. Bu durum siyasi iktidarı etkileme noktasında, halk kesimlerinin desteğini yanına alma çabası olarak tanımlanmaktadır⁴¹⁹. Siyasal işlevli kamunun öncelikli amacı, siyasal iktidarın sınırlandırılmasıdır. Bu fikir doğrultusunda genel ve somut kuralların oluşturulması ile yasallığı güvence altına alarak eleştirel akıl üreten kamunun varlığının korunması amaçlanmıştır. Bu bağlamda siyasal işlev kazanan kamu, liberal devletin örgütlenme ilkesi haline gelmiştir. 19. yüzyılın sonralarına doğru giden süreçte siyasal bir faaliyet olarak kamunun kurumsallaşması sürecinde, burjuvazinin çıkarları ile uyumlu bir devlet örgütlenmesi ortaya çıkmıştır ve burjuvazi siyasi işlevli kamu aracılığıyla istek ve arzuları siyasal iktidara iletmiştir⁴²⁰. Kamusal aklın kullanılması için gerekli olan

⁴¹⁷ Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, s. 137.

⁴¹⁸ Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü s. 117-157

⁴¹⁹ Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, s. 136. Habermas’a göre kamusal alanın özünü aleniyet yani herkese açıklık oluşturmaktadır. Herkese açıklık sayesinde, burjuva toplumunun bireyleri sivil toplumun içerisinde kamusal topluluk olarak bir araya gelmişler, devlet ve sivil toplum arasında arabuluculuk rolü üstlenmiştir. Marx’a göre kamusal alanın özünde bulunan aleniyet ilkesi çelişkilidir. Kamuya dahil olmak için toplumun üyelerinin sahip olması gereken mülk sahipliği statüsüdür. Şans, talih ya da çalışma sayesinde herkesin mülk sahibi olabileceği iddiası vardır ancak bunu sağlayacak imkân ve fırsat eşitliği şartları yoktur. Dolayısıyla kamusal alanın sözde açık olması ile gerçeklikte bunun imkânı arasında büyük bir farklılık vardır. Habermas, s. 225- 228 ve Marx, Alman İdeolojisi, Hegel felsefesini tartıştığı bölümden özetlenmiştir. Kant’a göre ise kamusal alan, hukuk sisteminin bir ilkesi ve modern devletlerin kurucu düşüncesi olan aydınlanmanın temelidir. Immanuel Kant, **Pratik Aklın Eleştirisi**, 3.Baskı Türkiye Felsefe Kurumu Çeviri Dizisi: 2, 1999.

⁴²⁰ Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, s135,140,205 ve 252.

eleştirel bilginin bütün insanlığa ulaşması ve özgür bir şekilde kullanılması yoluyla aydınlanmanın gerçekleşebileceği iddiasında, insanlığın ortak sorunları üzerine uzlaşmayı sağlamak amacına hizmet etmiştir.

Habermas yapısal dönüşümü, kapitalist üretim biçiminin girdiği sistematik bunalımlar üzerinden tahlil etmiştir. Kapitalizmin rekabetçi yapıdan tekelleri bir yapıya dönüşüm sürecini tarihsel bir kategori olarak ele alarak kamusal alana⁴²¹ yansımalarını analiz etmektedir. Bu bağlamda, kamusal alanın hem toplumsal mücadeleler aracılığıyla yayılması hem de devlet ve sivil toplum ilişkisi çerçevesinde tartışılmasını sağlamaktadır. Kamusal alan, üç ana dönemde analiz edilmektedir. 1775-1875 Dönemi İdeal Kamusal Alan, 1873 Krizi Sonrası ve 20. Yüzyıl Kamusal Alanı⁴²².

1775-1875 Dönemi İdeal Kamusal Alan; Burjuva kamusunun, devlet ve sivil toplum arasında ancak her daim özel alanın bir parçası olarak tahlil edildiği dönemdir. Kral ve ona bağlı olarak çalışan memurlar dışındaki tüm yurttaşlar ve bunların eleştirel akıl üretmeleri süreci sivil toplum kapsamında ele alınmaktadır. Toplumsal yeniden üretim ve siyasal iktidar gücü birbirinden ayrıldığı için, özelleştirilmiş bir toplum kurulmuştur. Edebi kamu ile başlayıp siyasal işlevli kamuya giden süreçte, burjuva kamusunun belirlenmesini sağlayan temel, devlet ve sivil toplum ayrılığıdır. Kamusal alanın yapısal dönüşümünde açıklık/aleniyeğin yaygınlaşması süreci önemli bir gelişme olarak ifade edilmektedir. 18. yüzyıl boyunca homojen bir yapı sergileyen siyasal işlevli kamu, burjuva sınıfının alanı olarak doğmuş ve bu alana dahil olmanın

⁴²¹ Habermas, tarihsel bir bütünlük içerisinde kamusal alanı ele alırken, toplumsal kurumları da kamusal alana bağlantısı içerisinde analizine dahil eder. Aile de Habermas'ın analize dahil ettiği kurumlardan biridir ve modern aile anlayışının, özel alan ve kamusal alan ayırımına dayandığını söylemektedir. Büyük ve kalabalık aileden günümüzdeki küçük aileye dönüşmede hayatın özelleşmesi oldukça önemli yer kaplamaktadır. Eski tarz olarak adlandırılan kalabalık aileden kopuşun temelinde özel alan yaratma çabası yatmaktadır. Çekirdek ailenin mahremiyeti, özel alanlarda korunur. Salonlar, ailelerin mahremiyet alanında çıkarak kamusal düşünce üretilen toplanma haline gelirken aile fertleri kendi kişiselliklerini özel alanlarında gerçekleştirirler. Burjuva aile yaşantısının tüm toplumsal dayatmalardan çıkarak, özgür bireylerin serbest kurdukları ilişkiye dayandırılmaktadır. Ancak bu yönde bir söylemin pek çok noktadan eleştirildiğini ifade etmek yerinde olacaktır. İlk eleştiri de çalışmasının devamında Habermas'dan gelmektedir. Çünkü Habermas, aileyi sermayenin ve emeğin yeniden üretiminde ve özel mülkiyetin miras yoluyla bir kuşaktan diğer kuşağa geçtiği bir dayanak olarak tanımladığından burjuva ailenin özgürlük temelinde kurulduğu iddiasına karşı çıkmaktadır. Ancak aileye ithaf edilen bu konumun, toplumsal bir işlevi olduğunu teslim etmek gerektiğini belirtmektedir. Çünkü kapitalist üretim ilişkileri gereği, özgür birey tüm iktisadi ilişkilerden bağımsız bir şekilde kendini "saf insan" olarak kurmak zorundadır. Bu yüzden bir toplumsal kurum olarak aile de yeni biçimini almak zorundadır ve kendini bu şekilde kurgulamaktadır.

⁴²² Timur, Habermas'ın 19. Yüzyıl sonrasını köklü değişimler olarak tabir ettiği dönemin, Marksist iktisatçıların emperyalizm olarak tanımladığı dönemle örtüştüğünü ifade etmektedir. Ancak Habermas'ın bu dönemde sermayenin yoğunlaşması, tekellerin ortaya çıkması, dünya geneli pazarların ortaya çıkması gibi olgulara değinmediğini belirtmektedir. s. 63.

şartı olan mülkiyet sahipliği genel kabul görmüştür. Siyasal işlevli kamuya, toplumun tüm kesimleri dahil edilmesiyle beraber farklı sınıfların bir araya geldiği bir kamusallık doğmuştur. Devlet başat bir kurum olarak yerini alırken, kamusalılıkta devlete taleplerin iletilmesini sağlayacak araç haline gelmiştir. Siyasal işlevli kamu, farklı çıkar gruplarının rekabet ettiği alan haline gelirken özel alana hapsedilmiş çatışmaları gün yüzüne çıkmıştır. Genel oy hakkının kabulü ile siyasal eşitlik tanınması, kamusal alan olarak genişlemesine ve özel alandan çılmaya başlaması olarak ifade edilmektedir. Burjuva kamusal alanı açısından bu noktanın önemi ise, kendini var eden asıl temelini, gerçekliğini kaybetmesidir. Bu temel eleştirel düşüncenin alanı olmasına ilişkin tanımlamadır. Kamusal alan eleştirel açıklığını kaybettikçe daralır ve yok olmaya doğru bir dönüşüm geçirir. Kamusal alanın bu dönüşümünün tam ifadesi, devlet müdahaleciliğidir. 19. yüzyıl devlet müdahaleciliği dönemin tarihsel koşulları itibari ile halledilemeyecek olan çıkar çelişkilerinin siyasal alana aktarılması sürecidir. Bu sürecin getirdiği devlet ve sivil toplum arasında olduğu varsayılan ayrışmanın harap edilmesidir böylece yeniden siyasallaşmış bir toplumsal alan meydana gelmiş, Habermas'a göre bu durum burjuvaya ait kamusal alanın ortadan kalkmasına neden olmuştur.

1873 Krizi Sonrası; Habermas tarafından ideal kamusalılık olarak tanımlanan dönem, liberal politik sistemin kriziyle dönüşmeye başlamıştır. Dönüşümün nedeni krize çözüm olarak uygulanan ekonomiye devlet müdahalesidir. Habermas'dan aktarmak gerekirse;

Müdahalecilik, salt özel alanın içerisinde kalarak halledilemeyecek olan çıkar çelişkilerinin siyasal alana aktarılmasından doğar. Böylece uzun vadede devletin toplumsal alana müdahalesine, kamusal yetkilerin de özel birliklere devredilmesine tekabül eder. Kamusal otoritenin özel alanı kaplayan genişlemesi, karşıt güç olarak toplumsal gücün yerine devletin gücünün ikame edilmesiyle bağlantılıdır. İşte toplumun giderek artan devletleştirilmesi ile koşut olarak kendini dayatan devletin toplumsallaştırılması şeklindeki bu diyalektik, burjuva kamusunun temellerini, yani devlet ve toplum arasındaki ayrışmayı tedricen tahribata uğratar.kamusal ve özel arasındaki ayırmadan kopan, yeniden siyasallaşmış bir toplumsal alan meydana gelir. Bu alan, özel alanın, kamusal topluluk olarak bir araya gelmiş olan özel şahısların kendi aralarındaki ilişkilerin genel meselelerini düzenledikleri özel bölümünü, yani liberal suretteki kamuyu da ortadan kaldırır⁴²³.

⁴²³ Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, s. 252- 253.

Kapitalist üretim biçiminin ilk büyük bunalımı olan bu kriz sonucunda, çözüm olarak uygulanan politikalar devlete yeni işlevler eklemiş (çalışma ilişkilerinin⁴²⁴ düzenlenmesi ve sosyal güvenlik sistemindeki düzenlemeler vb.) ve devletin alanını genişletmiştir. Sosyal devlete giden süreçte devletin düzenleyici faaliyetlerine aynı zamanda toplumsal yaşamı biçimlendirici faaliyetler de eklenmiş, devletin toplumsal alanda daha fazla yer almasına neden olmuştur. İdeal kamusal alan olarak tanımlanan devletten ayrı ve devlete karşı özerkleşmiş alanının kemirilmesine yani giderek daralmasına neden olmuştur. Bu alana yönelik müdahale eleştirel aklın kamusal kullanımını imkânsız kılacağından dolayı kabul görmemektedir. Habermas süreci “yeni feodalleşme” olarak adlandırmaktadır. Devlet ve sivil toplum arasındaki kaynaşma eğilimi, devletin toplumsallaşmasına ve toplumun da devletleşmesine neden olmaktadır. Kamusal tartışmaların başlangıcı olarak kabul edilen edebi kamunun, ticarileşerek bir metaya dönüştüğü eleştirisi kapsamında burjuva kamusal alanın katılımcılarının genişlediğini buna nazaran eleştirel düşünce üretme potansiyelinin giderek daralarak ideolojik bir tavra dönüştüğünü ifade edilmektedir. Özgür tartışmanın amaç olmaktan çıkıp tüketimin esas alınması kamusal alanın dönüşümüne neden olmaktadır. Müdahaleci devlet giderek sosyal devlete dönüşürken burjuva kamusal alanı yönlendirilmiş ve gerçekliği yansıtmayan yöntemlerle oluşturulmuş bir kamuoyu halini almaya başlamıştır⁴²⁵.

20. Yüzyıl Kamusal Alanı; Dünyada sosyal devletlerin hâkim olmaya başladığı bu süreçte, hem büyük sermaye grupları ortaya çıkmış hem de bunun karşısında büyük bürokratik gruplar doğmuştur. Bu koşullarda *kamu hukuku giderek özelleşirken, özel hukukta bir ölçüde kamulaşmıştır*⁴²⁶. Devlet, kamusal parklar, okullar, kiliseler, kütüphaneler açarak, tiyatrolar, konserler gibi kültür sanat faaliyetleri düzenlemesi, kamusal alanın geliştiği yerler olarak tanımladığımız bu mekanların, eleştirel işlevlerini de göz ardı etmeden siyasal iktidar tarafından ele geçirilmesi Habermas tarafından sanayi feodalizmi olarak tanımlanmıştır⁴²⁷. Devlet ve sivil toplumun kaynaşma eğilimi

⁴²⁴ Bu düzenlemelerin yapılması noktasında yaşam şartları giderek kötüleşen işçi sınıfının etkisini göz ardı etmek eksik bir bakış açısıyla bakmak olacaktır. Devlet ve sivil toplum ayrılığında özünde sivil toplumun alanına bırakılan çalışma ilişkileriyle ilgili devletin düzenleme yapması nihayetinde emekçi sınıfların koşullarında ufakta olsa bir iyileşmeye neden olacaktır aynı zamanda sınıfsal çatışmaların önüne geçerek bir uzlaşmaya da imkân sağlayacaktır.

⁴²⁵ Timur, s. 63-67

⁴²⁶ Timur, s. 65,

⁴²⁷ Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, s. 253- 269.

sonucunda, edebi kamunun yerini kültür tüketiminin kamusallıkla yalnızca görünüşte benzeyen kamusal alanı ile ailenin mahremiyet alanına sıkışıp kalmış özel alan kalmaktadır. Bireylerin ahabapça ilişkiler bağlamında kamusal iletişim kurmaları durumu yerini bağlayıcılıktan uzak grup aktivitelerine bırakmaktadır ve Habermas’a göre *grup faaliyetleri etrafında bir kamusal topluluk*⁴²⁸ oluşması mümkün değildir. Ortaya çıkan durum kültür tüketen bir kamusal topluluğun üretimden uzak bir araya gelişleridir. Habermas’a göre söyleşiler, mezhep akademileri, siyasal forumlar ve yayınevleri kamusal akıl yürütme faaliyetlerine devam etmektedir. Ancak bu faaliyetlerin tümü bir tüketim nesnesi dönüşmektedir⁴²⁹.

Yeniden siyasallaştırılmış bir toplumun devreye girmesi, *toplumun devletleştirilmiş sahaları ile devletin toplumsallaştırılmış sahaları*, siyasal akıl üreten özel şahısların aracılığı olmaksızın birbiri içine girmiştir. Bu noktada siyasal işlevli kamu bir yandan dernekler diğer yandan siyasal iktidarın organları aracılığıyla serpilmiş olan partiler aracılığıyla yürümektedir. Habermas’a göre siyasal iktidar kullanımı süreci, kamusal sorgulama, bir yandan siyasal iktidarın yasa yapma yoluyla temellendirilmesi diğer yandan bu iktidar görevinin yerine getirilmesi işlevleriyle, doğrudan özel idareler, dernekler, partiler ve kamu yönetimi tarafından yerine getirmektedir⁴³⁰.

Sonuç olarak Habermas kamusal alanı tarihsel bir kategori olarak Antik Yunan’da başlatır ve bu anlamıyla şehir devletinde insanların iki farklı⁴³¹ biçimde yaşayışını temsil eder. Feodal dönemde temsili kamusalığa dönüşür, kapitalizmin serbest rekabet döneminde burjuva kamusalığı olarak yeniden hayat bulur ve nihayetinde kitle üretimiyle tüketim kültürü içinde Keynesyen devlet yapısı içerisinde eriyerek kaybolur⁴³².

⁴²⁸ Habermas, s. 280.

⁴²⁹ Burada belirleyici ilke; kültürel malların ticarileşmesi sürecidir. Kamusal bir tartışma içerisinde çözümlenecek konuların bir merasim meselesi haline gelmesi kitle kültürü yaratmakta ve kitle kültürünün oluşması ise, kitle iletişim araçlarıyla yayılan kültür entegrasyonunu doğurmaktadır. Habermas, Kamusallığın Yapısal Dönüşümü, 262.

⁴³⁰ Habermas, Kamusallığın Yapısal Dönüşümü, s. 300.

⁴³¹ Kadınlar ve köleler bu alandan tamamen dışlanırken, özgür yurttaşlar kentin yönetimine ilişkin kararların alınmasında fikirlerini paylaştığı bir ortak yönetim alanı gösterir.

⁴³² Filiz Zabcı, “Kamusal Alan”, **Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler** (der Gökhan Atılğan ve E. Attila Aytekin), 5. Baskı, Yordam Yayınları, İstanbul, 2015, (Zabcı, Kamusal Alan) s. 112.

2.1.2.3. Muhalefet ve Kamusal Alan İlişkisi

Kamusal alan yurttaşların müşterek sorunlarını, eşit ve özgür katılımıla çözmeye çalıştıkları ilke olarak demokratik bir alandır. Bu alanın genişliğinin ve sınırlarının belirmesi ise hak ve özgürlüklerle güvence altına alınmış olmasıyla ilgilidir⁴³³. Çalışmanın bu bölümünde, düşünsel ve eylemsel düzeyde kamusal alan ile muhalefet arasındaki ilişkinin kurulması amaçlanmıştır. Hem parlamento içi muhalefetin hem de toplumsal muhalefetin kamusal alanın ortaya çıkışı ile bağlantısı, kamusal alanın fiilen ortaya çıkışı ve hukuksal yönden güvence altına alındığı tarihsel koşullarında tartışılmıştır.

Kamusal alan kavramının özünü, eleştirel akıl yürütme faaliyeti oluşturmaktadır ve siyasal iktidarın sınırlandırılması düşüncesi temelinden yola çıkarak, yasal güvenceye alınmış ve ülke örneklerinde farklılıklar göstermiştir. Moore'dan hareketle açıklandığı üzere toplumsal sınıfların birbiriyle olan ilişkileri her ülkede farklı olduğundan, bazı hakların yerleşme dönemleri ve biçimleri farklılık göstermektedir⁴³⁴. Örneğin İngiltere'de 17. yüzyılda başlayan siyasal işlevli kamusal alan, ticaret ve sanayi alanında çalışan Protestan orta sınıfın burjuvalarının *ön parlamenter saraya*⁴³⁵ yaklaşan kamusal bir topluluk oluşturmalarıyla başlamıştır. Bu kamusal topluluk, parlamentoda alınan kararları ya da münazara edilen konuları eleştiren bir yapıya dönüştürme görevi üstlenmiştir. Habermas'a göre sürecin önemli sonuçları olmuştur. İlk olarak; ulusal düzeyde siyasal muhalefetin biçimi değişmiştir. Kamusal düşünce ile gelişen "sürekli" tartışma ortamı, şiddet içeren iç savaşlar ya da isyan gibi eylem repertuarlarının terk edilmesine neden olarak parlamento içi muhalefetin doğmasını sağlamıştır. İkinci olarak siyasal iktidarı denetleme aracı olarak parlamento dışında da muhalefete yasal bir dayanak oluşmaya başlamıştır. Özellikle tartışılan konuların içeriğinin yönetime ilişkin olması; yönetimi sorgulama gücünün ortaya çıkmasına ve bir davranış ve olgu olarak muhalefetin yaşam bulacağı koşulların doğuşunu sağlamıştır⁴³⁶. Fransa'da ise, 18. yüzyılın son çeyreğinde siyasal işleve sahip kamu, İngiltere'deki gibi türdeş bir sınıf olarak ortaya çıkmadığından

⁴³³ Özbek, Kamusal Alanın Sınırları, s. 34.

⁴³⁴ Moore, s. 9-25.

⁴³⁵ Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, s. 144.

⁴³⁶ Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, s.135-146.

soyluluk ve burjuvazi arasında düşünce üreten kamusal alanın oluşumuna ilişkin hiçbir iş birliği gelişmemiştir ⁴³⁷. Üretici sınıflar ile bir tutulan burjuvazi, siyasal iktidara yönelik tüm kanalların dışına itmiştir. Fransa’da bu koşullar altında ilk kamusal alan nüveleri burjuvazi arasından; erkekler cemiyeti şeklinde ortaya çıkan kulüplerde, siyasal iktidarın kararları tartışılmaya başlanması, haber alış-verişinde bulunulması ve nihayetinde devletin anayasası ve yurttaşların arzuları tartışılmasıyla oluşmuştur bu sayede burjuvazinin kendi taleplerini siyasal iktidara iletme amacıyla yönetime ilişkin konular hakkında fikir üretebileceği bir kamu alanı doğmuştur. Almanya’da ise, eleştirel akla dayalı kamusal alanın gelişimi çizgisinde, özel toplantılar ve dergiler önemli rol oynamıştır. Kabaca 18. yüzyılın son çeyreğine denk gelen bu süreçte, okuma cemiyetleri yüzyılın sonunda 270’e yükselmiştir ve bu cemiyetlerde okumak, şahsi fikir alışverişinde bulunmak vb. düşünce üretmeye yönelik faaliyetler gerçekleştirilmiştir Bu faaliyetler kamusal akıl üretmenin ya da kamusal eleştirinin ilk nüveleri olarak okunmaktadır. 18. yüzyılın ortalarından başlayarak eleştirel akıl yürüten kamusal topluluğun ilk örnekleri ortaya çıkmıştır. Kurum olarak siyasal dernekler, büyük gazeteler veya komiteler yavaş yavaş belirmeye başlamıştır. Bu kurumlarda savaşa ait giderler ya yönetmeye ilişkin reformlar tartışılmış ya da alternatif politikalar geliştirilmiştir⁴³⁸. Aynı zamanda ülkelerin muhalefet kültürünün yerleşmesinde de tarihsel bir noktaya referans vermeye başlamıştır.

Kamusal akıl üretmek sonuç olarak bir kanaat oluşturmak manasına gelmektedir ve kanaat oluşturabilmek için çeşitli araçların⁴³⁹ halka verilmesi gerekmektedir. Bu durum Habermas’a göre; siyasal kamunun fiili kurumsallaşması

⁴³⁷ Güçlü soyluluk ile yeni üretim tarzının ürünü olan burjuvazi arasında katı bir ayrım bulunmaktadır. İngiltere’dekinin aksine Fransız soylular kapitalist üretim tarzına uygun gelişmelerini Kraldan bağımsız olarak değil Kral’a bağımlı şekilde gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Zenginliğin kaynağı, köylüden toplanan vergilerden oluştuğundan Fransa’da taht soyluluğun kendinden bağımsız bir şekilde gelişmesini istemiyor kendisine bağımlı olmasını sağlayacak koşulları destekliyordu. Habermas, Kamusallığın Yapısal Dönüşümü, s. 156.

⁴³⁸ Habermas, Kamusallığın Yapısal Değişimi, s. 146,148,152.

⁴³⁹ Habermas’ın Fox’dan hareketle belirttiği üzere kamusal tartışma ortamının gerçekleşebilmesi için halkın eğitim ve iletişim yolları aracılığıyla bilgilendirilmesi kanaat oluşturmak için gerekli olan araçların başında gelmektedir. Bu araçlar düşünce, fikir ve ideolojileri açıkça dile getirme hakkının verilmesinden, siyasete katılma hakkının geniş kesimlere kazandırılmasına kadar pek çok hak ve özgürlükle bağlantılıdır. Çünkü halkın belirli bir düşünceyi benimseyecek ya da eleştirecek konuma gelmesi, hem tarafsız ve saf haliyle bilgiye ulaşabilmesini hem de yeri geldiğinde bu bilgiyle yönetenlere baskı yapabilmesini gerektirmektedir. Bu anlamda kapitalist devlette muhalefet etme araçlarının doğuşunun özellikle edebi kamudan siyasi işlevli kamuya geçişte belirlenmeye başlandığını söylemek yerinde olacaktır. Habermas, Kamusallığın Yapısal Dönüşümü, s. 147.

kadar önemli olan başka bir gelişmeyi yani hukuksal yönden siyasal kamunun güvence altına alınmasını tartışmayı zorunlu kılmaktadır.

Kapitalist üretim biçiminde toplumsal ilişkiler mübadele ilişkisinin üzerinden gelişmektedir. Bu ilişkinin özgür iradeye dayalı serbest sözleşme aracılığıyla kurulduğu varsayılmaktadır. “*Gelişmiş burjuva kamusal ilişkisinin toplumsal ön şartı, yeniden üretim alanındaki ilişkiyi mümkün olduğunca özel şahısların kendi aralarındaki bir sorun haline getirerek, burjuva toplumunun özelleştirilmesini tamamlayan, liberalleşmiş bir pazardır*”⁴⁴⁰ ve bu pazar giderek genişlerken, üretim araçları sahipleri de özel konumlarıyla büyüyerek; otonom bir yapı elde etmektedir. Serbest pazar ilişkilerden türetilmiş, özel hukuk sistemi, mübadele ilişkileriyle eş olarak serbest yasalarına göre belirlenmektedir. Habermas sözleşme ilişkilerinin bütüncül bir modelini sunar ve ekler;

*Özel hukuk sisteminin temel özgürlükleriyle birlikte, şahsın hukuksal konumu için bir güvence oluşturan hak ehliyeti kategorisi de biçimlenir; hak ehliyeti, artık mevkiye ve doğuma göre tanımlanmaz. Status libertatis, status civitatis ve status familiae, şimdi bir status naturalis'e boyun eğler- mal sahiplerinin pazardaki ve tahsillilerin kamudaki ilkesel eşdeğerliliğine tekabül eden bir durumdur bu*⁴⁴¹.

Devlet ya da belirli bir sınıfın hükmetme gücünden bağımsız olan bu ilişkide, hak ehliyeti bu hakların güvenceye alınışını ifade etmektedir. Tarihte ilk defa tüm statü ve soy ilişkilerden bağımsız olarak tüm insanlara eşit olarak tanımlanmıştır.

*Temel haklar bir yandan kamusal ve özel alanları (mahremiyet alanları ile), kamusal topluluğun kurum ve araçlarını (basın, partiler); diğer yandan özel özerkliğin temelini (aile ve mülkiyet); ve nihayet özel şahısların işlevlerini hem vatandaş olarak sahip oldukları siyasal işlevleri, hem de mülk sahibi olarak taşıdıkları ekonomik işlevleri (ve insan olarak sahip oldukları bireysel iletişim işlevlerini, örneğin haberleşmenin gizliliği yoluyla) güvence altına alırlar*⁴⁴².

Bir burjuva devletinde, siyasal iktidarın yönetime ilişkin faaliyetlerinin kamuoyu aracılığıyla meşrulaştırılmış normlardan oluşması ilke olarak benimsenmiştir⁴⁴³. Bu ilkelerin rasyonel bir uzlaşının ürünü olması gerekmektedir ve tüm bunları toparlayacak olursak her hak ve özgürlük, eleştirel akıl üreten kamunun faaliyetleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Siyasal iktidarın sınırlandırılması fikri ise, serbest ve rasyonel hareket eden bir iktidar ile kapitalist üretim biçimin varlık

⁴⁴⁰ Habermas, Kamusal İlişkinin Yapısal Dönüşümü, s. 158.

⁴⁴¹ Habermas, s. 158-159-160.

⁴⁴² Habermas, s. 171.

⁴⁴³ Habermas, s. 169.

koşullarını sağlayacak yönetime duyulan ihtiyaçtan kaynaklıdır. Bu hak ve özgürlükler eleştirel aklın kullanılması güvencesi vermekte, söylem ve hareket serbestliği tanımaktadır. Bu hakları Habermas üzerinden alıntılanarak aktarmak yerinde olacaktır. Habermas'a göre;

Temel hakların bir grubu düşünce üreten kamusal topluluğun alanına (düşünce ve ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü) ve özel şahısların bu kamusal alan içindeki siyasi işlevlerine ilişkindir (dilekçe hakkı, eşit seçim ve oy hakkı). Temel hakların bir diğer grubu, bireyin, temeli ataerkil küçük ailenin mahrem alanında yatan özgürlükler statüsüne ilişkilendirilir (şahsi özgürlük, konut dokunulmazlığı vb.). Temel hakların üçüncü grubu ise özel mülkiyet sahiplerinin burjuva toplumu alanındaki ilişkileriyle ilgilidir (yasa önünde eşitlik, özel mülkiyetin korunması vb.)⁴⁴⁴.

Bu haklar sayesinde eleştirel düşünce ve eylem gerçekleştirilebilecek ve muhalefet bir hak olarak yerine getirilebilecektir. Bireylerin hiçbir şey yapmadan insan olmakla kazandığı haklar olarak tanımlanabilecek bu haklar grubu sayesinde özel alanda yer alan bireylerin siyasal işlevli kamuyu bir faaliyet olarak yerine getirebilmeleri imkânı sağlanmıştır.

Kapitalist üretim ilişkisinde birçok toplumsal sınıfın yaygın ve uzlaşmaz çelişkileri doğrultusunda bir birlik kurulmaya çalışılmıştır. Kral, saray bürokratları, loncalar, tüccarlar, bankerler, hukukçular gibi pek çok toplumsal güç içerisinde kültürlü burjuvazi kamusal alanı yaratarak siyasal iktidara taleplerini iletmıştır. Böylece devlet ile pazar ekonomisini uzlaştırma faaliyetini sürekli eleştirel düşünceyle birleştiren okuyucu, dinleyici ya da seyirci topluluğu ortaya çıkmıştır. İktidarın meşruiyetini sağlama işlevini yerine getirmiştir⁴⁴⁵. Devletin ekonomik alana müdahalesi nihayetinde kamusal alanın alanının daralmasına yol açmış ve kamusal alanın yapısal dönüşümü gerçekleşmiştir. Arendt kamusal alan ile muhalefet arasındaki bağa, kamusal alanın geri çekilmesi ile totaliterlik arasındaki kurduğu ilişki üzerinden dikkat çekmektedir⁴⁴⁶. Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerde muhalefetsiz bir toplumun neye benzediği ya da benzeyeceği noktasında önemli bir argüman olarak karşımıza çıkacak bu konu, kamu alanının daralması süreci olarak yaşanmaktadır. Özünde siyasal iktidarın keyfi uygulamalarının sınırlandırılmasını barındıran kamusal alan, totaliter rejimlerde kendine yaşam alanı bulamamaktadır bu durum muhalefetin

⁴⁴⁴ Habermas, s. 171.

⁴⁴⁵ Timur, s. 46.

⁴⁴⁶ Zabcı, Kamusal Alan Sorunsalı, s. 146. ve Arendt, Human Condition, s. 285-289.

bir olgu ve davranış olarak hem kendisinin hem de araçlarının yasal dayanak bulamayacağı anlamına gelmektedir. Totaliter yönetimler, kamusal alanı ortadan kaldırdıkları gibi aynı zamanda yurttaşların politikaya ilişkin konularda konuşma, düşünme yetilerini dahi ortadan kaldırarak kamusal yaşamın özünü tahrip etmektedir. Bu noktada kısaca belirteceğimiz ortaklık, Arendt'in altını çizdiği üzere, tüm bu çalışmalarda bahsi geçen devletlerin totaliter devletler olduğu ve kamusal aklın eleştirel kullanımını imkân sağlayacak koşulların yok edilmiş olmasıdır.

Kamusal alan ve muhalefet arasındaki ilişkide iki yanlı bir etkileşimin var olduğu ifade edilmektedir. İlk etkileşim yurttaşlar tarafından siyasal iktidarın eleştirilmesi, denetlenmesi, rasyonelleştirilmesi ve nihayetinde meşruiyetini kazanmasıdır. İkinci etkileşim ise, kamusal alanın katılımcıların kendi içlerinde yaşadıkları bilgi ve kültür alışverişidir. Devletin alanı dışında kamusal akıl üreten eleştirel bir alanın varlığı, eleştirel politikalar üretilebilecek bir mekânı işaret etmektedir. Bir mekânı işaret eden kamusal alanın oluşturulmasında özellikle karşıt/alternatif ve farklı kamusal alanların oluşturulmasında toplumsal muhalefetin önemli bir yeri vardır. Özellikle 1960'lı yıllar ve sonrasındaki barış hareketi, öğrenci hareketi ya da ekolojik hareket, yeni bir kamusal alan üretebilmenin potansiyelini taşırlar. Burjuva toplumunda kamusal alanın ortaya çıkışı muhalefetin bir hak olarak ortaya çıkmasını sağladığı gibi aynı şekilde kamusal alanın dönüşümü noktasında toplumsal hareketlerin varlığı, yeniden ve alternatif kamusal alanların ortaya çıkmasına imkân tanımaktadır ve aralarında diyalektik bir ilişki söz konusu ifade edilmektedir⁴⁴⁷. Nihayetinde muhalefet hakkı kapsamında ele alına hak ve özgürlüklerin kitlelere açılmasında ve işçi sınıfının mücadeleleri sonucunda ivme kazanmasının altında kamusal alanın aleniyet ilkesi yatmaktadır. Bu sayede bir sınıf olarak burjuvazi kendi çıkarlarını toplumun genel çıkarları gibi yansıtabilirken, proletarya da bu hakların mücadelesini vererek yaşam koşullarını iyileştirme, düzeltme ya da hak arama sürecinde önemli araçlar kazanmıştır. Toplumsal formasyonun farklı kesimleri kendi kamusal alanlarını kurarak, hem burjuvazinin dışlayıcı normlarına karşı mücadele etmişler hem de kamusal bir söylem geliştirme yolunda önemli adımlar atmışlardır⁴⁴⁸.

⁴⁴⁷ Aksak ve Coşkun, s. 140.

⁴⁴⁸ Bu noktada, ev-içi taciz konusundaki mücadele, önemli bir savı inceleme imkânı sağlamaktadır. Ev içinde yaşanan taciz olaylarının ailenin mahrem alanına ait olduğu bu noktada kamusal bir söylem

Sonuç olarak tüm kuramsal tartışmaların ışığında günümüz toplumsal formasyonunda değişen ve dönüşen kamusal alan, bir kamu oluşturmak üzere toplanan özel bireylerin gövdesidir ve bu gövdede söylemsel fikirler; hükümet dışı ve nihayetinde hükümete karşı eleştirel söylemin geliştirildiği yerler olarak görülmektedir. Devleti dengeleme amacına yönelik olarak eleştirel akıl aracılığıyla hareket etmektedir ve ulusalcı kamular, güncel köylü kamuları, muhalif kadınların kamuları ve işçi sınıfının kamuları şeklinde genişletilebilecek aynı anda ya da farklı zamanlarda birbiriyle çatışan ya da uzlaşan pek çok kamusalılığı mevcudiyetinde barındırmaktadır. Ve nihayetinde bu kamusalılıklar muhalif söylemler geliştirerek kendi çıkarlarını siyasal iktidara iletmeyi amaçlarlar bu kapsamda çeşitli muhalefet etme araçlarını kullanırlar ve kamusal alanın muhalefet ile ilişkisinin her daim güncel kalmasına olanak sağlamaktadırlar.

2.2.MUHALEFET ETME ARAÇLARININ BİRİKİM REJİMİ DOĞRULTUSUNDA DEĞİŞİMİ

Çalışmanın ana hedefi, kapitalist üretim biçiminde muhalefet etme amacıyla kullanılan araçların değişiminin nedenlerini tartışmaktır. Bu bağlamda sermaye devinimlerinden hareketle muhalefet etme araçlarının neden ve nasıl değiştiğine dair sistematik bir açıklama yapılması amaçlanmıştır.

Çalışmanın bu bölümü, tanımlanan muhalefet etme araçlarının kapsamının ve alanının neden ve nasıl daraldığının açıklanmasına ayrılmıştır. Bu bağlamda öncelikli olarak tarihsel formasyonun birikim koşullarını detaylı bir şekilde ele almak ardından düzenlemenin özellikleri bağlamında muhalefet örneklerini incelemek amaçlanmaktadır. Kapitalist üretim biçiminin yapısal dönüşümü üzerinde bir kavramsallaştırma yapılmıştır. Bu kavramsallaştırma muhalefet etme araçlarının detaylı incelenmesine imkân sağlaması nedeniyle seçilmiştir.

Bu bağlamda bölüm üç ana başlığa ayrılmıştır. İlk başlık Fordist Muhalefete Geçiş; ticari kapitalizmden sanayi kapitalizmine ve oradan da kabaca İkinci Dünya

gerçekleştirilemeyeceği yönünde yaygın bir kanı olmasına rağmen kadınlar, kendi kolektif kaderlerini tayin etmenin alanı olarak kamusal alanı kullanmış, kamusal bir söylem geliştirerek siyasal iktidara bu yöndeki taleplerini iletmış ve nihayetinde ev-içi şiddeti bir suç olarak kabul ettirmişlerdir. “Özel olan politiktir” söylemi bu anlamda karşıt kamusalılıklar için güzel bir örnek olarak karşımıza çıkmıştır.

Savaşına kadar olan dönemi; dönemin birikim ve düzenleme rejimini ve bu dönemin muhalefet etme araçlarını alt başlıklar halinde tahlil edildiği dönemdir⁴⁴⁹. Muhalefet hakkı ile ilişkili tüm hak ve özgürlüklerin modern devletlerin anayasalarında yer almaya başladığı bu dönem toplumsal muhalefetin ilk örnekleri üzerinden tartışılmaktadır. Pre-kapitalist toplumlardan farklı olarak ilk defa muhalefetin yasal bir hak olarak yurttaşlık hukuku çerçevesinde tartışıldığı dönemde, bütüncül olarak grev, sendika ve toplumsal hareketlerin örnekleri, özellikleri ve kapsamaları analize dahil edilmiştir.

İkinci başlık Fordist Muhalefettir. 1945-1980 arası dönemin, birikim ve düzenleme rejiminin açıklanmasından hareketle dönemin muhalefet etme amacıyla kullanılan araçları örnekleriyle birlikte analiz edilmiştir. Fordist muhalefet bir bütün olarak grev, sendika ve toplumsal hareketler içerisinde toplumsal muhalefetin en yoğun ve aktif olarak örgütlendiği dönemdir. Bu dönemde, Fordist devletin örgütlenme biçiminden kaynaklı hak arama mücadelelerin geniş yetki içerisinde değerlendirildiği tespitinden hareket edilmiştir. Modern devletlerin anayasalarında muhalefet etme araçları geniş bir hak ehliyeti çerçevesinde uygulandığı dönemdir. Fordist birikim rejiminin kitlesel üretim ve kitlesel tüketime dayalı yapısı, üreticiyi bir talep unsuru olarak kabul ettiğinden hak arama sürecinde geniş özgürlük alanı tanımış ve üreticiden yana bir yasal dayanak oluşturmuştur. Bu koşullarda grev, boykot, toplanma özgürlüğü gibi hak ve özgürlükler hem birikim rejiminin yapısına uygun olduğu için desteklenmekte hem de yükselen işçi hareketleri sayesinde bir ivme kazanmaktadır. Ek olarak kazanılmış haklar, sınıf bilinci sayesinde korunmaktadır.

Üçüncü başlık Post-fordist Muhalefettir. 1980 sonrasında başlayarak günümüze ulaşan dönemin birikim ve düzenleme rejimi ve bununla bağlantılı muhalefet etme araçlarının tartışıldığı dönem olarak kavramsallaştırılmıştır. Post fordist muhalefetin genel özellikleri, birikimin koşullarıyla ve bir önceki dönemin kazanılmış haklarıyla karşılaştırmalı bir analiz imkânı sağlamaktadır. Muhalefet, belirli bir toplumsal formasyonda siyasal iktidarın çeşitli uygulamalarını eleştirmek, karşı gelmek ya da dönüştürmek amacıyla yerine getirilen bir davranış ve olgu olarak

⁴⁴⁹ Bu bağlamda tarihsel süreklilikten koparmamak amacıyla, kapitalizmin ilkel birikim döneminden kıymetli örneklerinde ele alındığını belirtmek yerinde olacaktır. Dönemselleştirme her ne kadar sistematik bir tartışma için imkân sağlasa bile tarihsel olayları bağlamından koparma ihtimali taşımaktadır. Bu nedenle örnekler verilirken zamansal sınırların ötesine geçilebilmektedir.

tanımlanmıştır. Bu bağlamda, toplumsal muhalefetin, içinde bulunduğu toplumsal formasyonun araçlarıyla yerine getirilmesinden hareketle, kapitalist devletlerden örnekler ele alınarak grev, sendika ve toplumsal hareketler ile kamusal alan ilişkisi incelenmiştir.

Siyasal muhalefet parlamento içi ve dışı ayrımı yapılmaksızın, kapitalist devlet ile özellikle düşünsel ve eylemsel bir alan olarak kamusal alanın ortaya çıkışından bu yana, araçlarıyla birlikte varlık kazanmış hak ve özgürlükler aracılığıyla güvenceye alınmıştır. Aynı zamanda toplumsal muhalefetin sahip olduğu haklar, kapitalizmin dönüşümü bağlamında, çeşitli genişleme, daralma veya yok olma süreci yaşamaktadır. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde sermaye devinimleri karşısında “neden” ve “nasıl” değiştiğinin, üretim süreci, emek süreci, artı değer çekme biçimi, düzenleme biçimi ve normları üzerinden sistematik bir şekilde açıklanması amaçlanmıştır.

Kapitalizm, çeşitli daralma ve genişleme evrelerinden geçmektedir ve bu evreler sonucunda, iş örgütlenmesi, emek örgütlenmesi, artı değer çekme biçimi ve düzenleme biçimi değişmektedir. Bu yapıların sorunsuz bir şekilde işlemesini sağlayan toplumsal ilişkiler, normlar ve kurallar muhalefetin oluşacağı koşulları ortaya çıkarmaktadır. İfade özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplanma özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, sendikal haklar, grev hakkı ve toplumsal hareketlerin tarihsel dönemlerdeki koşullarına ve konumlarına tarihsel olarak odaklanılmaktadır. Söz konusu analiz için karşılaştırmalı bir yöntem kullanılmaktadır. Bu analiz ile amaçlanan iki temel nokta vardır. İlki muhalefet etme araçlarının sermaye devinimlerinde etkilendiğini göstermek ikincisi ise nasıl etkilendiğini yasal düzenlemeler aracılığıyla açıklamaktır. Son olarak, kapitalizmin tarihi içerisinde tüm muhalefet etme biçimlerinin belirli bir birikimin devamı olduğundan hareketle, muhalefetin bir süreklilik olarak görüldüğü ortaya koymaktır. Toplumsal muhalefetin geçmiş dönemlerindeki kazanımlarından hareketle ilerleyen bir süreç olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda toplumsal muhalefet bir süreklilik olarak görülmektedir ve bir ilişkiler bütünü olan kapitalist sistem içerisinde çeşitli özellikler kazanarak devam etmektedir.

2.2.1. Fordist Muhalefete Geçiş Dönemi

Kapitalizm “Sanayi devriminden bu yana, esas olarak kâr amacı güden; kar elde etmek amacıyla yatırılan sermayenin birikimini sağlayan; bunun için üretime başvuran toplumların işleyiş tarzını ifade etmektedir⁴⁵⁰”. Ortaya çıktığı andan itibaren sürekli bir değişim içerisinde olmuştur ve kapitalizm çalışan kuramcılar tarafından örgütlenme biçimi üzerinden dönemselleştirilmiştir. Çalışma kapsamında amaç, belirli bir tarihsel momentte kapitalizmin aldığı biçimin örgütlenme özellikleri ile muhalefet araçları arasındaki ilişkinin kurulmasıdır. Bu kapsamda özellikle Düzenleme Okulunun anahtar kavram olarak kullandığı birikim ve düzenleme rejimi kavramlarının kapsamlı bir tartışma için faydalı olacağı düşünülmektedir. Emek örgütlenmesi, üretim örgütlenmesi, artı değer çekme biçimi ve düzenleme biçimlerini açıklayarak ardından birikim ve düzenleme bağlamında muhalefet etme araçlarını tartışmak amaçlanmaktadır.

Fordist birikime geçiş dönemi olarak çalışma kapsamında kavramsallaştırılan bu dönem, Marx’ın rekabetçi kapitalizm olarak tanımladığını döneme tekabül etmektedir. Sermayenin hem kendi kendisini örgütlediği hem de bu yapılanmanın devlet tarafından hayata geçirildiği dönemdir⁴⁵¹. Hilferding tarafından ise, örgütlenmiş kapitalizm olarak tanımlanmaktadır. Hem emeğin hem de sermayenin örgütlenmesi bağlamında bu kavramı kullanmaktadır⁴⁵². Düzenleme okulu ise kapitalist üretim biçimini üç ana dönemde inceleme amacı kapsamında, ele aldığı ilk dönem, yaygın (extensive) birikimi rejimine ilişkindir. Bu çalışmada da kapitalist ülkelerin tarihsel aşamaları paralel şekilde ele alınarak birikimin üretim süreci, emek süreci, artı değer çekme biçimi ve düzenleme biçiminin niteliği açıklanmıştır.

Sanayi Devrimi ile Birinci Dünya Savaşı arasında ileri kapitalist ülkelerde hâkim olan birikim rejimi, yaygın birikim rejimidir. Kapitalist üretim biçimi içerisindeki fabrika temelinde yükselen ilk birikim rejimidir. Bu dönem Marx’ın ifade ettiği şekliyle ilkel birikimin gerçekleşmesini takip eden bir dönemdir ve Engels’in “İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumunu” yazarken karşılaştığı koşullar bu dönemki birikim sürecinin sonuçlarının aktarılmasını içermektedir. Yaygın birikim, üretim

⁴⁵⁰ Fülberth, s. 150.

⁴⁵¹ Marx, Kapital I. Cilt, s. 543- 592.

⁴⁵² Timur, s. 63 ve Fülbert, s. 177.

koşulları ile emek veya sermayenin etkinliklerinden hiçbirini değiştirmeden üretim ilişkilerini yeni ekonomik faaliyet alanlarına yayan ve yeni pazarları fetheden kapitalist gelişimle ilgilidir⁴⁵³.

Uluslararası düzeyde gelişmiş bu birikim rejiminin başat üretim örgütlenmesi olarak fabrika sistemi, önceki dönemin elbirliği⁴⁵⁴ ve manifaktür⁴⁵⁵ üretim yönteminden ayrılmaktadır. Tarihsel olarak manifaktür üretim, üretim yöntemine iş bölümünü entegre ederek üretimin sistematik ve programlı bir nitelik kazanmasını sağlamıştır. Rasyonel bir temele sahip olmamakla birlikte emeğin vasıflı-vasıfsız olarak ikiye ayrılması, belirli bir kesimin hep aynı işi yapması emeğin üretkenliğini arttırmıştır. Bu bağlamda kapitalist, emeği tek bir mekânda bir araya getirerek üretimi örgütleme ve üretimin nasıl yapılacağını belirleme gücünü kazanırken üretim sürekli ve uyumlu yapı kazanmıştır⁴⁵⁶. Dönüşümün anahtarı, makinelerin kullanılması ile fabrika temelli üretime geçilmesidir. Makineleşme ile, üretimde ahlaki değerlerin yerini mekanik değerler almıştır. İşin yapılma hızını belirleyen makinenin hızı olduğundan emek belirleyici etmen olma niteliğinin kaybetmiştir. Sermayedar makinenin hızını belirleyerek emeğin çalışma hızını da belirlediğinden dönüşüm kaçınılmaz olarak gerçekleşmiştir.

Yaygın birikim rejiminde emek süreci nesnel nitelikte, niceliksel ilişkiler aracılığıyla kurulmuştur⁴⁵⁷. Türdeş, kolayca yerine yenisi koyulabilir ve değersizleştirilmiş emek süreci hâkim kılınmış, tüm çalışma ilişkileri esneklik ve kuralsızlık üzerine örgütlenmiştir. Fordist birikim rejimi yerleşene kadar fabrika ile ev sanayinin birlikte yürüdüğü koşullar var olmuş, çalışma ilişkilerine ilişkin hiçbir yasal düzenleme var olmamıştır⁴⁵⁸. Dolayısıyla hak arama araçlarının varlığına ilişkin herhalde bir düzenleme olduğunu söylemek mümkün olmamaktadır ancak ilerleyen bölümlerde tartışıldığı üzere işçi sınıfının hak arama mücadeleleri bu dönemde

⁴⁵³ Michel Juillard, "Accumulation Regime", **Regulation Theory The State of the Art** (editor by Robert Boyer and Yves Saillard), Taylor and Francis e-Library, 2005, s. 154.

⁴⁵⁴ Elbirliği, işçilerin çok sayıda ve ortak mekânda bir araya geldiği zanaat üretiminin kullanıldığı üretim yöntemidir.

⁴⁵⁵ Manifaktür üretim yöntemi, üretimin aşamalarının parçalandığı ve parçalanan üretim aşamalarının elle yapıldığı temelde el zanaatı niteliğini koruyan üretim yöntemidir. Dolayısıyla elle üretim söz konusu değildir. Emeğin hızı ve hüneri belirleyici etmendir.

⁴⁵⁶ İlker Belek, *Post-Kapitalist Paradigmalar*, Ankara, Sorun Yayınları, 1999, (İkinci baskı) s. 52-53.

⁴⁵⁷ M. Burawoy, **The Politics of Production: Factory Regimes Under Capitalism and Socialism**. Londra: Verso. 1985. s. 89

⁴⁵⁸ Aslan, s. 58-60.

başlamış ve kolektif muhalefet biçimleri üretilmiştir. Bu kapsamda emek gücünün yeniden üretimini güvenceye alan yasal düzenlemeler, 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlanmıştır.

Yaygın birikim rejiminde başat olan mutlak artı değeri arttırmaktır⁴⁵⁹. Ancak göreceli artı değer arttırmaya yönelik bir eğilim olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Daha önce belirttiği üzere tarihsel olarak iki artı değer çekme biçiminin aynı anda görüldüğü durumlar olabilmektedir ancak önemli olan hangisinin başat unsur olduğudur.

Yaygın birikim rejiminin düzenleme biçimi, rekabetçi düzenlemedir. Bütünüyle piyasa tarafından belirlenen ücretler, arz ve talep dengesi sonucu oluşmaktadır. Bu koşullar altında iş gücü piyasası, bireysel iş sözleşmesi aracılığıyla kurulmaktadır. Feodal üretim ilişkilerinde kapitalist üretim ilişkilerine geçilen bu ilkel birikim rejiminin devleti (Liberal Devlet), kapitalist üretim ilişkilerinin siyasal koşullarını kurmak ve onları korumak görevini üstlenmiştir. Marx, Felsefenin Sefaleti adlı eserinde; burjuva devletine ilişkin önemli iki evre olduğuna dikkat çekmiştir. İlk evre burjuvazinin feodalizm ve mutlak krallığın yönetimi altında kendini bir sınıf olarak var etme savaşı verdiği evreyken ikinci evre bir sınıf olarak var olduğu toplumu burjuva toplumu yapmak için feodalizmi ve krallığı yıktığı evredir⁴⁶⁰. Liberal devlet, bu ikinci evreye denk gelmektedir. Burjuvazi bir yandan feodalizmden kalan kalıntıları temizlemek bir yanda da yeni üretim ilişkilerini oluşturmak görevini, düzenleme biçimi aracılığıyla yerine getirmektedir. Ekonomik/siyasal alanın biçimsel ayrılığı üzerinde, mülkiyet ilişkilerinin ve meta değişimin hukuksal temellerini kurulmaya başlanmıştır. Bu dönemde işçi sınıfının yükselen direnişi, devletin şiddet aracı haline dönüşmesiyle sonuçlanmış, liberal devletin temel özelliği olan kolluk yönünün ön plana çıkması şeklinde kendini göstermiştir. Ülke sınırları içinde ve dışında sermaye birikimini zor yoluyla yeniden üretmek temel görevi olarak tanımlanabilecektir. Rekabetçi devlet; *“Hem kapitalist üretim ilişkilerinin siyasal boyutunun kurucusu, hem de burjuvazinin egemen sınıf olması yönünde önüne çıkan engelleri ortadan kaldıracı görev üstlenmiştir”*⁴⁶¹. Kapitalist üretim ilişkilerinin özünü oluşturan ücretli

⁴⁵⁹ Henri Nadel, “Regulation and Marx”, **Regulation Theory The State of the Art** (ed. by Robert Boyer and Yves Saillard), Taylor and Francis e-Library, 2005, s. 31.

⁴⁶⁰ Marx, Felsefenin Sefaleti, s. 181.

⁴⁶¹ Aslan, s. 65.

emek tam olarak yerleşmediğinden emeğin yeniden üretimine ilişkin kamusal düzenlemeler ortaya çıkmamıştır. Bürokrasinin gelişmesinde devletin ekonomik hayata düzenleyici ve aynı zamanda girişimci olarak girmesinin katkısı büyüktür ve önemli adımlardan biri; kralın otoritesi yerine anayasanın prensiplerine göre işleyen bir sistemin, siyasal alana ve ekonomik alana hâkim olmaya başlaması görülmektedir. Krala sadakat yerine devlete sadakatin ilke olarak benimsenmesi, kraliyet hizmetlerinin kamu hizmetine dönüşmesi, eğitilmiş orta sınıfın ortaya çıkması siyasi iktidarın keyfî uygulamalarına karşı gelme noktasında – muhalefet edebilme- önemli adımların atılmasını sağlamıştır.

Yaygın birikim rejiminin içine düştüğü bunalımın nedeni, kalıplaşmış ifadelerle belirtileceği üzere; arz ve talep dengesizliğidir. Üretim tekniklerinde yaşanan gelişme sayesinde artan arza karşılık alım gücü olmaması nedeniyle ortaya çıkan talep yetersizliği krizin nedenini oluşturmaktadır. Birikim rejiminde görece artı değere doğru geçiş, ücret ilişkilerinde desteklenmediğinden yani üretimdeki yüksek artış talep artışıyla desteklenmediğinde aşırı üretim yetersiz tüketim bunalımıyla karşı karşıya kalınmıştır. Rekabetçi düzenleme altında nihai talep, verimlilik artışına ayak uyduramadığından 1920'lerde görece artı-değerdeki artıştan kaynaklanan patlama, büyük bir aşırı üretim krizine yol açmıştır⁴⁶². Rekabetçi düzenleme biçimi yeniden üretim mekanizmalarında yetersiz kalarak zirve noktasına 1929 yılında ulaşan krizi meydana getirmiştir.

2.2.1.1. Geçiş Döneminde Muhalefet Hakkı Kapsamındaki Hak ve Özgürlükler

Rekabetçi kapitalizmde devletin işlevi ile muhalefet arasındaki ilişki kapsamında iki temel nokta karşımıza çıkmaktadır. İlki; kapitalist devletin ekonomik ve siyasal alanın oluşturulmasında ve ayrıştırılmasında aldığı önemli rol ikincisi ise; işçi sınıfının yükselen direnişi karşısında zor yönünün güçlendirilmesidir⁴⁶³.

⁴⁶² Lipietz, s. 35-43

⁴⁶³ İşçi sınıfının bu mücadele tarihi içerisinde özellikle 1800'lü yılların ilk yarısına kadar karşılaştığı durum, kapitalist üretim ilişkilerinde özel mülkiyetin baskı aracı olarak rol alan devletin, zor yönünün ağır bastığını ve toplumsal hareketleri bastırma yönünde işlev gördüğünü söylemek yerinde olacaktır. Bottomore, s. 315

Devlet, hem feodal üretim ilişkilerinin son kalıntılarının tavsiyesiyle ilgilenirken hem de kapitalist üretim ilişkilerinin yerleşmesinde görev almıştır. Kişiyе sadakat yerine devlete sadakatin ilke olarak benimsenmesi, kişi (makam olarak kraliyet) hizmetlerinin kamu hizmetine dönüşmesi ve eğitimli orta sınıfın ortaya çıkması ile siyasi iktidarın keyfi uygulamalarına karşı gelme noktasında –muhalıfet edebilme- önemli adımların atılmasını sağlamıştır. Kralın otoritesi yerine anayasanın prensiplerine göre işleyen sistemin siyasi alana ve ekonomik alana hâkim olmaya başlamasıyla, siyasi iktidarın kararlarının öngörülebilir olması bağlayıcı ilke haline gelmiştir. Bu bağlamda kamusal alan, sivil toplum içerisinde çıkan devletten ayrılmış bir şekilde var olan, devlete eşit olmayan ve devlet dışı siyasi alanı ifade eden bir kavram olarak toplumsal muhalıfetin örgütlendiğı alanı oluşturmaktadır. Kamusal alan ile birlikte ifade, basın, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü yasal zeminde muhalıfete imkân sağlayan koşulların oluşmasıyla hayat bulmuştur. Kamusal alan; devletin örgütlenme ilkesi olarak işlev görmekte, yasa ile kamuoyunun kurumsal olarak güvenceye alınmasını sağlamaktadır⁴⁶⁴.

Burjuva demokratik devrimlerini gerçekleştiren kapitalist devletlerin tümü, siyasi iktidarın sınırlandırılması ve eleştirilmesinin ancak yasalar ve normlarla desteklenmesiyle mümkün olacağından hareketle anayasalarında ifade, basın, toplanma ve örgütlenme özgürlüklerini bir hak ve özgürlük olarak tanımlamıştır. Düşünce üreten kamusal topluluğun alanın oluşması için asgari gereklilik olan bu özgürlükler; herhangi bir soy ya da mevkie dayalı olmaksızın bireyin hukuksal konumu için güvence oluşturan hak ehliyetini ortaya çıkarmaktadır⁴⁶⁵. Bu anlamda çekirdek hakların bir bölümü fikir üreten kamusal topluluğun alanını oluşturmaktadır. İfade özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü, bireylerin ekonomik alanda serbestçe faaliyet yürütebilmeleri, siyasi iktidarı eleştirebilmeleri ve gerektiğinde kararların alınmasına dahil olmaları için gerekli hak ehliyeti grubunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla siyasi işlevli kamunun tarihsel olarak varlık kazanması ile kamusal topluluk, basın, siyasi partiler ve meclis arasındaki ilişki siyasi iktidarın eleştirel denetimi ilkesi ile bağlantılı bir şekilde değerlendirme zorunluluğı doğmuş

⁴⁶⁴ Habermas, Kamusallığın Yapısal Dönüşü, s. 168.

⁴⁶⁵ Habermas, Kamusallığın Yapısal Dönüşü, s. 163.

olmaktadır⁴⁶⁶. Bu kapsamda ele alınacak ilk özgürlük ifade özgürlüğüdür. Kısaca tanımlanmasının ardından, yasal düzenlemelerdeki yerine bakılmıştır.

İfade özgürlüğü, fikirlerin serbestçe dolaşımından başlayarak, araştırma özgürlüğünü ve eleştiri özgürlüğünü bünyesinde bulunduran temel hak ve özgürlüktür. Bu hakkın kapsamı, bireylerin özgür bir şekilde düşünce ve haberlere ulaşabilmesi, haberlerden fikir elde edinebilmesi, elde ettiği fikir ve kanaatlerden kaynaklı herhangi bir dışlanmaya maruz kalmaması ve fikir ve düşüncelerini serbestçe diğer bireylere aktarabilmesi ve savunabilmesi olarak tanımlanabilecektir⁴⁶⁷. Siyasal iktidarın keyfi uygulamalarının sınırlandırılması bağlamında muhalefet ile ilişkilendirebileceğimiz bütün hakların temelinde düşünce ve fikirleri serbest bir şekilde ifade edebilme özgürlüğü yatmaktadır. İfade özgürlüğü kapsamında yaygın birikimden yoğun birikime giden süreçte, bu hakkın alanın tüm yurttaşlara⁴⁶⁸ yayılması süreci yaşanmıştır. Kamusal alanda özgür ve serbest bir şekilde fikirlerin ifadesi (yasal güvenceye alınması) en genişletici yorumuyla yoğun birikimde yer alırken, ortaya çıkışı itibariye yaygın birikim rejiminin devlet tipi olan liberal devlette hayat bulmuştur. Fordist muhalefete geçiş döneminde, ifade özgürlüğüne ilişkin ilk yasal düzenleme, tartışma özgürlüğü olarak İngiltere’deki meclis imtiyazı şeklinde başlayan süreç ile başlamıştır. İfade özgürlüğüne hukuksal bir metin olarak ilk defa Magna Carta’da görülmektedir. Siyasal iktidara taleplerini iletme noktasında önemli bir belge olan Magna Carta’da bu hak yalnızca vergi veren baronlara verilmiştir ve kral ile büyük önem taşıyan genel yasaları çıkarmışlardır. Özellikle şehir burjuvazisinin çıkarlarını kabul eden bir belge olarak (tüccarların seyahat özgürlüğü verilmesi gibi)⁴⁶⁹ verilen haklar; geçici, yalnızca spesifik konuları kapsayan niteliktedir. İlerleyen yüzyılda krala maruzatını iletme biçiminde gerçekleşmiş, tarihsel süreç içerisinde Elizabeth çağında standart bir uygulama haline gelmiştir⁴⁷⁰. Parlamento içi siyasal

⁴⁶⁶ Habermas, Kamusallığın Yapısal Dönüşümü, s. 158.

⁴⁶⁷ Algan, s. Bu anlamda düşüncenin dışarıya aktarımını içermekte aynı zamanda eleştirel düşüncenin istenilen yer ve zamanda aktarımını kapsamaktadır. İfade özgürlüğü siyasal iktidarın duymak istediklerini değil bireylerin aktarmak istediği her şeyi kapsamaktadır. Bu hak sayesinde bireylerin toplumda kanaat oluşturmaya dair tartışma ortamlarında bulunabilmekte, fikirlerini ifade edebilmekte ve yönetimde söz sahibi olabilmektedir.

⁴⁶⁸ Habermas ideal burjuva kamusallığın tarihsel koşullarına denk gelen bu özgürlüğün başlangıçta yalnızca erkek mülk sahipleri için geçerli olduğunu belirtmektedir.

⁴⁶⁹ Peter Linebaugh, **The Magna Carta Manifesto Liberties And Commons For All**, University Of California Press, Berkeley, 2008, s. 30.

⁴⁷⁰ David S. Bogen, “The Origins of Freedom of Speech and Press”, **Maryland Law Review**, Cilt: 42, Sayı: 3, 1983, s. 432. <http://digitalcommons.law.umaryland.edu/mlr/vol42/iss3/3>

muhalefet için ifade özgürlüğünün kurumsallaşması 1689 Haklar Bildirisi (Bill of Rights) ile başlamıştır ve İngiliz parlamenterlerin parlamentodaki oturumlarda sarf ettikleri konuşmaları nedeniyle herhangi bir soruşturmaya maruz kalmamaları için çıkarılmıştır⁴⁷¹. İngiltere'deki bu gelişmelerin tarihsel önemi, ifade özgürlüğünün okyanus ötesindeki kolonilerinde de yer bulmasında yatmaktadır. Örneğin 1780 yılında yayınlanan Massachusetts Haklar Bildirgesinde, parlamento içinde ifade özgürlüğüne yer verilmiş, müzakere, konuşma ve tartışma özgürlüğü insanlar için var olan hakların temeli olarak kabul edilmiştir⁴⁷². Parlamento içinde başlayan konuşma özgürlüğü, yurttaşların konuşma özgürlüğünü kapsayacak şekilde genişlemiş ve modern devletlerin hemen hemen tüm anayasalarında yer almıştır. 1789 tarihli İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesinin 10'uncu maddesinde, kamu düzenin bozulmaması şartıyla hiç kimsenin fikirlerinden dolayı tedirgin edilemeyeceği hükmü bulunmaktadır. 1791 Fransız Anayasası, eski rejime ait her türlü kurum ve düzenlemeyi kaldırdığını belirterek, anayasa ile teminat altına alınan temel hükümleri saymaktadır, bu hükümler arasında eşitlik, seyahat, ibadet özgürlüğü hareket serbestliğinden sonra toplanma ve dilekçe özgürlüğü ile ifade özgürlüğü gelmektedir⁴⁷³. İngiltere' de bir Haklar Yasası bulunmamakla birlikte Magna Carta'dan bu yana devam eden bir içtihatlar hukuku mevcuttur. Bu hukukta ise ifade özgürlüğü yer bulmakta, evrensel insani haklar iç hukukun bir unsuru olarak kabul edilmektedir. Sanayi Devrimi çağındaki tüm burjuva toplumlar, anayasalarında ifade özgürlüğünü yerleştirmiş ve devlet bu temel hakkın korunmasında negatif yükümlülükler kazanmıştır. İfade özgürlüğü sayesinde, kamusal alanın ideal dönemi olarak adlandırılan 1853 krizine kadar geçen sürede, ifade özgürlüğünün kurumsallaşması, kamusal düşüncenin ortaya çıkışında önemli rol oynamıştır.

Fordist muhalefete geçiş döneminde, yasal güvenceye alınan muhalefet etme araçlarından bir diğeri basın özgürlüğüdür. İfade özgürlüğünün özgün bir biçimi olan basın özgürlüğü, haber, bilgi ve fikirlere ulaşma, bunları yorumlama ve eleştirme, aynı zamanda bu bilgi ve düşünceleri basabilme ve dağıtma hakkını kapsamaktadır⁴⁷⁴.

⁴⁷¹ Akgün., s. 4

⁴⁷² Bogen, s. 434.

⁴⁷³ Ertuğrul Cenk Gürçan, 1791 ve 1793 Fransız Anayasalarına İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt: 13, Sayı: 3, 2011, s, 191

⁴⁷⁴ Salıhoğlu, s. 25.

Basın özgürlüğü ile muhalefet arasındaki ilişkiyi kurmada köprü görevini kurmak, kamusal alana düşmektedir. Kamusal alanın üç temel değişim etrafında aşamalı olarak örgütlendiğine ilişkin kabul gören varsayımda, basının varlığı en son aşamayı ifade etmektedir⁴⁷⁵. Belirli aralıklarla tekrarlanan bilgi akışını sağlayan basının yerleşmiş olması, kamusal alanın oluşmasında oldukça önemlidir. Yeni biçimlenmekte olan devlet, resmi ilanları ve yönetmelikleri basıp dağıtmak amacıyla basını kendi amaçlarına uygun bir şekilde aktif olarak kullanmaktadır⁴⁷⁶. Bu sayede siyasal iktidara yönelik bilgiler kamuya açık hale gelmiştir. Nihayetinde daha önce de tekrarlandığı üzere bu oldukça sınırlı bir topluluk anlamına gelmektedir. Özellikle eğitilmiş kesimlerin dahil olduğu topluluklardan oluşmaktadır. Zamanla kamusal topluluk, edebi kamuları oluşturur. Edebi kamusal alan, mutlakiyetçi devlet ve kilisenin baskın hakimiyetinin dışında ve ona muhalif bir alan olarak gelişir ve nihayetinde burjuvanın yurttaş olarak katıldığı aydınlanma fikrinin üretildiği kültürel kamusal alanı oluşturur.

Edebi kamusal alandan siyasal kamusal alana giden süreçte; ön sansürün kaldırılması ve düşünce özgürlüğü gibi adımlar, mutlak monarşilerin hâkim olduğu siyasal iktidar karşısında burjuvaziye belirli avantajlar sağlamıştır. Habermas'a göre ön sansür kurumunun mülgası, eleştirel bilginin elde edilmesinde ve gelişmesinde etkili olurken burjuvaziye söylemsel anlamda güç kazandırmıştır, basın dördüncü kuvvet olarak eleştirel aklın topluma yayılmasında aktif rol oynamıştır⁴⁷⁷. Kamuoyunun oluşumunda basının varlığı etkinlik sağlamış ve nihayetinde burjuva demokratik devrimleri sonrası kurulan modern devletlerin hepsinin anayasalarında basın özgürlüğünün yer almasının kuramsal temeli açıklanmış olmuştur.

Çalışma kapsamında burjuva kamusal alanı karşısında karşıt kamusal alanların varlığına daha önce değinilmiştir. Elley'e göre, İngiliz radikalleri gibi farklı gruplar medya aracılığıyla alternatif ve farklı basının öncülüğünü yapmışlardır. Bildiriler, broşürler, siyasal dergiler ya da eğitim seminerleri işçi sınıfının örgütlenmesinde önemli rol oynamıştır. Basın özgürlüğü ilk olarak 1776 tarihli Virginia Haklar Bildirgesinde düzenlenmiş ardından 1791 tarihli Fransız Anayasası'nda ifade

⁴⁷⁵ İlk aşama mutlakiyetçi devletin doğuşuyla birlikte, kamusal alanın devletin alanı ile eş anlamlı tanımlanması sürecidir, ikinci aşama devlet ve sivil toplum arasındaki biçimsel ayrılığının gerçekleşmesi sürecidir. Üçüncü aşama ise özgür bir basının varlığıdır. Basının varlığı tarihsel süreçte konumlandığı yer, 17. yüzyıl sonlarıdır.

⁴⁷⁶ Zabcı, Kamusal Alan Sorunsalı, s. 44.

⁴⁷⁷ Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, s. 137-140.

özgürlüğü kapsamında ele alınmış ve “ifade özgürlüğünü yayma özgürlüğü” şeklinde tanımlanmıştır. Bu süreci takiben bu hak, modern devletlerin tüm anayasalarında yerini almış, temel hak ve özgürlüklerden biri olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda devlet yasaları aracılığıyla beklenen somut koşullarını kurmakla görevli hale gelmiştir. Devletin birikim rejimi doğrultusunda değişimi ile bu hakların varlığında ve içeriğinde değişiklik ya da dönüşümler meydana gelmiştir. Muhalefet etme araçlarının dönüşümü devletin dönüşümü perspektifinden ele alınmaktadır. Fordist muhalefete giden süreçte devlet, söz konusu hakların yasal dayanaklarını oluşturmak görevini üstlenmiştir.

Fordist muhalefete geçiş döneminin toplumsal formasyonda varlığı yasal güvenceye alınan bir başka özgürlük, toplanma ve örgütlenme özgürlüğüdür. Hem toplanma özgürlüğü hem de örgütlenme özgürlüğü muhalefet etme araçları açısından karşımıza çıkan etkin araçlardır. Bu araçlar kapitalist devletin ortaya çıkışının ilk anından beri varlık kazanmış, başat aktör olarak işçi sınıfının mücadeleleri sonucu kendisine yasal zeminde yer edinmiştir. Bu noktada bu iki hak ve özgürlüğü birlikte tanımlamak ve süreci ikisi açısından eş zamanlı yürütmek amaçlanmaktadır. Toplanma ve örgütlenme özgürlüğüne ilişkin tartışma, özellikle işçi sınıfı hareketleri üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Ama başlangıç olarak, kavramın içeriğini tartışmak yerinde olacaktır. Arendt için siyaset yalnızca tek başına belirli bir fikrin kişiden bağımsız aktarılması süreci değildir aynı zamanda bedensel olarak bir mekânda bulunarak, fikirlerin başkalarına aktarılması ve nihayetinde kamu önünde ifadeden başlayarak yapılan bir araya gelme faaliyetidir. Bu faaliyet, sessiz bir şekilde bir araya gelme, ortaklaşa hareket, hareketsiz durmak ve işgal etmek şekilde gerçekleştirilebileceği gibi bunların yalnızca biri ya da hepsinin aynı anda gerçekleştirilmesi şeklinde de yapılabilmektedir⁴⁷⁸. Marx “*her üretim biçiminin, kendine özgü hukuksal kurumlarını; kendi yönetim tipini yarattığını*”⁴⁷⁹ söylemektedir. Emek ve sermaye arasında serbest sözleşmeye dayalı olarak kurulan kapitalist üretim biçiminde, üretim araçlarından soyutlanmış emek ile hukuksal ve soya dayalı üstünlüklerini kaybetmiş burjuvazi arasındaki ilişki, uzlaşmaz çelişiklere dayanmaktadır ve sistemin devamlılığı bu çelişkilerin belirli sınırlar içerisinde

⁴⁷⁸ Butler, s. 141-142.

⁴⁷⁹ Karl Marx, Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı, çev. Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları, 1993, s. 225.

tutulmasını zorun kılmaktadır. Siyasal iktidarın hareketleri önceden öngörebilmesi (rasyonellik) hem burjuvazinin hem de onun dışında kalan tüm toplumsal kategorilerin bu hak ve özgürlüklerden yararlanması ile mümkün olacaktır. Bununla birlikte siyasal iktidarın denetlenmesi ve sınırlandırılmasına sonsuz bir hak ve özgürlük temelinde bakılmamaktadır. Mülkiyet ilişkileri bu anlamda önemli bir sınır oluşturmaktadır. Marx¹⁸ Brumaire’de, sınıf hareketlerinden toplumsal hareketlere ya da her türlü muhalefet biçimine devletin yaklaşımını, 1848 Fransız Anayasası üzerinden açıklamaktadır. Anayasa, söz konusu dönemin üretim ve bölüşüm rejiminin temel ilkelerini, devletin ve devletin yasalarının işleyiş kurallarını belirlemektedir. Bu anayasa Fransız halkına muhalefet etme aracı sağlayacak bazı araçlar sağlarken aynı zamanda bu hakları belirli gerekçelerle sınırlamaktadır. Marx’dan aktarmak gerekirse;

Anayasanın her paragrafı kendi karşı savını da içermektedir. Bir yandan temel özgürlükler tanımlanmakta, Fransız halkının mutlak hakkı ilan edilmekte, öte yandan bunların ancak başkasının eşit hakları, kamu güvenliği ve bu hakları düzenleyen yasalarla çatışmadıkları sürece sınırsız oldukları belirtilmiştir. Böylece anayasanın buyruklarına uygun olarak bu mutlak özgürlükleri, kamu güvenliği “yani burjuvazinin güvenliği” yararına, burjuvazi dışındaki sınıflara yasaklamak ve polis tuzaklarından başka bir şey olmayan koşullara bağlamak mümkündür. Sonuç olarak özgürlük sözüne saygı gösterildiği ama onun gerçekleşmesi yasaklandığı sürece, özgürlüğün gerçek varoluşu tamamen yok edilmiş olsa bile anayasal varoluşu dokunulmamış olarak kalmıştır⁴⁸⁰.

Muhalefet hakkı ve muhalefet etme araçları üzerine tartışma yürütürken, anayasalarda bu ve buna benzer düzenlemelerin oldukça sık bir şekilde yer aldığını göz ardı etmemek gerekir. Devletin bekası, kamu güvenliği vb. gerekçeler ile anayasal hükümler daraltılabilmektedir. Bu anlamda o hakkın tek başına anayasada yer alması işlevsel olduğu anlamına gelmemektedir. Kapitalist devlet, tarihsel olarak kendinden önceki devlet tiplerinden muhalefete yasal bir zemin bırakması yönüyle ayrılmaktadır. Ancak birikim rejimi doğrultusundan dönüştüğü biçimi, muhalefetin sınırlılıklarını belirlemektedir. Devletin eğer zor yönü ön plana çıkıyorsa bu hak ve özgürlükler pek çok gerekçe ile sınırlandırılmaktadır.

İnsanların bir araya gelmelerini, kolektif olarak hareket etmeleri siyasal iktidar tarafından korunması gereken temel bir özgürlük biçimidir. Bu noktada bu hakkın korunması gerekliliği fikri, kimden korunması gerekir sorusunu sormamıza neden

⁴⁸⁰ Karl Marx, **Louis Bonaparte’ın 18. Brumaire’i**, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1990, s. 31.

olmaktadır. Yönetilenlerin siyasal iktidarı sınırlandırmak ya da denetlemek ya da kendi sınıfsal çıkarlarını korumak amacıyla bir araya gelmeleri durumunda, gözaltına alınmak, tutuklanmak ya da yaralanma ihtimaline karşı siyasal iktidardan korunmalarını gerektirmektedir ve bu durumda oldukça önemli bir paradoks yaratmaktadır⁴⁸¹. Anayasal hukuk devleti, yurttaşların çekirdek haklarının yanı sıra kamusal haklarının da koruma altına alınmasını, siyasal iktidarın görevi olarak kabul eder. Düşünce özgürlüğü ifade özgürlüğüne kavuşmadığında bir şey ifade etmeyeceği gibi, ifade ve tartışma özgürlüğü de toplanma ve örgütlenme özgürlüğünün mümkün olmadığı koşullarda bir işi yaramayacaktır. Bu bağlamda Fordist muhalefete geçiş döneminde işlevsel olmayan bir biçimde hak ve özgürlüklerin anayasalarda yer alması süreci yaşandığı ifade edilmektedir.

2.2.1.2. Geçiş Döneminde Toplumsal Muhalefet

Tarihsel kökenleri itibariyle Rönesans ve Reform hareketleriyle başlayan ve Fransız Devrimi ile ulus devletlerin ortaya çıkışıyla devam eden süreç, tarihin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu dönem bir bütün olarak modern toplumun kendi içinden ürettiği koşullara memnuniyetsizlikleri beraberinde getirmiştir. Wallerstein, toplumsal muhalefetin ortaya çıkması noktasında 19. yüzyılın kilit bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir. Fransız Devrimi Aydınlanmanın egemen halk düşüncesi fikrini tüm dünya sisteminin *ortak aklına* sokmayı başarmıştır⁴⁸². Bu bağlamda özellikle sembolik bir tarih olarak 1848 sonrasında sürekli bir örgütlenme olarak toplumsal muhalefetin ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu dönem, burjuvazinin proletarya üzerindeki baskısına tepki niteliğinde; modern dünyanın temel politik yapısı olarak kabul edilen devlete karşı; resmi örgütler kurulması aracılığıyla ve muhalefetin özü itibariyle sistem karşıtı olduğu hareketlerin başladığı dönemdir⁴⁸³. 19. yüzyılın ilk yarısından başlayarak 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar incelediğimiz bu dönem, işçi hareketleriyle özdeş bir şekilde geliştiğinden, grev, sendika ve toplumsal hareketler aynı kapsamda değerlendirilmektedir. Bu dönemde, Arrighi sanayi toplumunun temel toplumsal hareketlerinin, iş hareketleri olduğunu

⁴⁸¹ Butler, 144.

⁴⁸² Wallerstein, Dünya Sistemleri Analizi, s. 96-97.

⁴⁸³ Arrighi, Hopkins, Wallerstein, s. 36-37.

ifade etmekle birlikte⁴⁸⁴ toplumsal muhalefet bağlamında öne çıkan hareketlerin; işçi hareketleri, kadın hakları için mücadele eden hareketler, demokrasinin güçlendirilmesine yönelik hareketler, Yahudi düşmanlığı karşıtı hareketler, dini temelli muhalif hareketler, ulusal hareketler, barış hareketleri ve panist hareketler şeklinde çeşitlendirmektedir⁴⁸⁵.

Politik ekonomik sistemin siyasi ve ekonomik vaatleri ile gerçek hayatta karşılaşılanlar arasındaki uyumsuzluk yani genel olarak eşitsizlikler, toplumsal muhalefetin ortaya çıkması yönünde tetikleyici olmuştur⁴⁸⁶. Tilly toplumsal muhalefetin ortaya çıkışını, sınıf yapılanmasının devlet örgütlenmesindeki yerinden hareketle tanımlamıştır⁴⁸⁷. Devlettten bireysel ya da toplu halde bir şeyler talep etmek; devlet karşısında bireysel ve kolektif hakların varlığı ve yurttaşlık hukuku sayesinde elde edilen haklar, kolektif mücadelenin bir sonucudur⁴⁸⁸. Emegın örgütlenmesi bağlamında, işçilerin sendikaların etrafında örgütlenmesinin ve ekonomik haklarının bir bölümünü grevler aracılığıyla elde etmeye başladıkları ifade edilmektedir⁴⁸⁹. Toplumsal muhalefet, kendinden önceki eylem repertuarlarını bir bütün olarak kullandığı için, belirli bir birikimin sonucudur. İşçi sınıfı bu süreçte, tıpkı burjuvazinin, feodal üretim ilişkilerine karşı mücadelesinde eski geleneği bir müddet bile olsa devam ettirmesi gibi uzlaşmaz çelişkilerle kurduğu iş birliğinde, burjuvazinin hak ehliyeti kavramını almış ve bu araçlar aracılığıyla burjuvaziye karşı mücadele araçları geliştirmiştir⁴⁹⁰.

Tarih boyunca toplumsal hareketler, üst yapı kurumlarını dönüştüren o güne kadar desteklenmemiş fikir ve ideallerin üreticisi olmuşlardır. Toplumsal yaşamın aksaklıklarından hareketle hayatı örgütleyerek bazı temel değerlerin ortaya çıkmasını ve temsil edilmesine imkân sağlamışlardır⁴⁹¹. Kapitalizmin tarihinin ortaya çıkışıyla beraber işçi sınıfının mücadele tarihi de başlamış, bir hak ve özgürlük olarak tanımlanması nihayetinde işçi sınıfının iradesinin bir sonucu olarak oluşmuştur. İşçi

⁴⁸⁴ Touraine s. 136.

⁴⁸⁵ Fülbert, 193 ve Arrighi, Hopkins, Wallerstein, s. 36.

⁴⁸⁶ Kurtbaş, s. 200-201.

⁴⁸⁷ Charles Tilly, *Contentious Performances*, s. 200-213

⁴⁸⁸ Charles Tilly, *Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, s. 178-179.

⁴⁸⁹ Fülberth, s. 181.

⁴⁹⁰ Onur Karahanoğlu, "Marksizm ve Hukuk", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 57 Sayı: 2, s. 75.

⁴⁹¹ Castells. *İşyan ve Umut Ağları*, s. 23.

sınıfı hareketinin kapitalizmin kurallarına ve yasalarına ayrılmaz bağlarla bağlı olduğu ifade edilmektedir⁴⁹². Thompson “İngiltere’de İşçi Sınıfının Oluşumu” adlı eserinin giriş bölümünde, sınıf deneyiminin üretim ilişkileri tarafından belirlendiğini belirttikten sonra, sınıf bilincinin bu deneyimlerden yola çıkarak oluşturulan kültürel formlarda vücut bulduğunu söylemektedir. Gelenekler, değerler sistemi, fikirler ve nihayetinde kültürel kodlara bağlı olarak şekillen bir süreç söz konusudur. Bu yüzden dünyanın hemen her yerinde kapitalizmle beraber sınıf bilinci doğmuş ve mücadeleye başlamışlardır. Bu mücadeleler her yerde birbirinden oldukça farklı şekilde gerçekleşmiştir⁴⁹³. Silizyalı dokumacıların isyanı, Çartist hareket, 1848 devrimleri ve neticeleri, İngiltere’ işçi fabrikaları deneyimi, ilk sendikaların ortaya çıkışı, 1871 Paris Komünü ve nihayetinde işçi partilerinin ortaya çıkması işçi sınıfı hareketinin kapitalist devlet ile mücadelesini önemli noktalar olarak ifade edilmektedir⁴⁹⁴.

Devlet, bir yandan feodalizmin yıkıntılarından kurtulma görevini üstlenirken aynı zamanda yeni doğan işçi sınıfının huzursuzluklarıyla uğraşmak durumunda kalmıştır⁴⁹⁵. Kapitalizmin ilk örgütlenmeye başladığı dönemden itibaren⁴⁹⁶ toplumsal muhalefet, kapitalist üretim ilişkilerinin yarattığı olumsuz yaşam şartları üzerinden harekete geçmiştir ve belirli bir mirasın ürünü olarak şekillenmiştir. 19. yüzyıl son çeyreğinden bakıldığında toplumsal hareketlerin ortaya çıkış nedeni, *kapitalist merkezileşme sürecinin yoğunlaşması ve ekonomik faaliyetlerin akılcılaştırılmasında*⁴⁹⁷ yatmaktadır. Hızlı bir şekilde proleterleşmeye başlayan sınıflar; çocukların uzun saatler çalışması, düşük ücretler ve keyfi uygulamaları protesto etmek amacıyla bu araçları kullanmaya başlamıştır. Bu hakların anayasal güvenceye dayandırılması için pek çok yasa çıkartılmıştır. Aynı zamanda bu haklar çeşitli gerekçelerle sınırlandırılmıştır.

Bu dönemi tarihsel bağlamında değerlendirebilmek amacıyla, muhalefet açısından önemli birkaç örneği incelemek amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, Ludizmin

⁴⁹² Bottomore, s. 314.

⁴⁹³ Edward P., Thompson, **Making Of The English Working Class**, Vintage Books:A Division Of Random House New York, 1963, s. 9-10-11.

⁴⁹⁴ Bottomore, s. 315.

⁴⁹⁵ Harman, s. 319.

⁴⁹⁶ Kapitalizm, feodal üretim ilişkileri içerisinden 1500’lü yıllardan itibaren doğmaya başlamıştır. Büyük atöyle ve işletmelerde; üretilen malların pazar için üretilmeye başlaması ve sermaye birikiminin oluşması aşaması olarak ticaret kapitalizmi şeklinde varlık kazanmıştır. Bu aşamadan itibaren çeşitli muhalif hareketler görülmektedir. Fülbert, s. 147.

⁴⁹⁷ Arrighi, Hopkins ve Wallerstein, s. 78.

oldukça önemli bir yer tuttuğu ifade edilmektedir⁴⁹⁸. Kavram olarak Ludizm; birbiri ardına gelen ve birbirinden bağımsız olarak gerçekleşen pek çok farklı makine kırma türünü içermektedir. Makine kırmak, patronları uzlaşmaya zorlama amacını taşıyan bir eylem repertuarıdır. Bu repertuar yalnızca makinelere zarar vermek değil aynı zamanda patronların duyarlılıklarıyla eş değer olarak, hammaddelere, üretilmiş mallara ve özel mülkiyete de yönelmektedir. Ağaçları kesen, toparlar kumaşı imha ederek bunları değirmende sallandıran işçiler nihayetinde bu kumaşları yakarak *ayaklanma yoluyla toplu pazarlığı sağlamaya*⁴⁹⁹ çalışmışlardır. Ludizmin ilk eylemi olarak 1778 isyanları gösterilmektedir. Ücret indirimine karşı direniş hareketinin öncüsü olarak, çalışma ilişkilerinde kullanılan önemli bir yaptırım aracı haline gelmiştir. Hobsbawn'a göre,

*1675 yılında, "yirmi çalışanın yapacağı işi bir işçiye yaptırabilen makinelere, 1719 yılında desenli pamuklu dokuma giyenlere, 1736'da daha düşük ücretle çalışan göçmenlere karşı ayaklanma gerçekleşti. 1760'larda ücret kesintilerine karşı dokuma tezgâhlarını kırdılar. Bu eylemlerin tek bir ortak özelliği vardı; ücretler kadar, geleneksel yaşam standartlarını muhafaza etmek ve işsizlikten korunmak amacına yönelik davranışları içermektedir"*⁵⁰⁰.

Eric Hobsbawn'a göre, bu benzeri eylemlerin hiçbirinde doğrudan makinelere karşı bir düşmanlık söz konusu değildir. Makineleri kırma yalnızca bir sendikalaşma biçimidir. Modern anlamda sendikalardan farklı olarak, patronlar üzerinde sürekli baskı kurmaktan ziyade, gerektiğinde baskı kurmak şeklinde gerçekleşen bir muhalefet etme biçimi olarak görülmelidir. Ücret ya da çalışma şartlarında karşılaşılan ani değişiklikler ya da sözleşme dönemlerinde toplu sözleşmede avantaj sağlamak adına bu eylemler gerçekleştirilmektedir. Hobsbawn'ın kavramsallaştırmasında, Ludizm diğer modern muhalefet etme biçimleriyle aynı öneme sahiptir. Bu yönde kavramsallaştırma yapmasının altında, temelde kapitalist üretime has toplumsal ilişkilere yönelik bir karşı çıkışın olmasıdır. Otonom küçük üreticiden, ev içi üretimde çalışanlara ardından ücretli işçilere kadar her türlü çalışanın kullandığı bir araç haline gelmiştir. Bu sayede hem patronlar üzerinde baskı kurulmuş hem de işçiler arasında

⁴⁹⁸ Tarihsel olarak inceleme nesnesi yaptığımız Sanayi Devriminin yaklaşık yüz yıl öncesi bir döneme tekabül etmektedir ancak işçi örgütlenmeleri içerisindeki öneminden kaynaklı tarihsel bir süreklilik açısından incelenmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu amaçla bir toplumsal muhalefet biçimi olarak Ludizm ve Çartist harekete değinmek amaçlanmaktadır.

⁴⁹⁹ Hobsbawn, Sıra Dışı İnsanlar, s.17- 18.

⁵⁰⁰ Hobsbawn, Sıra Dışı İnsanlar, s. 22. Örneğin 1811 yılında, Lancashire'de; işçiler, taşerona ve işverenlere baskı uygulamak amacıyla makine kırma eylemini sıradan bir yöntem olarak kullanmışlardır.

gerekli dayanışma ortamı kurulmuştur⁵⁰¹. Hobsbawn bu dönemin makine kırma eylemlerini, tüm sendikaların faaliyetlerinden daha etkin olduğunu iddia etmektedir. Ludizm giderek kitlesellik kazanmıştır.

Liberal devlete giden süreçte, İngiltere'deki Çartist hareket toplumsal muhalefet için bir diğer önemli örnek olarak görülmektedir. Yalnızca bir ayaklanma ya da isyan hareketi olmanın ötesinde örgütlü ve disipline bir tavırla muhalefet etme işlevini yerine getirildiği ifade edilmektedir. İşçilerin bazı taleplerini⁵⁰² siyasal iktidara aktarmalarını amaçlayan reform hareketleri olarak 1838-1848 yılları arasında etkili olmuştur. Çartist hareketin temel talepleri, *yurttaş olmak devletin temel karar alma süreçlerine, tüm diğer yurttaşlarla eşit düzeyde katılma hakkına sahip olmak*⁵⁰³ amacına yöneliktir. Muhalefet hakkının tüm yurttaşlara genelleştirilmesini amaçlamaktadır. Çartist hareket içerisinde en etkin mücadele veren mesleklerden biri olan ayakkabıcılar, erken bir tarihte ulusal çapta örgütlenmiştir. Üretim örgütlenmesi olarak makineleşme ve fabrika üretiminin ortaya çıkmasına kadar kentleşmenin ve büyümenin etkisiyle büyümüşlerdir. 1844-1851 yılları arasında madencilerden sayısal olarak daha fazla olan ayakkabıcı sayısı 243.000'e yükselmiştir⁵⁰⁴. Bu örgütlenme kabiliyetinin altında, hem çok eski bir zanaat olması hem de o dönemden bu yana zanaat grupları oluşturmuş olmaları yatmaktadır. 19. yüzyıl toplumsal formasyonunda, muhalif öğelerden biri olarak toplumsal protesto hareketlerinde militan olagelmışlerdir. 1804 yılında Londra'da ulusal düzeyde örgütlenmeye başlamışlar, Lancashire'de 1842 tarihteki ilk genel grev, işçilerin fırınları sökerek bir fabrikadan başka bir fabrikaya eylemler yaparak ilerlemesi şeklinde gerçekleşmiştir⁵⁰⁵. Çartist hareketin ikinci büyük dalgası olarak tanımlanabilecek bu grev için, 3.315.000 kişinin imzaladığı yeni bir dilekçe hazırlanmış, bu dilekçenin reddedilmesi ve ücret kesintileri karşı süren grevlerle birleşmesi neticesinde siyasi bir genel greve dönüşmüştür. Ancak bu grevlerin pek çoğu başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sonuca ulaşamayan bu grevleri,

⁵⁰¹ Hobsbawn, Sıra Dışı İnsanlar, s. 19.

⁵⁰² İşçilerin taleplerini altı maddede toplanmıştır. Yıllık parlamento, tüm erkekler için genel oy hakkı, eşit seçim bölgeleri, milletvekili seçilmek için mülkiyet koşuluna son verilmesi, seçimlerin oy pusulası aracılığıyla yapılması ve milletvekillerine maaş ödenmesidir. Harman, 318-320.

⁵⁰³ Wallerstein, s. 96.

⁵⁰⁴ Bu dönemde; şehirde, işçi hareketinin fikir, örgüt ve liderlik konusunda yararlandığı çekirdek, ayakkabıcı, dokumacı, eyerci, saraç, kitapçı, matbaacı, inşaat işçisi, küçük esnaf ve de benzerlerinden oluşan bir çekirdek olarak ifade edilmektedir. Thompson, 24-248

⁵⁰⁵ Harman, s. 319.

yeni doğan işçi sınıfının⁵⁰⁶ ilk adımları olarak görmek yerinde olacaktır. Fransa’da Temmuz monarşisinde greve en yakın meslek grubu haline gelmişler ve 1871 Paris Komününde aktif mücadele vermişlerdir⁵⁰⁷.

Belirli bir iş bırakma eyleminin gerçekleştirilmesi olarak grevin ve işçilerinin mesleki birliklerini oluşturmaları anlamından sendikaların tarihi insanlık tarihiyle eş anlıdır. Pre-kapitalist toplumlarda örneğin Çin Seddi ya da Mısır piramitleri vb. devasa yapıların inşa edilmesi sürecinde ya da Ortaçağ’ın toplumsal formasyonunda kalfa birlikleri gibi mesleki örgütlenmeler şeklinde görülmüştür. Ancak pre-kapitalist toplumlarda yaşanan bu eylemlerin karşılığı kapitalist toplumlardakinden oldukça farklıdır. Örneğin 1385 Almanya’da yılında, bir eylem biçimi olan grevi uygulayan kalfaların şehir yöneticileri tarafından kulakları kesilmiştir. Bir diğer örnek Hollanda’da da 1692 tarihinde yasa dışı faaliyet olarak tanımlanan işçi sendikalarında yer alanlar idam edilmiştir⁵⁰⁸. Bu ve benzeri çoğaltılabilecek örneklerde ortak nokta, pre-kapitalist toplumlarda muhalefet ile kapitalist toplumdaki muhalefetin farkını göstermektedir. Pre-kapitalist toplumların hepsinde siyasal iktidara ya da ekonomik bağımlılık taşıyan kişi ya da kurumların menfaatlerine aykırı herhangi bir faaliyette bulunmak, kişilik haklarının zarara uğratılmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla bireyin hiçbir yasal güvencesi bulunmamakta yaşam hakkının ya da vücut bütünlüğünün bozulması gibi keyfi uygulamalara maruz kalınmasıyla sonuçlanabilmektedir. Kapitalist üretim biçimiyle birlikte, modern işçi sınıfının ortaya çıkışı bugün anladığımız anlamda grev ve sendikalar ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır. Ancak kapitalist üretim ilişkilerinin yerleşmesiyle aynı andan bu hak ve özgürlüklerin yasal güvenceye kavuştuğunu söylemek doğru değildir. Özellikle yaygın birikim rejimine tekabül eden liberal devlet döneminde, işçi sınıfı bu hak ve özgürlüğü kazanmak için büyük mücadeleler vermiş ve bu mücadeleler bazı dönemlerde yasal güvenceye kavuşturulurken kimi zaman çeşitli yollarla sınırlandırılmış ya da ellerinde alınmıştır. Liberal devlet, şiddet işlevi ile ön plana çıkarken özellikle işçilerin belirli alanlarda bir araya gelmesinin yarattığı kolektif ruhla baş edebilmek amacıyla zor kullanma gücünün sınırlarını zorlamıştır. Soyut özgürlüklerin korunması amacıyla

⁵⁰⁶ Marx’ın deyiimiyle kapitalizm kendi mezar kazıcılarını yaratmıştır.

⁵⁰⁷ Hobsbawn, Sıra Dışı İnsanlar s, 95.

⁵⁰⁸ Murat Demircioğlu, Dünyada İşçi Sendikaları. BASISEN Yayın, İstanbul, 1987’den aktaran İbrahim Erol Kozak, İşçi Sendikalarının Tarihi Gelişimi (İngiltere Örneği), **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, Cilt:0, Sayı:37-38, ss: 63 – 81. s. 64-65.

olan liberal devlet sermayedarın tarafında yer alarak, İngiltere’de Çartist hareket Fransa’da Paris Komünü ile devam eden emekçi hareketlerin karşısında tavrı almıştır⁵⁰⁹.

Çalışma ilişkilerinin düzenlemesine yönelik çabaların başlangıcı olarak; Marx’ın Kapital’in birinci cildinde belirttiği üzere, İngiltere’de işçi sınıfının 1833-1864 yıllarını kapsayan dönemde çalışma saatlerinin yasalarla sınırlandırılması mücadelesi verilmektedir. Marx’ın rekabetçi kapitalizm olarak tanımladığı dönemin artı değer çekme biçimi, bu dönemin muhalefeti için temel bir mücadele haline gelmektedir;

Sermaye, iş gününü, normal üst sınırına kadar götürmek ve sonra bunu da aşarak, 12 saatlik doğal günün sınırına ulaşmak için yüzyıllarca uğraştıktan sonra, 18. yüzyılın son üçte birinde büyük sanayinin doğumundan itibaren, artık, çığı andıran şiddetli ve ölçsüz bir saldırganlık başladı. Töreden ve doğadan, yaştan ve cinsiyetten, gündüzden ve geceden kaynaklanan her türlü engel yok edildi. Gürültü ve patırtıdan şaşkına dönen işçi sınıfı bir ölçüde kendine tekrar gelir gelmez direnmeye başladı ve bu ilk kez sanayinin doğum yeri olan İngiltere’de başladı....bütün çabalara rağmen kopartılan ödünlerin çoğu kağıt üzerinde kaldı. Parlamento 5 çalışma yasası⁵¹⁰ çıkardı...Yasalar ölü doğmuş metinler olarak kaldı⁵¹¹..

Kapitalizmin emeği ve işi örgütlenme biçiminin getirisi olan düzenlemelere ilişkin mücadele, bu dönemden sonraki toplumsal muhalefetin ana biçimi haline gelmiştir. On saat yasa tasarısının kabul edilmesi için verilen mücadele bu bağlamda kıymetli bir örnek olarak verilmektedir. Kolektif bir hareket sonucunda hem çalışma ilişkilerinin düzenlenmesinde hem de karşıt kamusalığın yaratılmasında önemli bir kazanım olarak yerini almıştır. Marx, “On Saat” yasa tasarısını (1848), bir ilkenin tam anlamıyla -sermayenin ekonomi politiği karşısında emeğin ekonomi politiği ilkesinin- zaferi olarak tanımlamıştır⁵¹². İşgünün sınırlandırılması ile işçilerin kendilerine ait tecrübe ve deneyimlerini birbirlerine aktarmalarına imkân sağlayan “boş zaman”

⁵⁰⁹ Aslan, s. 66.

⁵¹⁰ 1833 tarihli yasa 15 saatlik yasal iş günü, 1844 tarihli ek yasa, 1847 tarihli yeni fabrika yasası- genç kişilerin (13 ile 18 yaşları arası kimseler) ve bütün kadın işçilerin iş gününü 11 saate ve 1 Mayıs 1848 sonrası ise 10 saate indiriyordu. Bu yasa ancak 1848 yılında yürürlüğe girdi. 1850 yasası ve 1863 yasası bu bağlamda önemli yasalar olarak sıralanmaktadır. 1850 tarihli yasa çocukları, gençleri ve kadınları sabahları fabrikaya gelmeden önce ve fabrikadan çıktıktan sonra çalıştırma yasağı olarak, 1853 yılında tamamlanan bir yasa oldu. Bütün işçilerin iş gününü düzenleyen bir yasa haline geldi. 1863 tarihi yasa ise, 1850 tarihli yasanın kapsamına boyama ağartma iş yerlerinin ve dantel ve çorap fabrikalarının eklenmesi şeklinde genişletilmesidir. Karl Marx, Kapital I. Cilt, s. 271- 289.

⁵¹¹ Marx, Kapital I. Cilt, s. 271.

⁵¹² Kluge ve Negt, s. 109.

yaratılmıştır. İşçiler hem kendi içerisinde hem de siyasal iktidara yönelik talep iletmeye biçimlerini deneyimlemişler ve kendi kamusalılıklarını yaratmışlardır. Bu süreci 1851 yılında gerçekleşen genel bir grev takip etmiş; 1860'ta sendikaların yasal durumları tekrar tartışılmaya başlanmasına imkân sağlanmıştır. 1867, 1871 ve 1876 yılları arasında çıkartılan çeşitli yasalarla sendikaların mülk sahibi olabilecekleri, mülk alıp satabilecekleri hükme bağlanmıştır. Aynı yasa kapsamında grev hakkı teminat altına alınmış ve greve katılanların barışçı yollarla örgütlenmelerinin önü açılmıştır. Böylece sendikaların, modern devletlerin bireye sağladığı özgürlüklerin tümünden faydalanabilecekleri teminat altına alınmıştır⁵¹³. Çalışma saatlerine ilişkin mücadeleler tarihinde İngiltere'yi, Fransa takip etmiş, Fransa'nın ardından mücadele Amerika Birleşik Devletleri'nde devam etmiştir. Takip eden süreçte Cenevre'de toplanan Uluslararası İşçi Kongresi "8 saatlik iş gününü", iş gününün yasal sınırı olarak ortaya koymuştur⁵¹⁴. 1860'larda "Birleşik Makine İşçileri Sendikası" modeli sendikalar etkinlik alanını genişletmeye başlamıştır. İşçiler ülke çapında meslek gruplarına (duvarcılar, taş işçileri ve vb.) dayalı olarak örgütlenme girişimine başlamıştır. Öte yandan yaklaşık 120 bin işçiyi temsil etme amacıyla İşçi Sendikaları Kongresi 'de 1868 yılında doğmuştur⁵¹⁵. Marx'ın belirttiği üzere çalışma saatinin sınırlandırılmasına ilişkin bu mücadele, işçi sınıfına önemli bir yöntem öğretmiştir. İşçi ve işveren arasındaki serbest sözleşmeye dayalı bu üretim biçiminde, kendi haklarını elde etmelerinin ve olumsuz yaşam ve çalışma şartlarından kurtulmalarının tek yolunun bir devlet yasası ile toplumsal bir güç elde etme olduğu yönünde bir mücadele pratiği başlamıştır. *Mütevazi bir Magna Carta* olarak tanımlanan bu yasalar sayesinde daha önce belirttiğimiz gibi işçi çalışma zamanının nerede başlayıp nerede bittiğini belirlemiş ve sermayedara karşı zafer kazanmıştır. İşçi sınıfının bu mücadelesi sürecinde devlet, sermayeden yana tavır koyarak pek çok yerde parlamentoda alınan kararları uygulamamış ya da göz ardı etmiştir. Bu anlamda işçi sınıfı, burjuva anlamıyla insan hakları kavramının içi boşluğunun ötesinde pratikte karşılığı olan haklar için mücadelesini vermenin önemini görmüştür⁵¹⁶.

⁵¹³ Kozak, s. 74.

⁵¹⁴ Marx, Kapital I. Cilt, s. 292.

⁵¹⁵ Yücel, 1980:103-106'den aktaran Ahmet Özkiraz ve Nuray Talu, Sendikaların Doğuşu; Türkiye ve Batı Avrupa Ülkeleri Karşılaştırması, **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 2, 2008, s.111.

⁵¹⁶ Marx, Kapital, s. 293.

Fordist muhalefete geçiş döneminde, 1871 Paris Komününün oldukça önemli bir yeri olduğu ifade edilmektedir. İşçi sınıfının yaklaşık iki ay boyunca kentin yönetimini ele geçirdiği bu dönem, kapitalist devletin temel kurumlarına bir saldırı niteliğinde olan kapsamlı bir muhalefet biçimi haline gelmiştir. Hem modern devletin ekonomik alan ve siyasal alan ayırımına yönelik eleştiri olarak liberal devletin sınıfsal tahlilini⁵¹⁷ hem de proleter kamusal alanların kurulmasını sağlayarak karşıt kamusal lıkların doğuşuna imkân sağlamıştır.

Toplumsal hareketler için kilit önemdeki örgütlenme, toplanma ve ifade  zg rl ė ⁵¹⁸ tarihsel olarak kapitalizmin bu aşamasında mümkün olmuştur. Bu dönemin toplumsal hareketleri, siyasi katılımdan dışlanan sınıfların bunları elde etme mücadelesi ve yaşam şartlarının olumsuzluğundan kurtulma çabası şeklinde gerçekleşmiştir. Bu nokta, ifade özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, basın özgürlüğü, direnme hakkı, toplanma hakkı, örgütlenme özgürlüğü gibi hakların burjuva devletlerin anayasalarında yerini alması sürecini ifade etmektedir. Muhalefetin kamusal alanda varlık kazandığı ve kamusal alanın oluşumuna yönelik hakların güvence altına alındığı bir süreç olarak özetlenebilmektedir. Daha önce de belirttiği gibi kamusal alan yalnızca simgesel bir alan değildir. Bu alan politik konularda bir alışverişin ve somut karşılaşmaların olduğu bir alandır. Bu karşılaşmalar başlangıçta söylemsel düzeyde eleştirel aklın rasyonel kullanımı şekilde gerçekleşmiştir. Bu durumda ifade özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, basın özgürlüğü gibi hakların varlığını gerektirmiştir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kahvehanelerde üretilen söylemsel düzeyde etkileşimler değil somut davranışlar aracılığıyla taleplerini iletme süreci başlamıştır. Bu somut davranışlar; toplantılar, yürüyüşler ya da militan eylemler şekilde gerekleřmiřtir⁵¹⁹. Negt ve Kluge'un Vester'den aktardığı üzere, ilk zamanlar şiddete başvurarak denetlenen bu denetimler yerini manipülatif etkinliklere bırakmıştır. Örneğin İngiltere'de 1819 yılında, işçiler örgütlü bir şekilde barışçıl kitle gösterileri düzenlemiş, bu protestolara 60.000 ila 100.000 arasında işçi katılmıştır. Bu barışçıl gösteriler çekirdek haklar olarak tanımladığımız anayasal dayanaklara uygun olmakla birlikte gösterilerin dağıtılmasında siyasal iktidar tarafından yoğun bir kuvvet

⁵¹⁷ Bottomore, s. 315.

⁵¹⁸ Jasper, s. 33.

⁵¹⁹ Bernard Floris, Kamusal Alan Ve Ekonomik Alan, **Kamusal Alan** (der. Eric Dacheux), ev. Hüseyin Köse, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 67.

kullanılmış ve kanlı bir şekilde bastırılmıştır (11 ölü ve 400 üzerinden yaralıyla sonuçlanmıştır). İngiltere özelinde görüldüğü üzere işçi sınıfı, basın, konuşma, toplanma ve örgütlenme özgürlüğüne oldukça önem vermekte ve kendi kamusalıklarını yaratma mücadelesine sıkı sıkıya bağlı kalma mücadelesi vermektedir⁵²⁰. Bir bütün olarak bu yüzyıl işçi sınıfı hareketlerinin yükselişi olarak tanımlanmaktadır⁵²¹. Tilly'e göre 18. yüzyılın eylem repertuarı olarak kullanılan vergi ve temel gıda besinlerine yönelik ayaklanmalar yerini toplumsal hareketlere ve grevlere bırakmıştır⁵²².

Söz konusu haklar kapsamında genişletici yorumlama, kapitalist üretimin girdiği kriz sonucunda yeni bir örgütlenmenin doğması ile mümkün hale gelmiştir. Bu dönemin nitelikleri öncelikle birikim ve düzenleme rejiminin özellikleri üzerinden grev, sendika ve toplumsal hareketler ilişkisi bağlamında ve her adımda iş ve emek sürecinin örgütlenmesi aracılığıyla tartışılmaya çalışılmıştır.

2.2.2. Fordist Muhalefet

Fordist muhalefet kavramı, 1945-1980 arasında dönemin, muhalefet etme biçimlerinin kavramsallaştırılması için kullanılmaktadır. Tilly bu dönemin toplumsal muhalefetini, kolektif hareketin mantığı üzerinden tartışmaktadır. Toplumsal muhalefetin aktörleri; kapitalist ekonominin ve ulus devletin sağladığı araçlar sayesinde çeşitli eylem repertuarları geliştirerek maddi çıkarlarını koruma mücadelesi vermişlerdir⁵²³. Offe ise, toplumsal muhalefeti incelerken dönemsel bir ayırım yaparak değişimi aktörler, amaçlar, kurallar ve hareket biçimleri üzerinden bir ayırma tabi tutmuştur. Bu bağlamda kullanılan eylem repertuarlarının birikim süreci ile ilişkili bir şekilde ele alınması nedeniyle öncelikle, Fordizm bir birikim ve düzenleme biçimi olarak tartışılmaktadır. Kullanılan eylem repertuarlarının çeşitliliği nedeniyle grev, sendika ve toplumsal hareketler ayrı başlıklar altında üretimin ve emeğin örgütlenmesi bağlamında incelemeyi zorunlu kılmıştır.

⁵²⁰ Negt ve Kluge, s. 320-321.

⁵²¹ Touraine, s. 140.

⁵²² Tilly, Contentious Performances, 53,59 ve 63.

⁵²³ Tilly, Repertoires, s. 308.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayarak yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden dönem, yoğun (intensive) birikim rejimi dönemine tekabül etmektedir⁵²⁴. Bu dönemi kavramsallaştırmak için tek başına “Fordizm”⁵²⁵ kavramı kullanılarak, kapitalizmin tarihsel bir anda aldığı biçim olarak tanımlanmaktadır. Fordizm, işin örgütlenmesi ve teknolojik yeniliklerin bütün bir sistem halinde yerleşmiş bir uzantısı olarak görülmektedir⁵²⁶. Bu bağlamda Fordist birikimi gelişim çizgisi içerisinde ele almak hedeflenmektedir⁵²⁷.

Fordist üretim süreci, yarı otomatik montaj hattı üzerinde işleyen Taylorist üretim anlayışının ileri düzeyini ifade etmektedir. Bu bağlamda kısaca Taylorist üretim süreci tanımlamak ve açıklamak gerekmektedir (Ancak Fordist birikim rejimi olarak tanımlanan şeyin bir üretim sürecinden daha fazlası olduğunu söylemek yerinde olacaktır). Taylorizm, kapitalistlerin işçilere hükmetme ve emek sürecini kontrol etme mücadelesinde belirleyici bir andır⁵²⁸. Taylor “Bilimsel”⁵²⁹ Yönetimin Temel İlkeleri” isimli çalışmasında, verimli ve iş birliği içerisinde işin tanımlanması ve yerine getirilmesi sürecini tasarlayarak verimsizlik probleminin ve israfın önüne geçecek sistematik fikirler bütününe ortaya koymuştur⁵³⁰. Verimsizliğin nedeni, kaynakların israf edilmesidir ve bu problemin tek çözüm yolu iş sürecinin en küçük parçasına kadar

⁵²⁴ Aglietta, Nadel, s. 31 ve Boyer, s. 16. Boyer; yoğun birikimi kitlesel tüketime dayanıp dayanmamasına göre iki ayrı döneme ayırmaktadır. 1945 sonrasını kitlesel tüketime dayalı yoğun birikim rejimi dönemi olarak ele almaktadır. Marksist analizlerde bu dönem “Tekelci sermaye dönemi” olarak adlandırılmaktadır.

⁵²⁵ Fordizm kavram olarak ilk defa Gramsci tarafından kullanılmıştır.; “Fordizm ve Amerikanizm endüstri ve endüstriyel yöntemlere üstünlük atfedecek, baskıcı araçlarla üretimde disiplin ve düzen artışını hızlandıracak, çalışma yükümlülüklerine kurallar uyarlayacak “irade” şeklinde bir anlatımla aktarılmaktadır. Gramsci, Hapishane Defterleri Cilt II, s.235. Sungur Savran, otomobil sanayisinde hareketli montaj hattının kullanılmasına dayanan bir üretim düzenlemesi olarak tanımladığı fordizmin, güçlendirilmiş Taylorizm olduğunu belirtmektedir ve yeterince yenilikçi bir yapısının bulunmadığını bu bağlamda yoğun birikim rejimi ve kitle tüketimi vb. kavramsallaştırmaların sağlam temellerinin olmadığını belirtmektedir. Savran, s. 144-145.

⁵²⁶ Harvey, Post Modernliğin Durumu, s. 148.

⁵²⁷ Bob Jessop, “Kapitalist Devletin Geleceği” isimli çalışması Fordist birikimi; üretim süreci, emek süreci, artı değer çekme biçimi, düzenleme biçimi üzerinden ele alarak açıklamaya çalışmıştır. Sistematik olarak benzer bir analiz yapılacaktır. Bob Jessop. Kapitalist Devletin Geleceği, s. 102-110

⁵²⁸ Laclau and Mouffe, C. s.78

⁵²⁹ Köse ve Öncü, çalışmalarında Taylor için bilimin ne anlama geldiği üzerine bir tartışma yürütülmektedir. Nihayetinde bilimsel bilginin ne anlama geldiği noktasından oldukça uzak bir bilimsellik anlayışının olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Taylor için bilimsellik, kapitalist üretimin rasyonelliğine odaklanmaktadır. Bilimsellik bir işin en uygun araçlarla en kısa zamanda yapılması temelinde ele alınmıştır. Bir işin neden en uygun zamanda ve araçla yapılması gerektiği ve bu durumun bilimsellik ile ilişkisine dair herhangi bir yanıtın cevap bulması gereken önemli bir soru olarak kaldığını ifade etmektedirler. Bilimi bu şekilde ele almak amaçlı bir çabadır. Çünkü bilime yüklenen bu anlam, sermayenin üretim sürecinden beklentisine karşılık gelmektedir. s. 51-53.

⁵³⁰ Nail Öztaş, **Yönetim Örgüt ve Yönetim Kuramları**, 5. Baskı, Otorite Kitap, İstanbul, 2017, s.95.

tekrar eden hareketlere bölünmesidir. Taylor ek olarak, bir işin yapılması için gerekli olan adet edevata kadar pek çok üretim aracını tasarlayıp, deneyimleyerek bugün adına zaman ve hareket etüdleri denilen kavramı geliştirmiştir. Taylor'a göre kara düzen olarak tanımlanan işlerin el yordamı ile yapılması süreci, geleneksel bir yönetim sürecidir ve ciddi anlamda enerji kaybına neden olmaktadır. Bu yüzden bilimsel yönetim, üretimi sistemleştirip yönetimini rasyonelleştirerek verimsizlik probleminin ortadan kaldırılmasına imkân veren bir yöntem sağlayacaktır. Taylor işi tekrar eden hareketler olarak tanımlar ve bir işin yapılacağı en iyi yolu gözlem aracılığıyla bulmayı hedefler, işi en küçük parçaların ayırarak tekrar eden hareketleri belirleyip hareket etüdlerini oluşturur. Hareketler için gerekli olan zamanın belirlenmesi standardizasyonu ortaya çıkarmaktadır. En iyi tek yol ve en iyi tek yöntem sayesinde her bir iş tek bir işçiye verilir. Bu durum Adam Smith'in iş bölümü anlayışına referans eder ve bu uzmanlaşmayı getirir. Taylor, işçinin çalışma performansı ile geliri arasındaki ilişkinin verimliliği arttırmak noktasında katkısı olacağını ileri sürmüştür ve Ford daha sonra bu ilişkiden yararlanmıştır⁵³¹. Taylor bu çalışmalarını Midvalle çelik fabrikasına uygulanmaya başlamıştır. Taylorist yöntem, emeğin makine başında yaptığı işi ve işin verimliliğini arttırmak için emek sürecini yeniden düzenlemeyi ve emeğin örgütlenmesini ifade etmektedir⁵³² ve getirdiği yenilikler sayesinde ciddi verimlilik artışıyla karşılaşmıştır.

Henry Ford aynı sistemi Highland Park'ta bulunan fabrikasında seri üretime geçerken uygulanmaya başlanmıştır⁵³³. Uygulanan sistem Taylorist üretim sürecinin derinleşmesi üzerine inşa edilmiştir. Aggietta, bu derinleşmenin karakteristik özelliğinin yarı otomatik bant tip üretim olduğunu belirtmektedir⁵³⁴. Ford'un uygulamalarının Taylorizmden ayıran nokta; seri üretim ve kitlesel tüketimi yeni bir sistem olarak öngörmesinde yatmaktadır⁵³⁵. 1912 yılında Ford Otomobil fabrikasında hareketli üretim bantları düzeneğiyle seri şekilde üretime başlanmıştır. Bunun anlamı o günün teknolojik gelişmiş düzeyinde rakiplerinin günde bir araba üretmesine karşılık

⁵³¹ György Szell, *Technology, Production, Consumption and the Environment*, 1994 s. 215'ten aktaran İlker Belek, **Post Kapitalist Paradigmalar**, Sorun Yayınları, İstanbul, 1999, s. 58.

⁵³² Aslan, s. 93 ve Belek, s. 60.

⁵³³ Michael Pollard, *Henry Ford ve Ford*, çev. Ayşe Aydoğan, İlk Kaynak Yayınları, Ankara, 1996, s. 32.

⁵³⁴ Aggietta, s. 117-118.

⁵³⁵ Harvey, s. 148.

Ford fabrikasında bir saate bir araba üretilmesi şeklinde gerçekleşen büyük verimlilik artışıdır⁵³⁶. Son olarak, Taylorizm ve Fordizmin temelini oluşturan ilke, sabit sermayenin yüksek oranda kullanılmasını sağlamak için tasarlanmış bir akış çizgisinin kurulması olarak özetlenebilmektedir⁵³⁷.

Fordist birikim rejiminin emek süreci⁵³⁸, daha önce belirtildiği gibi Fordist emek süreci, yarı otomatik montaj hattı üzerinde yürütülen üretimdir. Yarı otomatik montaj hattında üretimin anlamı, taşıyıcı sistemler aracılığıyla emek sürecinin ayrı parçalarının birleştirilmesidir. Böylece üretimde zaman kaybı ortadan kalkmıştır⁵³⁹. Yarı otomatik montaj hattı ile emek süreci açısından yaşanan önemli bir diğer gelişmenin, işçinin üretim süreci üzerindeki kontrolünü kaybetmiş olduğu ifade edilmektedir. Bu durum emeğin üretim sürecindeki bağımsızlığını ortadan kaldırmıştır⁵⁴⁰. Emeğin mekanizasyonu ilerlemiş, bu anlamda Taylorizmin yerini almıştır, işin yoğunluğu artarken kafa- kol emeği arasındaki ayrım netleşmiştir⁵⁴¹. Tüm bunların ötesinde hareketli sabit bir hat üzerinde seri üretim, bireysel emek sonucu kolektif çıktı üretmektedir. Bu noktada “*emeğin kolektifleştirilmesi, işverenin doğrudan emeğin kolektif çıktısı ile karşı karşıya kalmasına neden*” olmuştur⁵⁴². Bu durum emeğin çalışma koşullarından ücret ilişkilerine kadar her şeyin standart olmasına neden olmuş, bireysel iş sözleşmesi ve farklılaştırılmış ücret politikaları gibi düzenlemeleri 20. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar ortadan kaldırmıştır. Fordizm, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, kitle tüketimine odaklanan yoğun bir birikim ve hem verimlilik artışı hem de ücretlerin ve nominal kârların tüketimindeki artışı desteklemesi sağlayan tekelleri düzenleme biçimi ile genel bir rejim haline gelmiştir⁵⁴³.

Günümüzde muhalefet etme aracı olarak tanımladığımız grev, boykot gibi araçların varlığı montaj hattına dayalı emek sürecinin sonucundaki düzenlemelerin

⁵³⁶ Öztaş, s. 95-100.

⁵³⁷ John Tomaney, New Work Organization and Technology, Post-fordizm, ed by Ash Amin, s.117.

⁵³⁸ Sungur Savran, otomobil sanayisinde hareketli montaj hattının kullanılmasına dayanan bir üretim düzenlemesi olarak tanımladığı Fordizmin, güçlendirilmiş Taylorizm olduğunu belirtmektedir ve yeterince yenilikçi bir yapısının bulunmadığını bu bağlamda yoğun birikim rejimi ve kitle tüketimi vb. kavramsallaştırmaların sağlam temellerinin olmadığını belirtmektedir. Savran, s. 144-145.

⁵³⁹ 1913 yılında toplam üretilen Model T sayısı 168,220'dir. Tümüyle seri üretime geçilen 1914 yılında ise bu rakam 248,307 yükselmiştir. Model T için birleştirme süresi giderek düşmüş, doksan üç saniyeye ulaşmıştır. Pollard, s. 33.

⁵⁴⁰ Aggietta, s. 118.

⁵⁴¹ Belek, s. 62-63.

⁵⁴² Aslan, 97-98.

⁵⁴³ Lipietz, s.35.

çıktısı olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu döneme özgü yapılan düzenlemelerin altında, üretim ve emek süreciyle uyumlu kuralların yerleşmesi zorunluluğu yatmaktadır. Bireysel iş sözleşmesinin yerine toplu iş sözleşmesinin getirilmesi, nihayetinde toplu pazarlığı doğurmuş toplu pazarlık için bir yaptırım aracı olarak grev ve boykotun yasal zeminleri yerleştirerek, anayasal temelini sağlamıştır.

Fordist birikimin artı değer çekme biçimi görelî artı değerdir⁵⁴⁴. Hareketli montaj hattının üretimde kullanılmasıyla birlikte, iş gününü uzatıp kısaltmadan emeğin verimliliği arttırılmak suretiyle artık değer arttırılmıştır. Emeğin üretkenliğinin arttırılması sürecini ifade etmekte olan bu kavram, 1970’lerde Fordist birikim rejimi krizine kadar olan emek sürecini biçimlendirmiştir. Zaten bir anlamda bu yoğun birikim rejiminin girdiği krizin nedeni, görelî artı değerî düşmeye başlamış olmasıdır.

Fordist Birikim Rejiminin düzenleme biçimi, tekelci düzenleme biçimi olarak ifade edilmekte, düzenleme öğelerinden biri olarak Fordist devlet ya da Keynesyen devlet⁵⁴⁵ olarak tanımlanmaktadır. Kitlesel üretim ile kitlesel tüketim bu düzenleme biçiminin belirleyici kurallarının oluşmasını sağlamıştır⁵⁴⁶. Sistemin yaygın birikim rejiminde karşılaşılan talep yetersizliği sorunu ile karşılaşmaması için emek kesiminin tüketime dahil edilmesi görelî artı değerî temel biçimini oluşturmuştur.

Lipietz’e göre, Fordizmin genelleşmesini sağlayan düzenleme biçiminin bulunduğu formüldür. Bu formül; kitle tüketimini üretimdeki artışlara göre sürekli olarak ayarlamaktır. Tüketim hem sermayenin hem de emeğin yeniden üretiminde odak noktaya yerleştirilmiştir⁵⁴⁷. Emeğin yeniden üretimi ve tüketim arasındaki ilişki, kapitalist üretim ilişkilerinin özünü oluşturmaktadır. Emek yaşamını devam ettirebilmek için para kazanmak zorunda ise sermaye de varlığını devam ettirebilmek için üretim yapmak zorundadır. Dolayısıyla ikisi arasında serbest sözleşmeye dayalı bu ilişkide emek, kazandığı ücret ile piyasadan ürün alarak tüketimi ve böylece sistemin sürdürülebilirliğini sağlamaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere yaygın birikim rejimindeki kriz üreticileri aynı zamanda tüketici konuma getirerek çözülmeye çalışılmıştır, bu noktada tüketimin gerçekleşmesi için gerekli olan maddi bir zamandan bahsetmek zorunlu olmuştur. Gerekli maddi güce sahip olsa bile emek, tüketimi

⁵⁴⁴ Nadel, s. 31.

⁵⁴⁵ Bob Jesseop Keynesci refaha dayalı ulusal devlet olarak tanımlarken, Hirsh Fordist Güvenlik devleti olarak adlandırmıştır. Bob Jessop, Kapitalist Devletin Geleceği, s. 212 ve Hirsh, s. 222.

⁵⁴⁶ Lipietz, s. 33.

⁵⁴⁷ Lipietz, s. 36

gerçekleştirmek için iş dışında kendine ait zamana ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Asgari çalışma zamanı uygulamaları sonrası gerekli zaman yaratılarak *emekçi sınıfların tüketim normu oluşturulmuştur*⁵⁴⁸. Fordist aşamada tüketim toplumsallaştırılmış, tüketim bir ihtiyaç olmanın ötesinde haz elde etme aracı olarak tanımlanmaya başlamıştır. Bu durum modern devletin rasyonel insanıyla uyumsuzluğu özelliği gösterse bile temelinde yatan bireysellik anlayışıyla desteklenerek iş sürecinde yaşadığı değersizleşmenin üstünü kapatacak bir haz unsuru yaratılmıştır⁵⁴⁹. Üretim sürecindeki katılık farklı ücretlerin oluşmamasını sağlayarak aynı zamanda farklı tüketim nosyonlarının oluşmasını da engellemiştir. Eğer sistemin devamlılığı için tüketimi bir zorunluluk olarak ortaya koyarsak bunun devamında devletin varlığını da bu sistemin yeniden üretimi olarak ortaya koyabiliriz.

Fordist birikim rejimi ortaya çıktıktan sonra tüm toplumsal ve siyasal yaşamı kendi ilkeleri doğrultusunda şekillendirmeye başlamıştır. Fordist birikimin düzenleme biçimi kendisini temel amaçlara göre şekillendirmiştir. Bu amaçlar, seri üretim için altyapı oluşturmak; teknolojik ilerlemeye katkı sağlamak, parasal sistemde var olan yapısal sorunları çözmek ve gelir dağılımı eşitliliği sağlamaktır⁵⁵⁰. Fordist birikim rejimi doğrultusunda oluşan Fordist ya da Keynesyen devlet nihayetinde bu birikimin rejiminin temel niteliklerinin toplumsal yaşama uygulanmasından başka bir şey değildir ve tarihsel olarak yerini bırakacağı Post-fordist devlete kadar, tüm toplumsal koşulları düzenleyen ve denetleyen olmuştur. Fordist devlet, sınıflar arası ve sınıf içi ilişkileri hem düzenleyerek hem de ilişkinin bir tarafı olarak toplumsal mücadele alanına dahil olmaktadır⁵⁵¹. Bu noktada devletin, iki temel yeniden üretim görevi vardır. Emegın yeniden üretimi ve sermayenin yeniden üretimi. Emegın yeniden üretimi amacıyla eğitim, sağlık, eğitim sosyal güvenlik gibi alanlarda kamu hizmetlerinin üreticisi olarak doğrudan devlet yer almakta ve buna ek olarak emegın yeniden üretiminde, sosyal güvenlik sistemini getirerek güvence kurmaktadır⁵⁵². Devlet, emek-sermaye çelişmesini toplu sözleşme mekanizmasıyla kurumsallaştırarak

⁵⁴⁸ Aslan, s. 101.

⁵⁴⁹ Zygmunt Bauman, **Kuşatılmış Toplum**, çev. Akın Emre Pilgir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, s. 155. ve 260.

⁵⁵⁰ Aglietta, s. 410.

⁵⁵¹ Tülay Arın, “Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelişmiş Kapitalizm”, **11. Tez**, 1986, ss: 104-308. s. 130.

⁵⁵² Aglietta, s. 410

yumuşatma işlevini yerine getirmiştir. Muhalefet hakkı kapsamında en önemli nokta burasıdır. Toplumsal yaşama ilişkin tüm normları şekillendiren bu yumuşatma işlevidir. Sermayenin yeniden üretimi noktasında ise hammadde ve yatırım maddelerinin doğrudan üretimini yaparak ya da finanse ederek yerine getirdiği görülmektedir. Bu bağlamda tarihte ilk defa devlete, sermayenin yeniden üretiminin planlanması görevinin verildiğini söylemek gerekir. Fordist devlet hem kaynakların planlanması hem de bu kaynakları yönetilmesini içermektedir⁵⁵³. Devlet var olan işletmeleri desteklemek yanında bizzat kendisi üretici olarak yerini almıştır.

Devletin genişleyen hacmi tüm toplumsal ilişkileri şekillendirmiştir. Anayasal normlardan bürokrasiye, bürokrasinin uygulama aracı olan kamu personel rejimine ya da yerel yönetimlere kadar bütün alanlar bu ilişkinin beklentileri sonunda yeniden düzenlenmiştir. Harvey'e göre özellikle 1945 sonrasında bürokratik-teknik rasyonalite ilkeleri doğrultusunda müdahaleci bir devlet anlayışı hakimdir⁵⁵⁴. Bu dönemin genel bir kelime ile ifade etmek gerekirse toplumsal yapıyı normları belirleyen genel ilkenin "güvence" olduğunu söylemek gerekir.

Jessop'un sistematik yaklaşımından hareketle bir sonuç yazmak gerekirse Fordist birikim, beş açıdan tahlil edilebilir ve bu çalışmada ele alınan biçimiyle 1- uzmanlaşmaya dayalı ve toplumsal işbölümünün tekli yapılanması 2- en nihayetinde kapitalist üretim biçiminin devamlılığı için üretim ve tüketimin büyümesini destekleyen makro-ekonomik rejim 3- bu birikim rejimi devamlılığında oluşan düzenleme biçimi (normlar, kurumlar, örgütsel biçimler, toplumsal olarak yaygınlaştırılmış ulaşım ve iletişim örgüsü ve davranış tipleri) 4- toplumsallaştırma yani hakim birikim rejiminin değerlerini toplumun tamamında yerleşmesini sağlayan kurumsal bütünleşme, 5- nihayetinde bunların hepsini bünyesinde bulunduran bir toplumsal formasyondur⁵⁵⁵.

Fordist birikim rejiminin krizi, 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren belirmiş, 1970'li yılların ilk yarısında bütünüyle görünür olmuş, 1975 yılında ise kırılma noktasına ulaşmıştır. Büyüme oranlarındaki düşüş ve işsizliğin önlenemeyen artışı krizin en temel göstergeleri olmuştur⁵⁵⁶.

⁵⁵³ Aslan, s. 115.

⁵⁵⁴ Harvey, s. 159.

⁵⁵⁵ Jessop, s. 103

⁵⁵⁶ Aggietta, s. 425.

Bunalımın temel nedeni, emeğin yeniden üretimindeki maliyetlerin uzun dönemde düşüşün durması ve tersine artarak yükselmesidir⁵⁵⁷. Bu noktada temel sorun sermayenin organik bileşimin bozulmasıdır. Sermayenin organik bileşimi, sabit sermaye ile değişken sermaye arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. Üretim başladığında sermayedar karını değişken sermaye üzerinden arttırır. Sabit sermayeyi (mal, makine) 40 birim olarak düşündüğümüzde değişken sermaye (hammadde, işgücü, pazarlana) 60 birimini oluşturur. Sermayedar işte bu 60 birim üzerinden karını arttırmayı hedef olarak koyar⁵⁵⁸. Yoğun birikim rejiminin içine girdiği bu kriz, teknolojik değişmelerin etkisiyle girişimcinin sabit sermayeyi arttırmak zorunda kalması nedeniyle değişken sermayeye kalan birimin azalması sonucu sermayenin organik bileşiminin bozulması durumudur. Artı değer oranı düştüğünde sermayenin değersizleşmesi, verimlilikteki düşüşün ücretlere yansıtılamaması, sermayenin ücretlerdeki artışı fiyatlara yansıtamaması sonucu enflasyonist baskı meydana gelmiş, bu durum Fordist birikim rejiminin krizinin patlak vermesine neden olmuştur. Fordist birikim rejiminin krizi için üç temel neden sayılabilir⁵⁵⁹. Bunlardan ilki emeğin yeniden üretiminin maliyetinin artması –görelî artı değer düşmesi- ikincisi sermayenin organik bileşiminin yükselmesi başlayan enflasyonist baskının ekonomik durgunluk ile birleşmesi durumu ve üçüncü olarak Fordist devletin bunalımı, bu nokta aslında emek sürecinin üretkenlik bunalımı ile ilgilidir. Emek süreci üzerinden kurulan kurumsal yapıların sermaye birikimi için olumsuz etkiler yaratmasını peşinden getirmiştir. Bu noktada büyüyen kamu harcamaları engel olarak görülmüştür. Fordizmin krizine ilişkin önemli etkenlerden bir diğeri olarak katılık görülmektedir. Kitle üretimine dayalı bir sistemde, sabit sermaye yatırımlarını geliştirmeye yönelik tüm fikirler, emek dağılımı, iş sözleşmesi gibi noktalarda katı kuralların varlığı nedeniyle değiştirilemediğinden kapitalizmin çelişkilerini denetim altında tutma ihtimali giderek ortadan kalkarak çelişkiler daha belirgin hale gelmektedir⁵⁶⁰. Emek sürecinin muhalefet ile ilişkisi noktasında ifade edilmesi gereken önemli noktalar mevcuttur. Emek sürecinin standartlığı ve yarı montaj hattının işçi sınıfının üretkenliğini sınırlandırması hem bireysel protestolar hem de kolektif boyutlarda muhalefet ile karşılaşmıştır. En çok

⁵⁵⁷ Aggietta, s. 425-427.

⁵⁵⁸ Bottomore, s. 514-515.

⁵⁵⁹ Aslan, s. 157-160.

⁵⁶⁰ Harvey, Post Modernliğin Durumu, s. 165.

kullanılan protesto biçimleri; işe devamsızlık, çalışmaya yönelik isteksizlik, etkin olmayan çalışma, sürekli iş değiştirme ve tekrar eden aralıklarla hastalanma şeklindedir. Sayısal verilerle örneklendirmek gerekirse, 1960’lar boyunca ve 1970’lerin başında Avrupa özelinde işçilerle yapılan görüşmeler sonucunda iş doyumsuzluğunun yüzde seksenlere vardığı tespit edilmiştir⁵⁶¹. Fordizmin içine girdiği “*Emek sürecinin üretkenlik bunalımına girmesi, emek süreci üzerine kurulmuş yapıların sermaye birikimi için birer engel oluşturmasını peşinden getirmiştir. Fordist devletin emeği yeniden üretme mekanizmaları tehlikeye girmiştir*”⁵⁶².

Ortaya çıkan bunalım, üretim sürecine ek olarak bütün toplumsal ilişkileri dönüştürmüştür. 1980’lerden itibaren yeni birikim rejimi ve ona bağlı düzenleme biçimi ortaya çıkmış, tüm toplumsal yapıyı değiştirmiştir. Fordist birikim rejiminin temel değerleri olarak tanımlayabileceğimiz katılık, yerini esnekliğe güvence ise güvencesizliğe bırakmıştır. Hak arama mücadelesinde bu noktada tüm toplumsal değerler ve hukuksal düzenlemeler bu yeni birikim rejimine göre şekillenmiştir.

Öncelikle söz konusu hak ve özgürlüğün anlamının açıklanması ardından devlet anlayışında ve nihayetinde o devletin normlarında bu hak ve özgürlüğün içeriği tartışma konusu olarak ele alınmaktadır. Her biri hem tarihsel bir süreçte mücadelelerin hem de kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesinin bir zorunluluğu olarak doğmuştur. Çalışma saatlerinin düzenlenmesine yönelik mücadeleleri ve çıkarılan yasalar bu noktada önemli örnekler olarak görülmektedir. İşçi sınıfı “sekiz saat çalışma, sekiz saat dinlenme ve sekiz saat canımız ne isterse” sloganıyla kapitalist devletin kurumsallaşmaya başladığı yerlerde büyük eylemlere başlamış, bu eylemleri genel grevlerle destekleyerek bir yaptırım aracı elde etmiştir. Uzun süren mücadeleler sonucunda sermayedarlara bu taleplerini devlet aracılığıyla kabul ettirmişlerdir. Devletin bu talepleri yasal güvenceye almasının altında aynı zamanda kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi görevinin de verilmiş olması yatmaktadır. Ekonomik alan ve siyasal alan biçimsel ayrımının bir türevi olan devlet ve sivil toplum ayrılığı ile kapitalist devlet kendisine sınıflar üstü bir konum kazandıran ve tarafsız imajı yaratan devlet, sermayenin ve emeğin yeniden üretiminde görev almaktadır. İşçinin yeniden üretimi açısından çalışma saatlerinin kısıllığı ya da

⁵⁶¹ Wolfgang Teckenberg, Labour turnover and job satisfaction: Indicators of Industrial Conflict in the USSR Taylor & Francis Journals, Cilt: 30, sayı:2, ss: 193-211’den aktaran Belek, s. 65.

⁵⁶² Aslan, s. 158-160.

uzunluğu oldukça önemlidir. Engels'in "İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu" adlı çalışmasında aktardığı somut gerçeklikler üzerinden bakıldığında, çalışma süresinin sınırlandırılması çalışan neslin devamlılığı açısından oldukça kritiktir. Bu noktada bu çalışmada, çalışma süresinin sınırlandırılması hakkının kazanılmasında bu ikili ilişkinin etkili olduğu iddia edilmektedir. Birikim rejimlerinin düzenleme biçimleri olarak karşımıza çıkan devleti, hak ve özgürlük temelindeki değişimi analiz edilmemizi sağlayacaktır.

Yoğun birikim rejimi ve muhalefet etme araçları arasındaki ilişkiyi, "Fordist muhalefet" kavramının kapsayıcılığı altında ifade etmek yerinde olacaktır. Bu dönemin muhalefet etme araçları, birikim rejiminin temel ilkeleri çerçevesinde belirlenmekte olduğundan bu yönde bir kavramsallaştırmaya gidilmiştir. Fordist muhalefetin temel araçları, grev, sendika ve toplumsal hareketler başlığı altında irdelenmektedir. Fordist muhalefeti kapsayan bu dönemi, tüm dünyada en yaygın toplumsal hareketlerin gözlemlediği dönem olarak söylemek hatalı olmayacaktır. Burjuva kamusal alanına karşılık karşıt kamusalılıklarında yoğun olarak görüldüğü bir dönem olarak tanımlanacaktır.

2.2.2.1. Fordist Muhalefette Grev

Kapitalist üretimi ilişkileri içerisinde grevi ve onun hukuki düzenlemesini birikim rejiminin yasalarına uygun bir şekilde tarihsel örnekleri üzerinden açıklamak amaçlanmaktadır. Grev, diğer muhalefet araçlarıyla birlikte birikim rejiminin istikrarını sağlayan bir kurum olarak Fordist muhalefet içerisinde önemli bir yer edinmektedir. Ancak birikim ve düzenleme arasındaki ilişki önceden belirlenmiş değildir. Tıpkı diğer muhalefet haklarını tartışırken ifade edildiği gibi belirli bir mücadelenin ürünüdür. *Birikim süreci bir toplumsal düzenleme sistemiyle bağlantılı olmak zorundadır*⁵⁶³. Düzenleyici normlar ile kurumsallaştırılmıştır. Çalışmanın bu bölümünde, Fordist muhalefet içinde grevi ilk örnekleriyle birlikte tartışmak amaçlanmaktadır.

Greve ilişkin kapsamlı bir tartışmaya başlamadan önce detaylı bir tanımını yapmak yerinde olacaktır.

⁵⁶³ Hirsch, s. 93.

*Grev bağımlı çalışanların yaşam ve çalışma şartlarını, kazanılmış sendikalaşma ve toplu pazarlık haklarını korumak için bu koşullarda iyileştirme ve düzenlemeler sağlamak, ücret artışı, çalışma sürelerinin kısaltılması vb amaçlarla işveren veya işveren konumundaki kurum veya siyasal otoriteden taleplerini elde edebilmek amacıyla belirli veya belirsiz bir süre için gönüllü olarak topluca ve birlikte hareket ederek işi yavaşlatma, önemli ölçüde aksatma ya da tümüyle durdurma eylemi olarak tanımlanabilir*⁵⁶⁴.

Grev, kabaca kapitalist üretim ilişkileri içinde, çalışanların çalışma koşullarından başlayarak yaşam alanlarına kadar var olan sorunların ortadan kaldırılması ya da iyileştirilmesi için kullanılan bir muhalefet biçimi olarak görülmektedir. İşçi sınıfı, tarihsel olarak ortaya çıktığı andan itibaren öncelikle çalışma şartlarına ilişkin olarak siyasi iktidara taleplerini ileterek; kısa süreli bile olsa yasalarla bu taleplerinin güvence altına alınmasını sağlamıştır. Narmanlıoğlu⁵⁶⁵, grevlerin tarihsel olarak analizinde üç ana dönem olduğunu belirtmektedir; yasaklama, özgürlük ve hakkın tanınması. Ancak bu dönemleri birbirinden net çizgilerle ayırmak söz konusu değildir. Bazı durumlarda yasalar ile güvence altına alınan haklar bir müddet sonra yasal güvencesiyle ortadan kaldırılmıştır⁵⁶⁶. Sermaye ve emek arasındaki rekabetçi ilişkileri düzenleyen yasalar sermaye lehine devlet tarafından zor unsur ön planda tutularak düzenlenmesi durumunu ifade etmektedir⁵⁶⁷. Bu dönemde siyasi iktidarın kolluk kuvvetinin gücü, destek kuvvetlerinin gücü ve protestoculara karşı yerleştirilen topraklar ile vücut bulan devlet şiddeti işçi sınıfı açısından bir geri adım atma nedeni olmuştur⁵⁶⁸. Bu bağlamda, toplumsal muhalefete yönelik eylem repertuarlarının, yasal güvence kazanmış görüntüsüne rağmen uygulama araçları olarak tanımlayabileceğimiz sendika hakkı ve grev hakkının kullanımına ilişkin çıkarılan yasalar devletin, bir sınıf olarak burjuvazinin yanında durduğu

⁵⁶⁴ Akkaya, 1990'lı yıllarda Türkiye'de Grevler, s. 3.

⁵⁶⁵ Ünal Narmanlıoğlu, **Grev**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1990 s. 21-22.

⁵⁶⁶ Örneğin, Fransa'da 1791 tarihli kararname işçi birliklerini “özgürlüğe ve insan hakları bildirgesine yönelik bir suikast” olarak tanımlamıştır. Eğer işçiler böyle bir birlik kurma yönünde bir girişimde bulunursa bunun cezası bir yıl için yurttaşlık hakların yoksun kalmak ve belirli bir miktar para cezası olarak tanımlanmıştır. Benzer şekilde 1871 tarihli yasa (İngiltere'de) işçi sendikalarını yasal olarak tanımaya yönelik önemli bir gelişme olarak görülürken. Marx tarafından Kapital'de şu şekilde eleştirilmektedir. 1871 tarihinde çıkarılan başka bir yasa, “Şiddet, Tehditler ve Taciz Hakkında Ceza Yasasında Değişiklik Yasası” işçi sendikası yasasının çıkmasından önceki koşullara fiilen geri dönülmesine neden olmuştur. Nedeni söz konusu yasa ile işçilerin mücadele aracı olarak kullandıkları, grev hakkına ilişkin yasal araçları, genel hukuktan çıkartıp, istisnai ceza mevzuatına sokmuş olmasıdır. Marx, Kapital I. Cilt, s. 710.

⁵⁶⁷ Marx, Kapital, s. 709-710.

⁵⁶⁸ Neil Faulker, **Markist Dünya Tarihi Neandertallerden Neoliberallere**, çev. Tuncel Öncel, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s. 189.

göstermektedir. İşçi sınıfı ise bu dönemde, sendikanın, grevin ve nihayetinde genel grevin muhalefet aracı olarak rolünü, yasa yapım sürecine katılım gibi konular üzerinden tartışmaya başlamıştır⁵⁶⁹. Grev bir hak olarak kabulü, Fordist muhalefetin dönemine tekabül etmektedir.

1929 krizinin yaşanması ve İki Dünya Savaşı arasındaki dönem, geçiş aşaması olarak adlandırılmış, savaş sonrası dönemde yoğun birikim rejimi özgül değişkenleri ve ekonomik ve toplumsal yeniden üretime katkıları ile yeni biçim almıştır. Jessop'ın tanımladığı şekliyle özgül kapitalizm biçimleri; birikim rejimi ve toplumsal düzenleme tarzının bileşimi ya da toplamı olarak adlandırılabilir⁵⁷⁰. Bu sürecin grev ile bağlantısı; üretim süreci, emek süreci ve düzenleme öğelerinin ilkeleri üzerinden ele alınabilmektedir.

Fordist üretim ve emek örgütlenmesi; bireysel emek karşısında kolektif çıktı üretilmesine imkân sağlamıştır. Seri üretim kitlesel tüketim olarak sloganlaştırılan bu dönemde muhalefet etme noktasında özellikle grev önemli bir yaptırım aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Üretim sürecinde işçinin herhangi bir faaliyeti diğer işçinin faaliyeti ile doğrudan ilgili olduğunda sermayeyi işçi hareketlerine oldukça duyarlı hale getirir. Somut anlamıyla düşündüğümüzde “erkek⁵⁷¹” işçinin fabrikanın şalterleri indirmesi üretimi tamamıyla durdurarak sermayenin o gün elde edeceği karı ortadan kaldırmaktadır. Seri üretimin grevi bir araç olarak kullanmakla sağladığı fayda, Post-fordist birikim rejiminde grevin muhalefet etme aracı olarak işlevsiz kalmasına neden olmuştur (farklılaştırılmış ve stoksuz üretim nedeniyle).

Talep yetersizliğinin karşılanması amacına uygun olarak tüketim emeğin asli görevlerinden biri haline gelmiştir. İnsanlık tarihinde ilk defa, *Fordist birikim rejimi içerisinde emekçi sınıfların tüketim normu oluşturulmuştur*⁵⁷². Bu bilgidен hareketle tüketimden gelen gücü kullanmanın, yurttaşların önemli bir muhalefet etme aracı daha

⁵⁶⁹ Bottomore, s. 315.

⁵⁷⁰ Jessop, s. 33.

⁵⁷¹ Fordist dönemin toplumsal hareketleri incelenirken, önemli bir eleştiri bu hareketlerin toplumsal cinsiyet rollerini yansıtmıyor oluşudur. Erkek işçi kavramı, bu anlamda hareketlerin bu niteliğiyle ele alınmasına eleştirel bir yaklaşım sergilemek amacıyla kullanılmıştır.

⁵⁷² Aslan, s. 102. Tüketim normunun çalışma açısından önemi, talebi canlandırmaya yönelik oluşturulan politikaların düzenleme biçimine yön veriyor olmasıdır. Emekçi kesimlerin aynı zamanda bir talep unsuru olarak görülmesi, sermaye karşısında avantaj elde edebilmesine, bazı araçlarla mücadele edebilmesine imkân sağlamıştır. Aynı zamanda yaygın birikim rejiminin talep yetersizliği nedeniyle girdiği bunalım, kapitalist bir toplumda tüketimin ne kadar önemli olduğunu açığa çıkarmaktadır.

kazanmasına imkân sağladığı belirtilebilir⁵⁷³. Tüketim ve üretimin istikrar içerisinde işleyebilmesi için ücret ilişkisinin düzenlenmesi, toplu iş sözleşmesi sayesinde merkezileşmiş sözleşme ile alınan kararların tüm sektörler için geçerliliği doğmuştur. Toplu iş sözleşmesi, örgütlenme hakkı kapsamında ve sendikalaşmanın artması noktasında birikim rejimi ve muhalefet etme araçlarının yasal dayanağı arasında maddeci bağı kurmuştur. Kapitalist devletlerde, toplu sözleşmenin yasal dayanağı kazanması 20. yüzyılın ikinci yarısında mümkün hale gelmiştir. Emekçi kesimlerin 19. yüzyılın sonlarından itibaren giderek artan mücadelesi, yoksulluğun getirdiği ağır yaşam şartlarını protesto eden toplumsal hareketler ve kapitalist üretimin tek koşul olmadığına yönelik deneyimler daha doğru ifadesiyle Sovyet deneyiminin Avrupa'nın yanı başında yaşanıyor olması hem emekçi sınıfların mücadelesinde gücünü arttırmasına hem de sermayenin uzlaşmak zorunda olduğu toplumsal koşulların oluşmasına katkı sağlamıştır. Ancak bu konulan yasalar, sermayedar tarafından zorunlu olduğu koşullarda uygulanırken, örgütlülüğün dağıldığı anda yeniden geri alınmıştır. Liberal devlet, piyasalara müdahalesizlik üzerinden kurgulandığından bu anlamda yasal dayanakları korunamamış, bu haklar yaygınlık kazanamamıştır. Benzer koşullar 20. yüzyılın ilk çeyreğinde de söz konusu olmuştur. Bu anlamda toplu sözleşme düzeninin, Fordist düzenleme biçiminde yaygınlaşması muhalefet etme aracı olarak sendika ve grev gibi hakların kurumsallaşmasını sağlamıştır⁵⁷⁴. Devletin emek-sermaye arasında arabulucu rolü üstlenmesi, Fordist muhalefette, tarafların kararları alma ve alınan kararları uygulama sürecine dahil olmasına imkân sağlamıştır⁵⁷⁵. Emegin yeniden üretiminin maddi koşullarını hazırlamak ve sürdürmek amacını güden Fordist devlet, bu amaca yönelik olarak faaliyet alanını genişletmiş ve toplumsal ilişkileri ücret ilişkisi üzerinden düzenlemeyi öngörmüştür⁵⁷⁶. Fordist devlet emegin yeniden üretiminde önemli bir işleve sahip olduğundan ücretli emek çalışma hayatında anayasal ve yasal düzenlemeler anlamında güvenceler elde etmiştir. Devlet, emek

⁵⁷³ Fordist birikim açısından tüketimin, iki yönü bulunmaktadır. Bunlardan ilki, emegin kendisinin bireysel tüketimi ikincisi ise kolektif tüketimdir. Bireysel tüketim ile amaçlanan işçinin borçlanması yoluyla parasal piyasanın sürekliliğın sağlanmasıdır. Kolektif tüketim ise Fordist devletin temel ilkelerinin belirlenmesini sağlayan etmendir. Fordist devlet, yaygın birikimin bunalımına çözüm niteliğinde; eğitim, sağlık, toplu konut gibi alanlarda kamu hizmetini yerine getirerek emegin yeniden üretimine katkı sağlamaktadır. Böylece sermayenin ve emegin yeniden üretilmesi sürecinde önemli bir aktör olarak yerini almıştır.

⁵⁷⁴ Aslan, s. 105107

⁵⁷⁵ Akkaya, Küreselleşme versus Sendikasızlaşma ve Yoksullaşma, s. 98

⁵⁷⁶ Aslan, s. 118.

piyasaları ve çalışma ilişkilerini düzenleyici görevi üstlenmiştir. Bu anlamda devlet, geniş hak ve özgürlüklerin emeğe yönelik avantajlarını düzenleyen yasaları yaparak ve onları koruma görevini üstlenmiştir. Emeğin ve sermayenin yeniden üretimi için gerekli olan uzlaşma noktasında emek örgütlerini karar alma ve alınan kararları uygulama sürecine dahil etmiştir.

Fordist muhalefet dönemi, emeğin toplumun kurucu yapılarından biri olarak görüldüğü “Emeğin Anayasallaşması” dönemidir⁵⁷⁷. Fordizim, *ücret artışları yoluyla meta tüketiminin alanını genişlettiği, sermayenin tekelleşmesi ve yoğunlaşmasının sebep olduğu çelişkileri yumuşatma*⁵⁷⁸ etkisi yarattığı söylenebilir.

Naples çalışmasında, Amerika Birleşik Fordist muhalefet dönemdeki grevleri incelemiş ve bu dönemin grevlerini savunma grevleri⁵⁷⁹ olarak tanımlamıştır⁵⁸⁰. Naples, işsizlik ve grev arasındaki ilişkiyi incelemek istediği çalışmasında, grevlerin sayılarına bakarak içlerindeki farklılaşmaya bakmayı amaçlamıştır. 1953-1960 ve 1961-1981 yılları arasındaki grevlerin nedenlerini tablolar aracılığıyla gruplandırmıştır. Bu tabloda özellikle savaş sonrası grevlerin ağırlıklı olarak savunma grevleri olduğu ifade edilmiştir. Fordist dönem muhalefetine bu grevler, öncelikle iş güvenliği gerekçesiyle gerçekleştirilmiş ve 1970’lerde ise, tüm grevler içerisinde savunma grevlerinin sayısı düşmeye başlamıştır⁵⁸¹.

1963-1980 dönemini Fordist muhalefette, Türkiye’de grevlerin ortak özellikleri, esnaf ve zanaatkarla işçi sınıfı arasındaki mesafeye dayalıdır. Bu dönemde, işçi sendikaları ile işçiler arasında belirli bir çatışma görülmektedir ve bu dönem, Fordist devletin anayasalarında aldığı güce dayanarak, çalışma ilişkilerinde grevin önemli bir yaptırım aracı olarak kullandığı görülmektedir⁵⁸². Türkiye özelinde toplu sözleşme ve pazarlık hakkının tanınması, ancak 1961 Anayasası’nın imkanları

⁵⁷⁷ Micheal Hardt ve Antonio Negri. **Çokluk İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi**, çev. Barış Yıldırım, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, (Çokluk) s.117-173. Çalışmanın söz konusu bölümü maddi emek ile maddi olmayan emeği tartışmaktadır. Grevi, yasal normlar içerisinde bir direniş biçimi olarak tanımlamaktadır. s. 104.

⁵⁷⁸ Tülay Arın, s. 126.

⁵⁷⁹ Savunma Grevleri ile kastedilen; işten çıkarmalara, ücret kesintilerine, iş azaltma, hızlandırma, çalışma kurallarının ortadan kaldırılması ve sendikaların etkinliğini kırma şeklinde politikalara karşı direnme amacıyla işçilerin greve gitme kararıdır. Bu grevlerin ortak özelliği geçmiş kazanımlarını ya da var olan olumlu uygulamaların korunmasına yönelik grevlerdir.

⁵⁸⁰ Michele Naples, “An Analysis of Defensive Strikes”, **International Journal of Sociology**, Cilt: 26, Sayı:1, 1987, s 96.

⁵⁸¹ Naples, s. 98.

⁵⁸² Akkaya, 1990’lı yıllarda Türkiye’de Grevler, s. 7.

sayesinde olmuştur. 1963 yılında 274 sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nun yürürlüğe konulması ile yasal dayanağına kavuşmuştur. Böylece 1961 Anayasa'sı ile kolektif bir hak olarak grev hakkı tanınmıştır. Nitel verilerle Fordist dönemde, grev hakkının yoğun bir şekilde desteklendiği iddiasını temellendirmeden önce 1971 değişikliği ile bu yasadaki memur ifadesinin kaldırıldığı yalnızca işçiler için grevin bir hak olarak tanımlandığını belirtmek gerekmektedir. Bu noktada Türkiye'de grevler incelenirken, 1963-71 dönemi ile 1971-80 arasını ayrı ayrı incelemek gerekmektedir. Bu dönemde Fordist devletin, emek ve sermaye arasında uzlaşmacı olarak görev alması nedeniyle, grev sayısının az olduğu tespit edilmiştir. Grevin anayasal bir hak olarak tanımlandığı, 1963 yılında ülke genelinde grev sayısı 8'iken 1.514 işçi bu grevleri bir muhalefet aracı olarak kullanmıştır. 1963 yılından 1970 yılına kadar göreceli olarak artma eğilimindedir⁵⁸³.

1971 yılında ise, ülke genelinde 78 adet grev yapılmış 10.916 adet işçi greve katılmıştır. 1980 yılında grev sayısı 220'ye ulaşırken, 84.832 işçi greve katılmıştır. Dolayısıyla 1971 yılında yaşanan sınıfsal kırılmanın temelinde DİSK'in kurulmasının yattığı ifade edilmektedir. DİSK ile grevlerin, sınıfsal karakteri daha baskın hale gelmiştir. Ancak 1971 askeri muhtırası bu anlamda grevleri düşürücü bir etki yaratmıştır. Hukuki olarak grev hakkı anayasal yerini korusa bile, uygulamada pek çok iş yerinde siyasi kaygılar yüzünden bir muhalefet etme biçimi olarak kullanılamamıştır. Bu yüzden Fordist muhalefet döneminde, grev sayısının en düşük olduğu yıl olarak 1972 yılı gösterilmektedir. Bu yılda yalnızca 48 grev gerçekleştirilmiştir. Greve katılan işçi sayısında ve yapılan grev sayılarında Fordist muhalefetin ikinci yarısından önemli bir artış bulunmaktadır⁵⁸⁴. 1971-1980

⁵⁸³ 1963 yılında ülke genelinde gerçekleşen grev sayısı 8; greve katılan işçi sayısı 1.642; Grevde Kaybolan İşgünü Sayısı 19.739'dur. Bu rakamlar 1964 yılında sırasıyla 83, 6.640, 238.261; 1965 yılında; 46, 6.953,336.836; 1966 yılında 42, 11.414, 430.104; 1967 yılında 101, 9.499, 350.037; 1968 yılında 54,5.289 ve 174.905; 1969 yılında 74, 12.601, 235.134 ve son olarak 1970 yılında 72, 21.156, 220.189. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Çalışma Hayatı İstatistikleri, No: 23, Ankara, 1998, s. 65 1972.

⁵⁸⁴ 1971 yılında ülke genelinde gerçekleşen grev sayısı 78; greve katılan işçi sayısı 10.916; Grevde Kaybolan İşgünü Sayısı 476.116'dır. Yıllara göre sırasıyla 1972 yılında; 48, 14.879, 659.362. 1973 yılında; 55, 12.286, 671.135 1973 yılında; 55, 12.286, 671.135 1974 yılında; 110, 25.54,1.109.401 1975 yılında; 116,13.708, 668.797 1976 yılında; 58, 7.240, 325.830 1977 yılında; 59, 15.682,1.397.124 1978 yılında; 87, 9748, 426.127. 1979 yılında; 126,21.011, 1.147.721 1980 yılında ise; 220, 84.832, 1.303.253. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Çalışma Hayatı İstatistikleri, No: 23, Ankara, 1998, s. 65.

döneminde, grevlerin genel olarak artma eğiliminde olduğu görülmüştür. 1960-1980 döneminde toplam 1.437 kez greve gidilmiş bu grevlere 344.620 işçi katılmış ve 9.586.051 işgünü grev ile geçmiştir. 1963-1980 döneminde gerçekleştirilen toplumsal eylemlerin yarısından fazlasını grevlerin oluşturduğu görülmektedir (her on eylemden altısını grevler oluşturmaktadır)⁵⁸⁵. Grev sayılarında ve grevde kaybolan işgünü sayılarında bir artış olduğu görülmektedir. Ücretlerin bir maliyet unsuru değil de talep unsuru olarak görülmesi, Fordist muhalefette grevi önemli bir araç haline getirmiştir. 1968-1972 arasındaki dönem büyük grev dalgası olarak adlandırılmaktadır. İşçilerin hak talep eden eylemleri olarak grev, demokratik yaşamın bir unsuru olarak kabul edilerek gerektiğinde başvurulmaktadır.

Grev hem uluslararası hukukta hem de ülkelerin ulusal hukuklarında yazılı bir güvence altına alınmıştır. Burjuva demokratik devrimlerini görece olarak geç gerçekleştiren ülkelerde bile, devletin emek ve sermaye arasında uzlaşmacı rolü, toplumsal hareketler, ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü, sendika hakkı ve grev hakkı gibi pek çok hakkın yaşam alanı bulmasını sağlamıştır. Ancak sendikaların güçlü olduğu ülkelerde, belirli bir dönem içinde yapılan grev sayısının düşüklüğü ve grev sürelerinin kısalığı yukarıda özetlenen duruma tezatlık yaratmaktadır. Bu noktada karşımıza devlet ve sendikalar arasında kurulan ilişki çıkmaktadır. Bu yüzden pek çok ülkede, bir yılda gerçekleştirilen grev sayısı incelenirken, elde edilen rakamlarda bu dengeleri de göz önünde bulundurmak gerekmektedir⁵⁸⁶.

2.2.2.2. Fordist Muhalefette Sendika

Fordist dönem, refah devletin güvenceler ağı içerisinde; “tüketim”, “büyüme” ve “ilerleme” gibi değerlerin baskın olduğu; güçlü sendikalar, toplumsal ortaklık ve uzlaşma süreçleri ile karakterize edilmektedir. Sendikalar *hem işçi sınıfının örgütleri hem de birbirleriyle rekabet halindeki iş alanı sahiplerinin birlikleridir*⁵⁸⁷. İlk sendikal örgütlemelerin tarihini 19. yüzyılın sonlarına yerleşirken bu hakların yasal dayanağının 20. yüzyılın ilk yarısında varlık kazandığı ifade edilmektedir.

⁵⁸⁵ Yüksel Akkaya. 12 Eylül 1980 26 Yıl Önce, 26 Yıl Sonra Değişen Ne? **Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, 2006, s.18.

⁵⁸⁶ Akkaya, Küreselleşme Versus Sendikasılaşma ve Yoksullaştırma, s. 111.

⁵⁸⁷ Hirsh, s. 94.

Fordist muhalefette, sendikaların üç temel boyut açısından tahlil edilmesine imkân sağlayacak koşullar oluşmuştur. Üretim sürecindeki bireysel emek sonucunda kolektif çıktı, toplu iş sözleşmesinin doğumu ve aynı sektörde çalışan tüm emekçilerin eşit ücret ve eşit şartlarda çalışma imkanını getirmiştir. Bu durum bir örgütlenme biçimi olarak sendikaların aktif olarak kullanımına imkân sağlamış ve kapitalist devletin öngördüğü bir muhalefet etme aracı haline gelmiştir. Dolayısıyla birikimi rejimi ve onunla uyumlu bir düzenleme biçimi olarak sendika; muhalefet etme aracı olarak etkin bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. Fordist muhalefette, sendikaların gelişiminin üç ana bölümde ele alıģını belirtebiliriz⁵⁸⁸;

1. Sendikaların fiilen kurulması: teşkilat yapısının, üyesinin ve yasal mevzuatlarının belirlenmesi, hepsinin düzenli bir şekilde oluşturulması
2. Sendikaların işverenle ilişkisi: barışçıl görüşmenin sağlanması, çalışma şartlarının ve sürelerinin standart hale getirilmesi
3. Sendikalarla devlet arasındaki ilişki açısından ise; sendikaların devletin yasal güvencesi altına girmesi süreci; Sendikal faaliyet yürütmeye ilişkin tüm yasaklamaların kaldırılması ve nihayetinde hem kamu sektöründe hem de özel sektörde sendikaya üye olmanın her türlü kısıtlılıklarından kaldırılması sürecinin yaşandığı söylenebilir.

Fordist muhalefet döneminde sendikalar, meslek sendikaları olarak örgütlenmektedir. Kendi kısa dönemli dar çıkarlarını savunmaktadır⁵⁸⁹. Fordist muhalefet döneminde sendikalar, belirli bir iş koşulunun maddi çıkarlarını savunarak görev ve ürün ayırımına göre katı bir şekilde bölünmektedir. Üretimin örgütlenme biçimiyle uyumlu olarak sendikalar da maden işçileri sendikası ya da makinistler sendikası vb. şekilde geleneksel bölümlere ayrılmaktadır⁵⁹⁰. Tam istihdam hedefi sendikaların partner olarak rolünü güçlendirmiştir⁵⁹¹. Sendikalar; toplumsal uzlaş altında, ekonomik gelir ve çalışma koşullarının iyileştirilmesine katkı sağlayan işveren örgütleri ve devlet ile ekonomi yönetiminin önemli bir unsuru haline gelmiştir⁵⁹². Sendikaların gücünü kaybetmeye başladığı Post-fordist muhalefet döneminde üzerinde durulacağı üzere, özellikle ileri kapitalist ülkelerde işçi sınıfı örgütlerinin

⁵⁸⁸ Kozak, s. 73.

⁵⁸⁹ Savran, s. 144.

⁵⁹⁰ Hardt ve Negri, s. 152.

⁵⁹¹ Fülberth, s. 244.

⁵⁹² Hirsch, s. 124.

yalnızca ekonomik meselelerle ilgilenmeleri ve ancak bu koşullar altında siyasal iktidarların anayasal ve yasal güvencesine kavuşma durumu, sendikalara yöneltilen eleştirilerin başında geldiği ifade edilmektedir⁵⁹³.

Sendikaların tarihsel olarak yaygınlaşması ise, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde olmuştur. Bir muhalefet aracı olarak sendikalar; kapitalizmin rekabetçi düzenleme döneminde, üretim ve emek örgütlenmesiyle uyumlu bir yapı sergilemektedir. Üretim ve emeğin örgütlenmesinde hâkim olan ilkeler sonucunda ücretler ve çalışma şartları, toplu sözleşmeler aracılığıyla düzenlenir. Bu durum sendikaların bir bütün olarak güçlenmesine ve emek kesiminin örgütlenme alanlarından biri haline gelmesine neden olmuştur. Fordist devlet, uzlaştırmacı bir kurum olarak bürokratik örgütlenmesinde, yönetim memur sendikalarını resmen tanımış, idare ve memur sendikaları arasından ücret politikası ve diğer konulara ilişkin olarak toplu görüşmeyi ve toplu sözleşmeyi kabul etmesi işçilerin örgütlenmesini memurların örgütlenmesinin takip etmesini sağlamıştır. İdarenin, çalışanların çalışma şartlarına ilişkin düzenlemeleri örgütleriyle görüşme aracılığıyla yapmaya başlaması, kamu sektörü dahil olmak üzere örgütlenme düzeyinde önemli artışa neden olmuştur⁵⁹⁴.

Sayılar veriler açısından sendikalaşma oranına bakıldığında; Fordist muhalefette sendikalaşma oranlarında ciddi bir artış görülmektedir. Oranlar geçiş döneminde gerilemektedir. Örneğin İngiltere’de 1913 yılında yüzde 23 olan sendikalaşma oranı, sendikaların etkinliğini yitirdiği yıl olan 1989 dahi yüzde 41 civarındadır. Fransa’da 1912 yılında yüzde 8 olan sendikalaşma oranı yine sendikaların birikim rejimi gereği etkinliğini kaybetmeye başladığı dönemde yüzde 10 civarındadır⁵⁹⁵. Amerika Birleşik Devleti’nde 1940 yılında yüzde 26⁵⁹⁶ civarında olan sendikalı işçi sayısı 1965 yılında yüzde 31’e ulaşmış, o tarihten itibaren sürekli olarak düşerek, Fordist dönemin sonlarına doğru yüzde 16’lara gerilemiştir⁵⁹⁷.

Fordist muhalefet döneminde, Türkiye’de sendikaların anayasal bir hak olarak işlevsel bir şekilde tanımlanması 1961 anayasası ile mümkün olmuştur. Bu noktada 1961 Anayasası’nda işçi ve memur arasında herhangi bir ayırım yapılmaksızın sendika

⁵⁹³ Hardt ve Negri, Çokluk, s. 152-153.

⁵⁹⁴ Aslan, s. 152.

⁵⁹⁵ Akkaya, Küreselleşme versus sendikasızlaşma ve yoksullaşma, s. 102.

⁵⁹⁶ Tarımsal istihdamı kapmayacak şekilde sayısallaştırılmıştır.

⁵⁹⁷ Richard Sennet, **Karakter Aşınması Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkisi**, çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018.

hakkı, her ikisine birden tanınmış, 1971 tarihli Resmî Gazete 'de yayımlanarak yürürlüğe giren yasa ile sendika hakkı, çalışanlar yerine “işçilere” tanımlanan bir hak olarak değiştirilmiş, ardından memurların sendikaya üye olmaları açıkça yasaklanmıştır. Çalışma Bakanlığı'nın 1963-1980 yıllarına ait verilerine göre, 1962 yılında Türkiye'deki kayıtlı işçi sayısı 688.819 iken, sendikalı işçi sayısı, 298.000'dir. Söz konusu tarihte ülke genelinde 511 adet sendika bulunmaktadır. Bu sayının yıllar içerisindeki seyri artma eğilimi göstermiştir. 1966 yılında toplam işçi sayısı içerisinde toplu iş sözleşmesinden yaralanan işçi sayısının oranı yüzde 33,7'ken; 1968'de yüzde 34,7'e, 1970'te yüzde 41,9'a çıkmıştır. 1971 yılında ise bu oran yüzde 24,4'e, 1975'te yüzde 16,5'e, 1980'de de yüzde 12,7'e gerilemiştir⁵⁹⁸.

Sendikalı işçi sayısı Fordist muhalefet döneminde, 1961 yılından başlayarak, sürekli olarak artış gösterme eğiliminde olmuştur. Örneğin 1969 yılında 1.261.856 işçinin bulunduğu toplumsal gerçeklikte, sendikalı işçi sayısı 766.952'e ulaşmıştır. 1971 yılının sosyo-ekonomik koşullarında 1.313.500 işçinin 819.373 sendika üyeliği bulunmaktayken, 1980 yılında, 2.204.807 işçinin 1.049.250'si sendikalı işçidir. Bu durumda sendikalaşma oranı aşamalı olarak yüzde 50 civarına ulaşmaktadır. 1960-80 döneminde Türkiye'de hem sermaye birikiminin devinimlerine uygunluğu açısından hem de ülkenin politik iklimindeki gelişmelere bağlı olarak, sendikal faaliyetlerin güçlendiği ve otonom bir yapıya kavuşmaya başladığı ifade edilmektedir⁵⁹⁹.

Bu dönemin sendika anlayışı; sendikaların salt ekonomik örgütlenmeler olarak kabul etmesi, katı meslek grupları ayrımını benimsemesi, toplumsal ve siyasal taleplerden vazgeçmeleri yönüyle eleştirilmektedir⁶⁰⁰.

⁵⁹⁸ 1961 yılında Toplam İşçi Sayısı ; 688.819, Sendikalı İşçi Sayısı 298.000, TİS Kapsamında işçi sayısı bilinmiyor Sendika Sayısı, 511'dir. Veriler sırasıyla 1963 yılında; 710.820, 446.092, 9.000, 565. 1964 yılında; 765.317, 489.355, 437.000, 595. 1965 yılında; 921.458, 535.904, 172.000, 668, 1967 yılında; 1.069.387, 645.096, 189.000, 798'dir. SSK ve Çalışma Bakanlığı Verilerine göre Toplam İşçi Sayısı, Sendikalı İşçi Sayısı ve Sendika Sayısı (1961-1980)

⁵⁹⁹ Yüksel, Akkaya. 12 Eylül 1980 26 Yıl Önce, 26 Yıl Sonra Değişen Ne? Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi, Nisan- Mayıs- Haziran 2006, s.20.

⁶⁰⁰ Hardt ve Negri, Çokluk, s.152.

2.2.2.3. Fordist Muhalefette Toplumsal Hareketler ve Kamusal Alan

Fordist muhalefette toplumsal hareketleri iki ayrı dönemde incelemek gerektiği ifade edilmektedir. Bu bağlamda 1968 yılındaki öğrenci hareketlerinin kırılma yarattığı düşünülmektedir. Bu dönemin örgütlenme ilişkileri çerçevesinde, toplumsal hareketlerin aktörler, konular, değerler ve hareket biçimlerinde önem değişiklikler olduğundan hareketle; sosyal bilimler literatüründe Yeni Toplumsal Hareketler olarak tanımlandığı görülmektedir. Bu çalışmada, toplumsal hareketlerin temel niteliklerindeki değişimler, tartışmanın ana bağlamını oluşturmaktadır. Her toplumsal hareketin kendinden önceki toplumsal formasyonun özelliklerinden etkilenecek çeşitlenip gelişmekte olduğundan hareketle toplumsal hareketler, süreklilik bağlamında değerlendirilmektedir.

Tilly, 20 yüzyıl toplumsal hareketleri, birkaç temel özelliği üzerinden açıklamaktadır. Öncelikle bu dönemi, toplumsal hareketler bağlamında bir yayılma ve yenilik dönemi olarak tanımlamaktadır. Hem yayılma hem de yenilik açısından sahip oldukları “hız” belirleyici özellikleridir. Toplumsal hareketler; kitle iletişim teknolojilerinin avatajları sayesinde profesyonel, sürekli ve dayanıklıdır. Aktörler açısından çeşitli grupların ortaya çıkması toplumsal hareketler bağlamında çeşitliliği sağlamıştır. Örneğin öğrenciler, yalnızca okullarda değil kamusal alanlarda da etkinlik göstermeye başlamıştır. İşçiler grev ve sendika aracılığıyla hak arama mücadelelerini fabrika işgali gibi eylem repertuarları aracılığıyla genişletmekte ve yaymaktadır. Bir bütün olarak toplumsal hareketlerin yükseliş çağı olarak görülmektedir⁶⁰¹. 19 yüzyılın sonundan itibaren kapitalizmin yarattığı koşullarla kapalı ya da açık bir şekilde mücadele eden toplumsal hareketler, 20. yüzyıla kendi örgütlerini taşımayı başarmışlardır. Ancak özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde hızlı ekonomik gelişmelerin etkisiyle toplumsal hareketler, onun politik ikilemleri ve toplumsal yapısını oluşturan koşullar hızlı bir şekilde değiştiği ifade edilmektedir⁶⁰². Bu bağlamda hareketleri kendi içerisinde sınıflandırmak zorunluluğu doğmaktadır.

⁶⁰¹ Tilly, Repertoire s.312

⁶⁰² Arrighi, Hopkins ve Wallerstein, s. 83. Bu süreci tahlil etmek açısından ücretli emeğin nicelik oranı önemlidir. Sistem karşıtı hareketlerin ikinci dünya savaşı sonrası dönemde etkin olmaya başlamasında ücretli emeğin artışı yatmaktadır. 1945-1960 döneminde, (ülkeye göre değişmektedir), yüzde 60 ile 90'ının yaşamını idare etmesi için emeğini satmak zorunda olduğu kapitalist örgütlenme kurulmuştur. Bu bağlamda toplumsal hareketlerin öznesinin büyük oranda “ücretli emek” temellidir. S. 83.

Manuel Castells ise, 1917 yılında gerçekleştirilen Rus Devriminin ve sonrasında ortaya çıkan olguların 20 . yüzyılın ekonomik ve siyasal ikliminde belirleyici olduğunu Komünizm ve Sovyetler Birliği'nin dünya genelinde muhalif bir dalga yarattığını ve tüm dünyadaki hak arama mücadelelerini şekillendirdiğini belirtmektedir⁶⁰³.

Fordist birikim rejiminin en yoğun yaşandığı 1945-1960 yılları arasında sosyal, ekonomik ve toplumsal düzenin refaha dayalı uzlaş sistemi hakimdir. Sermaye, emek, devlet ve sivil toplumu ayrı kurumlar olarak kabul eden yapısal düzenlemeler eşliğinde büyüme, gelir dağılımı ve refaha dayalı olduğundan toplumsal uzlaşının en yoğun olduğu dönemdir. Bu dönemin hakim çözüm mekanizmaları; kolektif pazarlar, parti rekabeti ve temsili hükümettir⁶⁰⁴. Bu dönem toplumsal hareketlerinin sonuçları açısından da, *sanayi işçi sınıfının tamamen örgütlü hale gelmesi ve yaşam standartlarında hatırı sayılır bir yükselmenin yanı sıra devletin politik yapısı içerisinde bir yerlere gelmeleri süreci*⁶⁰⁵ yaşanmıştır. Bu noktada yapılan temel eleştiri, işçi hareketleri ve sosyal refah partilerinin giderek sistemle işbirliğine girdikleri ya da artık sistem karşıtı hareketler olmadığı yönündedir. Genel itibariyle fordist birikim rejiminin koşullarıyla uyumlu devam eden fordist muhalefette, kitlesel örgütler ya da bürokratik niteliklere sahip gruplar liderlik etme özelliği taşımaktadır. Bu toplumsal hareketleri gerçekleştirebilmenin anayasal temeli toplanma ve örgütlenme özgürlüğüne dayanmaktadır ve refah devletinden bu özgürlüğün genişletici yorumlaması yapılmaktadır. Bu anlamda, refah devletlerinin hemen hepsinde bu hak ve özgürlükler mülkiyet hakkının özüne dokunmadıkça serbest bir şekilde yerine getirilmiştir.

Bürokratik fordist devletin örgütlenme biçimi, katı, hiyerarşik ve dikey örgütlenme biçimindedir. Örgütlenme şeklini belirleyen temel değişkenler (üretim süreci, artı değer çekme biçimi, düzenleme biçimi) etkisiyle, toplumsal yaşamın tüm kurumları bu belirleyici ilkeler üzerinden örgütlenmiştir. Dolayısıyla fordist muhalefetin önemli araçlarından olan toplumsal hareketlerin örgütlenmesinde etkili olan bu birikimin temel ilkeleridir. Bürokrasi, sermaye birikiminin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için gerekli olan koşulları hazırlamak görevini üstlenmiştir. Bu sağlıklı

⁶⁰³ Manuel Castells, **Enformasyon Çağı Ekonomi Toplum ve Kültür 3. Cilt Bin Yılın Sonu**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 4-5.

⁶⁰⁴ Offe, *New Social Movement: Challenging The Boundaries of Institutional Politics*, s. 53. Sosyal demokrat partiler bu dönemde oldukça etkili olmuştur.

⁶⁰⁵ Arrighi, Hopkins ve Wallerstein, s. 86

ortamın garantisi önceden öngörülebilir hukuk kuralları çerçevesinde işleyen yapının yerleşmesidir. Üretim ve emek sürecine hakim olan katı örgütlenme kuralları toplumsal hareketlerde de kendisini göstermektedir. Toplu eylemlerin etrafında bir araya gelen kişiler sınıfsal aidiyete göre bir araya geldiğinden hareketler kökene göre dikey bir şekilde örgütlendiği ifade edilmektedir⁶⁰⁶.

Fordist muhalefette toplumsal hareketlerin ortak özellikleri; sanayi toplumun temel sınıfı olan işçi sınıfının öncülüğünde, ekonomi ve siyasi konular etrafından tartışmalar yapan ve Wallerstein'ın belirttiği üzere hiyerarşik bürokratik örgütlenmelerdir⁶⁰⁷. Temel örgütler, sendikalar ve işçi partilerden oluşmaktadır⁶⁰⁸.

Fordist muhalefetin araçlarından biri olarak toplumsal hareketleri ele alırken, sistem eleştirisi ortaya koyduklarını ve alternatif bir önerileri olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Bu dönemin toplumsal hareketleri, yalnızca siyasal iktidarın sınırlandırılması, eleştirilmesi ya da belirli bir politikayı protesto için gerçekleştirilebileceği gibi aynı zamanda alternatif koyma zorunlulukları söz konusu değildir. Eğer muhalefeti eleştirilenin yerine alternatifi koymak olarak tanımlarsak, çalışma saatlerinin azaltılması yönündeki toplumsal hareketleri herhangi bir çerçeveye oturtmak imkansız hale gelecektir. Dolayısıyla fordist muhalefette toplumsal hareketleri, belirli bir politikayı eleştirebilmeye yönelik olabileceği gibi aynı zamanda geniş bir sistem eleştirisi olarakta varlık kazanabilirler. Bu dönemin toplumsal hareketlerine özgü olan nokta, stratejik ve örgütsel araçlar noktasında kesin çizgileri ve sınırlarının olmasıdır⁶⁰⁹. 1947 yılında örgütlenen Mont Pelerin Topluluğu⁶¹⁰, Siyah panterler partisi, muhalif öğrenci hareketleri, kadın hareketleri, çevre hareketleri vb hareketler toplumsal hareketler alanında çeşitliliğin öncüsü olmuştur. Erica Chenoweth ve Maria J. Stephan, “Why Civil Resistance Works The Strategic Logic Of Nonviolent Conflict” isimli çalışmalarında, 1900-2006 yılları arasındaki hareketlerin bir eylem repertuarı olarak şiddete başvurup başvurmamaları ve bu hareketlerin kazanımlarını karşılaştırmalı bir şekilde incelemektedir⁶¹¹. Analizlerine

⁶⁰⁶ Touraine, s. 141.

⁶⁰⁷ Hayriye Özen, Meydan Hareketleri ve Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler, **Mülkiye Dergisi**, cilt: 39, Sayı: 2, s. 17.

⁶⁰⁸ Fülbert, s. 241.

⁶⁰⁹ Özen, s. 17.

⁶¹⁰ Cockett, s. 100-121.

⁶¹¹ Erica Chenoweth ve Maria J. Stephan, “**Why Civil Resistance Works The Strategic Logic Of Nonviolent Conflict**”, Columbia University Press, New York, 2011. Çalışma iki önemli konuya

göre, 1900'lü yıllardan 1945'li yıllara kadar toplumsal hareketlerin genellikle şiddet içeren eylemler şeklinde gerçekleşmesine rağmen; 1940'lardan 1980'lere kadar olan süreçte şiddet içermeyen toplumsal hareketlerin sürekli bir artış gösterdiği yönündedir⁶¹².

Fordist muhalefet toplumsal hareketleri özelinde 1968⁶¹³ yılı önemli bir kırılma noktasıdır. Bu dönemki öğrenci hareketleri, hem kapitalist dünya sisteminin egemen güçlerine karşı bir başkaldırı niteliğindedir hem de o döneme kadar var olan hareketlerin eleştirisini bünyesinde taşımaktadır. 1968 yılında dünya genelinde başlayan öğrenci hareketleri bu anlamda, fordist muhalefet anlayışına bir eleştiri niteliğindedir. Touraine, toplumsal hareketlerin birbirinden ayrılmasına değil, her ikisinin de baştan aşağı dönüşmesine yol açan gelişmeler olarak yorumlamaktadır⁶¹⁴. Eleştirinin merkezinde makine gibi işleyen katı kurallı yapılara başkaldırı görülmektedir⁶¹⁵. 1968 öğrenci hareketleri geniş kesimlere yayılmadan önce başlangıcı, ekonomik düzeyi yüksek Avrupa ülkelerinde özelinde olmuştur. Öğrenci hareketlerinin ilk görüldüğü ülkelerden biri Amerika Birleşik Devletleridir. Özellikle ırkçılık karşıtı yükselen bilinç, öğrencilerle birleştiğinde sistem karşıtı hareketlere dönüşmüştür⁶¹⁶. Amerika'da adaletsizliğe karşı verilen mücadele, toplumsal değişim isteyen diğer hareketler üzerinde güçlendirici bir etki sağlamıştır⁶¹⁷.

Negt ve Kluge, 1968 Mayısındaki öğrenci protestolarını, karşı kamusalılıkların kurulmasında önemli bir örnek olarak göstermektedir. Fransa'dan başlayarak, dünyaya yayılan hareketlerde öğrenciler *tecrübeyi, yaşam bağamlarını ve tarihsel gündemi*

odaklanmaktadır. Şiddetsiz direniş neden genellikle şiddet içeren direnişe göre başarılı olur ve hangi koşullar altında şiddetsiz direniş başarılı veya başarısız olur? 1900-2006 yılları arasında 323 şiddet içeren ve şiddet içermeyen direniş kampanyasını analiz etmişlerdir. Bu toplumsal hareketlerin 100'den fazlası (örneğin ırkçılık karşıtı hareketler) oldukça büyük eylemlilikleri içermektedir. Elde ettikleri sonuçlara göre; 1900 yılından itibaren şiddet içermeyen eylemler (kampanya olarak kullanılmakta) hem sayısal olarak hem de başarı oranı olarak artmaktadır. Elde ettikleri sonuçlardan en çarpıcı olanı, 1900 ve 2006 yılları arasında şiddet içermeyen direniş kampanyalarının şiddet yanlısı muadillerine göre tam veya kısmi başarı elde etme olasılığının neredeyse iki katı olduğudur. Çalışmanın The Puzzle bölümüne detaylı bilgi için bakılabilir.

⁶¹² Chenoweth ve Stephan, s. 23-25.

⁶¹³ Bu dönem başlayan muhalif öğrenci hareketleri, Fransa'dan sosyalist bir ülke olan Çekoslovakya'ya oradan Meksikaya kadar dünya geneline yayılan toplumsal hareketleri ifade etmektedir. Bu hareketler; kapitalist toplumun yeni döneminde entelektüellerin önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Fülberth, s. 258.

⁶¹⁴ Touraine, s. 143.

⁶¹⁵ Arrighi, Hopkins ve Wallerstein, s. 112.

⁶¹⁶ Turgut, s. 179.

⁶¹⁷ Harvey, Neoliberalizmin Kısa Tarihi, s. 189.

kamusal tartışmanın içine dahil etmektedir. Burjuva kamusalılığı, eleştirel niteliğini kaybettiğinden dünyadaki gelişmeleri kapsam dışında bırakmaya bırakmıştır. Bu anlamda kamusalılık, özgül özerk işlevi yeniden kazanmaya başlamıştır⁶¹⁸. Arrighi, *Toplum hareketlerinin bütünüyle toplumsal olan bir çatışmayla her zaman bir Özneye başvurarak tanımlanan ekinel*⁶¹⁹ bir tasarıyı birleştirdiklerini ifade etmektedir. Bu bağlamda emekçi sınıfların hareketi kapitalistlerin eylemine; sömürgeleşme karşıtı hareketler; sömürge güçlerine, kadın hareketleri; “erk” egemenliğine karşıysa aynı şekilde 1968 öğrenci hareketleri de bir eğitim uygulamasına muhalefet etmek amacıyla ortaya çıkmıştır. 1968’in, toplumsal hareketlerin bağımsızlığı olarak okunması gerektiğini ifade etmektedir⁶²⁰.

Habermas kamusal alanın yapısal dönüşümünde, müdahaleci devleti, kamusal alanın ideal ruhuna aykırı olarak tanımlayarak, kamusal akla dayalı eleştirel düşüncenin tarihsel koşullarının ortadan kalktığını söylemektedir. Devletin toplumsallaşması süreci, kamusal alanın özünü oluşturan kamuoyunu dönüştürdüğünden ideal anlamda kamusalılıktan bahsetmek imkansız hale gelmektedir.

*Sonuçta bir kanaatin, eylemleştirmeye elverişli bile olmasına gerek kalmaz; kanaat, sadece herhangi bir tasavvurda dışavuran alışkanlıkları ya da 18 . yüzyılda kamuoyunun eleştirel bir şekilde karşısına dikildiği ve din, örf, adet ve basit “önyargı” tarafından biçimlendirilen kanaati değil, ayrıca davranış tarzlarını da kayıtsız şartsız kapsar. Böyle bir kanaat, kamusal sıfatını, tek başına grup süreçleriyle olan bağlantısı sayesinde elde eder*⁶²¹.

Habermas’a göre toplanma ve örgütlenme özgürlükleri de refah devlet uygulamaları sonucu kamuoyuna benzer şekilde bir dönüşüme uğramıştır. Fordist muhalefetin araçları üzerinde partiler, dernekler ya da kurumsallaşmış büyük örgütler belirli bir üstünlük elde etmeye başlamışlardır. Bu üstünlük siyasal alana ilişkin konularda belirleyicilik olabileceği gibi konunun kapsamının ve içeriğinin

⁶¹⁸ Negt ve Kluge, s. 181-182.

⁶¹⁹ Ekinel; Öznenin belli bir özelliğini savunmaya ya da dönüştürmeye yönelik hareketler olarak tanımlaması anlamında kullanılmaktadır. Dinsel hareketler, kadın hareketler, azınlık hareketleri olarak örneklendirilebilir. Daha önce belirttiği gibi Arrighi dönemin toplumsal hareketlere kopuş bağlamında yaklaşmaktadır. Bu bağlamda 1970 sonrası hareketler, sınıf temelinden çıkarak evrensel değerlerle kültür ve kimlik üzerine odaklanmaktadır. Touraine s. 135-141.

⁶²⁰ Touraine, 134. Touraine, yüzyılın başı ile sonu arasında çok büyük ayrım olduğunu yüzyılın başında ilerici olan işçi hareketlerinin yüzyılın sonunda ideolojik araç olmaktan başka hiçbir anlam ifade etmediğini söylemektedir. s. 140.

⁶²¹ Habermas, Kamusalılığın Yapısal Dönüşümü, s. 387

oluşturulmasında bu kurumların tek söz sahibi olması gibi bir durumun ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bu durumun anlamı, siyasal iktidarla bağlantılı örgütlenmelerin ya da onunla bağlantılı faaliyetlerin yerine getirilmesi özgürlüğü haline dönüşmesidir. Dolayısıyla özerkliği siyaset yoluyla elde eden ve savunan kitle örgütlerine dönüşüm yaşanmaktadır⁶²². Eleştirel akıl yürütme faaliyetinin yerine bir anlamda siyasal uzlaşmayı sağlamak esas olarak koyulduğundan oluşan kitle ya da grup, kamuyu olabildiğince dışarda bırakarak siyasal iktidarla ya da birbirleriyle işbirliği yapma gayretine düşmektedir. Kamunun oyuna ihtiyaç duyulduğunda, fikirleri manipüle etmeye yönelik kamusalılıklar geliştirilecektir. Bu durumda basın özgürlüğünün özünü sorgulatmaktadır. *“Bu süreç toplamda liberal devletin sosyal devlete dönüşümüdür; kamusalılık hükmü, devlet organları tarafından devletle bağlantılı faaliyet yürüten bütün örgütlere yaygınlaştırılır”*⁶²³. Dolayısıyla Habermas’ın kavramsallaştırmasından hareketle, kamusal alan ve muhalefet arasında kurduğumuz ilişki açısından fordist muhalefetin işlevine ilişkin bakış açısı olumsuzluk üzerine kurulur. İdeal kamusalılığın yapısal dönüşümü sonrası doğan şey, muhalefeti gerçek işlevinden uzaklaştırmaktadır. Ancak Habermas’ın kamusal alanı, pek çok açıdan eleştiriye açık nokta barındırmaktadır. Habermas için belirleyici olan ekonomik alan ve siyasal alan ayırımında, refah devletin pek çok uygulama ile ekonomik alana müdahalesinin ayırımı ortadan kaldırdığıdır. Bu noktada devletten bağımsız bir alan kalmayacağı için özerk ve eleştirel düşünce yok olacağından kamusalılık gerçek niteliğini kaybetmiştir. Ancak anayasal güvencesine baktığımızda, sosyal devlet uygulamaların olduğu dönemde muhalefetin ve muhalefet etme araçlarının daha yoğun kullandığını görmekteyiz.

Fordist muhalefette, kamusal alan ve muhalefet arasındaki ilişkiye bakacak olursak; özellikle 1960’lı yılların öğrenci hareketleri yeni kamusalılıkların ortaya çıkmasına ve muhalefetin oldukça çeşitlendiği tarihsel koşulların varlık kazanmasına neden olmuştur⁶²⁴. Ek olarak bu hareketlerde toplumun radikal bir dönüşümü amacının var olduğunu söyleyenebilmektedir. Bu hareketlerin örgütlenme biçimi; lidere bağlı, hiyerarşik, formel dikey örgütlenmeler olarak tanımlanabilecektir. Bu anlamda birikim

⁶²² Habermas, Kamusalılığın Yapısal Dönüşümü, s. 371-372.

⁶²³ Habermas, Kamusalılığın Yapısal Dönüşümü, s. 372.

⁶²⁴ Arrighi, Hopkins ve Wallerstein, s. 83.

rejiminin işleyişine uygun bir örgütlenme tarzı hem ekonomik alanın hem de siyasal alanın örgütlenmelerinde görülmüştür.

Fordist birikim rejiminin içine girdiği bunalım sonucunda, sermaye devinimleri ve toplumsal yapı arasında belirli bir uyumsuzluk doğmuştur. Üretim ve bölüşüm rejiminin dönüşümü ile toplumsal yapı yeniden şekillenmektedir. Toplumsal yapıda var olan dönüşüm, çeşitli kurumların dönüşümü sonrası fordist muhalefetin dönüşümünü ortaya çıkarmıştır. Takip eden bölümde esnek birikim rejiminin muhalefeti yani post fordist muhalefet kavramının tanımlanması ve özelliklerinin özetlenmesi yapılacak, fordist muhalefetten post fordist muhalefete yaşanan dönüşüm tartışılmaya çalışılmıştır. Fordist muhalefetin temel araçları, grev, sendika, toplanma özgürlüğü, basın özgürlüğüdür. Bu hak ve özgürlükler anayasalarda genişletici yorum kapsamında anayasal güvenceye alınarak desteklenmiştir.

2.2.3. Post-Fordist Muhalefet

Kabaca 1980 yılına kadar hâkim olan birikim rejimin girdiği bunalım sonrası yeni dönem akademik çalışmalarda tartışılmış, kapitalizmin aldığı yeni biçim; Ford-sonrası, neo-fordizm⁶²⁵, post-endüstriyel, post-modern, post-kolektif, Tayotizm⁶²⁶ ve yalın üretim⁶²⁷ gibi çeşitli isimlerle adlandırılmıştır⁶²⁸. Bu bağlamda Post-fordist⁶²⁹

⁶²⁵ Aglietta, s. 116-122.

⁶²⁶ Micheal Hardt, ve Antonio Negri, **İmparatorluk**, çev. Abdullah Yılmaz, 5. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2003, (İmparatorluk) s. 302. Fordist modelden Tayotist modele geçiş açısından temel noktanın, üretim ve tüketim ilişkisinde gelişen iletişim sisteminin payına odaklanmaktadır. Bunun anlamı, Fordist sistemde temel kabul edilen varsayılan bir talebe karşılık üretimin yerine tüketimden üretime geri beslemeyi dikkate alan üretim rejiminin gelişmesi olarak ifade etmektedir. Fabrikalar sıfır stok ile çalışarak piyasadaki talepler doğrultusundan üretime geçecektir. İletişim ve enformasyonun Post-fordist dönemde artan öneminde bu bağı gözden kaçırmamanın önemli olduğunu belirtmektedir. Özellikle hizmet sektöründe enformasyon teknolojisinin gelişimi maddi olmayan emek olarak adlandırılan maddi olmayan mallar üreten emeğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. s.301-303.

⁶²⁷ Savran tekelci sermayenin dünyanın hemen her yerinde uygulamaya koyduğu yeni bir sistem olarak yalın üretim (tamponsuz üretim veya stoksuz üretim) kavramını kullanılmasını daha doğru olduğunu ifade ederek diğer tanımlamalara çeşitli yönleriyle eleştirel bir şekilde yaklaşmaktadır. Yeni üretim teknikleri ve emek süreci uygulamalarını için Post Fordizm, Tayotizm, Esnek Üretim vb. hem ideolojik olarak bir yanılasmaya hem de yeni sistemin özelliklerinin doğru anlatılmasını engellediğini belirtmektedir. Yalın üretim, yürüyen montaj hattına dayalı emek sürecinin ölü zaman sorunu ve hattın yavaşlamasından kaynaklı sorunlara çözüm bulmak amacıyla 1960'larda Japonya'da ortaya çıkmıştır. Temel olarak esneklik, iş yerinin parçalanması ve işgücünün çekirdek ve çeper olarak bölünmesine dayanır. Böylece küçük ölçekli üretim mekânında düşük ücret ve ödemeler sistemi uygulanmaktadır. Ek olarak üretim mekânının küçüklüğü sendikalaşmaya daha kolay müdahale edilmesini sağlamaktadır. Savran, 145- 159.

⁶²⁸ Amin, s. 1.,

⁶²⁹ Hirsch, 2011, s. 136; Jessop, 1991b Post-fordizm kavramlarını kullanmaktadır.

birikim, yoğun birikim rejiminin kendisinden daha esnek bir birikim⁶³⁰ rejimine dönüşümü sürecini ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Bu birikim rejiminin düzenleme biçimi ise küresel tekelleşme olarak adlandırılmaktadır⁶³¹.

Post-fordist birikim rejimi, kapitalist üretim ilişkilerinin devamlılığını sağlamak için bir önceki birikimin bunalımına çözüm arayışı olarak ortaya çıkmıştır. Bu yapı ulusal sınırların ötesine geçerek, üretim yerlerini görece maliyetlerin daha düşük olduğu yerlere taşıyarak artı değeri arttırmayı hedeflemektedir. Post-fordist birikim rejimi ile Fordist birikim rejimi arasında ekonomik ve politik bakış açısından temel bir kıyaslama yapacak olursak, ekonomik açıdan; Fordist birikim, endüstride kitlesel üretim- kitlesel tüketime dayanırken, Post-fordist birikim tüm sektörleri içine alarak esnekliğe dayanmaktadır. Politik açıdan ise ulusal, Keynesyen ve toplumsal yaşama müdahaleci devletten uluslararası aşan, neo-liberal politikaları benimseyen girişimci devlete dönüş⁶³² yaşanmıştır⁶³³.

Post Fordist birikim rejiminin üretim süreci; otomatik üretim kontrolü ve otomasyon⁶³⁴ ile kısaca açıklanabilir. Fordist birikim rejiminden farklı olarak bu birikim rejiminde üretim sürecinde çok işlevli makineler kullanılmaktadır. Kitlesel üretimin yapıldığı Fordist birikim rejimi aksine bu rejimde küçük atölyelerde çok parçacıklı üretim süreci uygulanmaktadır. Bu süreci iki ayrı temel üzerinden açıklamak ve tanımlamak yerinde olacaktır. İlki üretimin coğrafi koşulları ikincisi ise üretimin kendi içerisindeki dönüşümüdür. Post-fordist birikim rejiminde -esnek birikim rejimi- bu iki temel diğer birikim rejimlerinden farklılığı göstermektedir. Bu iki boyut hem bir önceki bunalıma çözüm yarattı için hem de köklü bir dönüşüme

⁶³⁰ Harvey, Post Modernliğin Durumu, s. 170’te Fordizm Post fordizme geçişe ilişkin “şimdilik” esnek birikim kavramını kullanıldığını söyler, bu noktada önemli olan yeni birikimin koşullarının Fordizmin katılıklarıyla savaş içinde olması ve ondan daha esnek bir yapıda olmasıyla belirlendiğini ifade eder. Emek süreçleri, işgücü piyasaları, ürünler ve tüketim kalıpları bakımından esnekliğe yaslanır. Harvey, s. 170.

⁶³¹ Bu başlık altında yapıyı açıklamak için yaygın ve yoğun birikim rejimindeki yöntem devam ettirilecek, üretim süreci, emek süreci, artı değer çekme biçimi nihayetinde düzenleme biçimi ve oluşturulduğu normlar üzerinden sistematik bir açıklama yapılacaktır.

⁶³² Bob Jessop, Schumpeterci Rekabet Devleti olarak tanımlanmaktadır. Bob Jessop, Kapitalist Devletin Geleceği s. 157.

⁶³³ Maria Markantonatou, The ideal-Typical Transition from Fordism to post-Fordism: A Neopositivist Problem Setting, **European Research Studies**, Cilt: X, Sayı: 1-2, 2007, s. 120.

⁶³⁴ Otomasyon üretimin tüm aşamalarından insan bağımsız olmasını, belirli bir hat üzerinde bilgisayar tarafından kontrol edilen üretim sürecini ifade etmektedir. Üretimin kendi devinimlerine göre parçalar taşınmakta üretimde rasyonelleşmenin ileri bir düzeyini geçilmesini işaret etmektedir. İlk defa 1960 yılında Londra’da “Sistem 24” adıyla kullanılmış, 16 saati insanız olmak üzere üretimin 24 saat boyunca devam etmesini sağlayan bilgisayar denetiminde üretimdir. Belek, s. 68.

neden olduğu için birlikte ele alınmak zorundadır. Bununla birlikte artı değer çekme yolunu arttırmak tüm birikim rejimlerinin temel amacı olduğunu belirtmek yerinde olacaktır.

Bu dönemin üretim süreci, farklılaştırılmış, küçük birimler halinde üretimdir. Fordist birikiminin krizine çözüm olarak, kitlesel tüketimi hedeflemek yerine talepteki değişimlere göre homojen olmayan malların üretimi esas alınmıştır. Bu hedefi yerine getirmek teknolojik ilerlemenin geldiği gelişmişlik düzeyi ile ilgilidir. Çok fazla fonksiyona sahip makineler sayesinde küçük bölümler halinde ürün farklılaşmasının önü açılmıştır⁶³⁵. Ürün farklılaşmasının mümkün olması ile talebe dayalı üretimin üretim sürecinde hâkim hale gelmesi sağlanmış üretim sürecindeki katılık parçalanmış, esneklik temel değer haline gelmiştir⁶³⁶. Bu dönemde otomasyon *temel örgütlenme aracı*⁶³⁷ haline gelmiştir. Üretimde tam rasyonelleşme sağlanmıştır. Otomasyon sayesinde üretimin mekân bağımlılığı ortadan kaldırılmış, sabit sermayenin değeri düşerek sermayenin organik bileşiminin yükselmesi sağlanmıştır. Talebe dayalı üretim beraberinde stoksuz üretimi getirmiştir aylık ya da günlük üretim olarak tanımlayabileceğimiz bu durum sistemin esnek yapısıyla birebir örtüşmektedir. Ek olarak farklılaştırılmış üretim sayesinde, tüketicilerin sosyal sınıflarından ziyade yaşam tarzlarına, zevkine ve kültüre göre farklılaştırılmış üretim yapılmasına imkân sağlamaktadır⁶³⁸.

Emek süreci; üretim sürecinde tam otomasyonun kullanılmasının emek sürecine pek çok etkisi olmuştur. Bunlardan ilki üretimde emeğe olan ihtiyacın azalmasıdır. İkincisi ise karmaşık işlerine makine aracılığıyla yapılması yaygın birikim rejiminde gördüğümüze benzer şekilde, emeğin tekrar vasıfsızlaşması sürecidir. Küçük atölyelerde çok parçacıklı üretim süreci, emek süreci açısından kuralsızlaştırılan güvencesiz çalışma ilişkilerinin varlığına neden olmuştur. Tek kelime ile özetlenmek istenirse bu dönemi “esnek uzmanlaşma” olarak tanımlamak mümkündür. Fordist birikim rejiminde katılığı sağlayan, belirli bir mekânda kendine ait ritmi ve zamansal kuralları olmasıdır. Post-fordist birikim rejiminde emek yalnızca bir işi değil, aynı üretim aracı üzerinde farklı pek çok işi bir arada yapmaya başlamış,

⁶³⁵ Harvey, 169-170.

⁶³⁶ Amin, s. 4.

⁶³⁷ Aslan, s. 164- 166.

⁶³⁸ Hall, 1988, p. 24’ten aktaran Amin, s. 4-5.

böylece bekleme süresi olarak adlandırılan şey en aza indirgenmiştir. Çok işlevli emek bu dönemin ayırıcı gücü haline gelmiştir⁶³⁹.

Post-fordist üretim sürecinde, yeni anlayışlardan bir diğeri de iş genişletme, iş rotasyonu ve iş zenginleştirme gibi kavramların çalışma ilişkilerine dahil edilmesidir. Charlie Chaplin'in Modern Zamanlar filminde eleştirisinin çarpıcı bir şekilde verildiği yaygın üretim süreci, işçinin rutin işleri yapmasından kaynaklanan ruhsal bunalımları tetikleyerek rejim açısından tikanıkları yaratmıştır. Post-fordist birikim, genişletme ile emeğe benzer zamanda farklı işler vererek, rotasyon ile emeğin birden fazla nitelikte ya da zamanda çalıştırarak, iş zenginleştirme ile emeğe sorumluluk aldırarak bu bulanımı aşmayı hedeflemiştir. Temel olan işçinin kafa kol ayrımı değil, ikisiyle birlikte üretim sürecine dahil olmasıdır. Çok vasıflı ve vasıfsız işçileri esnek bir biçimde bir araya getiren ve gerektiğinde işe alıp çıkarabildiği esnek-ücretli, esnek-zamanlı ve taşeronlaşmaya dayalı emek süreci yaşanmaktadır⁶⁴⁰. *“Emeğin belirli bir zamanda belirli bir işi yapması ilkesi ortadan kalkmış, belirsiz bir zaman diliminde bütün görevleri yapabilmesi ortaya çıkmıştır”*⁶⁴¹. Son olarak vasıflı, erkek ve kas gücü ile çalışan işgücü düşüşe geçerken hizmet sektöründe çalışan beyaz yakalı ve ağırlıklı olarak kadınların hâkim olmaya başladığı işgücünün yükselişe geçtiği ifade edilmektedir⁶⁴². Castells, enformasyon teknolojisinin sağladığı imkanlar sayesinde sermaye ağların merkezîleştirici katkısı sayesinde yoğunlaşarak küreselleşmiş olduğunu emeğin ise kural olarak yerel olduğunu belirtmektedir. Emek bütünlüğünü kaybetmiş, örgütlenmesi itibariyle parçalara ayrılmış, kolektif çıktı anlamında bütünlüğünü kaybederken çeşitliliği artmıştır⁶⁴³. Tarih boyunca emeğin parçalara ayrılmasını avantaj olarak gören sermaye açısından parçalara ayrılmış emek piyasalarının ortaya çıkması; ırk, etnik köken, toplumsal cinsiyet ve din ayrımlarının işverenin lehine olacak şekilde kullanılmaya başlamasına imkân sağlamıştır⁶⁴⁴.

⁶³⁹ Belek, s. 78.

⁶⁴⁰ Jessop, s. 162 ve Harvey, s. 177.

⁶⁴¹ Aslan, s. 172.

⁶⁴² Hall, 1988, p. 24'ten aktaran Amin, s. 4.

⁶⁴³ Maneul Castells, I. Cilt, s. 629. Castells'e göre sermaye ve emek giderek ayrı uzamlarda ve ayrı zamanlarda var olma eğilimi göstermektedir. Bilgisayarlara bağlı anlık uzamların farklılıkları ile gündelik yaşamın saate bağlı farklı zamanı. Çalışma hayatı hala devam etmektedir ancak teknoloji sayesinde birbirinden bağımsız hale gelmektedir. Bir fabrikanın çip üreten bilgisayar işlemcisi ile maddi üretim yapılan fabrika çalışanı arasındaki bağlantısızlık vb.

⁶⁴⁴ Harvey, Neoliberalizmin Kısa Tarihi, s. 177.

Artı değeri; üretim sürecinde yeni birikim rejiminin kuralları sermayenin düşen görelî artı değerini arttırmıştır. Emek sürecinde temel belirleyici ilke olan esneklik artı değeri yükseltmekte diğeri önemli etmendir. Yukarıda belirtildiğı üzere talebe dayalı üretimin zorunluluğı stoksuz üretimdir. Stoksuz üretim ise sermayedar için talebe göre işçi alımlarında ya da çıkarımlarında bulunma imkânı sağlamaktadır. Bu durum ancak esnek işgücünün yasal dayanaklarının oluşturulması ile mümkündür. Talebin düştüğü dönemlerde işçilerin bir bölümünü ya da tamamını işten çıkarmak görelî artı değeri arttırmanın bir yolu haline gelmiştir. Çalışma ilişkilerindeki bu esneklik ücret politikalarının belirlenmesinde de etkili olmuştur. Çalışma ilişkileri, çalışma süreleri ve karşılığında ödenen ücretler doğrultusunda ele alındığında, esneklik çalışma sürelerini istediğı gibi arttırma imkânı verdiğinden mutlak artı değerin yükseltilmesi noktasından yaygın birikim rejimi koşullarına benzetilmektedir. Ücret sisteminde ise performansa dayalı yapının kurulması, görelî artı değeri yükseltecek bir mekanizma yaratmaktadır. Buna ek olarak üretimin gelişmekte olan bölgelere taşınmış olması, mutlak ve görelî artı değeri son sınırlarına kadar genişletmeyi sağlamaktadır. Sonuç olarak, artı değeri çekme biçimi noktasında, görelî artı değeri çekme ile mutlak artı değeri yükseltme aynı anda yürümektedir ve mutlak artı değeri son sınırına kadar zorlayıcı hedefler koyulmaktadır.

Düzenleme biçimi; Post-Fordist birikim rejiminin düzenleme biçimi, uluslararası düzeyde örgütlenmiş küresel tekeli düzenlemedir. Bu düzenleme biçiminin araçları, liberalizasyon ve kuralsızlaştırmadır⁶⁴⁵. Post-fordist düzenlemede, emek gücü talep unsuru olmaktan çıkarak maliyet unsuru olarak görülmeye başlanmıştır. Ücret ilişkisinin katılığı ve ücretlerin yüksekliğı kar oranlarının düşme nedeni olarak kabul edildiğinden düzenleme bu alanlara odaklanmaktadır. Harvey radikal değişimleri şu şekilde açıklamıştır;

Daha önceden sendikal gelenekleri olmayan bölgelerde esnek birikim odaklarının kurulması ve bu yeni bölgelerde yerleştirilen geriletilici norm ve uygulamaların eski merkezlere ithali, örgütlü işçi hareketinin altındaki zemini kaydırıyordu. Öyle görünüyor ki, esnek üretim yüksek "yapısal" işsizlik düzeyleri, vasıfların hızla yok edilmesi ve yeniden oluşması, gerçek ücrette ancak alçakgönüllü artışlar ve Fordist rejimin ana direklerinden biri olan sendikaların gücünün geriletilmesi gibi özelliklere sahiptir⁶⁴⁶.

⁶⁴⁵ Aslan, s. 183-184

⁶⁴⁶ Harvey, s. 171.

Esnek birikimin toplumsal ilişkileri ve rolleri düzenlemesinde devletin rolüne odaklandığımızda, piyasalara etkin müdahale eden ancak toplumsal ilişkilerin yeniden üretilmesinden çekilmiş devlet biçimi olarak tanımlamak yerinde olacaktır. Neoliberal dönemin düzenleme biçiminin temel yapısal biçimlerinden biri olarak devlete üç temel işlev yüklenmektedir: İlk olarak sermayenin faaliyetleri için iktisadi ve toplumsal ön koşulları oluşturmak; ikinci olarak emeğin yeniden üretimi için iktisadi ve toplumsal ön koşullarını oluşturmak ve son olarak uluslararası alandaki sermaye hareketlerini ulusal emek piyasası ile uyumlu hale getirmek⁶⁴⁷.

Piyasayla kaynaşmış, toplumsal kamu hizmetlerini üretmede güçsüz, sermayenin varlık koşullarını yeniden sağlama açısından ise güçlü bir devlet biçimi varlık kazanmıştır. Devletin kamu hizmetlerinden elini çekmesi beraberinde gelir adaletinde büyük farkların ortaya çıkmasına bu duruma karşı artan muhalefet ise devletin zor işlevini ön plana çıkmasıyla sonuçlanmıştır⁶⁴⁸. Tüm bunlara ek olarak devlet, ulusal sınırlarındaki vatandaşların haklarıyla küresel sermayenin çıkarları çatıştığında küresel sermayenin değerlerini koruma yönünde politikaları uygulamıştır⁶⁴⁹. Post-fordist devletin yapısı; parçacıklı ve yereldir. Post-fordist devlet; kamu hizmetlerini piyasaya aktararak metalaşma sürecine bırakmış, elde kalan işlerini ise taşeronla devrederek küçülmüştür. Buna ek olarak bazı kamu hizmetlerini yerel birimlere devrederek yeni bir model yaratmıştır. Devletin temel görevi savunma, dışişleri ve adalet hizmetleri olarak kabul edilerek bunların dışında kalan hizmetler eğer sermayeye devredilmemişse piyasaya bırakılmıştır⁶⁵⁰. Post-fordist birikim rejiminin iktidar biçimi ise, yönetim kavramı ile ifade edilmektedir. Ezber bir tanımla yönetimde kamu-özel-sivil ortaklığı şeklinde bir paradigma kayması olarak tanımlanan yönetim, birikim rejiminin gerekliliklerine uygun düzenleme biçiminin önemli bir aracıdır. Bob Jessop yönetişimi, küresel piyasa ekonomisi ile piyasa

⁶⁴⁷ Bob Jessop, *Düzenleme Yaklaşımının 20. Yılı: Zahmete Değdi Mi?* s. 206.

⁶⁴⁸ Aslan, s. 214- 220.

⁶⁴⁹ Türkiye'deki siyanürlü altın arama faaliyetleri iyi bir örnektir. Eurogold firması 16 Ağustos 1989'da Bergama'da maden arama ruhsatını aldı ve 1991'de tesis inşaatına ve maden için ön hazırlıklara başladı. Şirketin maden arama faaliyetleri için zeytin ve çam ağaçlarını kesmeye başlaması, yöre halkının tepkisiyle karşılaştı ve 1996 yılında tepkiler kitleselleşti. 1997 yılında Danıştay, siyanürlü altın madeninin kamu yararına aykırı olduğuna ilişkin bir karar verdi. Ancak şirket kararı uygulamadı, madene iki kez mühür vurulsa da 2005 tarihinden bu yana faaliyetlerine devam etmektedir. Bu noktada küresel sermayenin menfaatleri ile ulusal çıkarların çatışması noktasında Post-fordist devletin tavrını gösteren bir örnek olarak kabul edilmektedir.

⁶⁵⁰ Aslan, s. 226-230.

toplumunu bağdaştıracak yeni bir düzenleme biçimi olarak, görünürdeki katılımcı ve demokratik söylemiyle yeni birikim rejimini insani bir çehreye sokmayı amaçlayan, onu toplumsal ve siyasal bir söylem olarak kabul edilebilir hale getirmeyi amaçlayan bir araç olarak tanımlamaktadır. Küresel kapitalizm çağında iktisadi ilişkiler ile diğer toplumsal düzlemler arasındaki bağlantıyı kurgulamada merkezi bir önemdedir ve kapitalizmi oluşturan bütün toplumsal ilişki biçimleri (iktisadi, siyasal, kültürel, dini, hatta bireysel) ile karmaşık ve tek bir nedene bağlı olmayan ilişkileri anlamada kullanabileceğimiz bir anahtar, analitik bir araç olmaktadır⁶⁵¹. Özellikle devletle eş tutulan ve emeğin yeniden üretimine imkân sağlayan politikaların kamu otoritesiyle ortaklaşa ancak ağırlıklı olarak devlet dışı aktörlere devredilmesi süreci yönetim kavramını açıklamakta yardımcı olmaktadır⁶⁵². Bu bağlamda yönetim, tek merkezli yerine çok merkezli, hiyerarşik ilişkiler yerine katılımcılık temelinde birimlerin özerkliğini vurgulayan bir kavram olarak, kapitalizmin aldığı yeni biçimde siyasal alandaki değişiklikleri ifade etmektedir. Akbulut yönetim ile, *siyaset-yönetim ilişkisini, siyasal ve yönetselin bütünleştirilmesi ve siyasal olan unsurların sivil topluma kaydırılması* aracılığıyla kurulduğunu belirtmektedir. Temsili kurumların karar alım sürecindeki etkilerinin sınırlandırıldığını ve karar alım sürecinde piyasanın (sivil toplum ve bürokrasi) başat aktör haline geldiğini belirterek, küresel kapitalizmin aşamasındaki yönetim anlayışını vurgulamaktadır⁶⁵³. Bu bağlamda yönetim ile devlet ile sivil toplum arasındaki ayrımın tamamen ortadan kalktığı düşüncesi tartışmaların diğer önemli boyutunu oluşturmaktadır⁶⁵⁴.

Post-fordizm, hem kapitalist hem de enformasyonel⁶⁵⁵ bir toplumsal formasyonun ifadesi olarak küresel kapitalizm ve teknolojiyle özgül bir ilişki kurmaktadır. Castells'e göre bu çağda, baskın olan işlevler ve süreçler giderek ağlar etrafında örgütlenmektedir ve tekno-ekonomik sistem olarak ifade edilmektedir. Ağlar

⁶⁵¹ Jessop, s. 326-336.

⁶⁵² Ayşe Buğra, Polanyi'nin Çifte Hareket Kavramı ve Günümüz Piyasa Toplumunda Siyaset, çev. Azer Kılıç, (der. Ayşe Buğra ve K. Ağartan), **21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss: 237-26, s.241.

⁶⁵³ Akbulut, s. 215-216.

⁶⁵⁴ Neera Chandhoke, "Governance and Pluralisation of the State: Implications for Democratic Practice in Asia", Governance in Asia uluslararası kongre sunumu, 2002, s.16-17.

⁶⁵⁵ Enformasyon teknolojisine dayalı yeni bir teknolojik paradigmanın ortaya çıkışıyla inşa edilen bu yeni kalkınma biçimi olarak tanımlanmaktadır. Kavram bilginin üzerine bilgi eklenmesi yoluyla elde edilen eylemin üretkenliğin ana kaynağı olarak tanımlandığı toplumsal formasyonlar için kullanılmaktadır.

toplumun yeni sosyal yapısını oluşturmaktadır ve üretim, deneyim, iktidar ve kültür süreçlerinin işleyişini ağlar oluşturma mantığı şekillendirmektedir⁶⁵⁶. Bu bağlamda kendinden önceki sermaye birikim rejimleri gibi, ekonomik, sosyal, ideolojik ve politik yapılara sahip çok kapsamlı bir tekrar yapılanma sürecinin sonucudur. *Üretimin parçacıklı yapısı, örgütlenme anlamında da parçalara bölünmesine neden olmuştur. Her düzenleme sistemi somut kurumsal yapılanmasıyla sosyal güç ilişkileri ve mücadelelerinin bir sonucudur ancak aynı zamanda mücadelenin düzlemleri ve farklı sosyal grupların politik olanakları üzerinde etkide de bulunur*⁶⁵⁷. Bu bağlamda, birikimin koşulları ile uyumlu araçlar kullanılması muhalefetin hem yasal güvencesini hem de etkinliğini sağlarken yeni gelişen yapıların koşullarına uyum sağlamak zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Post-fordist muhalefet, yapısal değişimlerle birlikte evrilmektedir. Muhalefetin özneleri bu dönemin koşullarına uygun olarak araçlarını genişleterek eylem repertuarlarını çeşitlendirmektedir. Grev ve sendikalaşma gibi temel muhalefet biçimleri üretim sürecinin özellikleri nedeniyle etkinliğini kaybederken teknolojik gelişmelerin sağladığı avantajlar sayesinde yeni araçların ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Post-fordist devletin, piyasaya yalnızca düzenleyici olarak katılması, muhalefet hakkı ile ilişkili değerlendirilen hak ve özgürlüklerin alanın emekçi sınıfların aleyhine daralmasına neden olduğu tespit edilmektedir. Ek olarak yönetim paradigmasıyla birlikte sınıfsal ya da toplumsal mücadelenin, gelir sahipliği ekseninde sınırlandırıldığı görülmektedir⁶⁵⁸. Bu durum karar alım süreçlerinde demokratik kitle örgütlerinin ve sendikaların yerini bağımsız düzenleyici kurumların ya da sivil toplum örgütlerinin almasında gözlenebilmektedir. Temsili yurttaş temelinden uzaklaşan bir yapıda toplumsal muhalefet; sivil toplumun salt kimlik temelli hak arayışlarına doğru bir eğilim göstermektedir⁶⁵⁹. Bununla birlikte, kamu-sivil- özel ortaklıkları bağlamında müşteriye dönüşen yurttaş; sivil itaatsizlik gibi çeşitli eylem repertuarları yoluyla muhalefet biçimleri geliştirmeye yönelmektedir ve son olarak neoliberal iktisat politikalarını uygulamak amacındaki devletin giderek otoriterleşmesi muhalefetin yapılış biçimlerini de etkilemektedir. Bu

⁶⁵⁶ Castells. 1. Cilt, s. 14-16 ve 621.

⁶⁵⁷ Hirsch, s. 101.

⁶⁵⁸ Akbulut, s. 216.

⁶⁵⁹ Yıldırım, s. 3.

kapsamda çalışmanın bu temel argümanlarını detaylı bir şekilde analiz etmek gerekmektedir.

2.2.3.1. Post Fordist Muhalefette Grev

Post-fordist muhalefette, ele alacağımız ilk araç grevdur. Bu dönem, grev hakkı açısından hak kayıplarının yaşandığı bir ana tekabül etmektedir. Post-fordist muhalefette grevin bir araç olarak kullanılmasında temel belirleyicisi olan post-fordist düzenleme açısından örgütlü gücü ortadan kaldırmaya yönelik yasal düzenlemelerin yapıldığı işçiler açısından ise, tepkisel nitelikli grevlerin gerçekleştirildiği bir dönemi ifade etmektedir.

Post-fordist muhalefet döneminde grevin çalışma ilişkileri bağlamında etkin bir araç olarak kullanımının değişime neden olan iki önemli nokta bulunmaktadır. Emek ve üretim süreçlerinin örgütlenmesindeki değişiklikler; emek piyasalarında ve üretim sürecinde katılığın yerine getirilen “esneklik” anlayışıdır. Harvey, 1968-72 dönemindeki grev dalgalarının işgücü piyasalarının katılık yönelimini aşmaya yönelik çabalarının emek tarafından engellenmeye çalışılması mücadelesi olarak okunması gerektiğini ifade etmektedir. Sistem, emek süreçleri, işgücü piyasaları, ürünler ve tüketim kalıpları bağlamında esnekliği esas almaktadır. Esnek üretim ile işsizliğin yüksek olduğu ülkelere doğru üretimin kayması örgütlü işçi hareketinin geriletilmesine imkân sağlamaktadır. Düşük ücret ve yüksek çalışma saatleri bu dönemin genel kuralı haline gelirken, esnek üretim ile işçilerin ihtiyaç olmadığı dönemler işten çıkarılmasına imkân sağlayan güvencesizlik yaygınlık kazanmıştır⁶⁶⁰. Toplu pazarlık kurumun bu kapsamda ilgası, grevin önemli bir yaptırım gücü olmasını engellemiştir. Ek olarak stoksuz üretimin hâkim hale gelmesi, üretimin zorunlu olduğu dönemlerde işçilerin elinden grev gibi avantajların alınmasını gerekli kılmaktadır.

Post-fordist muhalefet döneminde, Fordist muhalefetin kurumsallaşmış yapılarının tasfiyesine ilişkin bir süreç olduğu ifade edilmektedir. Bu yönde bir düşüncenin somut verilerle analiz edilmesi için, söz konusu dönemde Türkiye’deki grev sayıları incelemek elverişli gözükmemektedir. Türkiye açısından 1990’lı yıllar grevin, niceliksel olarak arttığı dönem olmuştur. Akkaya’nın aktardığı şekliyle 1987-

⁶⁶⁰ Harvey, Postmodernliğin Durumu, s. 165-171.

1997 yılları arasında 1.914 adet grev yapılmış, bu grevlerin yüzde 68'si 1990-97 aralığında gerçekleşmiştir⁶⁶¹. Belirli bir kronoloji içinde Türkiye'de greve baktığımızda, öncelikle 1980 askeri darbesini takip eden tarihsel süreçte 1980-83 tarihleri arasında greve başvurulmadığı ifade edilmektedir. 1984 yılında ülke genelinde yalnızca 1 adet grev yapılmışken⁶⁶², 1985 yılında, toplamda 21 adet grev olmuş, bu grevlerin tamamı özel sektör tarafından gerçekleştirilmiştir⁶⁶³. 1990 yılında, toplam 458 adet grev gerçekleşmiş, özelleştirme politikalarına tepki söz konusu dönemde grevin artışının nedeni olarak görülmektedir. Bu tarihten itibaren grev sayılarında bir düşüş gerçekleşmiştir. Örneğin 1991 yılında 398 adet grev gerçekleşirken bu sayı, 1992 yılında 98, 1993 yılında 49 grev, muhalefet etme amaçlı gerçekleştirilmiştir. 1997 yılında bu sayı, 37'ye düşmüştür⁶⁶⁴. Akkaya'nın belirttiği üzere, 1990-1997 yılları arasında (1990-91 hariç) yıl başına düşen grev ortalaması 64'tür. 1963- 1980 döneminde ise, yıl başına düşen grev ortalaması ise 80'dir. Bu verilerden hareketle, Post-fordist muhalefet döneminde, Fordist muhalefete göre greve başvurma oranında azalma olduğu görülmektedir⁶⁶⁵ (1963-1980 ile 1980-1997 karşılaştırıldığında). 1998 ile 2007 yılı arasında grev oranlarına bakıldığında ise, rakamlar şu şekildedir. 1998 yılında, Türkiye genelinde 44 adet grev yapılırken, 1999 yılında 34, 2000 yılında 52, 2001 yılında 35 adet çalışan greve gitmiştir. 2001 ile 2007 yılları arasında ortalama olarak yılda 30 adet greve gidilmiştir. Bu dönemde en yüksek grev 34 grevle 2005 yılında gerçekleşirken, en düşük grev sayısı ise, 2017 yılında 15 grevin kayda geçilmesi şeklinde olmuştur⁶⁶⁶. 1998-2007 yılları arasında ortalama grev sayısı 30'dur. Analize 10 yıllık verilerin alınması nedeniyle grev sayısı beklenen ortalamanın daha altında çıkmıştır. 2008 yılı ekonomik anlamda önemli kırılmaların yaşandığı bir dönem olduğu için bu yönde bir sınıflandırmaya gidilmiştir. 2008 sonrası, siyasal iktidarın politikalarında da önemli değişiklikler olmuştur. Bu yüzden

⁶⁶¹ Akkaya, 1990'lı Yıllarda Türkiye'de Grevler, s. 8.

⁶⁶² Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Yıllara Göre Grev Ve Lokavt Uygulamaları <https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/1257/grev.pdf> erişim tarihi (23.08.2019)

⁶⁶³ Akkaya, 1990'lı Yıllarda Türkiye'de Grevler, s. 4.

⁶⁶⁴ Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı 1998'den aktaran Akkaya, 1990'lı Yıllarda Türkiye'de Grevler, s. 5.

⁶⁶⁵ Akkaya, 1990'lı Yıllarda Türkiye'de Grevler, s. 8.

⁶⁶⁶ T.C Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Yıllara Göre Grev ve Lokavt Uygulamaları 1984 – 2015, erişim tarihi (27.08.2019), s:1-2.3.

bu dönem sonrası grev sayıları detaylı bir şekilde ele alınmıştır⁶⁶⁷. 2008 yılında, kamu ve özel sektör kapsamında toplamda, 15 adet grev gerçekleşmiştir. Bu grevlerin yalnızca 1'i kamu sektöründe gerçekleşirken, geriye kalan 14 grev özel sektörde yapılmıştır. 2009 yılında çalışma ilişkilerindeki koşulların düzelmesi amacıyla 13 adet grev gerçekleştirilirken, 2010 yılında bu sayı 11'e, 2011 yılında 9'a 2012 yılında ise 8'e düşmüştür. 2012- 2017 tarihleri arasında ise grev sayıları dalgalı bir seyir izlerken, 2013 yılında artış göstermiş ve 19'a yükselmiştir. Söz konusu dönemde en yüksek grev sayısı 2015 yılında, 27 grev ile olmuştur. 2017 yılında ise, 2'si kamu sektöründe olmak üzere toplam 26 kez greve başvurulduğunu göstermektedir⁶⁶⁸. 2008- 2017 dönemi grev ortalaması, 16'dır. Bu veriler Post-fordist muhalefet döneminde, greve başvurma sayılarının giderek azaldığını göstermektedir. Bir muhalefet etme aracı olarak grev, Post-fordist muhalefet döneminde Fordist muhalefete göre azalma gösterirken, Post fordist muhalefeti kendi içinde dönemlere ayırdığımızda bu dönem içinde de niceliksel olarak azalma olduğu görülmektedir.

2002-2018 tarihleri arasında Türkiye'de engellenen grev sayısı 16'dır. 2002 yılından Olağanüstü Hal İlanına kadar yasaklanan grev sayısı 7'iken, 2016-2018 tarihleri arasında 9 adet grev engellenmiştir. Grevlerin ertelenmesine yol açan yasal değişiklik 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu'nun 63. Maddesinde bahsi geçen erteleme koşullarına yapılan eklemeler ile yasal dayanağına kavuşmuştur. 6356 sayılı kanunda "*Karar verilmiş veya başlanmış olan kanuni bir grev veya lokavt genel sağlığı veya milli güvenliği bozucu nitelikte ise Bakanlar Kurulu bu uyuşmazlıkta grev ve lokavtı altmış gün süre ile erteleyebilir*" hükmü yer almaktadır. 678 sayılı KHK ile birlikte, grev erteleme durumuna "*büyükşehir belediyelerinin şehir içi toplu taşıma hizmetlerini, bankacılık hizmetlerinde ekonomik veya finansal istikrarı bozucu nitelikte olması*" gerekçesi de eklenerek kapsamı genişletilmiş, böylece greve başvurma engellenme yoluna gitmiştir.⁶⁶⁹. Akkaya, 1990-97 yılları

⁶⁶⁷ T.C Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Yıllara Göre Grev ve Lokavt Uygulamaları 1984 – 2015, erişim tarihi (27.08.2019), s: 3-4.

⁶⁶⁸ Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Yıllara Göre Grev ve Lokavt Uygulamaları (2008-2017) https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/3307/grev-2008_2017.pdf, erişim tarihi (26.08.2019). T.C Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Yıllara Göre Grev ve Lokavt Uygulamaları 1984 –2015, erişim tarihi (27.08.2019). s:5-6 ve Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Yıllara Göre Grev ve Lokavt Uygulamaları (2008-2017) verilerine göre düzenlenmiştir.

⁶⁶⁹ T24 Bağımsız İnternet Gazetesi, "İşte son 16 yılda 'yasaklanan' grevler", 8.01.2019, <https://t24.com.tr/haber/iste-son-16-yilda-yasaklanan-grevler,792984>, (27.08.2019).

arasında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın verilerini inceleyerek aktardığı analizinde grev erteleme kararlarının, nihayetinde grevin uygulanmaması sonuca götürdüğünü tespit etmiştir.

1990-1997 döneminde 4.814 grev kararı alınmış, bunun yüzde 62,4'ü (3.005), grev kararından sonraki süre içinde anlaşmayla sonuçlandığı için uygulanmamış, yüzde 11,9'u (575), taraflar arasındaki uyumsuzluğun sürmesine, anlaşmaya varılmamasına rağmen işçi sendikası tarafından uygulanmamış, bu hak kullanılmamıştır. Alınan grev kararlarının yüzde 25,6'sı (1.234) uygulanmıştır⁶⁷⁰.

Dolayısıyla alınan grev kararlarının yüzde 50'sinden fazlasının uygulanmaması, 60 günlük sürenin belirli noktalarda uzlaşma sağlamaya yönelik etkili bir işlev gösterdiği şeklinde okunmakla birlikte aynı zamanda istatistiki olarak, her dört grev kararından birinin uygulanması anlamına gelmektedir. Bu noktada grevlerin ertelenmesinin, uygulanması noktasında yarattığı engellere dikkat çekmek amaçlanmaktadır. Post-fordist muhalefet açısından grev sayılarında meydana gelen azalmalara ek olarak, grevlerin engellenmesine yönelik pek çok gelişme muhalefetin geleceğine ilişkin kapsamlı tartışmaların gerekliliğinin önemine dikkat çekmektedir. Örneğin 2016 yılı sonrasında Türkiye'de, ilan edilen Olağanüstü Hal ile 19 işçi sendikası kapatılmış yaklaşık 150 bin işçiyi kapsamına alacak olan grev ertelenmiştir⁶⁷¹.

2.2.3.2. Post Fordist Muhalefette Sendika

Post Fordist döneme kadar sendikalar, meslek birliği olarak çalışma ilişkilerinin düzenlenmesine yönelik etkin bir muhalefet etme aracı olmasına ek olarak toplumsal muhalefetin içinde de önemli bir aktör olarak görülmektedir. Bununla birlikte kapitalizmin yapısal dönüşümü sonrasında esneklik, güvencesizlik ve kuralsızlık üzerine kurulu rejimin ilkeleri göre tüm yapı yeniden inşa edilmiş, bu dönemde Fordist muhalefetin etkin araçlarından biri olan sendikalar toplu pazarlığın yerinin bireysel iş sözleşmesine bırakması ile etkinliğini kaybetmeye başlamıştır. Emegın ve üretimin örgütlenme sürecinin getirilerine ek olarak geleneksel anlamda

⁶⁷⁰ Akkaya, 1990'lı Yıllarda Türkiye'de Grevler, s. 29.

⁶⁷¹ İlhan Uzgel, "Turkey's Double Movement", **Turkey's New State in the Making: Transformations in Legality, Economy and Coercion**, (Ed. Pınar Bedirhanoglu, Çağlar Dölek, Funda Hülagü, Özlem Kaygusuz), Zed Books, London, 2020, ss: 64-80.

sendikaların, toplumun genel çıkarlarını yansıtmaktan uzaklaşmaları eleştirisinin de sendikaların güç kaybetmesinde etkili olduğu ifade edilmektedir.

Post-fordist muhalefette, Türkiye'deki yasal düzenlemeler 1980 askeri darbesini takip eden süreçte yapılmıştır. Bir muhalefet etme aracı olarak sendikalara ilişkin yapılan düzenlemelerin temelinde, 1963-80 dönemi yasalarının fiiliyatta sorun yaratan maddelerinin ayrıntılı bir şekilde yeniden düzenlemesi süreci yatmaktadır. Muhalefet aracı olarak sendikaların; yalnızca kendi mesleki alanlarında faaliyet yürütmelerini sağlamaktır. Çalışma ilişkileri dışında siyasi amaçla yapılan grevler engellenerek, sendikaların grev ve toplu pazarlık sağlamak noktasındaki güçlerini ellerinden almaya yönelik yasal düzenlemeler yapılmıştır. Sendika kanununda yapılan düzenlemeler, emek karşısında sermayenin avantajına olacak şekilde yapılmıştır⁶⁷².

Türkiye'de sendikalaşma oranlarına ilişkin verileri analiz ederken Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığının verileri⁶⁷³ ile ILO verileri arasında farklılık olduğu görülmektedir. Çelik ve Lordoğlu'nun aktardığı şekliyle, bakanlığın sendikalaşma oranlarına pek çok yönden eleştiri getirilmektedir. Bunlardan ilki sendikalaşma oranlarının yalnızca işçiler bazında ele alınmasıdır. Kamu görevlileri kapsama dahil edilmemiştir. İkinci önemli eleştiri ise, özellikle toplu iş sözleşmelerini hesaba katmıyor oluşudur. Bu yönüyle bakanlığın verileri, ILO kapsamında değerlendirmeye alınmayarak uluslararası karşılaştırma istatistiklerine dahil edilmemiştir⁶⁷⁴. Örneğin bakanlığın istatistiklerine göre Türkiye'de 2004 yılında sendikalaşma oranının yüzde 58,4'tür. Bu oran Avrupa Birliği ülkelerin sendikalaşma oranının oldukça üstündedir. Bu sayısal veriler ile toplumsal gerçekliğin uyuşmaması durumu, ILO veri sisteminde Bakanlığın dikkate alınmaması bu yüzden daha kapsamlı açıklamalara olan ihtiyacı

⁶⁷² Örneğin 2821 sayılı kanun ile örgütlenme düzeyi esas alınmış, işyeri esas ortadan kaldırılmıştır. Bu uygulama işçilerin örgütlülük düzeyini engelleme yönünde sermayeye avantajlıdır. Nitekim, 1980 yılında yaklaşık 1,5 milyon olan sendikalı işçi, tüm çalışanların yüzde 25'ine denk gelirken, 1999 yılında bu oran yüzde 8'e inmiştir. Yüksel, Akkaya. 12 Eylül 1980 26 Yıl Önce, 26 Yıl Sonra Değişen Ne? s: 22.

⁶⁷³ Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı söz konusu yıllarda sendikalaşma oranlarını, sendikalı işçi sayısını sigortalı işçi sayısına oranlayarak sayısallaştırmaktadır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığının verilerine göre, 1984 yılında; 2.553.384 sigortalı işçinin; 1.427.271 sendikalı işçidir ve sendikalaşma oranı; 55,9'dir. Bu oran Bakanlığın verilerine göre; 1984 yılından 1989 yılına kadar sürekli artmıştır. 1999 yılında; yüzde 69'a ulaşan rakam, 2005 yılında yüzde 58 bandındadır. ÇSGB İşkolu İstatistikleri, Çelik ve Lordoğlu s: 17.

⁶⁷⁴ Aziz Çelik ve Kuvvet Lordoğlu, Türkiye'de Resmi Sendikalaşma İstatistiklerinin Sorunları, **Çalışma ve Toplum**, cilt: 2, 2006.

gündeme getirmiştir. ILO'ya göre ise, 2004 yılında Türkiye'deki sendikalaşma oranı, 18.4'tür⁶⁷⁵.

Mukayeseli olarak bakıldığında ILO'ya göre ise Türkiye'de 1987 yılında yüzde 14 olan sendikalaşma oranı, 1995'te yüzde 33,7'ye ulaşmış durumdadır. 1995 için Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından açıklanan sendikalaşma oranı ise yüzde 68,3'tür⁶⁷⁶. Bu noktada hesaplama yönteminin gerçekçi olmadığının açık olduğu ifade edilmektedir. Aziz ve Lordoğlu çalışmasında toplu iş sözleşmesinden yararlanan işçiler⁶⁷⁷ bazında sendikalaşma oranlarının daha gerçekçi olduğunu ifade etmişler ve bu kapsamda istatistikler oluşturmuşlardır. Benzer şekilde Akkaya'da çalışmasında toplu iş sözleşmesinden yararlanan işçilerin sayısının sendikalı işçi sayısına oranlanmasıyla sendikalaşma oranının veri kabul etmiştir. Bunlara ek olarak Akkaya çalışmasında yalnızca işçileri değil tüm ücretli sayısını ekleyerek daha kapsamlı bir istatistik oluşturmuştur⁶⁷⁸. Post-fordist muhalefetin ilk çeyreğinde, sendikalaşma oranında sistematik bir azalış olduğu görülmektedir. Bu veriler ışığında ikinci çeyreğine bakıldığında 2005 yılından itibaren sürekli bir düşüş eğilimi görülmektedir⁶⁷⁹.

Post-fordist muhalefet döneminde Türkiye'de DİSKAR 2017 raporuna⁶⁸⁰ göre, işçilerin sendikalaşma düzeyi, yüzde 13'tür⁶⁸¹. Bu sonuçlar ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın Ocak 2018 yılında yayınladığı istatistiklerle uyumludur.

⁶⁷⁵ International Labour Organization, **Guidebook How and Why to Collect and Use Data on Industrial Relations**, 2020, kitapçığı hesaplamaların nasıl yapıldığına dair detaylı bilgi içermektedir. Detaylı bilgi için rapora bakılabilir. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/instructionalmaterial/wcms_737733.pdf, 24.03.2021.

⁶⁷⁶ Çelik ve Lordoğlu, s. 14.

⁶⁷⁷ Çelik ve Lordoğlu, s. 20 Toplu Sözleşmeden Yararlanan İşçi Sayısı Çerçevesinde Sendikalaşma Oranı s. 20.

⁶⁷⁸ Akkaya, s. 22.

⁶⁷⁹ Aziz Çelik'in çalışması ve DİSKAR raporunun sonuçlarından üretilmiştir. 2012 sonrası temmuz verileri kullanılmış, yalnızca Ocak 2019 verisi dahil edilmiştir. 2005 yılında; yüzde9,4 olan oran 2012 yılında yüzde 6'ya düşmüştür. 2012 tarihli 6356 sayılı yasa ile, sendikaların üye sayılarının belirlenmesi yönteminin değiştirilmesi sayesinde sendikalaşma oranlarına ilişkin gerçek dışı rakamların ortaya atılmasının sonuna gelindiği ifade edilmiştir. Bu anlamda 6356 sayılı yasa sonrası, sendikalaşma oranlarının daha sağlıklı hesaplanabilmektedir.

⁶⁸⁰ Türkiye'de 15 yaş ve üzerinde ücretli çalışan nüfusu (memurlar hariç) temsil eden araştırma, 2017 yılını kapsayan 2 aylık bir çalışmanın sonucu üretilmiştir. Çalışma, yüzde 95 güven düzeyinde yüzde 2'lik hata payı ile yapılmıştır. Çalışma kapsamında 1000 bireyle tablet aracılığıyla yüz yüze görüşülmüştür.

⁶⁸¹ DİSKAR (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Dairesi), Türkiye İşçi Sınıfı Gerçeği İşçilerin Çalışma ve Yaşam Koşulları İle Algı Ve Tutumları Alan Araştırması Sonuçları 2017, Basın Toplantısı, 21.02.2018, <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2018/02/DISK-Turkiye-Isci-Sinifi-Arastirmasi-Basin-Toplantisi-Ozet-Rapor-1.pdf>, (14.08.2019), s. 32.

Bakanlığın yayınladığı raporda, sendikalı işçi oranı yüzde 12, 4 olarak belirtilmiştir. DİSKAR raporunda belirttiği üzere, sendikaya üyelik ile eğitim düzeyi arasında olumlu bir ilişki kurulmuştur. Rapora göre, yüksek öğrenim mezunu işçilerin, sendikalı işçiler içindeki oranı yüzde 22,5 iken, lise ve dengi okullardan mezunlarda bu oran yüzde 9'a düşmektedir⁶⁸².

Post-fordist dönemde, sendikanın bir muhalefet etme aracı olarak kullanılmasında kayda değer bir düşüş olduğu ifade edilmektedir. Türkiye’de 2017 yılında gençlerin (15 ile 19 yaş arası) sendikalaşma oranının yüzde 3 olduğu görülmektedir. Bu oran yaşın artışıyla beraber yükselmektedir (20-24 yaş aralığında yüzde 6,6, 25-34 yaş arasında yüzde 15,2, 35-54 yaş arasında 15,4)⁶⁸³. Ek olarak sendikalı işçilere yöneltilen *Genel olarak Türkiye’deki sendikalar hakkında kanaatinizi belirtir misiniz?* şeklinde soruya işçilerin yüzde 40’ı olumlu yönde herhangi bir ifade de bulunmamıştır⁶⁸⁴. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Ocak 2019 istatistiklerine göre, sendikalı işçi sayısı 1 milyon 859 bindir. Türkiye’de çalışan sigortalı işçi sayısı ise 13 milyon 411 bin 983’tür. Bu veriler ışığında sigortalı işçiler bazında sendikalaşma oranı yüzde 13,9 olmaktadır. DİSKAR, 2019 raporuna göre ise, 16 milyon 254 bin işçinin, 1 milyon 859 bini sendikalı işçiyken, toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçi sayısı 1 milyon 332 bindir. ILO’nun esas aldığı hesaplama yöntemi toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçilerin tüm işçilere oranlanması yöntemi olduğundan bu durumda sendikalaşma oranı yüzde 11 olarak çıkmaktadır. Özetle son veriler kapsamında, Türkiye’de işçilerin yüzde 90’lu sendikasız çalışmaktadır⁶⁸⁵. Dünya genelinde ILO’nun son yayınladığı verilere göre, sendikalaşma oranları, Fransa’da yüzde 7,9, Avusturya’da 26,9, Danimarka’da yüzde 67,2, Çek Cumhuriyeti’nde yüzde 10,4, Amerika Birleşik Devletleri’nde yüzde 10,3 oranında seyretmektedir. Türkiye OECD verilerine göre, Toplu İş Sözleşmesi kapsamının en düşük olduğu ülkelerden biri olarak görülmektedir⁶⁸⁶.

⁶⁸² DİSKAR, s. 32.

⁶⁸³ DİSKAR, s. 32.

⁶⁸⁴ DİSKAR, s. 34.

⁶⁸⁵ DİSKAR, Sendikalaşma Araştırması Türkiye’de Sendikalaşma, Toplu İş Sözleşmesi Kapsamı ve Grevler (2013-2019), s. 3.

⁶⁸⁶ International Labour Organization, Statistics on Union Membership, <https://ilostat.ilo.org/topics/union-membership/>, 24.03.2021.

Sendikalaşma oranlarındaki nitel azalmaya yönelik ülke örneklerine bakıldığında da benzer şekilde azalma görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki sendika üyeliği ilişkin verilerde, Fordist muhalefette, 1960 yılında yüzde 31 olan sendikalaşma oranı, Post-Fordist muhalefet döneminde (1990 yılında) yüzde 16,1'e düşmüştür. Yine Amerika Birleşik Devletleri'nde 1960'lı yıllarda sendikaların taleplerinin yüzde 50'si işveren tarafından kabul edilirken Post-fordist birikim rejiminin ilk yıllarında taleplerin kabul oranı, yüzde 16'ya düşmüştür⁶⁸⁷

Çalışma ilişkileri özelinde karşılaşılan sorunları, düşük ücret, işsizlik, sigortasız çalışma, uzun çalışma saatleri, iş güvencesizliği gibi başlıklar altında sıralamak mümkündür, bu sorunların ortadan kaldırılmasında çalışan sınıflar açısından en önemli araç sendikalar olagelmıştır. Örneğin aynı raporda, sendikalı işçi ile sendikasız işçi arasında aylık ortalama kazançta farklılıklar olduğu belirtilmektedir. Sendikalı işçiler, aylık ortalama 2260 TL gelir elde ederken, bu oran sendikasız işçilerde 1869 TL'ye düşmektedir. Özetle sendikalı ve sendikasız işçi arasındaki ücret farkı yaklaşık yüzde 21 oranındadır⁶⁸⁸. Dolayısıyla sendikaların çalışma ilişkilerini düzenlemede önemli bir rolü olduğu açıktır. Ancak veriler, Türkiye'de tarihsel olarak önemli bir muhalefet etme aracı olan sendikaların giderek önemini kaybettiği şeklinde okunabilmektedir. Çelik, sendikal hak ve özgürlüklerin yalnızca son döneme özgü olmayan bir şekilde tüm hak ve özgürlükler içerisindeki "üvey evlat" olarak görüldüğünü ifade etmektedir. 21. yüzyıl başlarından itibaren bu hak kapsamında yaşanan ciddi aşınma aynı zamanda devletin otoriter tavrıyla pekiştirilmektedir⁶⁸⁹.

Dünya genelinde de benzer bir tablo ile karşı karşıya kalınmaktadır. Örneğin ileri kapitalist devletlerden biri olarak tanımlayabileceğimiz Amerika Birleşik Devletleri'nde Fordist muhalefet döneminde (1940'ta yüzde 26, 1965 yılında yüzde 31 civarında olan, 1970'lerin sonunda ise yüzde 16) ortalama yüzde 15 oranında seyreden sendikalaşma oranı, Post-fordist dönemde yüzde 10 düzeylerine düşmüştür.

Post-fordist dönemde muhalefet etme aracı olarak sendikaların kullanımından sermaye birikiminin yeni örgütlenmesi ile doğru orantılı bir şekilde azalma olduğu

⁶⁸⁷ Richard. Sennet, Karakter Aşınması Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkisi, çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018.

⁶⁸⁸ DİSKAR, s. 13.

⁶⁸⁹ Aziz Çelik, AKP Döneminde Sendikal Haklar: Sendikasız-Grevsiz Kaynaşmış Bir Kitleyiz, **Himmet, Fıtrat, Piyasa AKP Döneminde Sosyal Politika**, (der Meryem Koray ve Aziz Çelik), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, ss: 157-195, s. 157.

verilerle gözlemlenebilmektedir. Buna karşılık sendikaların toplumsal, siyasal ve ekonomik talepleri iletmeleri gerektiğini savunan toplumsal hareket sendikacılığının yeni bir toplumsal muhalefet aktörü olarak yerini aldığı ifade edilmektedir⁶⁹⁰. Bu hareketler, genellikle sendikalarla toplumun diğer kesimlerini bir araya getirmeyi hedeflemektedir. Fordist dönemin sendikaları, sendikalı olmayı yalnızca belirli iş alanlarında çalışmaya dayalı olarak tanımladığından (örneğin maden işçileri, tekstil işçileri vb.) bu iş kolları dışında kalan işçileri ya da işsizleri kapsam dışında bırakmıştır. Toplumsal hareket sendikacılığı Fordist dönem sendikalarının, kapsayıcı bir yapıdan uzaklaştığı eleştirisinden hareket ederek, toplumsal üretime herhangi bir şekilde katılan herkesin istek ve arzularını bir araya getirmeyi hedeflemektedir. Hem küreselleşme sürecinin yarattığı eşitsiz koşullar hem de mevcut sendikalara yönelik gelişen tavra karşı sendikaların içinde bulunduğu koşullara bir çözüm olarak görüldüğü ifade edilmektedir. Ücret ve çalışma ilişkilerine; insan hakları, demokrasi, ırk ve cinsiyet ayrımcılığı gibi toplumsal muhalefetin önemseydiği meseleleri de dahil etmektedir⁶⁹¹. Bu anlamda geleneksel sendikaları eleştirerek alternatif bir hareket olarak yükselmektedir. Hardt ve Negri, sendikaların 19. yüzyılın toplumsal koşullarından doğduğunu ve belirli bir alanda çalışma ilişkileri ve ücretleri düzenleme görevlerinin günümüz toplumsal formasyonun koşullarında yetersiz kaldığını ifade etmektedir. Bu yönde bir yetersizlik iddiasının altında bazı tespitler bulunmaktadır. Öncelikle, fabrika üretim sisteminin hegemonyasındaki işçilerin haklarını savunurken yoksulların, işsizlerin hatta süreli sözleşmelerle çalışan işçilerin haklarını temsil etmekten uzak bir yapıyı devam ettirmeye çalışıyor olmaları; ikinci olarak, Fordist dönemin iş koşullarının kesin sınırlarla bölünmüş yapısı doğrultusunda örgütlenme yapısı oluşturan sendikaların günümüzde anlamını yitirmiş olması ve son olarak; Fordist dönem sendikalarının yalnızca ekonomik mücadele vermekte olmalarıdır. Çalışma ilişkilerinin düzeltilmesi yönüyle varlık kazanmışlar ancak günümüzde bu

⁶⁹⁰ Bakınız işsizler sendikası “Piquetores” ve “interimaires” yarım gün çalışanların Fransa’da gerçekleştirdiği grevler.

⁶⁹¹ Kavram olarak Toplumsal hareket sendikacılığı, ilk kez Peter Waterman tarafından 1980’lerin başında kullanılmıştır. Ayrıca 1980’li ve 1990’lı yıllar boyunca Güney Afrika, Brezilya ve Filipinler’de sendikaların kavramı kullanması bilinir ve tanınır hale gelmesini sağlamıştır. Kavram, sendikacılığı sadece işçi sınıfı ile bağlantılı ele almayı geniş kesimleri de kapsamına katmaktadır. Devan Pillay, *Between Social Movement and Political Unionism: COSATU and Democratic Politics in South Africa, Rethinking Development and Inequality*, 2, pp. 10-27, 2013.

durum etkinliğini kaybetmeye başlamıştır⁶⁹². Hardt ve Negri, günümüz denetim toplumunun, sömürüyü yaşamın tüm alanına yaydığından yalnızca ekonomik alana yönelik politika yürüten araçların işlevini kaybettiğini iddia etmektedir. Bu bağlamda yapılan tespiti genişletmek amacıyla bir örnek Türkiye’den verilebilecektir. Antalya Serbest Bölgesi’nde Novamad fabrikasında çalışan kadın işçilerin grevi⁶⁹³ Post-fordist dönemde muhalefet etme biçimlerinde geleneksel bakışın yerini yeni birikim rejimine uygun direniş araçlarına bırakmasına ya da sendikaların yeni araçlarla donanması gerektiğinin önemli bir göstergesi olarak okunabilmektedir. 448 gün boyunca süren grevde tabandan örgütlenen kadınlar, ulusal ve küresel çapta birçok kadın örgütünden destek almış ve farklı alanlarda mücadele yürüten sivil toplum kuruluşları ve sosyal medya aracılığıyla kendi kamusalılıklarını yaratmışlardır. Bu anlamda yeni bir direniş modelinin ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Çalışma şartlarının uygunsuzluğundan yola çıkan kadınlar, greve giderken hem feminist bir söylem geliştirmiş hem de küresel çapta bir destek sağlamıştır. Bu anlamıyla Post-fordist dönemin sendika anlayışına ilişkin yeni tartışmalar noktasında ufuk açacak bir örnek olarak ifade edilmektedir⁶⁹⁴.

2.2.3.3. Post Fordist Muhalefette Toplumsal Hareketler ve Kamusal Alan

Bu çalışma kapsamında dönemselleştirme, tarihin hareketinin görece sabit bir paradigmasından bir diğeri geçişi izleme imkânı vermektedir. Bu sistematik toplumsal hareketlerin dönüşümünü izlemekte önemli bir avantaj sağlamaktadır. Post-fordist muhalefette toplumsal hareketler; Post-fordist birikim rejiminin varlık koşulları tarafından şekillendirilmiştir. Yeni emek ilişkileri esnektir çünkü işçilerin farklı görevleri yerini getirmesi bunlara uyum sağlamış olması gereklidir. Hareketlidir çünkü işçiler sıklıkla iş değiştirmek zorundadır ve nihayetinde sürekli istihdamı güvence altına alan sözleşmeler anayasal olarak dayanak bulamadığından işçiler güvencesiz kalmaktadır⁶⁹⁵. Bu durum muhalefet etme biçimlerinin Fordist döneme göre farklı kurulmasına neden olmuştur. Toplumsal hareketler, 19. yüzyılda ortaya çıkmalarından

⁶⁹² Hardt ve Negri s. 152

⁶⁹³ 26 Eylül 2006 tarihinde başlayan grev 18 Aralık 2007 tarihinde toplu iş sözleşmesinin imzalanmasıyla başarıyla sonuçlanmıştır.

⁶⁹⁴ Feryal Saygılıgil, Serbest Bölgede Novamed Kadın Grevi, **Kamusal Alan**, (Ed. Meral Özbek), Hil Yayınları, İstanbul, 2004, ss: 511-523.

⁶⁹⁵ Hardt and Negri, s. 126.

itibaren aktörleri ve hedef alınanları özelinde; bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeylere doğru ilerlemektedir⁶⁹⁶.

Toplumsal hareketler literatüründe 1968 yılı nasıl önemli bir kırılması noktası olarak kabul görmekteyse, 1999 yılında Seattle’da⁶⁹⁷ gerçekleştirilen protesto gösterileri de aynı ölçüde toplumsal hareketler literatüründe önemli bir dönüşümün tarihi olmuştur. Genelleyici bir şekilde ifade edilen, bu dönem toplumsal hareketlerinin küresel niteliğe sahip olduğudur. Literatürde küreselleşme karşıtı toplumsal hareketler olarak tanımlanan bu muhalefet etme biçimi, küreselleşmenin olumsuz etkilerine tepki niteliğinde gelişirken aynı zamanda örgütlenme ve eylem biçimi olarak küreselleşmenin yeni sonuçlarından faydalanmıştır. Post-fordist muhalefette, hareketlerin kökenleri, amaçları, eylem biçimleri, nitelikleri ve örgütlenme düzeyleri Fordist muhalefete göre farklılıklar içermektedir. Bir önceki toplumsal hareketlerle kıyaslandığında temel eleştiri, “muhalif” olma özelliklerini kaybettikleri ve ücretli emeğin en altında yer alan göçmenler ya da kadınlar gibi kesimleri temsil etmekten uzak oldukları yönündedir⁶⁹⁸.

Post-fordist muhalefette, toplumsal hareketlerin özneleri dağınık ve parçacıklı bir muhalefet izlemektedir. Bu durum birikim rejiminin temel ilkeleri doğrultusunda zorunlu ve uyumlu bir örgütlenme biçimi olarak okunabilmektedir. Özellikle 1980’lerin başından itibaren işçi sınıfı temelli hareketlerin zayıflaması ya da zayıflatılması sonucu toplumsal hareketlerin önemli bir krize girdiği dile getirilmektedir. Tek bir merkezden yönetilmeye karşı bir tavır sergileyerek farklı kimliklerin ve değerlerin varlığı savunan mücadele biçimlerinin ortaya çıkışı, sistem karşıtı olma özelliklerini kaybettikleri eleştirisini beraberinde getirmiştir. Bu anlamda 1999 Seattle gösteri toplumsal hareketler içinde önemli bir yer edinmiştir. Birbirinden ayrı bölgelerde ortak sorunlar karşısından bir örgütlenme mücadelesinin başlaması ve uluslararası dayanışma ağlarının oluşturulması küresel toplum hareketler olarak tanımlanan Post-fordist muhalefet biçiminin örgütlenmesini oluşturmuştur. Bilgi teknolojisinin ve internetin gelişimi, bu hareketlerin yaşamasına ve niceliksel olarak

⁶⁹⁶ Tilly, Toplumsal Hareketler 21. Yüzyıla giriyor, s. 183.

⁶⁹⁷ Seattle’da gerçekleştirilen protesto hareketleri, Dünya Ticaret Örgütünün zirvesine karşı gerçekleştirilen tepkisel küresel bir eylem olmuştur. Protesto gösterilerine forumlar aracılığıyla örgütlenen ve farklı kesimleri içeren çeşitlilikte eylemci katılmıştır ve toplumsal hareketler literatürü açısından önemli bir eylemlilik olarak kabul edilmiştir.

⁶⁹⁸ Arrighi, Hopkins ve Wallerstein, s. 112.

artmasına imkân sağlamıştır⁶⁹⁹. Sivil toplum kuruluşlarından çevreci örgütlere (Sierra Club), tüketici kuruluşlarından işçi sendikalarına, dini temeli bulunan Jubilee 2000'den Latin Amerikalı Cumartesi annelerine ve köylüler, anarşistler gibi pek çok farklı gruptan insanı içinde barındıran küresel toplumsal hareketler özneleri bakımından oldukça farklı grubu bir şemsiye altında toplamaktadır⁷⁰⁰.

Fordist muhalefetin aksine Post-fordist muhalefette, toplumsal hareketlerin beslendiği temel “çeşitlilik” üzerine kurgulanmıştır. Toplumsal hareketler; dağınık ağlara yönelmekte olan, esnek yapılardır ve genç eylemcilerden oluşmaktadır. Hardt ve Negri, bugün yaşadığımız gerçekliğin adı olarak toplumsal hareketlerin öznelerini “çokluk” kavramında tanımlamıştır. Hardt ve Negri'ye göre çokluğu bir ağ olarak tanımlamak mümkündür. Temel nokta farklılıkları korurken iletişimi sağlayarak ortak hareket etme kültürüne olanak veren ve birlik içinde çeşitliliği destekleyen bir ağıdır. Bu anlamıyla çokluğu bir halk, kitle ya da sınıf olarak tanımlamak mümkün değildir. Hardt ve Negri için,

Kavramsal düzeyde; halk, kitleler ve işçi sınıfı gibi toplumsal özne mefhumlarından çokluğu ayırmalıyız. Halk kavramsal olarak üniter bir kavramsallaştırmadır. Nüfus elbette birçok farklılık tarafından belirlenir ancak halk bu çeşitliliği bir tekilliğe indirger ve özdeşlik duygusu yaratır. Çokluk ise asla bir tekilliğe ya da tek bir özdeşliğe indirgenemeyecek sayısız içsel farktan müteşekkildir.....Kitlelerin özü farksızlıktır: tüm farklılıklar kitlelerin içerisinde massedilip yok edilir. Söz konusu kitleler sadece ayrımsız, türdeş birliktelik oluşturduğu için beraber hareket edebilir. Oysa çoklukta toplumsal farklar korunur. İşçi sınıfı ise kavram olarak oldukça dar bir tanımlama içermektedir. En geniş kullanımında, işçi sınıfı tüm ücretlileri kapsarken, yoksulları, ücretsiz ev işçilerini ve ücret almayan diğer herkesi dışarıda bırakır. Çokluksa aksine açık ve kapsayıcı bir kavramdır. Küresel ekonomideki yeni değişimlerin önemini yakalamak çabasıdır..... Dolayısıyla çokluk toplumsal üretime katılan tüm figürlerden oluşmaktadır⁷⁰¹.

Dolayısıyla Hardt ve Negri'ye göre, Post-fordist muhalefette toplumsal özneler; toplumsal gerçekliğin sağladığı imkanları değerlendiren ve maddi malların üretimine ek olarak iletişimin, ilişkilerin ve yaşam biçimlerinin üretimi sağlayan geniş bir ağı oluşturmaktadır. Biyo-iktidar, bireylerin bilinçlerini ve bedenlerini dolayısıyla tüm toplumsal yapıyı ve yaşamlarını bir kontrol mekanizması aracılığıyla denetime aldığından özetle sömürülen yaşamın tamamı haline geldiğinden maddi olmayan

⁶⁹⁹ Kalfa ve Atay, s. 132.

⁷⁰⁰ Şermin, Kalafatoğlu, Küreselleşme Karşıtı Hareket, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, 2013, s. 143.

⁷⁰¹ Hardt ve Negri. Çokluk, s. 13.

emeğin niteliksel ve niceliksel artışı sonucu toplumsal hareketlerin merkezine oturduğunu ifade etmektedirler⁷⁰². Bu durum, oldukça geniş bir ağ yaratan büyük bir çeşitliliğin bir arada mücadelesine imkân sağlamıştır. Benzer şekilde Castells, ağlar oluşturan toplumsal hareketlerin niteliği ve amaçları hakkında, gözleme dayalı bazı varsayımlar ileri sürmüştür. Castells'e göre, Post-fordist çağda -dijital çağ olarak adlandırıyor- iletişim teknolojisinin devamlı bir şekilde gelişimi, küresel, yerel ya da bölgesel olarak birbiriyle bağlantılı bir ağ içerisinde toplumsal yaşamın tüm alanlarına yayılmaktadır. Bu teknolojik gelişim sayesinde ister kişisel olsun ister kolektif bireylerin, siyasal iktidar karşısında özerk bir alan geliştirmesine yönelik bir avantaj sağlamaktadır. Aynı zamanda teknoloji sayesinde iktidar ağları, insan zihnini şekillendiren teknolojik bir platform haline gelmektedir⁷⁰³. Post-fordist çağın toplumsal hareketleri, bireyler üzerinde kurulan tahakkümün bir ya da birkaçına karşı bir başkaldırı olarak okunmaktadır. Bu başkaldırı, ekonomik sömürüye, yoksulluğa, ırkçılığa, cinsiyet eşitsizliğine, inanç özgürlüğüne, sansüre, polis şiddetine, doğanın kırımına ya da homofobiye karşı olabilmektedir. Fordist muhalefetin aksine bu dönemin toplumsal hareketleri, devleti ele geçirmeyi değil onu dönüştürmeyi amaçlar⁷⁰⁴. İçinde bulunduğumuz toplumsal formasyonda, *çok biçimli dijital yatac iletişim ağları tarihteki en hızlı ve en özerk, etkileşime dayalı, yeniden programlanabilir ve kendi kendine gelişen iletişim ağlarıdır*⁷⁰⁵. Jessop'a göre toplumsal olaylara karşı mücadelede hegemonik gücü kamusal alandan ziyade kitle iletişim araçları almıştır⁷⁰⁶. Castells'e göre ise, dijital çağda ağlar oluşturan hareketlerin “yeni” bir toplumsal hareket olarak adlandırılma nedeni budur. Dolayısıyla toplumsal hareketlerin öznelere bu iletişim ağları sayesinde örgütlenme imkânı kazanmış, bu yapı sayesinde daha az hiyerarşik ve kamunun katılımına açık yapılar doğmuştur⁷⁰⁷. Post-fordist muhalefette, Fordist dönemin toplumsal hareketlerine karşılık küresel toplumsal hareketler ya da yeni toplumsal hareketler olarak yapılan adlandırmanın altında yatan tahlil bu şekildedir. Aynı zamanda protesto gösterilerine ek olarak, münazara ve örgütlenme alanı olarak sosyal forumlar, Post

⁷⁰² Hardt ve Negri, Çokluk, s. 13-48

⁷⁰³ Castells, s. 19-20.

⁷⁰⁴ Castells, İsyan ve Umut Ağları, s. 197.

⁷⁰⁵ Castells, İsyan ve Umut Ağları, s. 28.

⁷⁰⁶ Jessop, s. 96.

⁷⁰⁷ Castells, İsyan ve Umut Ağları, s. 28.

fordist dönemin muhalefet etme araçlarından biri haline gelmişlerdir. Muhalefetin hem yalnızca bir protesto etme biçimi hem de alternatif ortaya koymaya yönelik girişimleri kapsayacağı düşüldüğünde, sosyal forumlar oldukça önemli bir işleve sahip olmaktadır. Sosyal forumlar, Dünya Sosyal Forumu adı altında bir araya gelmekte ve küresel çapta insanların ekonomik, siyasal, toplumsal ve çevre hakkında fikirlerini birbirine ilettiği, paylaşımda bulunduğu ya da gelecek hakkında yoğun tartışmalar yaptığı bir örgütlenme ağı olmuştur⁷⁰⁸.

Castells İspanya'daki "Indignadas" (öfkeli) hareketi üzerinden, Post-fordist muhalefetin genel bir tipolojisini ortaya koymuştur. Bu ve benzeri örnekler pek çok ülkede meydana gelen toplumsal hareket örneğiyle desteklenebilecektir. 2011 yılında ekonomik eşitsizliklerin ve işsizliğin neden olduğu büyük bir toplumsal muhalefet hareketi meydana gelmiştir. Hareket aktörler arasındaki iletişim süreçleri ve nitelikleriyle toplumsal hareketin temel özelliklerinin kavranabilmesi açısından önemli bir araç sağlamaktadır. Ülkenin çeşitli bölgelerinden yurttaşlar "Yurttaş Yanlısı Seferberlik Grupları Koordinasyon Platformu" adı altında bir Facebook grubu kurmuşlardır. Bu platform kısa zamanda, "Gerçek Demokrasi Şimdi" adı altında bir tartışma ve eylem grubu haline dönüşmüştür. Ayrı kentlerden merkezsiz bir ağ dayanmakta olan bu protestocular, yayınladıkları manifesto ile sokağa çıkma çağrısında bulunarak, tüm yurttaşları sosyal medya aracılığıyla protesto hakkını kullanmak üzere sokağa çağırmış, yurttaşlar tarafından kısa zamanda karşılığını bulmuştur. 15 Mayıs tarihinde, resmi olarak belirlenmiş bir lider olmaksızın Madrid (50.000), Barcelona'da (20.000) ve Valencia'da 10.000 kişi barışçıl gösterilerle talep ve isteklerini siyasal iktidara iletmışlerdir. Castells'in aktardığına göre bu harekete yaklaşık 2,2 milyon insan katılmıştır. Harekete katılanların yaş aralığı 20-35 yaşları arasındadır ve genellikle üniversite öğrencisi ya da mezunu işsizler göreceli olarak çoğunluğu oluşturmaktadır⁷⁰⁹. Öfkeli hareketi, muhalefet etme araçlarının dönüşümünün analiz edilmesinde önemli katkılar sağlamaktadır. İlk önemli nokta, bir sosyal medya platformu aracılığıyla örgütlenmiş olmalarıdır. İkinci önemli nokta ise, herkese açık kamusal üretmeye yönelik bir girişimin söz konusu olmasıdır. Ancak bu noktada başlangıçta kamusalın mekânsal bir bağlılığı söz konusu olmamaktadır.

⁷⁰⁸ Kalfa ve Ataay, s. 134.

⁷⁰⁹ Castells, İsyen ve Umut Ağları, s. 105- 107.

Ülkenin farklı noktalarından bireyler, özgürce sanki yan yanaymış gibi fikirsel bir tartışma yürütmektedir ve bu tartışma siyasal iktidarın politikalarının eleştirilmesine yöneliktir. Ardından Puerra Del Sol meydanında işgal eylemleri gerçekleştirilerek, kamusallıkla mekân arasındaki bağlantıyı tamamlamışlardır. Son olarak, tanınan tek bir liderin bile meydanda olmaması herkesin yalnızca kendisini temsil etmesi yeni olarak tanımlanan toplumsal hareketlerin ayırt edici özelliğidir. Eylemci profili açısından, Fordist muhalefetin aksine toplumsal hareketler sınıf temelinden uzaklaştığı belirtilmektedir. Ellen Wood ise bu çabaların toplumsal hareketleri sistemle uyumlaştırma amacına hizmet ettiğini ifade etmektedir⁷¹⁰. Toplumsal muhalefeti bir araya getiren motivasyonların bir bütünlük içerisinde ele alınması gerektiği ve bu hareketleri birbirinden ayıran güçlü bağların oluşmadığını, kapitalizmin aldığı yeni şekil sonucu oluşan yeni koşulların ürünü olduğunu savunmaktadır. Yeni ya da küresel olarak tanımlanan toplumsal hareketler Post-fordist birikimin yarattığı koşullarda sınıf yapısının inceleme nesnesi yaparak, hareketlerin toplumsal temelini buradan açıklanması gerektiğini ifade etmektedirler.

Wallerstein sistem karşıtı hareketler olarak tanımladığı günümüz toplumsal hareketlerinin, Fordist dönemin toplumsal hareketlerinden ayrılmasının zorunlu olduğunu çünkü emeğin kendi içinde de sınıflara ayrıldığını belirtmektedir. Kadınlar, göçmenler hem yöneten yönetilen ilişkisi çerçevesinde ezilmekte hem de ülkedeki yapısal tabakalaşmalar nedeniyle dezavantajlı konuma düşmektedir. Bu durumun sonucu, günümüz toplumsal hareketleri, kapitalizmin cinsiyetçi ve ayrımcı politikalarına karşı mücadeleyi de kapsamakta böylece çeşitlenmekte ve zenginleşmektedir. Bu zenginlik ve çeşitlilik içinde toplumsal hareketler, kapitalizmin yeni biçimin yol açtığı küresel sorunların telafisi için bir araya gelmiştir. Williams'a göre ise küresel toplumsal hareketler kadın hareketi, barış hareketi, çevre hareketi ya da insan hakları gibi hareketler özünde Fordist birikimin üretim yapısına ve sınıflar sistemine tekabül etmektedir ancak yeni toplumsal koşulların getirilerini de kendilerine dahil etmektedir. Bu anlamıyla hareketleri sınıf dışı olarak tanımlamanın hatalı olduğunu ifade etmektedir⁷¹¹.

⁷¹⁰ Ellen Wood, "Sivil Toplumun Yararları ve Zararları," **Dünya Solu**, No. 8, 1992.

⁷¹¹ Hasdemir ve Coşkun, s. 141.

Benzer bir şekilde Bob Jessop, 21. yüzyılın toplumsal formasyonunu, çok merkezli, çok ölçekli, çok zamanlı, çok biçimli ve çok nedenli süreçlerin karmaşık bir silsilesi olarak tanımlamıştır. Fordist döneme göre daha kapsamlı ve karmaşık toplumsal örgütlenmelerin ortaya çıkışı, ulusal kimlik krizleri ve kimlik politikalarının ortaya çıkışına ve toplumsal hareketlerin merkezine oturmasına neden olmaktadır⁷¹². Ek olarak çok çeşitli denetim mekanizmalarının ortaya çıkması, çekirdek haklar denilen en sarsılmaz haklara yönelik saldırıyı ve beraberinde bunlara yönelik direniş pratiklerini getirmiştir. Siyasal iktidarlar, ifade özgürlüğünün en basit haline karşı sert bir tavır takınır hale gelmiştir⁷¹³. Bu dönemin toplumsal hareketleri niteliklerinde bu kavramları barındırmaktadır.

Post-fordist muhalefette, çok biçimli ağlar sayesinde bilgi ya da görevleri dağıtmak için herhangi bir liderin örgütleyici gücüne ihtiyaç olmadığından, dikey bir örgütlenme oluşmamıştır. Merkezsiz bir yapı söz konusudur ve gerektiğinde ağ kendi kendisini yeniden üretebilmektedir. Bu nokta muhalefetin geleceği açısından oldukça önemlidir. Muhalefetin geleceği başlığı altında tartışmak istenen ana noktayı, sosyal medyanın aktif kullanımı oluşturmaktadır. Pek çok ülkede internete uygulanan sansür ve yasaklamaları bu bağlamda tartışmak yerinde olacaktır. Castells'e göre, bu dönemin toplumsal hareketleri örgütlenmelerini, sosyal medya aracılığıyla sosyal ağlar kurarak başlar ve ardından kamusal alanlarda sokak gösterileri olarak devam ettirirler⁷¹⁴. Özellikle sembolik binalar tercih edilmektedir ve toplumsal hareketler bu özelliğiyle hem yerel hem de küreselliği bünyesinde taşımaktadır. İnternet toplumsal hareketin dünya genelinde hızlıca yayılmasına ve pek çok ülkeden ve kesimden destek almasına vesile olmaktadır. Bu anlamda Post-fordist birikimin stratejilerine uygun olarak, toplumsal hareketler viraldir. Post-fordist dönemin toplumsal hareketleri, genellikle toplumsal bir soruna ilişkin öfke patlaması ile örgütlenmektedir. Amerika'daki Wall Street işgali, Türkiye'deki Gezi Parkı eylemleri bu anlamda verilebilecek örneklerin başında gelmektedir. Söz konusu eylemlere yönelik güvenlik kuvvetlerinin uyguladığı şiddetin yoğunluğu muhalefet geleceği açısından önemli ipuçları vermektedir. Prensip olarak şiddet dışı toplumsal eylemler olarak örgütlenen toplumsal hareketler, siyasal

⁷¹² Jessop, Kapitalist Devletin Geleceği, s. 183

⁷¹³ 2019 yılında ODTÜ mezuniyet töreninde siyasal iktidarı eleştirmeye yönelik açılan pankartlara karşı soruşturma açılmasını bu bağlamda verilebilecek önemli bir örnektir.

⁷¹⁴ Castells, s. 192.

iktidarın takındığı tavra göre, şiddet niteliği kazanabilmektedir. Özellikle, internet ortamında başlayan hareketlerin kamusal işgale dönüşmesi süreci, siyasal iktidarın egemenliğine mekânsal bir başkaldırı niteliğine dönüştüğünden, işgallerin sonlandırılması sırasında anayasal olarak tanımlanan bazı hak ve özgürlüklerin yurttaşlar açısından ihlaliyle sonuçlanabilmektedir. Castells' göre toplumsal hareketler, nadiren belirli bir program çerçevesinde hareket etmekte genellikle belirli hassasiyetlere göre gerçekleştirilen eylemler olarak gerçeklik bulmaktadır⁷¹⁵. Touraine; Post-fordist muhalefetin gerçekleştiği günümüzde, eski toplumun değerlerinin önemini yitirdiğini ideolojilerin sonunun gelmesi üzerinden tartışarak, siyasal çatışmaların sonunun geldiğini bu bağlamda küreselleşen dünya ile kişisel deneyimler arasında kurulan ilişki bağlamında muhalefetin şekillendiğini iddia etmektedir⁷¹⁶.

Daha önce belirtildiği gibi yönetim paradigması ile, özel-kamu ortaklıklarında sivil girişimlerin rolünün arttığı görülmekte, özellikle toplumsal hizmetlerin sunumunda devletin geri çekilişi kendi muhalif hareketlerini de yaratmaktadır. Bu bağlamda toplumsal muhalefetin önünde iki seçenek bulunmaktadır. Özellikle devletin yeniden dağıtım alanı kapsamındaki hizmetlerin özel işletmelere devredilmesi durumunda; salt özel sektör bazlı olduğunda “boykot” bir muhalefet biçimi olarak tercih edilmektedir. Ancak özellikle ikamesi neredeyse imkânsız olan kamu-özel ortaklıklarında (ulaşım bir örnek olarak verilebilir) kamuyu yeniden “mücadele edilen özne” haline getirmektedir. Toplumun farklı kesimleri koruyucu ve daha adil bir şekilde hizmetlerin iyileştirilmesi amacıyla devletten hak talebi mücadelesini vermektedir. Bu mücadele bazen sivil itaatsizlik şeklinde gerçekleşirken bazen de protestolar ile kitlesel bir kolektif harekete dönüşmektedir⁷¹⁷. Post-fordist düzende devlet taleplerin iletildiği tek iktidar odağı değildir ancak yine de bu hareketlerin taleplerinin merkezinde devlet bulunmaktadır. Siyasal iktidarların, dünya geneli artan neoliberal küresel sürecinin eşitsiz koşullarıyla bağlantılı bir şekilde daha adil bir yaşam hakkı bağlamında toplumsal muhalefetin alanı haline geldiği görülmektedir.

⁷¹⁵ Castells, s. 196.

⁷¹⁶ Touraine, s. 143.

⁷¹⁷ Yavaş Gıda Hareketi bu bağlamda akla gelen ilk örneklerden biridir. Özellikle alternatif yaşam biçimlerini destekleyen ve günlük yaşam pratikleri bağlamında piyasa sistemine muhalefet gerçekleştiren hareketler görülmektedir.

Toparlayacak olursak, toplumsal hareketler bazında, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında yani Fordist muhalefete geçiş döneminde; kapitalist sisteme tepki niteliğinde güçlü toplumsal hareketler ortaya çıkarken, söz konusu hareketler emekleme hareketleri olarak tanımlanmaktadır. 20. yüzyılın başlarında, bu toplumsal hareketler kendi örgütlerini (partiler, sendikalar, kitle örgütleri) yaratmışlardır. Fordist birikim rejiminin hâkim olduğu toplumsal formasyonda, toplumsal hareketler bu örgütlerin belirlediği kesin kurallar çerçevesinde gerçekleşmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise toplumsal hareketlerde bir dönüşüm başlamıştır ve 21. yüzyılın toplumsal hareketlerini belirleyen koşullar tümüyle değiştiğinden toplumsal hareketlerde de köklü değişimler olmuştur⁷¹⁸.

Post-fordist muhalefette kamusal alan ile ilişki, kişilerarası iletişimden toplumsallaşmış iletişime geçiş ile ifade edilmektedir. Tarih boyunca toplumsal muhalefet, siyasal iktidarın yaşam alanları üzerinde kurduğu denetimden uzak bir şekilde, özerk iletişim araçlarıyla kurulmuştur. Bu iletişim araçları; kulaktan kulağa elden ele dağıtma şeklinde olabileceği gibi, kürsü, basın ya da kitle iletişim teknolojisinin araçlarından yayılan efsaneler, din adamların söylemleri, manifestolar veya bildirilerdir⁷¹⁹. Ancak bu araçların devletin ya da aksi durumda sermayenin denetimine girmesi, kamusal alanın temel niteliklerinin ihlal edilmesine yol açmaktadır⁷²⁰. Bu bağlamda Castells'e göre ağ toplumundaki iletişimsel özerklik özellikle internet ve kablosuz iletişim, yeniden bağımsız bir örgütlenme imkânı sağlamaktadır. *“Enformasyon Çağı'nın yurttaşları kitlesel medya mesajlarının üretimiyle uğraşarak, özerk yatay iletişim ağları geliştirerek ... Deneyimlerini paylaşarak Mevcut ağları tanımlayarak mevcut iktidarla savaşırlar”*⁷²¹. Dolayısıyla günümüz toplumsal muhalefetinin kullandığı yeni iletişim teknolojileri alternatif/karşıt ya da proleter kamusalılıkların kurulmasında etkin bir araç haline gelmektedir⁷²². Hem herhangi bir mekâna ihtiyaç duymadan bağımsız ağlar

⁷¹⁸ Arrighi, Hopkins ve Wallerstein, s. 78

⁷¹⁹ Castells, s. 23, 28.

⁷²⁰ Daha önce tartışıldığı üzere, Habermas'a göre refah devleti uygulamalarıyla devletin genişleyen alanı, devletten bağımsız ve ilke olarak devlete karşı olan kamusalılığın erimesine ve devlet ve toplum arasındaki ayrımın silikleşmesine neden olduğundan aleniyet sahibi ve özgür ve eleştirel fikirlerin tartışıldığı kamusal alan yerini çıkar gruplarının rekabeti ve mücadelesinin sürdüğü bir alana bırakmıştır.

⁷²¹ Castells, s. 23

⁷²² Hasdemir ve Coşkun, s. 128- 136.

aracılığıyla her türlü baskıdan uzak kamusal bir tartışma yapılabilmekte hem de bu iletişim kitleselleştirilebilmektedir. Bu kapsamda 1990 sonrası Tiananmen Meydanı gösterileri, Chiapas ayaklanması, Zapatistler ve Seattle protestoları yerel mücadelelerin enformasyon teknolojisi sayesinde küresel olarak örgütlenebildiği ilk örnekler olarak gösterilmektedir. İletişim teknolojisinin özerkliği ve çeşitliliği, farklı kamusal alanlarda muhalefetin üretilme ve örgütlenme stratejisine imkân sağlamaktadır. Bu anlamıyla muhalefet ve kamusal alan arasındaki bağ ilişkisellik üzerinden yürümektedir. Post-fordist çağda, artık sanat, kültür, ekonomi ve/veya politika yani yaşamı ilgilendiren her şey muhalefetin konusu olarak kabul edilerek küresel sorunlar temelinde özel olanı kamusala dahil ederek dayanışmalar kurulmaktadır.

Bu bağlamda ele alınması gereken son nokta, toplumsal hareketler ile kamusal alanın toplumsala ek olarak mekânsal ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Meral Özbek, toplumsal hareketleri, *kolektif yaratıcılık biçimleri* olarak ele almaktadır ve kamusal alanın fiziksel bir mekanla ilişkisinin önemine dikkat çekmektedir⁷²³. Çünkü *Kamusal alan, liberal politikanın aşınmasına ya da eleştirilmesine yönelik politikaların üretilmediği bir mekânı işaret etmektedir*⁷²⁴. Tüm örgütlenmeler her koşulda mekânsal bir dayanağa ihtiyaç duymaktadır. Bu mekanlar siyasal iktidarın ya da sermayedarın çıkarları ile çevrelenmiştir. Bu yüzden Post-fordist muhalefette meydan işgalleri ve sembolik binaların tutulması önemli bir eylem repertuarı haline gelmektedir. Nihayetinde Post-fordist muhalefette toplumsal hareketlerin kamusal alanı “*internetdeki sosyal ağlar ile işgal edilmiş kent uzamı arasında melez bir alan olarak yaratılmıştır*”⁷²⁵. Dolayısıyla bu çalışmada kamusal alan, sadece toplumsal olanı değil aynı zamanda mekânsal olanı da kapsamına almaktadır.

Kamusal alan, mekân ve muhalefet arasındaki ilişkide Türkiye üzerinden verilebilecek örneklerin başında Gezi Protestoları⁷²⁶ gelmektedir. Meral Özbek’e göre gezi protestoları, *karşıt bir kamusal alan oluşturma imkanına açılan kolektif yaratıcılık*

⁷²³ Meral Özbek, Kolektif Yaratıcılık, s. 232-237.

⁷²⁴ Hasdemir ve Coşkun, s. 135.

⁷²⁵ Castells, s. 24-25

⁷²⁶ 27 Mayıs 2013 tarihinde Taksim gezi parkındaki ağaçların kesimi durdurmak amacıyla Taksim Dayanışmasının başlattığı çağrı protestonun başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Hareket sınırlı sayıda yurttaşın katılımı ile başlamış ardından ülke geneline yayılmıştır. Siyasal iktidarın kullandığı yoğun baskı yaygınlaşarak ülkenin diğer kentlerine çok hızlı bir şekilde genişlemesine neden olmuş, 16 Haziran’da sönümlenmeye başlamıştır.

ve özgürleşme deneyimi olarak tanımlanmaktadır⁷²⁷. İstanbul Gezi parkında başlayan ve kısa zamanda ülkenin geri kalanına yayılan protesto gösterileri, başlangıçta kamusal bir mekânın ağaçlarının kesilmesine yönelik kendiliğinden bir tepkiyken, demokratik bir kamusal alanın varlığının ön koşullarının tartışılmasıyla kitleselleşmiştir. Sosyal medya aracılığıyla örgütlenen aktörler, sokak gösterilerini eylem repertuarı olarak kullanmıştır. Bu bağlamda Post-fordist muhalefetin genel özelliği olarak görülen pek çok nokta bu eylemlerde deneyimlenmiştir. Öncelikle ulusal kanalların bilinçli ve örgütlü bir şekilde yansıtmadığı bilgiler, sosyal medya aracılığıyla dünya ve ülke genelinde hızlı bir şekilde yayılmıştır. Gezi protestoları ile sosyal medya, Türkiye’de bir eylem biçimi ve örgütlenme alanı haline gelmiştir⁷²⁸. Protesto gösterileri, Post-fordist birikimin yapısına uygun olarak parçacıklı ve farklılaşmış bir yapıdadır. Diğer bir önemli özellik, protesto hakkını kullanan yurttaşların niteliklerine ilişkindir. Kadın ve gençlerin yoğun bir şekilde katılımı ile gerçekleşen protestolarda ağırlıklı olarak Negri’nin ifadesi ile maddi olmayan emek üreten emekçilerden oluşmaktadır. Sosyal forumlardan sokak gösterilerine gelişen süreçte kentsel nüfus, muhalif kadınlar, beyaz yakalı işçiler, öğrenciler, LGBT bireyleri ve sosyalist gruplardan ulusalcı gruplara uzanan geniş bir katılımcı yelpazesi bulunmaktadır⁷²⁹. Gezi parkı eylemlerinin karşıt ya da alternatif bir kamusalılık yaratma potansiyeli ortaya çıkmıştır. Kamusalılığın kaybedilen eleştirel işlevi ve demokratik katılım araçlarının kullanılması sosyal forumlar aracılığıyla mümkün hale gelmiştir. Kendiliğinden başlayan protestolar, oluşturulan forumlar aracılığıyla siyasal iktidara taleplerini iletmek amacıyla insanları bir araya getirmiş, eleştirel düşünce ile ifadeyi bir araya getirerek kamusal aklı devreye sokmuştur. Bu noktalarıyla da küresel toplumsal hareketlerin nitelikleriyle ortaklaşmaktadır.

⁷²⁷ Özbek, Kolektif Yaratıcılık, s. 246.

⁷²⁸ İlkay Kara, Bir Uzun Haziran: Gezi Eylemleri Kaynakçası, **Kamusal Alan**, (Ed. Meral Özbek), Hil Yayınları, İstanbul, 2004, s. 542.

⁷²⁹ Pınar Bedirhanoglu, Çağlar Dölek, Funda Hülagü, Özlem Kaygusuz, “Appendix : The course of Event In 2010’s in Turkey”, **Turkey’s New State in the Making: Transformations in Legality, Economy and Coercion**, (ed Pınar Bedirhanoglu, Çağlar Dölek, Funda Hülagü, Özlem Kaygusuz), Zed Books, London, 2020, ss: 13-17, s. 13.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHALEFETİN GELECEĞİ

Post-fordist çağda küresel kapitalizmin parçacıklı yapısı toplumsal muhalefetin örgütlenişi ve bütünlüğünde de etkisini göstermiştir. Toplumsal formasyonun yapısal değişimi sonucunda muhalefetin kendi içerisindeki bütünlüğü yerini ekonomik, politik, sosyolojik ve kültürel hassasiyetler üzerine yükselen tikelliklere ve çok parçalı bir yapıya bırakmıştır. Özellikle kimlik mücadelesine dayalı hareketler, ekonomik savlarının güçsüzlüğüne rağmen kapitalizmin parçalı yapısına uygun olduğundan kendisine güçlü bir yer edinmeye başlamıştır⁷³⁰. 1960 sonrasında toplumsal hareketler literatürü baskın bir şekilde yeni toplumsal hareketler yaklaşımı çerçevesinde ve kimlik mücadelesi bağlamında ele alınırken, 1999 Seattle gösterileri sonrasında “Başka Bir Dünya Mümkün” sloganı ile birleşen ve büyük kitleler elde eden küresel toplumsal muhalefetin yirmi yılı aşkın bir zamanda herhangi bir etki geliştiremedikleri ise öz eleştiri olarak ortaya koyulmuştur.

Bu çalışmada, muhalefetin geleceğine ilişkin kavramsal tartışmasının yapılması amacına ilişkin iki noktanın zorunlu olarak tartışılması/açıklanması gerektiği düşünülmektedir. Bunlardan ilki muhalefetin karşısındaki güç olan siyasal iktidarın muhalefete yönelik güncel tutumu ikincisi ise toplumsal muhalefetin öznelerinin kimler olduğu ve olacağına ilişkin tartışmalardır. Bu iki nokta da 1980 sonrası bir sistem olarak kapitalizmin yaşadığı dönüşümün etkileriyle ilişkilidir ve post fordist muhalefete yönelik tartışmaları şekillendirmektedir. Tarihsel bağlamda, Sovyetler Birliği’nin dağılmasını kapitalizmin küresele yayılması takip etmiş ve özellikle neo-liberal politikaların benimsetilmesi süreci kendine muhalif dalganın oluşmasına neden olmuş ve karşı duruş geliştirme noktasında mücadeleler çeşitlenmiştir. Bu süreçte siyasal iktidarlar toplumsal muhalefet ile uzlaşma yolunu ortadan kaldırarak hareketlere yönelik sert tavrını şiddetlendirmiştir.⁷³¹ Aynı zamanda toplumsal muhalefetin tikellikler içerisinde örgütlendiği ve sınıf mücadelelerinin

⁷³⁰ Emek Yıldırım, **Sovyet Sonrası Rusya’da Toplumsal Muhalefetin Ekonomi Politikası**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018, s. 1-16.

⁷³¹ Bruff, I. “The Rise of Authoritarian Neoliberalism”, *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society*, Cilt:26, Sayı:1, 2016, ss. 113-129.’den aktaran Alpaslan Akçoraoğlu “Küresel Neoliberal Sistemin Krizi, Çelişkileri ve Direnci: Post-Neoliberal Küresel İktisadi Düzene Geçiş Mümkün Mü?”, **İktisat ve Toplum Dergisi**, Cilt: 8, Sayı:90, 2018, ss. 40-53,

eriyerek yok olduğu yönünde bir sav geliştirilerek kapitalizmin nihai zaferi ilan edilmiştir. Siyasal iktidarın ve hareketlerin aktörlerinin muhalefeti kavrayış ve tanımlayış biçimlerinin toplumsal muhalefetin geleceğinin tartışılması bağlamında önemli olduğu düşünülmektedir.

İlk olarak siyasal iktidarın toplumsal muhalefete yönelik tavrını tartışma konusu yapmak gerekmektedir. 1990 sonrasında neo-liberal politikaların hayata geçirilmesi sürecinde hem bir ağ biçiminde uluslararasılaşan sermayenin ve üretim ilişkilerinin karmaşılaşması hem de siyasal olanın ülkelerin sınırları bağlamında idari/bürokratik bir yapıyla uyumlaştırma çabaları zor ve rızanın aynı anda ancak farklı oranlarda varlık kazandığı bir hegemonyanın etkili olmasına neden olmuştur⁷³². Bu durum küresel çapta siyasal iktidarların yapısında yaşanan değişimleri açıklayıcı bir argümandır. Süreç, neoliberalizmin sahip olduğu sorunları anti-demokratik mekanizmalarla çözmesine doğru evrilmektedir. Poulantzas tarafında “otoriter devletçilik⁷³³” olarak kavramsallaştırılan bu eğilim dünya genelinde yaygınlık kazanmıştır. Otoriter devletçiliğin işaret ettiği unsurlar, sınıflar-arası ilişkiler, erkler-arası ilişkiler, yasal düzenlemeler ve yurttaşların deneyimlerini şekillendirerek somut bir şekilde gözlemlenebilir hale gelmektedir⁷³⁴. Toplumsal aktörlerin siyasal iktidarlara taleplerini iletme yollarının tıkanması (yürütmenin güçlendirilmesi yoluyla parlamentonun etkisiz hale getirilmesi) hak arama mücadelesinde ve kararların alınmasına katılımdaki araçların ortadan kalkmasına neden olmuştur. Siyasal alanın giderek daralması ve devlet aygıtının erkleri arasında yürütmenin özerkleşerek en etkin birim olmaya başlaması yeni bir siyasal rejimin ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır⁷³⁵. Özellikle 2001 sonrası, siyasal iktidarın fiziki şiddet ve şiddeti kullanma tekelinin artması ve toplumsal hareketlerin öznelere karşı takındığı tavrın sertleşmesi ise

⁷³² Yıldırım, s. 4.

⁷³³ Poulantzas tarafından ilk defa “The Political Crisis and the Crisis of the State”. J Martin (der) The Poulantzas Reader: Marxism, Law and the State, J Martin (der) Londra, Verso , Londra 294- 320 adlı eserinde kullanılmıştır. Kapitalizmin olağan devlet biçimlerinde biri olarak neoliberal dönüşüm sürecinde aldığı biçim ve küresel çapta zorunlu bir eğilim görmektedir. Kavramsallaştırma ve özelliklerini sıralaması ise, Devlet, İktidar ve Sosyalizm adlı eserinde yapmaktadır. Poulantzas’ın devlete ilişkin kuramsal açıklamaları çalışmanın ikinci bölümünde incelenmiştir.

⁷³⁴ Yiğit Karahanoğulları ve Duygu Türk, Otoriter Devletçilik, Neoliberalizm, Türkiye, **Mülkiye Dergisi**, Cilt: 42, No:3, ss: 403-448, s. 404-405.

⁷³⁵ Selime Güzelsarı, “Neoliberal Otoriterleşme, Devletin Şirketleşmesi ya da Şirket-Devlet: Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi”, **Ayrıntı Dergi**, 15.01.2019, <https://ayrintidergi.com.tr/neoliberal-otoriterlesme-devletin-sirketlesmesi-ya-da-sirket-devlet-cumhurbaskanligi-hukumet-sistemi/>, (10.02.2021).

bugün muhalefetin içinde bulunduğu koşulları yaratmıştır. Bu bağlamda toplumsal muhalefetin en başından “potansiyel bir suç yapısı” olarak tanımlanmasının muhalefet ile baş etme yöntemi olarak geliştirildiğini ifade edilmektedir⁷³⁶. Siyasal iktidarların neoliberal politikaların benimsetilmesi amacını taşıyan baskıcı tutumu, alttan ve iradi bir şekilde örgütlenebilmesi gereken toplumsal muhalefetin alanını daraltmaktadır. İktisadi eşitsizliklerin giderek derinleştiği bu yapıda, muhalifler sıkı denetim altında tutulmakta, suçlu olarak lanse edilmekte (kriminalizasyon), komplo ve suçlama gibi araçlarla açık bir dışlama mekanizması başat hale gelmektedir⁷³⁷. Siyasal iktidarlar, halkların kolektif talepleri neoliberalizm karşıtlığına yöneldiğinde bunu bastırmak için ikna, propaganda ve/veya gerektiğinde kaba kuvvet ve polis gücüne başvurmaktan çekinmeyen bir yapıya bürünmektedir⁷³⁸.

Toplumsal muhalefetin öznelerinin kimler olduğuna ilişkin tartışma bağlamında iki bakış açısı ön plana çıkmaktadır. Toplumsal muhalefetin sınıf temelinden uzaklaşarak farklılaştığını ve kimlik üzerinden yükselen yeni toplumsal hareketlerin hâkim olduğunu ifade eden görüşler ile sınıf temelli ve sınıf temelli olmayan toplumsal muhalefet arasında bir ilişki ve bağ olduğundan hareket eden yaklaşımlar⁷³⁹. Hardt ve Negri, günümüz toplumsal muhalefetin açıklarken sınıf temelli yapının ortadan kalktığı yönündeki fikirlere karşı çıkarak sınıf kavramının özünü tartışmaya açmaktadır. Hardt ve Negri’ye göre yaşamını devam ettirmek için emeğini satmak zorunda olan proletarya, tarım işçisi ile hala dünya genelinde başat aktör olarak varlığını korumaktadır. Ancak Fordizmden Post-fordizme, değişimin

⁷³⁶ Poulantzas, Devlet, İktidar ve Sosyalizm, s. 220. 2001 yılında gerçekleştirilen 11 Eylül saldırıları sonrası hukuk normlarının askıya alınması ve güvenlikçi bir devlet anlayışının benimsenmesi bu bağlamda destekleyici sav olarak kullanılmaktadır. Muhaliflerin suçlu olarak görülmeye başlanması ve kolektif eylem için alanların güvenlikleştirme altında daraltılarak yok edilmesine imkân sağlamıştır.

⁷³⁷ Akçoraoğlu, s. 43.

⁷³⁸ Harvey, (Neoliberalizmin Kısa Tarihi), s. 77.

⁷³⁹ Çalışmanın kavramsal çerçevesinin oluşturulduğu birinci bölümde toplumsal muhalefetin öznelerinin kimler olduğuna yönelik kuramsal tartışmalar yapılmıştır. Kısaca özetlemek gerekirse toplumsal muhalefet süreklilik ve kopuş bağlamında iki temel bakış açısıyla ele alınmaktadır. Kopuş yaklaşımı, 1960 sonrası toplumsal hareketlerin kimlik, kültür ve gündelik hayata ilişkin meseleleri kapsadığını bu bağlamda eski toplumsal hareketlerden bir kopuş olduğunu savunurken süreklilik yaklaşımı, yeni aktörler ve eylem repertuarların toplumsal muhalefete eklemlendiğini ancak kapitalist üretim ilişkilerinin yarattığı sorunlardan bağımsız ve emek sermaye çatışmasını dikkate almayan bir şekilde toplumsal hareketleri ele almanın hatalı olacağını belirtmektedir. Bu çalışmada da toplumsal muhalefet süreklilik yaklaşımı çerçevesinde ele alınmıştır. Post-fordist muhalefette var olan toplumsal muhalefetin özneleri ve hareketleri için ikinci bölümün ilgili başlığına bakılabilir.

temelinde, endüstriyel emeğin hakimiyetinden maddi olmayan emeğin⁷⁴⁰ egemen hakimiyetinde bir dönüşüm söz konusudur. Nasıl Fordist birikim rejiminde nicel hakimiyet değil de niteliksel bir hegemonya söz konusu ise, post-fordist birikim rejiminde de aynı şekilde maddi olmayan emeğin hegemonyası söz konusudur⁷⁴¹. Maddi olmayan emeğin hegemonyası ile kastedilen ise, niceliksel olarak değil ötekileri dönüştürme gücüne sahip oldukları ölçüde baskın olma durumunu ifade etmektedir. Maddi olmayan emek⁷⁴², dünya genelinde istihdamın küçük bir bölümünü oluşturmakla birlikte ağırlıklı olarak refah seviyesinin yüksek olduğu bölgelerde yer almaktadır ancak bu noktada önemli olan, kendi koşullarını ve arzularını diğer emek biçimlerine ve topluma onaylatmış olmasıdır⁷⁴³. Günümüzde gerçekleştirilen toplumsal eylemlerin örgütleyici gücünde ağırlıklı olarak beyaz yakalıların yer almasında açıklayıcı bir tanımlama imkânı sağlamaktadır. Maddi olmayan emek, *üretimin örgütlenişini dağınık ağlardaki sayısız ve belirsiz ilişkilere doğru dönüştürme eğilimindedir. Enformasyon, iletişim ve iş birliği, üretim normları haline gelmekte ve ağ da üretimin başat örgütlenme tarzı halini almaktadır*. Negri ve Hardt'a göre, üretimin teknik sistemi büyük ölçüde üretimin toplumsal bileşenine denk geldiğinden, emeğin yeni bir tipolojisi çizilmiş ve aynı zamanda yeni sömürü pratiklerini ve yapılarını şekillendirmiştir⁷⁴⁴. Bu bağlamda fabrika temelinde yükselen Fordist dönemin, uzun süreli ve istikrarlı istihdamı yerini hareketsiz ve güvencesiz emek ilişkilerine bırakmasından ve işi olan ve olmayan arasındaki toplumsal ayrımın giderek ortadan kalkmasından hareketle toplumsal muhalefetin aktörlerinin de çeşitlendiği

⁷⁴⁰ Maddi olmayan emek kavramı, maddi olmayan ürünler -bilgi, haberleşme, iletişim, dilsel ya da duygusal ilişkiler- emek anlatılmaktadır. Hizmet sektöründeki emek, entelektüel emek ve bilişsel emek maddi olmayan emeğe referans etmektedir. Hardt ve Negri, s. 158. Marx'a göre, maddi olmayan üretimde zihinsel emek, aktörlerin, sanatçıların, din adamlarının, doktorların, ekonomistlerin, hakimlerin, avukatların, metreslerin, hatiplerin, polis memurlarının, rahiplerin, profesörlerin, hizmetçilerin, bilim insanlarının askerlerin, devlet görevlilerinin çalışmalarıdır ve maddi olmayan veya manevi üretime dahil emek, belirli maddi ürünlere dayanmaktadır.

⁷⁴¹ Antonio Negri, **İmparatorluktaki Hareketler Geçişler ve Görünümler**, çev. Kemal Atakay, Otonom Yayıncılık, 2016, (İmparatorluktaki Hareketler), s. 159.

⁷⁴² Fuch ise, maddi olmayan emek kavramına eleştirel yaklaşmaktadır ve bu şekilde bir tanımlamanın dünyayı maddi ve manevi şekilde ikiye ayırarak, emeğe bilgi ve maddeye dayanmayan ve yanlış anlaşılmalı dayalı bir anlam yüklediğini belirtmektedir. Kaan Kangal, The Karl Marx Problem in Contemporary New Media Economy: A Critique of Christian Fuchs' Account, **Television & New Media** 2016, Cilt:17 sayı: 5, ss: 416–428. S: 419. Fuch eleştirisini, materyalist bir felsefede tüm dünyanın maddi olması gerektiği üzerine oturtmaktadır., Detaylı bir tartışma için Marx ve Fuch'un fikirlerinin karşılaştırılmalı analiz edildiği bu çalışmaya bakılabilir.

⁷⁴³ Negri, s. 160.

⁷⁴⁴ Hardt ve Negri, s. 127.

görülmektedir⁷⁴⁵. Üreten işçi ile üretmeyen işçi arasındaki sınır bulanıklaşmaya başladığı için yoksulların, işsizlerin, göçmenlerin ya da geri kalmış bölgelerdeki yedek orduların, giderek kendi tekillikleriyle muhalefet etme araçları gerçekleştirdiği görülmektedir. Toplumun genelindeki parçacıklı yapı farklı kesimlerin birbirinden oldukça farklı taleplerinin doğmasına ve toplumsal hareketlerin çeşitliliğine imkân sağlamaktadır. Bu dönem toplumsal hareketlerinin, kadın hareketinden çevre hareketine; nükleer silah karşıtı hareketten, küreselleşme karşıtı hareketlere pek çok alanda ya da yalnızca bir soruna özgü örgütlenmeleri çok merkezli bir yapıda gerçekleşmeye başladığı ifade edilmektedir. Bu çalışmada, muhalefetin geleceğine yönelik olarak, toplumsal muhalefetin aktörlerinin bir bütünü oluşturan parçaların karşılıklı ve ortak ilişkileri üzerine kurulması ve bütüncül olarak örgütlenmesinin önemli olduğu ve kimlik siyaseti ile sınıf mücadelesinin birbiriyle eklemlenmesi gerektiği düşünülmektedir⁷⁴⁶.

Muhalefetin geleceğine ilişkin tartışmalar, toplumsal muhalefetin bir süreklilik biçiminde eski kazanımların sürekli arttırılarak devamını kapsamaktadır. Bu bağlamda ilk adım, muhalefetsiz toplumların varlığı üzerinedir. Siyasal iktidarın keyfi uygulamalarının sınırlandırılması tarihin her döneminde amaçlanmaktayken ilk defa kapitalist devlette yasal bir zemine kavuşmaktadır. Tarihin o anından itibaren, ifade özgürlüğü, toplanma özgürlüğü, yaşam hakkı gibi pek çok hak ve özgürlük garanti altına alınarak, çeşitli eylem repertuarları aracılığıyla yönetenler karşısında yönetilenlerin haklarını korumayı sağlamaktadır. Temel hak ve özgürlüklerin sağlanması için hayati önemi olan muhalefetin ve muhalefetin kendisine yaşam imkânı bulamadığı toplumları distopyalar üzerinden tartışmak amaçlanmaktadır. Bu amaca uygun olarak ilk olarak muhalefetsiz toplumları tanımlamak, muhalefet ve demokrasi arasındaki ilişkiyi açıklamak amaçlanmaktadır. Bu amaç yeni muhalefet arayışlarının yurttaşlar açısından önemini ifade etmeye vasıta olacaktır. Bu yönde bir açıklamayla, muhalefet ve demokrasi arasındaki ilişkiyi ve bir toplumda bireylerin haklarını

⁷⁴⁵ Hardt ve Negri, s. 127-128.

⁷⁴⁶ Yıldırım, s. 2. Ve Lenin Nasıl Yapmalı adlı eserinde (öğrencilerin zorla askere alınması meselesinde) işçilerin öğrencilerle dayanışma içerisinde olması gerektiğine dair bir örnek vermektedir. Bu örnek, işçi (sınıfı, kitlesi, hareketi) kendi alanında sınırlı kalmasın bir bütüne yayılması ve birbiriyle eklemlenmesi noktasında önemli kabul edilmektedir. Metin Çulhaoğlu, Vladimir İlyiç Lenin: Ne Yapmalı, **Marksist Klasikleri Okuma Kılavuzu**, der. H. Erdoğan, Yordam Yayınları, İstanbul, ss: 403-423, s. 419.

savunması açısından muhalefetin varlığının yerini tanımlamaya çalışmak amaçlanmaktadır.

Günümüz muhalefet örnekleriyle geleceğe yönelik bazı çıkarımlar yapmak çalışmanın ana amaçlarından biridir. Bu amaçla kavramsal çerçeveye destek sağlayacak toplumsal hareket örnekleri ile çalışma zenginleştirilmeye çalışılacaktır. Güncel olması anlamında son yıllarda dünyada gerçekleşen önemli eylem repertuarları aktararak, güncel muhalefetin gidiş yönü, nitelikleri, araçları ve özneleri üzerine kapsamlı bir tartışma yapmak hedeflenmektedir.

Harvey, *yaşam alanı ve sınıfsal ilişkilerin kesişim noktasında ortaya çıkan dayanışma temelli politik mücadelenin yeni örgütlenme biçimleri açısından önemli bir kazanım olduğunu*⁷⁴⁷ dile getirmektedir. Bu durum, Post-fordist muhalefetin ana özelliklerin birini oluşturmaktadır. Dünyanın herhangi bir noktasında meydana gelen bir olaya karşı olma faaliyeti ulusal yanına ek olarak küreselde de karşılığını bularak yaşamın tüm alanına yayılmaktadır. Mücadeleler, ekonomik, politik ve kültürel yaşam politikalarını bir arada harmanlayarak yapılmaktadır. Mülksüzleşme, örgütsüzleşme, yoksullaşmaya ilişkin tepkiler kamusal alanda öz yönetim, dayanışma ve isyan biçimlerinde gösterilmektedir⁷⁴⁸. Tıpkı 16. yüzyıldaki çitleme faaliyetleri gibi günümüzde de deniz, orman ve parklar vb. ortak alanların piyasalaştırılması yeni bir mücadele alanı ortaya çıkarmıştır. Bu mücadeleler “müşterekleştirme pratikleri” olarak isimlendirilmektedir. Chatterton’a göre, aktif bir mücadele biçimini benimseyen ve sivil itaatsizliği bir eylem repertuarı olarak kullanan müşterekleştirme pratikleri bağlamındaki hareketler; dayanışma ve müşterek bir toplumsal ve mekânsal

⁷⁴⁷ David Harvey, **Asi Şehirler Şehir Hakkından Kentsel Devrime Dogru**, çeviren ve Sunuş Ayşe Deniz Temiz, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s. 192. Ek olarak Harvey Post-fordist dönemin örgütlenme stratejisi olan yatay örgütlenmeye yönelik eleştirel bir tavır göstermektedir. Bu kavramın tıpkı sivil toplumun yüceltilmesi gibi alternatif görülmesi noktasına odaklanmaktadır. Çünkü farklı farklı ölçekler vardır ve tek bir ölçek üzerinden yapılan örgütlenmelerin ihtiyacı karşılamaktan uzak olduğunu belirtmektedir.

⁷⁴⁸ Özbek, Kolektif Yaraticılık, s. 183. Muhalefetin tartışmasında ve geleceğinde çalışma açısından belirleyici bir başka nokta, kamusal alan üzerinedir. Kamusal alanın yapısal dönüşümünde Habermas, eleştirel aklın devreye girmesinde kamusal alanın önemine vurgu yaptıktan sonra refah devletlerinin gelişimi sonrasında devletin artan rolünün kamusal alanın özerkliğini eriterek yok ettiğini söylemektedir. Dolayısıyla alternatif veya karşıt kamusal alanların kurulmasının, muhalefet açısından oldukça önemli olduğu düşünülmektedir. Doğrudan emek- sermaye çelişmesine dayalı, sınıfı ön plan çıkaran ve kapitalizm karşıtı politik eylemlerin gerçekleştirildiği alan olarak proleter kamusal alan muhalefetin geleceğinde önemli bir yer işgal ettiği ifade edilmektedir. Bu bağlamda muhalefetinde geleceğinde karşıt kamusal alanların oluşturulduğu deneyimlere yer vermek hedeflenmektedir.

pratik temeline odaklanmaktadır⁷⁴⁹. Bu çalışma kapsamında, yeni muhalefet etme biçimlerinde bu müşterekleştirme pratiklerine özgün örnekler aracılığıyla yer verilmektedir.

Var olandan hareketle geleceğe yönelik çıkarımlar yapmak değişen muhalefet etme biçimlerinin bir yol haritasını sağlamaktadır. 2000'li yıllarda muhalefet, korsan eylemler, sanal gösteriler ve tüketimden gelen gücü kullanma anlamında protesto gösterileri, sosyal medya aracılığıyla kitlesel protestolar ve boykotlar şeklinde gerçekleşmektedir. Teknolojik gelişmelerin, muhalefet hakkının kullanılmasındaki yerinin giderek daha belirleyici hale geldiği düşünülmektedir. Bu durumun somut göstergeleri olarak, pek çok protestonun sosyal medya aracılığıyla örgütlenmesi ve mekanla bağlantısının bunun ardından kurulması gösterilmektedir. Son yıllarda ileri teknolojinin avantajları sayesinde yurttaşlar, geçmişten farklı olarak çeşitliliği yüksek muhalefet biçimleri yaratabilmektedir. Hologram teknolojisi ile Madrid Parlamento Binasının işgal edilmesi bu anlamda önemli bir örnek olarak görülmektedir. Wikileaks belgelerinin kamuoyuna sızdırılması oldukça ses getiren toplumsal bir muhalefet biçimi haline gelmiş ve muhalefetin geleceğinde mihenk taşlarından biri olarak yerini almıştır. Kitlelerin gruplar halinde meydanlara dökülmesi kadar ses getiren ve toplumsal muhalefetin önem verdiği şeffaflık, hesap verilebilirlik gibi temel kavramları sorgulamak işlevini yerine getirdiği ifade edilmiştir. Post-fordist birikimin çok merkezli, çok uluslu yapısı sayesinde dünyanın herhangi bir yerinde başlayan protestolar diğer bölgelere yayılarak toplumsal duyarlılıklara saygılı olmaya zorlamaktadır. Ağ mücadeleleri ve sosyal medyanın kullanımı, muhalefetin kullandığı bir eylem türü olarak hack eylemlerinin gerçekleştirdiği mecrayı oluşturmaktadır. Özellikle gizli belgelerin sızdırılması neredeyse sokak gösterilerinden daha fazla etki alanına sahip olmaya başlamıştır. Hem yolsuzluklarının ifşası araçlarından biri olarak hem de bir sivil itaatsizlik örneği olarak kullanılan bir eylem repertuarı haline gelmiştir. 2010 yılında Wikileaks'in belgeleri sızdırılması; Afganistan ve Irak savaşlarına ait hukuksuzların deşifresini, 2013 yılında NSA çalışanının belgeleri kamuoyuna yayması; devletin yasadışı olarak insanları dinlediğini, yine 2015 yılında Panama merkezli Uluslararası Gazeteciler Konsorsiyumu Konseyi tarafından

⁷⁴⁹ Paul Chatterton, Seeking The Urban Common Furthering The Debate On Spatial Justice, **City**, Cilt:14, Sayı: 6, 625-628, s. 626.

sızdırılan yaklaşık 12 milyon belge; şirketlerin ve siyasilerin vergi kaçakçılığı gibi pek çok usulsüzlüklerini ve tüm dünyayı kapsayan bir dizi suçu ortaya dökmüştür⁷⁵⁰. Panama Belgelerini bir Alman gazetesine sızdıran John Doe “Devrim Dijitalleşecek⁷⁵¹” isimli bir bildiri yayınlayarak gelir adaletsizliğine dikkat çekmeyi amaçlamış ve küresel düzeydeki eşitsizliklere yönelik muhalefeti yerine getirmiştir. Ek olarak daha önce belge sızdıran aktivistlerin içinde bulunduğu koşulları da aktarması anlamında bir ağ mücadelesi icat edilmesinin önemine değinmiştir⁷⁵². Bu bağlamda ulusal düzeyde görülen bir yolsuzluğun küresele eklemlenmesinin ve mücadeleler arasında bağ kurulması gerektiği yönünde önemli bir örnektir.

3.1. MUHALEFETSİZ TOPLUMLAR ÜZERİNE

Toplumların sahip olduğu ekonomik, sosyal, politik ve kültürel şartlar iktidar, iktidarın gücü ve iktidarın sınırları bağlamında dikkate değer önem arz eden koşulları ortaya çıkarmaktadır. Weber iktidarı, toplumsal ilişki içinde bulunan aktörlerden herhangi birinin, diğerlerinin muhalefetine rağmen kendi arzuladığı şeyi yerine getirebilme olasılığı olarak tanımlamaktadır⁷⁵³. İktidarın uygulanmasında ise güç ve rıza aynı anda devreye girmekte ve böylece hegemonya kurulmaktadır. Siyasal iktidarların güç ve rızayı farklı oranlarda kullanımı (özellikle güce ilişkin araçların rızayı geçmesi durumunda) kendisine karşı oluşabilecek direnişe rağmen sahip olduğu hakimiyet sayesinde istediğini yapabilmesine imkân sağlamaktadır.

Modern devletlerin ortaya çıkışından itibaren ülkelerin siyasal sistemleri, burjuva demokratik devrimlerini gerçekleştirme biçimlerine göre farklılık göstermektedir ve kabaca iki biçimde karşılık bulmaktadır⁷⁵⁴. Otoriter-totaliter

⁷⁵⁰ Salih Erdurucan, **İnternet Medyasında Gizli Belge Yayıncılığının Teknik ve Elektronik Analizi: Wikileaks ve Panama Belgeleri**, İnternet ve Bilişim Teknolojileri Yönetimi Anabilim Dalı, 2017, s. 13-28.

⁷⁵¹ The Revolution Will Be Digitized, metnin tamamına ilgili linkten ulaşılabilir. John Doe, Mysterious Whistleblower Behind Panama Papers, Finally Speaks <https://www.miamiherald.com/news/nation-world/world/article76059762.html> erişim (07.01.2021).

⁷⁵² “Ülke içerisinde ya da dışında sorgulanamaz bir suçu açığa çıkaran meşru ihbarcılar, hükümetin intikamından muafl olmayı hak ediyorlar. Hükümetler ihbarcılar için yasal korumaları kanun halinde düzenleyene kadar, icra kurumları belgeler için kendi kaynaklarına veya devam eden küresel medyaya güvenmek zorunda kalacaklar”. Devrim dijitalleşecek bildirisiinden <https://www.miamiherald.com/news/nation-world/world/article76059762.html>

⁷⁵³ Max Weber, **Economy and Society An Outline Of Interpretive Sociology**, University of California Press, Berkeley, 1979, s. 53.

⁷⁵⁴ Moore, s. 10-24.

rejimler ve demokratik rejimler. Bu iki rejim için de iktidar ve iktidar karşısındaki güç olarak muhalefet arasındaki ilişki toplumdaki politik iklimi belirlemektedir⁷⁵⁵. Ek olarak kapitalizminin girdiği bunalımlardan çıkış amacıyla geliştirdiği idari ve bürokratik mekanizmalarla birlikte dönüşmekte ve yeni bir biçim almaktadır. Siyasal iktidarın sınırlandırılması noktasında, tepeden inme devrimlerin gerçekleştirildiği doğu toplumlarında muhalefete olumsuz bir anlam atfedilerek muhalifler “düşman” olarak tanımlanırken burjuva demokratik devrimlerini gerçekleştirmiş ülkelerde bu kurumların anayasal güvence altına alınarak içselleştirildiği görülmektedir⁷⁵⁶. Ancak demokratik olarak tanımlanan rejimlerde siyasal iktidarın sınırlandırılmasının yalnızca parlamento içindeki muhalefet -muhalefet partileri- üzerinden tartışılması muhalefet kavramını varlığını açıklamaya yetmemektedir. Siyasal katılım denince akla yalnızca seçimlerde oy vermenin akla geldiği toplumlarda, genellikle muhalefet söz konusu olduğunda da parlamento içinde muhalefet partileri aracılığıyla yapılan muhalefet düşünülmektedir. İlk durum nasıl siyasal katılımı karşılamıyorsa, muhalefet partileri üzerinden muhalefeti sorgulamakta aynı ölçüde yetersiz kalmaktadır. Özellikle Post-fordist çağda neoliberalizm sistemin içinde bulunduğu krizleri çözme noktasında anti-demokratik mekanizmalara başvurarak toplumun rızasına dayalı iktidar anlayışını geride bırakmıştır. Neoliberalizm elde ettiği kazanımları -yüksek kar ve zayıf örgütlü işgücü örnek olarak verilebilir- korumak amacıyla küresel çapta otoriter yönetimlerin güçlenmesine imkân sağlamaktadır⁷⁵⁷. Özellikle 2008 krizi sonrasında seçimle gelen liderlerin takındığı tutum sandıkla demokrasinin bir tutulmaması gerektiği bağlamındaki sorgulamaları yeniden gündeme getirmektedir. Demokrasi yalnızca usulüne uygun bir şekilde seçimlerin yapılması ve seçilmiş hükümetler tarafından yönetilmek değildir. Demokratik bir rejim, seçimlerin yapıldığı siyasi ortamdan muhalefetin bir kültür olarak benimsenmesine kadar pek çok değişkeni taşımaktadır. Demokrasinin güvenceye alınması yalnızca anayasal kurumlar ve mahkeme kararlarıyla mümkün değildir. Yazılı olmayan bazı kuralların da demokrasinin yerleştirilmesinde, pekiştirilmesinde ve çatışmaların en aza indirilmesinde etkisi

⁷⁵⁵ Giovanni Sartori, **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, çev. Tuncer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan, Yetkin Basımevi, 1996, s. 11.

⁷⁵⁶ Giddens, s. 947-949.

⁷⁵⁷ Akçoraoğlu, s. 45. Ek olarak dünya genelinde yükselen sağ dalga bu bağlamda değerlendirilebilir. Neoliberal sistemin yarattığı eşitsizliklerin sistem eleştirisine yönelmekten ziyade azınlıklar ve göçmenlere sistematik baskıya dönüştüğü görülmektedir.

vardır. Bu bağlamda karşılıklı hoşgörü ve kurumsal hoşgörünün varlığı demokrasinin sürdürülebilirliğini sağlayan unsurlar olarak ifade edilmektedir. Karşılıklı hoşgörü, güç ve yönetme için eşit haklara sahip rakiplerin varlığını ve onların her koşulda meşru olduğunu kabul etmek anlamına gelirken kurumsal hoşgörü ise, kendi kendini sınırlama yetisine sahip olmak anlamına gelmektedir. Aksi durumda, seçimler ve iktidar mücadelesi bir ölüm kalım savaşına dönüştüğünden kaybetmemek için gerekli her önlemin alınması savunulur hale gelmektedir. Bu bağlamda otoriter liderlere karşı korunmanın yalnızca anayasal kurallar aracılığıyla mümkün olmadığı görünmektedir ve kapitalizmle demokrasi arasındaki ilişki yeniden düşünülmesini ve sorgulanmasını gerektiren gelişmeler yaşandığı ifade edilmektedir⁷⁵⁸.

Totaliter rejimler, devlet ve toplumu bütünleştiren, birbiriyle uyumlaştıran ve ortak bir dünya görüşünü tüm topluma dayatan⁷⁵⁹ siyasal rejim olarak tanımlanmaktadır. Muhalefetin her biçiminin yasaklandığı ve yönetimin özel alan ve kamusal alan ayırımı bulunmaksızın yaşamın tüm alanlarını kontrol etmesi temel özelliklerini oluşturmaktadır⁷⁶⁰. Kavram Arendt tarafından modern bir fenomen olarak tanımlanıp kapitalizmle birlikte ortaya çıkan bir olgu olarak kabul edilirken Stanley tarafından yöneten ve yönetilen ilişkinin ortaya çıkışından itibaren var olan bir eğilim olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda pre-kapitalist toplumlar da vardır ve kapitalizm aldığı çeşitli biçimlerde de varlığını devam ettirmektedir⁷⁶¹. Zbigniew-Brzezinski, siyasal iktidar tarafından teknik araçlar aracılığıyla toplumun bir bütün olarak siyasallaştırılması sonucunda sivil özgürlüklerin ve düşünce serbestliğinin ortadan kalktığı yapılar olarak tanımlanmaktadır⁷⁶². Toplum her yönüyle kontrol altında alan ve yaşamın idari araçlarla denetim altına alan totaliter rejimlerde, muhalefet olgusunun yaşam şansı

⁷⁵⁸ Steven Levitsky and Daniel Ziblatt, **How to Democracy Die**, Penguin Random House, New York, 2017, s: 86-94.

⁷⁵⁹ Nazi Almanya'sında 1936 yılında gizli bir genelge ile "Eşcinsellik ve Kürtajla Mücadele Reich Merkezi" kurulması devletin sınırlarının sınırsızlığı bağlamında verilebilecek bir örnektir. Tüm eşcinsel yurttaşların bu merkeze üye olması zorunlu kılınmış ardından suç işledikleri gerekçesi ile eşcinseller hakim karşısına çıkarılmıştır. Nazi döneminde resmi kayıtlara göre 10.000-15.000 arası eşcinsel toplama kamplarına gönderilirken 10.000 kişi hapse atılmıştır. Cartens Dams ve Michael Stolle. **Gestapo Nazizim Döneminde Tahakküm ve Terör**, çev. Cem Şentürk, İletişim Yayınları, 2017, s.153.

⁷⁶⁰ Andrew, Heywood, **Siyasetin Temel Kavramları**, çev. Hayrettin Özler, Adres Yayınları, Ankara, 2012, s. 255.

⁷⁶¹ John L, Stanley. "Is Totalitarianism a New Phenomenon? Reflections on Hannah Arendt's Origins of Totalitarianism", **The Review of Politics**, Cilt: 49, Sayı:2, Cambridge University Press. 1987, s. 77.

⁷⁶² Carl J, Friedrich ve K. Brzezinski, Zbigniew, **Totaliter Diktatörlük ve Otokrasi**, çev. Oğuz Onaran, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1964, s. 130-132.

bulmadığı ifade edilmektedir. Örneğin Nazi Almanyası’nda çıkarılan “Kasıt Yasası” gündelik hayata ilişkin eleştirel düşüncelerin ifadesine ve politik meselelere ilişkin kamusal tartışmaya karşı çıkarılmış çok kapsamlı bir ceza hukuku normudur⁷⁶³.

Muhalefet ve demokratik rejimler arasındaki ilişki ele alınırken ise, muhalefet demokrasi ile bağlantılı ve sistemin devamlılığı için zaruri bir kurum olarak ifade edilmektedir⁷⁶⁴. Muhalefetin ortaya çıkışı *yurttaş ve siyasal iktidar arasındaki ilişkiyi düzenleyen arabulucu kurumlar ağının yani sivil toplumun varlığı bağlamında*⁷⁶⁵ ele alınarak devlet ve sivil toplum ayrılığı üzerine temsili demokrasilerde kurumsallaştığı ifade edilmektedir. Özellikle 1980 sonrası geliştirilen sav, totaliter toplumlarda sivil toplumun devlet baskısına karşın muhalefet güçlerinin yanında olmasıyla bağlantılı bir şekilde tartışılmaktadır. Bu durum sivil toplum ile muhalefet ve bu araçla demokrasi arasında ilişki kurulmasına neden olmuş ve sivil toplum, toplumsal muhalefetin alanı olarak ifade edilir hale gelmiştir⁷⁶⁶. Devlet kaynaklı mağduriyetlerin sivil toplumda yankı bulması beraberinde politik haklar ve kültürel özgürlüklerin savunulmasında sivil topluma özel bir vurgu yapılmasını başlatmıştır⁷⁶⁷. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin dağılması süresindeki muhalefet dalgaları ise, muhalefetin varlığı açısından sivil toplumun önemine artan bir şekilde dikkat çekilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla bu bakış, devlet ile sivil toplum karşıtlığına odaklanarak sivil toplumun; örgütlenme ve toplanmanın alanı olarak siyasal iktidarın baskısı ve müdahalesini kısıtlayan bir “etkinlik alanı” olarak tanımlanması sürecini ifade etmeye başlamıştır⁷⁶⁸. 1990 sonrasında ise, muhalefet hareketleriyle sivil toplum arasında doğrudan bir ilişki kurulmakta, sivil toplumun var olduğu ülkelerde muhalefetin etkin bir şekilde varlık kazandığı iddia edilmektedir.

Küreselleşme -bir başka ifadeyle kapitalizmin yeniden yapılanma sürecinde- sivil toplum “katılım” bağlamında ön plana çıkarılarak sivil toplumun demokrasinin tek aracı olduğu savı geliştirilmekte ve sivil toplum kavramının yüceltildiği

⁷⁶³ Dams, ve Stolle, s. 113. 1936 yılında 8.000 dosya bulunurken bir yıl içerisinde kasıt vakası 17.000’e ulaşmaktadır. Terbiye ve ikaz ile başlayan cezalar kefalet bedeli alınmasından ihtiyati hapis ve ölüm cezasına doğru ilerlemektedir. s. 113-114.

⁷⁶⁴ Tuncel ve Bakan, Türk Demokrasisinin Aksak Ayağı: Muhalefet,

⁷⁶⁵ Ozan, s. 103.

⁷⁶⁶ Destekleyici olarak, Sosyalist devlet aygıtının, söylemin ve toplanmanın kamusal alanla karıştırılması, sosyalist vizyonun katılımcı bir vizyonu yerine otoriter devletçi bir yapıda kurumsallaşmasına yol açtığı ifade edilmektedir. Fraser, s. 104.

⁷⁶⁷ Wood, Kapitalizm Demokrasiye Karşı, s. 281.

⁷⁶⁸ Ozan, s. 100-102.

görülmektedir⁷⁶⁹. Wood, kapitalizm, demokrasi ve muhalefet arasındaki ilişkiyi tarihsel olarak ve kapsayıcı bir şekilde açıklamayı hedeflemektedir ve ikisi arasında sadece yurttaşlık⁷⁷⁰ aracılığıyla kurulan olumlu bir ilişki olduğunu varsaymaktadır.

Ellen Wood’a göre;

Kapitalizmle birlikte geleneksel katı kimliklerin ve yasal eşitsizliklerin erimesi, o zamanın özgür ve eşit bireyleri için bir aşamayı temsil etti. Yurttaşlık onlara yeni bir güç, hak ve özgürlükler getirdi. Ancak onların kayıp ve kazançları hesaplanırken, onların yurttaşlık hakkı olarak sahip olduğu siyasal alanın değerlerinin düşürüldüğünü hatırlamalıyız. “İktisadi” ve “siyasi” arasındaki yeni ilişki yurttaşlığın önemini azalttı. Önceki kanuni ayrıcalığın ve siyasal tekelciliğin yerini iktisadi avantaj aldı; onu, özel mülkiyetin ve pazarın katıksız iktisadi alanına taşıdı. Kapitalist toplumsal ilişkilerin gerektirdiği yurttaşlığın değerinin azalması, modern demokrasinin temel niteliklerinden biridir. Bu nedenle, liberal öğretinin biçimsel yurttaşlığı üreten tarihsel gelişmeleri, özgürlüklerin artırılması -yani bireyin, keyfi devletten, geleneksel ve katı hiyerarşilerin sınırlarından, toplumsal baskılardan veya geleneklerin sınırlamalarından özgürleşme- olarak ele alınması mazur görülemez bir tek taraflılıktır⁷⁷¹.

Bu bağlamda Wood, kapitalizmle birlikte, biçimsel siyasal eşitlik ile sınıf eşitsizliğinin yan yana var olduğunu ifade etmektedir. Bireyin iktisadi ve siyasi durumu, yurttaşlık hakkının kapsamını belirlememekte, bu hak doğum ile başlayarak hukuk kuralları önünde eşitlik bağlamında hayat bulan evrensel bir hak olarak tanımlanmaktadır⁷⁷². Ellen Wood’a göre, özünde monarşinin gücünü sınırlamak amacıyla getirilen anayasal sınırlıklara dayalı sistem ile demokrasi arasında herhangi bir bağlantı yoktur. Yönetenlerin yönetilenleri kontrol altına alma mücadelesinin bir ürünüdür. Kapitalist üretim biçimi tüm bağımlılık ilişkilerini ortadan kaldırdığı için kitlelerin uyması gereken kurallar yurttaşlık hukuku kapsamında belirlenmiştir.

⁷⁶⁹ Eren Deniz (Tol) Göktürk ve Atilla Göktürk, Küreselleşme ve Sivil Toplum Yaklaşımı, **Toplum ve Hekim**, Cilt: 17, Sayı:2, 2002, 146-151, Kavrama yüklenen yeni anlamın bu bağlamda ideolojik olduğu ifade edilmektedir. Sivil topluma hem bir anlam atfedildiği hem de görev tanımlandığı dikkate alınması gereken bir noktayı oluşturmaktadır. Devletin küçültülmesi ve sivil toplumun genişletilmesi yoluyla kapitalist toplumda devlete yüklenen görevlerin sivil topluma aktarılması sürecidir.

⁷⁷⁰ Kapitalizmle birlikte yurttaşlığın kapsamı, *sınırları daralarak genişlemiştir*. Wood’un tanımlamasını açıklayacak olursak, kölec ve feodal toplumlar, yurttaş olarak kabul edilen sınıflar varlıklı kesimlerdi ve yurttaşlık kitlesi oldukça kısıtlı ancak geniş sınırları varken, kapitalist devlette, yurttaşlığın kitlesel olarak sınırları genişlemiş (emek ve sermaye) ancak gücü azalmıştır. Pasif bir yurttaşlık kitlesi ortaya çıkmıştır. Yurttaşlığın anlamı, hareket kabiliyeti ve alanlarının sınırlandırılmasıyla tanımlanmıştır. Wood, Kapitalizm Demokrasiye Karşı, s. 242.

⁷⁷¹ Wood, Kapitalizm Demokrasiye Karşı, s. 246.

⁷⁷² Ancak örneğin Amerika Birleşik Devletleri’nde, mülkiyet sahibi olmayanların ve Afro-Amerikanların herhangi bir yurttaşlık hakkına sahip olmadıkları son tarih on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı olduğu dikkate alındığında siyasal, toplumsal ve ekonomik alanlardaki uzlaşmaz çelişkileri gizlemenin ötesine geçmediği görülmektedir. Wood, Kapitalizm Demokrasiye Karşı, s. 247.

Özellikle burjuva demokratik devrimleri sırasında kitlelerin yoğun bir şekilde toplumsal muhalefete dahil olması, kitlelerin kontrol altına alınması gerekliliği fikrinin temellerini atarak bugün demokrasi olarak tanımlanan temsili haklar ile hayata geçirilmektedir. Dolayısıyla muhalefetin yaşam bulmasına yönelik tartışmaları kolektif hareketler dikkate almadan ele almak mümkün değildir. Muhalefet kitle hareketleri sayesinde kazanılmış bir mücadeledir. Bu bağlamda Wood'a göre muhalefet her toplumsal formasyonda hayat bulduğu gibi kapitalist devlette de hayat bulmuştur. Sivil toplumun varlığına özel bir önem düşmekle birlikte aynı zamanda bilinçli bir şekilde bir anlam atfedilmektedir⁷⁷³. Sivil toplumun varlığı ile muhalefet arasında kurulan ilişki yaşamsal bir önemde tutularak özellikle sivil toplumun devletin alanı ile geçirgenliğinin arttığı toplumlarda, muhalefetin hayat bulamayacağı şeklinde bir görüş oluşturulmak çabası hakimdir.

Wood bu bağlamda sivil özgürlüklerin asıl tartışma ve mücadele konusu yapılması gerektiğini düşünmektedir. Mücadele, sivil özgürlükleri, *meşruluğun ilkeleri, ifade ve örgütlenme özgürlüğü ve devletin müdahalesine karşı devlet dışı alanların korunması olarak*⁷⁷⁴ okumak aracılığıyla genişletilebilecektir. Wood'a göre, demokrasi adına önemli olan sivil özgürlüklerin var olması ve pekiştirilmesi amacıyla kurumsal korunmaların yasalaşmasıdır. Ancak kapitalizmin devamı yoluyla bireysel özgürlüklerin korunacağı yönündeki yanlış düşüncenin ortadan kaldırılması, sivil özgürlüklerin varlığının önemini göz ardı etmeden, *tarihsel ve yapısal bağlantılar* kurarak bireysel özgürlükleri korumaktan geçmektedir⁷⁷⁵. Bu anlamda sivil toplumun varlığının önemini dile getirmek demokrasinin kapitalizm ile ilişkilendirilmesinin önüne geçecektir.

Bu çalışmada sivil toplum, eleştirel ve tarihsel bir bakış açısı ile kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi bağlamında ve yüklenilen anlam göz ardı edilmeden tahlil edilmeye çalışılmaktadır. Devletin dışında kalan her şeyi sivil toplum içerisine dahil edilerek bütünleştirmek, sermaye birikiminin ve genişlemesinin başat

⁷⁷³ Eren Deniz (TOL) Göktürk ve Göktürk s. 148. ve “Marx ve Marx’ın izleyicileri sivil toplumun devletten ayrışma sürecini, başka bir ifadeyle siyaset ve ekonomi ayrımının tarihselliğini vurgulamışlardır. Bu yaklaşım, sivil toplumun ya da iktisadi alanın devletten ayrışmasını kapitalist üretim ilişkilerine özgü tarihsel bir gelişme olarak değerlendirir. Siyaset ve ekonomi ayrımı, yani sivil toplumun devletten ayrışması, kapitalist üretim ilişkisi biçiminin sürekliliği ve yeniden üretilmesi için elzemdir”. Philip Corrigan and Derek Sayer sayfa 185-186’ dan aktaran, Ozan s. 106

⁷⁷⁴ Wood, Kapitalizm Demokrasiye Karşı, s. 286.

⁷⁷⁵ Wood, Kapitalizm Demokrasiye Karşı, s. 286.

dinamiğidir. Kapitalist üretim ilişkilerinin sürdürülebilirliği açısından, siyasal iktidarın gücünün sınırlandırılması gerekiyorsa sivil toplum bu sınırlandırmanın alanı haline gelme işlevine sahiptir. Bu işlevi sayesinde, tarihte ilk defa muhalefetin yasal bir zemin kazanması süreci başlamıştır. Aleniyet aracılığıyla toplumla devlet arasındaki bir kurum olarak kamusal alan varlık kazanmıştır ve temel hak ve özgürlükler aracılığıyla yurttaşların bu mekanizmayı yani muhalefeti kurumsallaştırmaları hedeflenmiştir. Dolayısıyla muhalefetin kurumsallaşması için kamusal alanın varlığı önemli bir adım olarak ifade edilmektedir. Kamusal alanın tahribi ise, totaliter devletlerin varlık koşullarını sağlamlaştırmaktadır. Ancak bu koşullar altında, yurttaşların kamusal alanda bir araya gelme potansiyeli yok edilerek, siyasal iktidarı sorgulama ve denetleme imkanları ortadan kalkmaktadır⁷⁷⁶. Eleştirel aklın ve rasyonel fikirlerin özgürce ifade edilmesinin önüne engel koyulması muhalefetin bir hak ve özgürlük olarak şiddete başvurulmadan kullanılmasını imkânsız hale getirmektedir. Muhalefetin yaşam imkânı bulamadığı toplumlarda genel olarak görülen, devletin alanının sivil özgürlüklerin alanına girmesi ve toplumsal yaşamın her anını işgal etmesidir. Siyasal iktidarın sınırlanması ya da denetlemesine ilişkin herhangi bir kurumsal mekanizma bulunmadığı gibi yaşamın her alanının siyasal iktidarın denetiminde olması muhalefet hakkı ile bağlantılı ele alınan hiçbir hakkın tanımlanmasına imkân sağlamamaktadır. Nazi Almanyası bu bağlamda verilebilecek önemli bir örnektir. Bireyin her faaliyetinin siyasal iktidara ve siyasal iktidarın hâkim görüşüne bağımlı kılındığı bir siyasal düzende, resmî ideolojiyi korumak amacıyla “düşmanlar” tanımlanmaktadır ve muhalif fikirleri olanlar bu düşman kategorisinde ele alınarak eritmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda Nazi Almanyasında “ihbar⁷⁷⁷”, “itiraf” ve “Propaganda Bakanlığı” gibi mekanizmalarla toplumsal muhalefetin en başında engellenmesi amaçlanarak kendi kendini gözetleyen bir toplum yaratılmıştır⁷⁷⁸. Ancak yine de yurttaşlar taleplerini siyasal iktidara iletmenin yolunu

⁷⁷⁶ Zabcı, Kamusal Alan Sorunsalı, s. 147.

⁷⁷⁷ Dams ve Stolle, s.108. İhbar Nazi rejiminde iktidar pratiğinde ve iktidarın sağlamlaştırılmasında karakteristik bir yapı haline gelmiştir. İhbar mekanizmasına ilişkin önemli bir örnek olarak 1943 yılında Münih Üniversitesi’nde bina görevlisinin “Beyaz Gül” direniş grubunu ihbarı verilebilir. Grubun el ilanlarını gören görevli grup üyelerini yakalayıp üniversite yönetimine teslim etmiş ve ardından Gestapo’ya durum bildirilmiştir. Bu olayın ardından geçen 20 yıl sonrasında ihbarı yapan görevli, bunun üniversitenin geleceği ve ülkenin refahı için bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir. İnsanlar düşman yayınlarını dinlediği Hitler şakasını yaydığı, Yahudilerle arkadaş olduğu gibi gerekçelerle birbirini ihbar etmiştir. s. 108.

⁷⁷⁸ Dams, ve Stolle, s. 110.

aramaktadır. Siyasi fıkra anlatmanın yasaklandığı bir toplumsal formasyonda, siyasi parti üyeliğinin örgütlü muhalefet olarak kabul edilmesi ve üyelerin tutuklanmasını takiben muhalefet, toplumsal muhalefet ile yeraltı faaliyetleri şeklinde bir stratejiye bürünmüştür. Poulantzas, bu partilerin faşizmin iktidara gelişine karşı mücadele verdiklerini ancak etkili araçlar kullanamadıklarını ve zamanında gerekli önemleri alamadıklarını belirtmektedir. Ek olarak faşistleşme süreci boyunca grevci hareketin güçlü bir şekilde devam ettiğini belirtmektedir⁷⁷⁹. Sovyetler Birliği içerisindeki toplumsal muhalefetin zayıflığı tarihsel bağlamında modern devlete geçişin tepeden inme devrim yoluyla gerçekleşmesi üzerinden açıklanmaktadır. Toplum ve iktidar arasındaki ilişki bağlamında siyasal kültür olarak güçlü bir devlet hem ekonomik alan hem de siyasal alan üzerinde hakimiyetini ve otoritesini kurmuştur⁷⁸⁰. 1986 yılında gerçekleştirilen 8. Yazarlar Kongresi'nde konuşmacılar, rejimin yaratıcı ruhu ezdiğini ve uzun süredir yasaklanmış kitapların yayınlanması çağrısında bulunarak toplumsal muhalefet bağlamında ele alınabilecek kıymetli bir direniş başlatmışlardır. Bu süreç Sinema İşçileri Sendikasının kurulması şeklinde bir dizi muhalif hareketin ortaya çıkmasını tetiklemiş, ön sansürün kaldırılması mücadelesini başlatmıştır⁷⁸¹.

Muhalefetsiz toplumlar üzerine açıklama yapılırken takip eden bölümde distopya örnekleri üzerinden tartışma yapmak amaçlanmaktadır. Bu yöntem sayesinde ileri teknolojik düzey ile devlet otoritesinin sınırlarının belirsizleşmesi ve devlet müdahalesinin sınırsızlığının muhalefet açısından önemini göstermek hedeflenmektedir. Ekonomik gelişmişlik düzeyi düşük ya da yüksek olmasından bağımsız toplumlar her toplumsal formasyonda sivil özgürlüklerini ele geçirmenin mücadelesini vermiştir. Bu anlamda muhalefetin yaşam imkânı bulmadığı toplumlarda, sistemin devamlılığı açısından tikanıklar yaşandığı ve bulunduğu çatlaklardan sızdığı ifade edilmektedir. Buradan hareketle, ele alınan distopya örneklerinden hareketle, çalışma ilişkilerinden yaşam koşullarına her şeyin ileri

⁷⁷⁹ Poulantzas, Faşizm ve Diktatörlük, s. 169-170. Faşizmin iktidarı sonrasında gerçek bir felç durumuna düşmüştür.

⁷⁸⁰ E. Yıldırım, s. 60. Bu noktada Ekim Devriminin Rusya'nın tarihindeki özgün yerinin altının çizilmesi gerektiği düşünülmektedir. Rusya'nın tarihinde kitlelerin bu kadar aktif ve istekli bir şekilde politik bir örgütlenmede bulunmadığı ve bu anlamda biricik olduğu görülmektedir.

⁷⁸¹ Robert V. Daniels, **Rise and Fall of Communism in Russia**, Yale University Press, New Haven, 2007, s. 352. Daniels çalışmasında Gorbaçov hükümetinin yeniden yapılanma sürecinde özellikle Stalin döneminin uygulamaları da dahil olmak üzere tarihin aslına uygun bir şekilde aktarılması için adım attığını belirtmektedir. Bu bağlamda özellikle entelektüel göçü geriye döndürmek öncelikli hedeflerinden biri olarak görülmektedir. s. 353-360.

teknoloji olduğu tarihsel koşularda, muhalefetin bir şekilde arzulandığını göstermenin muhalefetin geleceğine yönelik ileri tartişmaların yapılmasında yol gösterici olacağı düşünölmektedir.

3.1.1. Distopyalar Üzerinden Örneker

Muhalefete ilişkin tartişmalar ağırlıklı olarak ekonomik gelişmişlik düzeyi ve muhalefet, din ile muhalefet ya da demokrasi ile muhalefet arasındaki ilişki üzerinde yapılmaktadır. Çalışmalarda özellikle ekonomik olarak gelişmiş kapitalist ölkelerde, muhalefetin varlığı ve geleceğı yoğunlaşma alanını oluşturmaktadır. Bu çalışmada ise her devlet biçiminde ve tipinde muhalefetin var olacağı ve var olmaya devam ettiğı fikri benimsenmektedir. Önemli distopyalar⁷⁸² üzerinden farklı gelişmişlik düzeylerinde olan toplumlarda, muhalefetin kendine yer edineceğı ya da hep var olacağına dair kullanılan savı kuvvetlendirmek amaçlanmıştır. Bu amaca uygun olarak, Biz, Cesur Yeni Dünya, 1984, Fahrenheit 451 gibi bilinen distopyalardaki muhalefet öğelerine bakmak şeklinde bir yöntemle ilerlemek amaçlanmaktadır.

Foran muhalefetin geleceğinde, yeni muhalif hareketlerin *sihirli bir gerçekçilik ile ütopyacılığın harmanlanması* aracılığıyla ortaya çıkacağını savunmaktadır⁷⁸³. Negri, *küreselleşmiş ve emperyal bir dünyada, postmodern çağda, yani artık “dışarı”sı olmayan bir dünyada ütopyayı*⁷⁸⁴ geçmiş ile bağlantı yeni bir deneyim alanı olarak ifade etmektedir. Bu yeni deneyim, emeğin dönüşümleri ve yeni teknolojik gelişmeler ile yakından ilgilidir. Negri, ütopyayı tarihsel bir analizle ele almaktadır ve en az iki ütopya yaklaşımının olduğunu ifade etmektedir⁷⁸⁵. Ütopya kavramı her iki yaklaşımda da özlem duyulana arzu edilene doğru bir yol olarak kabul edilerek pek

⁷⁸² Ütopya kavramını, ilk defa Thomas More eserinde kelime oyunu yaparak kullanmıştır. Antik Yunan dilinde ou (yok) ile eu (en iyi) kavramını yer manasına gelen tapos ile birleştirerek ütopia (ütopya) kelimesini yaratmıştır. Yevgeni, Zamyatin. Biz, çev. Füsün Tüfek, Ayrıntı Yayınları, 2016, s. 12. Güzel ama var olmayan bir yer manasına gelen kavram, adanın ismi olarak kullanılmış, ardından tek bir kitabın ismi olmanın ötesine geçerek bir yazın türüne dönüşmüştür. Ekonomik eşitliğin ada yaşantısının temeli olduğı eser ile var olan sisteme alternatif öneriler getirilen tasvirler, ütopyalar aracılığıyla tartişılmaya başlamıştır. Mina Urgan, Thomas More’un Yaşamı ve Ütopyaların İncelenmesi, Thomas More, **Ütopia**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010, s. 202.

⁷⁸³ John Foran, Devrim ve Küreselleşme: Chiapos’tan Seattle ve Ötesine, **Toplumsal Hareketler Tarih, Teori ve Deneyim** (der Doğan Çetinkaya), İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 107.

⁷⁸⁴ Negri, s. 46.

⁷⁸⁵ Negri’ye göre, muhafazakâr düşünce, ütopyayı dinsel kökenleri içinde tasvir eder ve cennet özlemi ile sonuçlandırmaktadır. Sol düşüncede ise, ütopya geleceğe yönelik bir özlemi ifade etmektedir. Negri bu durumu gelecekçilik olarak tanımlamıştır. Negri, İmparatorluktaki Hareketler, 46-47

çok düşünür tarafından bir tasvir aracı ya da program olarak tasarlanmıştır. Negri'ye göre ütopya yöntemsel bir bakış açısıyla şu şekilde tanımlanabilir;

Machiavelli'de ütopya öfkeden doğar, direnişe ve siyasal bir programa dönüşür. Gerçekçi Machiavelli'de ütopya programı oluşturur. Spinoza'da ütopya tutkular sürecinin içine çekilmiştir: Arzuya aşka doğru hareket ettiren güçtür. Marx'ta ütopya sömürünün maddi koşullarıyla birleşir ve yaşamın, yeni kolektif özgürlük gücünün dinamiklerine katılan gerçek bir güçtür⁷⁸⁶.

Bu çalışma kapsamında, ütopyanın Marx'ın tanımlamasındaki kolektif özgürlük gücünün dinamiklerine yaptığı vurgu özelinde örnekler seçilmiştir. Ele alınan distopya örnekleri, Biz, Cesur Yeni Dünya, 1984, Fahrenheit 451'dir. Seçilen örnekler, Platon'un "Devlet", Thomas Moore'un "Ütopya", Bacon'un "Atlantis" ve Moris'in "Hiçbir Yerden Haberler" adlı eserinde olduğu gibi, kusursuz bir toplum tasviri değil aksine var olan sistemin eleştirel bir tahlili ve sonrası doğabilecek koşullara ilişkin karşı-ütopya⁷⁸⁷ örnekleridir⁷⁸⁸.

Platon'un Devlet adlı eserini ortaya koymasından bu yana ütopya ve distopyaların toplumların yapısını belirleyen örgütlenme sorunu, siyasal iktidarın kurumsallaşma süreci ve ekonominin nasıl işleyeceğine ilişkin temel sorulara cevap vermesi beklenmektedir. İnsanların nerede yaşayacağı, temel ihtiyaçlarını nasıl karşılayacağı, nasıl üreyeceği, çocuklarını nasıl yetiştireceği, güç ve iktidar ilişkilerinin nasıl dağılacağı ya da ekonominin nasıl işleyeceğine yönelik verilen cevaplar toplumun tasvir edilmesi, eleştirilmesi ve yeniden kurgulanması bağlamında

⁷⁸⁶ Negri, İmparatorluktaki Hareketler, s. 47.

⁷⁸⁷ Mina Urgan, ütopyaları tanımlarken, 20. yüzyıla kadar ütopyalarda var olan sistemden oldukça farklı, tüm olumsuzluklardan arınmış, insanların mutluluk içerisinde yaşadığı bir sistem tasviri olduğunu belirtmektedir. Toplumun olumsuz yanlarının ele alınması ve eleştirilmesi söz konusu değildir. Thomas More sonrası ütopya örneklerinde (20. yüzyıla kadar) sanattan, teknolojiye, tıptan sosyal bilimlere yaşanan gelişmelerin iyimser etkisi mevcuttur. 20. yüzyıl sonrası ütopyalar ise önceki ütopyaların bir anti-tezi niteliğine bürünmüştür. Serbest ve mutluluk içerisinde yaşama arzusunun başat dinamik olduğu ütopyalar yerini, geleceğe ilişkin olumsuz tasvirlerle bırakmıştır. Ütopyaların anti-tezi niteliğindeki eserler distopya (dystopia) olarak adlandırılmaktadır. Urgan, s. 214-215.

⁷⁸⁸ Thomas More Ütopya'sını iki bölümde tasarlar, birinci bölümde içinde yaşadığı yozlaşmış bir toplumu anlatırken ikinci bölümde kendi ütopyasını tanımlamaktadır. İkinci bölüm aracılığıyla amaçladığı, içinde yaşadığı toplumsal formasyonun eleştirisini sunmaktır. İdeal olarak kurguladığı dünyanın kapsamlı tasvirini yapmaktadır ve bunu yaparken odaklandığı nokta, özellikle örgütlenme ilişkileridir. Herkesin ekonomik ve refah ve eşitlik içinde yaşadığı bir "hiçbir yer" anlatılmaktadır. Thomas More, Utopia, çev. Sabahattin Eyüpoğlu, Vedat Günyol ve Mina Urgan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010. Benzer şekilde, Bacon tarafından kaleme alınan "Atlantis" ise bilimin her şeyin üzerine inşa edildiği, kusursuz bir medeniyet tasvirine dayanmaktadır. Atlantis'te bilim sayesinde tüm düzen kendi rayında, oldukça düzgün bir şekilde ilerlemektedir. Son olarak Moris "Hiçbir Yerden Haberler" aracılığıyla toplumda yaşayan her bireyin birbiriyle ve içinde bulunduğu doğa ile etkileşim içinde olduğu kusursuz bir sistem kurgulamıştır. Örgütlenme sorununa ek olarak insan sorununa da odaklanmıştır. Urgan, s. 214.

belirleyici hale gelmektedir⁷⁸⁹. Çalışma kapsamında da -benzer şekilde- Biz, Cesur Yeni Dünya, 1984, Fahrenheit 451 distopya örnekleri, dört adet temel ve ortak özelliği nedeniyle seçilmiştir ve bu özellikler üzerinden muhalefetin ortaya çıkışı bağlamında ortaklaştırılmaya çalışılmaktadır. Öncelikle söz konusu distopiyaların hepsi, tarihsel olarak içinde bulunan koşullardan daha ileri bir tarihsel dönemi tasvir etmektedir. İleri teknolojinin, üretim tekniklerinden toplumsal yaşama ve oradan da bireysel kararlara kadar yaşamın her anına nüfuz ettiği ve şekillendirdiği bir toplumsal formasyon tanımlaması mevcuttur. İkinci ve ağırlıklı olarak, kapitalist üretim biçiminde, makineleşmenin getirdiği koşulların kişilerin yaşamları üzerindeki “baskısı” hikayeleştirilmektedir. Üçüncü olarak, devletin sınırlarının kişisel özgürlüklerinin alanına genişlediği ve sivil özgürlüklerin yaşam alanı bulmasına imkân tanınmadığı toplumları tanımlamaktadırlar. Son olarak tüketim toplumu sorgulamasından hareketle, kapitalist sistemin güçlü bir eleştirisini sunmaktadır. Distopya örnekleri üzerinden örneklendirmek gerekirse;

İlk olarak ele alınan dört distopya da içinde bulunan tarihsel dönemden daha ileri bir tarihsel momentin eleştirel bir tasvirini yapmaktadır. Örneğin Zamyatin tarafından kaleme alınan Biz, 1924 yılında yazılmıştır ve 26. yüzyılı anlatmaktadır. Yaşamın her yanını “akılcı” bir şekilde kurgulayan otoriter bir “Tek Devletin” yönetimi altındaki toplumun ve bireyler üzerinde yarattığı denetimin sonuçlarını göstermeyi amaçlamaktadır⁷⁹⁰. “Cesur Yeni Dünya”, Huxley tarafından 1932 yılında yazılmıştır. Fordist birikim rejiminin üretim sistemi olarak ortaya çıkmaya başladığı yıllarda olgunlaşmıştır ve var olandan hareketle geleceğin kötümser bir tablosunu sunmaktadır. Distopya’nın tasvir ettiği dünya, İsa’dan sonra (İ.S) benzer bir şekilde After Ford (A.F) F.S. 632 yılıdır. Yani Henry Ford’un kurduğu yeni sistemden 632 yıl sonrasının teknolojik gelişmişlik düzeyinin belirli bir momentinde, toplumun sınıflara bölünmüş yapısı içerisinde totaliter devletin felsefesinin ve tüm yaşamı denetimi altına alışının tasvirini yapmaktadır⁷⁹¹. Benzer şekilde, George Orwell’un 1949 yılında yazdığı eserini “1984” yılında geçtiği üzerine kurgulamıştır. Kendi tarihsel koşullarını çeyrek asırdan daha fazla geçecek şekilde, yeni bir toplumsal formasyonu

⁷⁸⁹ Margaret Atwood, Sunuş, Aldous Huxley, **Cesur Yeni Dünya**, çev. Ümit Tosun, 22. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul, 2017, s. 11.

⁷⁹⁰ Yevgeni Zamyatin, **Biz**, çev. Füsün Tüfek, 5. Baskı, Ayrıntı Yayınları, 2016.

⁷⁹¹ Aldous, Huxley, **Cesur Yeni Dünya**, çev. Ümit Tosun, 22. Baskı, İthaki Yayınları, İstanbul, 2017.

anlatmaktadır. Tasvirinde, her şeyin tam anlamıyla siyasal iktidarın denetiminde olduğu, bu denetimin ileri teknoloji aracılığıyla her an hissedildiği ve hiçbir sivil özgürlüğün ve bağlantılı olarak muhalefetin bulunmadığı toplumları tanımlamaktadır⁷⁹². Son olarak Fahrenheit 451, 1950 yılının Amerika Birleşik Devletleri'nde geçmektedir. Teknolojik olarak gelişmiş bir toplumda, siyasal iktidarın sansür ve zihin kontrolü aracılığıyla yaşamı kontrol altına alması anlatılmaktadır⁷⁹³. Bu bağlamda, birinci ortak özellik olarak, ele alınan dört distopya örneğinde de teknolojik ilerlemenin geleceğin kurgulanmasındaki önemine dikkat çekmektedir. Gelecekte teknolojik gelişmelerin sağladığı imkanlardan otorite ve denetimini arttırmayı başaran otoriter-totaliter devletlerin, bireyler üzerinde yarattığı denetimin hikayeleştirilmesini amaçlamaktadırlar. Çalışma açısından bu nokta, bir toplumda eleştirel düşüncenin önüne baskı ile geçilmesinin yarattıkları üzerine düşünme amacına hizmet etmektedir. Günümüz pandemi koşullarında teknolojinin olanaklarının gözetim toplumu ve otoriter pratikler kurmak için iktidarlara kullanıldığı ve ardından dijital gözetim toplumunun otoriterleşmesi eğilimi tartışmaları bu bağlamda oldukça günceldir⁷⁹⁴.

İkinci ve ağırlıklı olarak kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu üretim ve bölüşüm sistemi içerisinde, bireylerin yaşam koşullarının eleştirisini barındırmaktadır. Biz, 26. yüzyılın ekonomik ve teknolojik olarak içinde bulunduğu gelişmişlik düzeyinde, otoriter tek devletin yönetimi altındaki toplumun tahlilidir. Velinimet devletin başıdır ve Zaman Tablosuyla belirlenmiş bir toplumsal hayatı yönetmektedir. “Biz”, Taylorist üretim sisteminin geleceğine yönelik bir kurguyu içermektedir⁷⁹⁵. Taylor'un zaman ve hareket etüdlerinin yaşamın tüm alanına genişletildiği, üretim rejiminin hâkim olan akılcılığın, matematiksel bir ahlak sistemiyle desteklendiği ve makine gibi işleyen bir toplumda bireylerinin temel arzu ve isteklerinin neler olduğu

⁷⁹² George Orwell, **1984**, çev. Celal Üster, 58. Baskı, Can Yayınları, İstanbul, 2017.

⁷⁹³ Ray. Bradbury, **Fahrenheit 451**, çev. Dost Körpe, 8. Baskı, İthaki Yayınları, 2018.

⁷⁹⁴ Buket Türkmen, Kepeği İndiririz ama Boyun Eğmeyiz Covid 19 İzolasyonunda Toplumsal Direniş, **Birikim Dergisi**, 31. Mart 2020 <https://birikimdergisi.com/guncel/10004/kepengi-indiririz-ama-boyun-egmeyiz-covid-19-izolasyonunda-toplumsal-direnis-erisim-tarihi> (8.04.2020).

⁷⁹⁵ Zamyatin içinde bulunan koşulları şu şekilde özetlemektedir; ...Oysa bizim zaman tablomuz karşısında insanın nefesinin kesilmemesi mümkün mü? Çünkü o her birimizi çelik birer figür...haline getirir. Her sabah milyonlarca kişi, mutlaka aynı saatte ve aynı anda tek bir beden olarak uyanırız. Milyonlarca kişi aynı anda işe başlar, gene milyonlarca kişi uyum içinde işi bitiririz. Tek bir bedene takılmış milyonlarca el milyonlarca kafa, Zaman Tablosu'nun düzenlediği biçimde, aynı anda kaşıklarımızı ağızımıza götürürüz. Aynı anda yürüyüşe çıkar, aynı anda Taylor Eksersizleri Salonu'na ya da uyumaya gideriz. Zamyatin, s. 27

üzerine bir sorgulama imkânı sağlamaktadır. Mantığın her sorunu çözdüğü düşülen bir toplum tasvirinde, ayaklanmalar ve isyanların ortaya çıkışını ve makineleşmenin insanların üzerine yarattığı etkiyi sorgulamaktadır.

Cesur Yeni Dünya kapitalist üretim sistemi içerisinde, Fordist birikim rejiminin hâkim üretim rejimi olduğu ileri teknolojinin tasviri ile sistem eleştirisi ortaya koymaktadır. Henry Ford'un üretim bant sistemi aracılığıyla uzmanlaşmış emek gücüne dayalı olarak ürettiği ilk arabası olan T modeli yeni çağın başlangıç tarihi olarak seçilmiştir. Yeni Cesur Dünya'nın lideri olan Ford'un endüstri felsefesi "Dünya Devlet'inin temel ilkelerini belirlemiş, bireysel ilişkilerden örgütlenme ilişkilerine kadar yaşamın tüm alanları bu felsefeye uygun olarak şekillendirilmiştir. Seri üretim kitlesel tüketime dayalı istikrar, bu toplumsal formasyonun asli unsuru olarak kabul edilmiştir⁷⁹⁶. Bu sistem insanlara; açlığın, hastalığın, savaşın ve isyanın olmadığı bir yaşam getirmektedir. Ancak bunun yapılabilmesinin tek yolu, koşulsuz bir itaat ile mümkündür⁷⁹⁷. Sistemin varlığı, *herkesin her şeyi birbiri için istemesi* (tekrar eden biçimde herkes herkes içindir) gerekmektedir. 1984, güçlü bir sosyalizm eleştirisi olarak okunmasıyla bağlantılı diğer distopyalardan ayrılmaktadır. Bununla birlikte, 1984'i yalnızca sosyalizm eleştirisi olarak okumanın politik bir çaba olduğu da ifade edilmektedir. Bu çalışmada ise, güç ve iktidarın sınırsızca uygulandığı ve özgürlüklerin teknolojinin sağladığı avantajlar kullanılarak ortadan kaldırıldığı bir devlet düzeninin eleştirisi olarak görülmektedir. Yeni Söylemde "İngiliz Sosyalizmi" olarak tanımlanan "İngsos" insanların bir makineye dönüştüğü ancak bunun farkında bile olmadığı bir sistemin tasviridir. "İngsos"da proletaryaya devrim öncesine benzer şekilde neslin devamı ve malların üretimi dışında herhangi bir önemli rol biçilmemiş ek olarak sürekli baskı altına alınmıştır. Orwell'in eseri, bir yandan yeni düzenin (sosyalist) eleştirisini verirken aynı zamanda kapitalist sistem eleştirisini de barındırmaktadır.⁷⁹⁸ Tasvir edilen çağdaş yaşamda, kapitalizme özgü ve proletarya

⁷⁹⁶ Ford'un dünyasında makinelerin sürekli aktif olmasının tek yolunun, çalışan insanların mutlu, istikrarlı ve uyumlu çalışmasına bağlı olduğu görülmektedir. Huxley, s. 65-66.

⁷⁹⁷ Genetik mühendisliği devreye girerek bireylerin yaşamını tüm yönleriyle şartlandırmayı hayata geçirmektedir. Refah mühendisliği, hipnoz üzerinden ikna, katı kast sistemi ve "soma" (Herkesi mutlu etmek amacıyla üretilecek olan endüstriyel bir ilaç) bu sistemin ayakta kalması için kullanılan araçları oluşturmaktadır.

⁷⁹⁸ 1984'in dünyasında tarih kitapları kapitalizmden toprakların, fabrikaların ve evlerin sahibi olan ve üzerinde yaşayan tüm insanları köleleştiren bir sistem olarak bahsetmektedir. Orwell, s. 82- 84.

aleyhine olan açlık, yoksulluk ve eşitsizlik ortadan kaldırılmıştır⁷⁹⁹. Ancak kaynakların sorgulanmasına yönelik herhangi bir araç bulunmamaktadır⁸⁰⁰. Fahrenheit 451’de üretim biçimi olarak kapitalizme referans verdiğine dair bir ifade bulunmamakla birlikte yazıldığı dönem itibariyle iki kutuplu bir dünyanın koşulları tarafından biçimlendirilmiştir. Distopya’da tasvir edilen dünyada, evler büyük oranda ateşe dayanıklıdır ve itfaiyecilerin görevi kitap okumayı yasaklayan kanunları yerine getirmektir. Bu anlamda kitabın güçlü bir Nazi Almanya’sı ya da Sovyetler Birliği eleştirisi olduğu ifade edilmektedir⁸⁰¹. Bu anlamda Fahrenheit 451, hangi üretim biçimi ya da devlet tipi olduğunun bir önemi olmaksızın siyasal iktidarın baskıcı yanına odaklanmaktadır.

Üçüncü olarak, devletin sınırlarının oldukça genişlemesi sonucu bireysel özgürlüklerin hiçbir şekilde yaşam şansı bulamadığı otoriter- totaliter devletlerin eleştirisini içermektedir. Ele alınan dört distopya örneğinde de ağırlıklı olarak, *kitle toplumunun içine hapsedildiği kocaman bir garnizon*⁸⁰² olarak tanımlanan totaliter toplumlarda, muhalefetin yasal zeminde yaşam şansı bulamaması ve bu andan itibaren ayaklanma, işgal ya da devrim biçimine dönüşümü tasvir edilmektedir. “Biz”, insanların yaşamlarının tamamını denetim ve kontrol altına alan bir otoriter “Tek Devlet”’in baskı araçlarını ve bunlara karşı bir grup insanın direnişini anlatmaktadır.⁸⁰³ Bireylerin, özgürlük ve mutluluk karşıtlığı içerisinde, seçme haklarının elinde alınması karşılığında sonsuz bir mutluluk vaadiyle kurgulanan bir sisteme karşı isyanı tasvir edilmektedir. Otoriter devlet, bireylerin kalkış ve yatış saatinden cinselliğine, yapılacak bilimsel faaliyetlerden (Tek Devlet Bilimi), hangi film ya da kitabın

⁷⁹⁹ Örneğin devrimden önce proletarya arasında yüzde 5 olan okuma yazma oranı, devrim sonrasında yüzde 40’a çıkarılmıştır. Benzer şekilde çocuk ölüm oranları devrim öncesi yüzde 30 iken, devrim sonrası yüzde 16’ya düşmüştür. İngiliz sosyalizminde, egemen kaynakların belirttiğine göre çağdaş dünya eskisine göre daha adil ve eşittir.

⁸⁰⁰ Orwell, s. 86.

⁸⁰¹ Emrah Atasoy, Impediment To Knowledge And Imagination In Ray Bradbury’s Dystopian Novel Fahrenheit 451, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi** Cilt: 55, Sayı:1, 2015, 399-414, s. 401. Örneğin Naziler, Berlin’de 25.000 üzerinde kitabı, içeriğini tehlikeli buldukları gerekçesiyle yakmıştır. Otto Busch, “**Nazilerin kitap yakma eylemi 70 yaşında**” <https://www.dw.com/tr/nazilerin-kitap-yakma-eylemi-70-ya%C5%9F%C4%B1nda/a-2524556>, 10.05.2004, erişim tarihi (05.05.2019).

⁸⁰² Sartori, s.249.

⁸⁰³ Distopya bu isyancıardan biri olmayı hedefleyen D-503’ün ameliyat edilmesi ile son bulmaktadır. Tek devlette insanlar kendilerine ait bir isimleri yoktur ve birer sayıdan ibarettir. Distopyanın ana kahramanı D- 503 tek devletin baş mühendislerinden biridir ve adı yerine kullanılan bu numara, giydikleri üniformadan gelmektedir.

okunacağına (Ulusal Yazarlar ve Şairler Enstitüsü) kadar yaşamın her alanını kendi denetimi altına almıştır ve sivil özgürlüklerin yaşam alanı bulmasını sağlayacak otonom bir alan bulunmamaktadır⁸⁰⁴. Sınırsız devlet müdahalesi, bireylerin eleştirel düşüncelerinin yok olduğunu ve nihayetinde egemen aklın çıkarlarına uygun bir şekilde düşünmeye başladıklarını göstermektedir⁸⁰⁵. Bu anlamda, muhalefetin yasal bir dayanak kazanması bir yana herhangi bir eleştirel düşüncenin hayat bulma imkânı olmaması otoriter devletlerin, muhalefetin geleceği açısından kötümser bir tablo çizdiğini göstermektedir. Cesur Yeni Dünya, totaliter devlet eleştirisi olarak kabul edilmektedir. Teknolojinin ulaştığı ileri düzeyinde aracılığıyla kurgulanan sistem, *tek yumurta, tek embriyo, tek yetişkin; normalliktir* ve devlet krizlerle mücadele amacıyla gücü tek elde toplamıştır ve Huxley’e göre, devletin kontrolünü arttırması süreci eski düzene göre oldukça farklıdır⁸⁰⁶. Devlet, Biz ve 1984’de olduğu gibi doğrudan baskı araçlarını kullanmak yerine ikna yöntemlerini geliştirerek otoritesini kurmaktadır. Sivil özgürlükler anayasal olarak güvence altına alınmaktadır ancak özgür düşünce hem katı bir kast sistemi hem de temel değerlerin daha doğmadan öğretilmesi aracılığıyla ortadan kaldırılmaktadır. Cesur Yeni Dünya’da kullanılan ikna yöntemine temel eleştiri, özgür düşüncenin engellenmesine yöneliktir⁸⁰⁷.

Ele alınan distopyalar içerisinde en güçlü otoriter devlet eleştirisi, 1984’te görülmektedir. 1984’te müdahaleci, direnişe ve muhalefete karşı tahammülsüz ve baskıcı totalitarizme karşı yükselen sessiz protesto aktarılmıştır. Toplumun genel yapısını piramit şeklinde düşündüğünde, en tepede Büyük Birader bulunmaktadır⁸⁰⁸.

⁸⁰⁴ “.....güvenilir kaynaklardan öğrendiğimize göre, iyiliksever devletimizden kurtulmayı amaçlayan özgürlük yanlısı bir gizli örgütün varlığına ilişkin ipuçları ele geçirilmiştir. Zamyatin, s. 47- 48.

⁸⁰⁵ Özgür ve eleştirel düşüncenin olmadığını gösteren şekilde kendi kendine sorgular; *Özgürlük? İnsan doğasında suç işleme içgüdüsünün hala var olması ne ilginç! “Suç” sözcüğünü özellikle kullanıyorum. Özgürlük ve suç bölünmez bir aeronun hızıyla hareketi gibi birbirine bağlılar. Aeronun hızı sıfır olunca hareket edemez. İnsan da böyle, özgürlüğü sıfırda olunca suç işleyemez. Bu açık. İnsanı suçtan kurtarmak için özgürlükten kurtarmak gerekir. Ve şimdi biz bundan henüz kurtulmuşken, bazı kötü niyetli yarım akıllılar Zamyatin, s. 48.*

⁸⁰⁶ Huxley, s. 25- 33.

⁸⁰⁷ Bu sistem, kuluçka merkezi müdürünün düşüncelerini aktardığı şu paragrafta görülmektedir. *Sonunda çocuğun zihni bu öğretilere dönüşene dek ve bu öğretilerin toplamı çocuğun zihnini oluşturan dek. Sadece çocuğun zihnini değil. Yetişkin zihnini de tüm yaşam süresince. Yargılayan, arzulayan ve karar veren zihin; bu öğretilerden oluşacak. Ama bütün bu öğretiler bizim öğretilerimizdir... “Devletin öğretileri. Huxley, s. 55.*

⁸⁰⁸ Piramidin bir altında iç parti ve dış parti üyeleri yer almakta, iç parti devletin beynini dış parti ise eli ve kolu sayılmaktadır. En alt ve geniş tabakada ise, proletarya bulunmaktadır ve nüfusun yüzde 85’ini oluşturmaktadır. Orwell, 1984, s. 226. 1984’in dünyasında, tüm yönetim dört ana bakanlık etrafından kurgulanmıştır; *“Haberler, eğlence, eğitim ve güzel sanatlar bakan, Gerçek Bakanlığı; savaşlarla ilgilenen Barış Bakanlığı; yasa ve düzeni sağlayan Sevgi Bakanlığı ve ekonomik işlerden sorumlu Varlık*

“Büyük Birader” tarafından tele-ekran aracılığıyla yaşamın tüm alanları izlenerek denetim altına alınmaktadır (“Büyük Birader Seni İzliyor”). Büyük Birader’e bağlı bakanlıklar aracılığıyla iktidar yurttaşları istediği şekilde kontrol altına alabilmektedir. Herkes denetim altında tutulduğundan kimsenin özgür olmadığı muhalif olanların ise hiç var olmamış gibi buharlaştığı bir toplum tasviridir. Sivil özgürlükler, devlet denetimi içinde eriyip yok olmuştur. Özel alanlar tele-ekran tarafından dinlenerek her türlü sorgulayan söylem, düşünce suçu adı altında buharlaştırılmaktadır⁸⁰⁹. Büyük gözaltı durumunda ifade, düşünce ve vicdan özgürlüğü gibi muhalefet hakkı ile ele alınan haklarla birlikte temel hakların bile tanınmadığı bir toplum düzeni aktarılmıştır. Buradan hareketle geleceğin dünyasına bir uyarı yapılmaktadır. Fahrenheit 451 totaliter baskıcı rejimin hayal gücünü ve bilgiyi nasıl engellediğini göstermeyi amaçlamaktadır⁸¹⁰. Medya aracılığıyla *devlet* otoritesinin her an yeniden üretilmesi, alternatif düşünme ve sorgulayıcı aklın önüne geçme sistemin devamlılığı bağlamında devletin asli görevi olarak kabul edilmektedir⁸¹¹. Post-fordist dönemde, sansürün ve tek kaynaklı haberlerin yaygın bir şekilde yapılması ve kitlelerin ne düşünmesi gerektiğinin medya aracılığıyla yurttaşlara aktarılması noktasıyla Fahrenheit 451’in güncelliğini koruduğu ifade edilmektedir.

Tüketim toplumu eleştirisi son ortak özellik olarak ifade edilmektedir. Biz’de, dört işlem üzerine kurulu bir ahlak düzeninde, müziğin, sanatın ve insanı insan yapan tüm değerlerin hiçsizleştirildiğini ifade edilmektedir⁸¹². Taylor’un kurguladığı dünya, yönetimin her alanını günün her saatini ancak üretime ve devlete fayda sağlayacak şekilde kurgulamasıyla sonuçlanmıştır. Ancak Zamyatin’in distopyasında bu koşullar altında dahi karakterin sorgulamaları başlayarak eleştirel düşüncenin tohumları kendi

Bakanlığı”. Üzerine oldukça fazla yazıldığı üzere, 1984’ün dünyasında gerçek bakanlığı yalanların, barış bakanlığı savaşın, sevgi bakanlığı işkencenin ve varlık bakanlığı yokluğun bürokratik yapılanmasıdır. Orwell, 1984, s. 14.

⁸⁰⁹ “Aykırı olan buharlaşır”. Bu durumu Winston’un günlük tutmaya başladığı ilk anki düşüncelerden aktarmak gerekirse; ...*günce tutmak yasa dışı değildi (aslında hiçbir şey yasa dışı değildi, çünkü artık yasa diye bir şey yoktu), ama farkedilecek olursa Winston’un ölüm cezasına çarptırılacağı ya da en az yirmi beş yıl zorunlu çalışma kampına götürüleceği kesin sayılırdı.* Orwell, s. 16.

⁸¹⁰ “Bir insanın siyasi açıdan mutsuz olmasını istemiyorsan, bir meseleyi iki farklı açıdan sunma ki kaygılara kapılmasın, tek bir açıdan sun” Brudley, s. 82.

⁸¹¹ Atasoy, s. 404.

⁸¹² Karakterin dünyasında, “eskilerin edebiyatın saçmalığını anlayamamaları oldukça ilginçtir, insanların canlarının istediğini istediği şekilde yazmaları oldukça komiktir”. Velinimetin dünyasında, dalgaların sesi bir sanat değil elektrik elde etmeye yarayan büyük bir kaynaktır. Şiir sanatçının aşkını anlatmak için kullandığı bir araç olmaktan çıkarak, toplum için yararlı bir hizmet olmaya başlamıştır Zamyatin. Biz, s.77.

içinde atılmaya başlamıştır⁸¹³. Cesur Yeni Dünya’da kurgulanan yeniye ve tüketime dayalı düzen, tüketim toplumu eleştirisi en yoğun olan distopya olarak ifade edilmektedir. Sistemin yeniden üretimi tüketim kültürü ile mümkün hale gelmektedir ve yaşamın tüm alanlarında desteklenmektedir. Bu bağlamda çocukluk çağından itibaren öğretilmesi gereken temel değerlerden biri olarak görülmektedir. Uykuda öğrenme ve oyun gibi araçlarla her an dayatılmaktadır⁸¹⁴. İnsanın yalnızca tüketmekten ibaret bir varlık olarak görülmesinin insanların üzerinde yarattığı boşluğu tasvir etmek istenmiştir. Günümüz Post-fordist birikim rejiminin yarattığı koşullara benzer şekilde, temel insani değerlerin yerini tüketimin almasının yarattığı açlık eleştirilmektedir. 1984’te teknolojik gelişme seviyesi herkesin eşit ve belirli standartla sahip olmasını mümkün hale getirmiştir ancak hiyerarşik bir toplumun yoksulluk ve cehaletle hayatta kalacağı varsayımından hareketle, üretilenlerin eşit bir şekilde dağılmadığı bir dünya tasvir edilmektedir. Kaynakların eşit dağılmama nedeni bir savaş tehdididir⁸¹⁵. Ek olarak teknolojik ilerleme insan özgürlüğünü daraltma amacından başka herhangi bir amaçla kullanılmamakta ve deneysel düşüncenin önüne geçilmektedir⁸¹⁶. Fahrenheit 451, gösterişli bir televizyon kültürünün hâkim olduğu ve kitle iletişim araçları aracılığıyla kontrol altına alınan tüketim toplumunun eleştirisi. İnsanların zevklerini ve arzularını en yüksek noktada tutmaya yönelik sosyal aktiviteler, kısalan dikkat süreleri ve gerçeğe yönelik merakın köreltilmesi aracılığıyla siyasal iktidarın ve onun uygulamalarının sorgulanmasının önüne geçildiği kötümser bir gelecek tasviri yapılmaktadır. Günümüzde de bu amaca yönelik olarak eski kitle

⁸¹³ *Muhallif bir karakter şöyle söyler; Yalnız bir hata yaptılar: sonradan kendilerinin nihai olduğuna inandılar... oysa böyle bir şey yok...doğada böyle bir şey yok. Onların hatası Galileo’nun hatasıydı: dünyanın güneşin etrafında döndüğü konusunda haklıydı; ama bilmediği, tüm güneş sisteminde başka bir merkez etrafında döndüğüydü... biz şunu biliyoruz ki, son sayı yoktur.* Bu alıntı muhalefetin her dönemde ve her toplumda var olacağı üzerine bir sorgulama yapmak amacıyla kullanılmıştır. İdeal olduğu düşünülen üretim biçimlerinde, devlet tiplerinde ya da toplumlarda muhalefetin varlığı ve var olacağı üzerine sorgulayıcı bir düşünce olarak görülmektedir. Zamyatin. s.173.

⁸¹⁴ Yeterince tüketmemek topluma karşı işlenmiş suçların en büyüğü olarak temel değer şeklinde verilmektedir. Huxley, s. 73.

⁸¹⁵ Savaş sayesinde, toplumun zenginliğinin arttırılmadan sanayinin işleyişinin devam edilmesi yoluyla sistemin devamlılığı sağlanmıştır.

⁸¹⁶ 1984’te partinin iki temel amacı olduğu anlatılmıştır. Bunlardan ilki, yeryüzünün tamamını ele geçirmek diğeri ise, her türlü bağımsız düşünme olanağını ortadan kaldırmaktadır. Bu yüzden bilimsel çalışma adı altında yapılan her şey, insanların ne düşündüğünü okuyabilmekten geçmektedir. İnsanların el yüz hareketlerinde, tavırlarından ya da ses tonundan ne düşündüğünü anlamaya yönelik pek çok çalışma ve deney yapılmaktadır. Orwell, s. 209-210.

iletiřim araçlarının ek olarak sosyal medya araçları da aktif bir řekilde kullanıldıđı dūřunūlmektedir.

Muhalefetin yalnızca iktisadi yaşam şartlarının eşitsizliğı üzerinden olacağı ve maddi yaşam şartlarının düzeltmesine yönelik hareketleri kapsayacağına ilişkin kanının aksine ekonomik refahın yüksek olduğu ancak özgürlüklerin alanına müdahale eden otoriter-totaliter devletlerde eleştirinin sistemdeki çatlaklar içinden filizleneceği noktasında bu distopyaların ele alındığı ifade edilmektedir. Zamyatin Biz’de muhalefeti, bireysel bir umut olarak grmektedir⁸¹⁷. Bireylerin kendilerine dayatılanlara karşı mücadelelerini her toplumsal formasyonda bir şekilde yerine getirmekte oluşunun ifadesi olarak görülmektedir. Seçme zgrlğ ve bu özgürlüğün sonuçlarının getirdiği mutsuzluğa dair her şey, muhalefetin her toplumda var olacağı üzerine bir betimlemedir. Cesur Yeni Dünya’da, insanların “zgr” olmadıklarının kavraması ve a kalma özgürlüğü dahil olmak üzere insani değerlere yapılan vurgu ve nihayetinde ekonomik olarak en yüksek seviyede bulunan kentten kaçış, sivil özgürlüklerin önemine vurgu yapmaktadır. Toplumun iyi ve mutlu yeleri olmak için yalnızca kendilerine verilen kadar bilgiye sahip olmaları yeterli olan ve bu niyetle geçmişe ait tüm kitapların yakıldığı, müzelerin kapatıldığı, tarihi anıtların patlatıldığı, eleştirel düşüncenin engellendiği ve sorgulayan aklın önüne geçilmesinin mümkün hale geldiği koşullarda farklı düşünen sorgulayanların var olduğu ve insan özgürlüğüne yönelik muhalif düşüncenin yaşam şansı bulduğu ifade edilmektedir.⁸¹⁸ 1984’te Büyük Birader’in devletinde, yavan, donuk ve kaygısız olarak çizilen insan profiline dikkat çeken Orwell asıl tehlike olarak farkında olmama durumunun altını izmektedir⁸¹⁹. Bu durumu, totaliter iktidarların ve hiyerarşiye dayalı toplumların oluşma tehlikesidir. Dünya tarihinde hiç olmadığı şekilde muhalefeti ezmeye yönelik baskın bir görüş birliği söz konusudur. Yeni söylem aracılığıyla muhalefetin

⁸¹⁷ Kent, direnişçilerin isyanına şahit olurken; *E-330, D-503’e sen matematikisin, bilirsin der, “bana en son sayıyı söyle”. D-503 kadıncağızın cahilliğine güler: Aman E der, “saçmalama ilkokulda bile öğretirler bunu: sayıların sayısı sonsuzdur, hangi son sayıyı istiyorsun?”. “yleyse” der E, “en son devrim de yoktur. Nasıl en son sayı yoksa, en son devrim de yoktur ve ekler D-503, herkes mutluyken bunun anlamı ne”* Zamyatin, s.172. Sayıların bir sonu olduğunu iddia etmek nasıl mümkün değilse aynı şekilde son bir düzenin varlığını da savunmak mümkün değildir. Aksi ise eleştirel düşünceye ket vurmak anlamına gelmektedir.

⁸¹⁸ Huxley, s. 32.

⁸¹⁹ “.. Uygun adımı yürüyen, hepsi aynı şeyleri düşünen ve aynı sloganları atan, durmadan çalışan, savaşan, zafer kazanan, zulmeden bir savaşlar ve bağnazlar ulusu, hepsinin yüzü birbirine benzeyen  yüz milyon insan vardır”. Orwell, s. 85.

oluşmasına sözcükler üzerinden engel koyulmaktadır. Düşünce suçunun sözcüklerin ya da kelimelerin anlamları ortadan kaldırılması yoluyla ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır. 1984'ün dünyasındaki bu koşullar altında muhalefet “Efsanevi Kardeşlik” örgütü üzerinden varlık kazanmıştır. Her baskının beraberinde muhalifleri yaratacağı ve bir şekilde hayata geçtiğinin göstergesi olarak bu distopyada bir grup insan farklı düşünceleri benimsemeye ve bunun için mücadele etmeye başlamıştır. *“Çünkü özgürlük iki iki daha dört eder diyebilmektir. Buna izin verilirse devamı gelir”*⁸²⁰.

Fahrenheit 451’de her gün yakmaya gittiği kitaplara ilişkin karşı koyulamaz bir merak duyan karakter nihayetinde tüm baskılarına rağmen sistemi sorgulamaya başlamıştır⁸²¹. Muhalefetin bir davranış olarak yerine getirilebilmesinde özgür düşünce ve eylemde bulunma özgürlüğü sorgulama noktasını oluşturmaktadır. Siyasal iktidarlar tarihin her döneminde manipülasyonu bir araç olarak kullanarak ve bilgiyi kontrol edip hayal gücünü sınırlandırmıştır ancak yine de tüm vatandaşları kontrol altına almaları imkânsız hale gelmektedir. Bradbury’nin distopyası hem baskıyı hem de baskıya karşı direnmenin sonuçlarını göstermesi açısından önemlidir.

Sonuç olarak ele alınan dört distopya özelinde, muhalefetin her koşulda var olacağını göstermek bu bölümün amacını oluşturmaktadır. Sivil özgürlüklerin yaşam alanı bulmadığı toplumlarda, sistem tıkanmakta ve isyan, ayaklanma ya da devrim gibi araçlarla muhalefet etme davranışı yerini getirilmektedir. Bu anlamda bu distopya örnekleri, kamusal alan içerisinde yasal dayanakları ile yerine getirilen bir faaliyet olarak muhalefetin tanımlanmasının, yurttaşların demokratik bir toplumda yaşamaları için önemini dile getirmektedir. İleri bir tanımlama ile devletlerin otoriter olup olmadıklarını ya da otoriterleşme eğilimlerinin anlamada özellikle toplumsal muhalefetin önemli bir yeri olduğu göstermektedir. Muhalefetin geleceğinin tartışılmasından önce, her koşulda ve toplumda var olacağını göstermenin önemli

⁸²⁰ Proletaryanın politik konulara ilişkin görüşlerinin olmasına olumlu bakılmamaktadır. “Proleterler ve hayvanlar özgürdür” şeklindeki parti sloganı proletaryadan tek beklenenin çalışmak olduğu onun dışında herhangi bir ek istek ve arzularının olmasına izin verilmediğini göstermektedir. Bu bağlamda Ortaçağ zihniyetinden bile daha geri bir uzlaşı hakimdir. Elbette bunun nedeni teknolojinin bugün sağlanan imkanları o dönemin yöneticilerine vermemesidir. Teknolojik gelişme özel yaşamın gizliliğini ortadan kaldırmıştır. Böylece herkes her zaman izlenebilir ve herkesin aynı düşüncede olması imkanı hale gelmiştir. Orwell, s. 92.

⁸²¹ *Ancak bize üçüncü gerekli şey verilirse, Dediğim gibi birincisi nitelikli bilgi. İkincisi: onu hazmetmek için gerekli serbest zaman, üçüncüsü de: ilk ikisinin karşılıklı etkileşiminden öğrendiklerimizde temellenen eylemlerde bulunma hakkımız.* Bradbury, s. 107.

olduğu düşünülmektedir ve bu bölüm ile öne sürülen bu savı açıklamak hedeflenmiştir. Ele alınan dört distopyada da muhalefet totaliter devleti ortadan kaldıracak yetkinliğe erişmemiştir ancak toplumsal muhalefetin ortaya çıkışı baskıcı otoritelerin başarısızlığını göstermesini açısından oldukça önemli olduğu düşünülmektedir.

3.2.YENİ MUHALEFET ETME BİÇİMLERİ

Yeni muhalefet etme biçimlerinin ortaya çıkışı, küreselleşme süreci ve devletin dönüşümü kapsamında iktidarın muhalefet karşısında takındığı tutum bağlamında ele alınmaktadır. Muhalefet bir yandan neoliberalizm küresel bağlamda getirdiği zorunluluklar ve krizlerle ve diğer yandan da ulusal olarak ülkelerdeki kökten değiştirici etkileriyle mücadele etme amacını taşımaktadır. Bu durumda yurttaşlar, küreselleşme sürecinin olumsuz etkilerini günümüz teknolojilerinin sağlayacağı avantajlar sayesinde protesto ederken diğer yandan ülkelerdeki protesto dalgaları, siyasal iktidarın otoriter tavırlar takınmasıyla birlikte fiziki şiddete dayanarak bastırılmakta ve anayasal dayanaklarla güçlendirilmiş muhalefet hakkının ihlal edilmesiyle sonuçlanan bir süreç yaşanmaktadır⁸²². Devletlerin takındığı anti demokratik tavır, muhalefet için iki yol ortaya çıkarmaktadır. Bunlardan ilki otoriter rejimlerin uygulamalarını kabul etmek diğeri ise sermaye ve devlet iktidarını denetlemeye, karşı durmaya ve sınırlamaya devam etmek şeklindedir. Bu durumda muhalif kesimler, her toplumsal formasyonda olduğu gibi kendi direniş ve muhalefet biçimlerini yeniden üretmektedir. Pre-kapitalist toplumlarda, bu direniş günlük yaşam pratikleri içerisinde geliştirilirken kapitalist toplumlarda anayasal dayanağı olan hak ve özgürlükler aracılığıyla güvence altına alınmıştır. Bu hak ve özgürlükler, uzun süren mücadeleler sonucunda elde edilirken siyasal iktidarın otoriterleştiği dönemlerde askıya alınmakta ya da ihlal edilmektedir. Yurttaşların bu koşullar altında,

⁸²²Türkiye’deki Gezi Parkı protestoları önemli bir örnek olarak görülmektedir. İnsan Hakları Derneğinin raporuna göre, 2013 yılında gerçekleşen eylemler sırasında, muhalefet hakkı kapsamında tanımlanan hak ve özgürlüklerin tamamında hak ihlali yaşanmıştır. Yaklaşık 20 gün süren protesto gösterileri sona erdiğinde, 4 kişi yaşamını kaybetmiş, 7832 kişi yaralanmış ve 2841 kişi gözaltına alınmıştır. Raporda, yaşam hakkı, işkence yasağı, ifade özgürlüğü, düşünce ve vicdan özgürlüğü, toplantı ve dernek kurma özgürlüğü bağlamında 6 alanda hak ihlalinin yapıldığı belirtilmiştir. İnsan Hakları Derneği, **Gezi Parkı Direnişi ve Sonrasında Yaşananlara İlişkin Değerlendirme Raporu**, (27.06.2013) <https://www.ihd.org.tr/gezi-park-direnii-ve-sonrasnda-yaananlara-likin-deerlendirme-raporu/> erişim tarihi (28.09.2019).

sistem kanalları aracılığıyla yeni muhalefet etme araçları bulmaları ya da var olan araçları muhalefet etme işlevini yerine getirmek için kullandığı görülmektedir.

Küreselleşme koşullarını siyasal iktidarlar ile ilgili meselelere yansıtılabilmek, politik bir muhalefet kültürü yaratmak ve küresel politik bir bilincin doğmasına yönelik yeni pratikler, devlet iktidarını ele geçirmeye yönelik amaçların yerini almıştır. Devlet, tüm tartışmaların ışığında hala muhalefetin karşısına konumlanan tek güçtür ancak ekonomik, siyasal ve toplumsal meselelerin özgürce tartışıldığı alanların yaratılması ve yerel istekler ile küresel sorunların bir ağ aracılığıyla birbirine bağlanması iktidarı ele geçirmekten daha etkin bir araç olarak görülmektedir ve yeni muhalefet etme biçimlerinin ortak arzusunu oluşturmaktadır⁸²³. Post-fordist çağda, *“fabrikaya dayalı bir sistemden yaşamın fabrikaya dönüştüğü bir yapıya geçildiği”*⁸²⁴ için sömürü yaşamın her alanında vardır. Birikim rejiminin artan hakimiyeti, sömürünün alanını ekonomi dışına doğru taşır. Yaşam dünyası kapitalizmin aldığı biçim gereği hem uzamsal hem de mekânsal olarak çatışma alanının içine girer⁸²⁵. Bu durum direnişi de yaşamın tüm alanına yayma zorunluluğunu doğurmuştur. Bu durum yalnızca maddi emek üreten işçilerin ötesinde, yoksullar, mülksüzler, kadınlar, göçmenler gibi üretim alanından soyutlanan ya da esneklik nedeniyle her an dışlanması muhtemel yurttaşların toplumsal hareketlerin özneleri haline gelmesine yol açmıştır. Hardt ve Negri, üretimdeki değişikliklerin ve “maddi olmayan emek” önceliğinin bir sonucu olarak ağa dayalı yeni bir kapitalizmin yükselişini tespit ederek, protesto hareketlerinin ağ şeklinde örgütlenmesi gerektiğini ifade ederek yeni muhalefet etme biçimleri açısından dijital araçların etkisini tartışmıştır⁸²⁶.

Yeni muhalefet etme biçimleri kapsamında; müşterekleştirme pratikleri, ağ mücadeleleri ve sosyal medya kapsamlı örneklerin bir arada ele alınmasını sağlayan başlıklar olarak kabul edilmektedir.

⁸²³ John Foran, s. 105-106.

⁸²⁴ Hardt ve Negri, İmparatorluk, s. 297.

⁸²⁵ Jessop, Kapitalist Devletin Geleceği, s. 177.

⁸²⁶ Athina Karatzogianni and Andrew Robinson, **Power, Resistance and Conflict in the Contemporary World Social Movements, Networks And Hierarchies**, Taylor & Francis e-Library, 2009, s. 128.

3.2.1. Müşterekleştirme Pratikleri

Müşterekleştirme pratikleri, toplumsal muhalefetin tarihsel bir süreklilik içerisinde ele alınması gerektiğine ilişkin benimsenen düşünce açısından, en somut muhalefet biçimlerinden biri olarak görülmektedir. Kapitalizmin tarihi ile eşanlı başlayan bu muhalefet biçimi hem tarihsel bağlamı hem de günümüz muhalefet örnekleri açısından önemli bir deneyim olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde, günümüz müşterekleştirme pratiklerini geçmiş birikimlere eklemleyerek açıklamak amaçlanmaktadır. Müşterek kelimesi, ortak haklar, ortak alanlar ve sıradan insanlar gibi pek çok anlama sahiptir. Ortak alanlar; tarihsel bir form olarak halkların ortak kullanımından olan köy, mera ve orman gibi yeşil alanları kapsayan mekanlarla ifade edilmekle birlikte basit olarak sınırlandırılmış bölgelerden çok daha fazlasını; hava, su, toprak ve bitkilerin yanı sıra toplumsal olarak yeniden üretilen bilim, dil, kod ve bilgileri içermektedir⁸²⁷. Bu bağlamda müşterekleştirme pratikleri de çeşitli mücadele biçimlerini bünyesinde barındırmaktadır⁸²⁸.

Harvey, Post-fordist dönemde kapitalizmin, mülksüzleştirme yoluyla birikim sağlamayı amaçladığını belirtmektedir. Bu dönemin uygulamalarını Marx'ın ilkel birikim süreci olarak⁸²⁹ tanımladığı dönemdeki uygulamaların devamı olarak ifade etmektedir. Mülksüzleştirme yoluyla birikimin yaygın pratikleri; toprağın metalaştırılıp özelleştirilmesi ve bu bölgelerde yaşayanların fiziki şiddet kullanılarak yaşam alanlarından uzaklaştırılması; geniş yelpazedeki mülkiyet hakkı biçimlerinin (müşterek, kolektif, kamusal vb.) belirli kesimlerin özel mülkiyet haklarına dönüştürülmesi ya da ortak alanlardan faydalanma haklarının dizginlenmesi; emek gücünün metalaştırılması ve farklı ya da lokal üretim ve tüketim tarzlarının baskılanması; sömürgeci, yeni sömürgeci ve emperyalist (doğal kaynaklar da dahil olmak üzere) varlıkların metalaştırılması aşamaları; köle ticareti (ayırt edici bir şekilde seks endüstrisinde); tefecilik, devlet borcu ve kredi sistemi yoluyla fakirleştirme olarak

⁸²⁷ Chatterton, s. 626.

⁸²⁸Peter Linebaugh. *The Magna Carta Manifesto Liberties and Commons for All*, University of California Press, Berkeley, 2008, s. 278. Yaygın olan aynı zamanda ortaklık şeklinde bir kavramsallaştırma ile sıradan insanların çeşitli ortaklık biçimleri ile birbirine bağımlı olduğu vurgulanmaktadır. Siyasal ve yasal hakların ancak bu ekonomik temelde varlık kazanabileceği ve yurttaşların tüm mülkiyetin ortak sahibi olması gerektiği yönünde gelişen bir mücadele biçimini ifade etmektedir.

⁸²⁹Mülksüzleşme, kapitalist üretimin özünde yatan yasadır ve sermayenin merkezileşmesiyle gerçekleşmeye başlamıştır. Marx, *Kapital I. Cilt*, s. 729.

sıralanmaktadır⁸³⁰. Wood bu sürecin, kapitalizmin ortaya çıkması ile başlayan ve *gücün düzlemini lordluktan, mülkiyete çevirmesini takiben köylüleri geleneksel ve ortak haklarıyla birlikte hem mülklerinden hem toplumlarından koparan bir süreç*⁸³¹ yaşanması özelinde açıklamaktadır.

Bu bağlamda mülksüzleştirme süreci, parçalı ve tikel bir süreçtir ve evrensel olarak algılanabilmektedir. Belli bir noktada özelleştirme, çevresel bozulma ya da borç krizi aynı sürecin çıktıları olarak okunmaktadır. Hak kayıpları sorunun adı olarak kabul edildiğinde müşterekleştirme süreci ise mücadele pratiği olarak okunabilmektedir⁸³². Bu pratikler tarihsel olarak elde edilmiş pek çok kazanımın yurttaşların elinden alınması sürecine tepki olarak doğmaktadır. Küresel olarak yaşanan özelleştirme, patent ve fikri mülkiyet adı altında metalaşma süreci ve ortak kazanımların (emeklilik hakkı, ücretli izin, sağlık hakkı, eğitim hakkı, güvenli ulaşım hakkı) yok edilme amacı ve bunların devletler eliyle gerçekleştirilmesi kamusal hakların sınıflı ve ayrıcalıklı alanlara devredilmesi anlamına gelmektedir ve buna karşı oluşan tepkiler küresel olarak artmaktadır. Bu bağlamda müşterekleştirme pratikleri küresel olarak yurttaşların bir hak mücadelesi olarak geliştirdikleri ortak bir muhalefet etme biçimi haline gelmektedir.

Kapitalizm tarihsel olarak ortaya çıktığı andan itibaren sermaye birikiminin dinamiklerine uygun olarak kendi birikim yasalarını yaratmaktadır. Bu yasalar, hızlı metalaşma sürecini beraberinde getirirken kendine muhalif hareketleri de aynı anda doğurmuştur. Müşterekleştirme pratikleri, kapitalizmin tarihi ile başlayan ortak alanların çitlenmesi sürecinden günümüzde de devam eden neoliberal bir çitleme faaliyetine uzanan toplumsal formasyonun süreklilik arz eden toplumsal muhalefet örneklerinden biri olarak ifade edilmektedir. Tıpkı sermaye birikimin sürecinin dinamikliği gibi müşterekleştirme pratikleri de aktif bir süreçtir ve koşullara yeni uygulamalara göre yeni biçimlerde devam etmektedir. Bu bağlamda kazıcıların eylemlerinden dünya çapında tüm yerli hakların mücadelelerine, Chiapas ormanlarının metalaşmasına karşı verilen mücadelelerden 1999 Seattle gösterileri ile görünür hale

⁸³⁰ David, Harvey. Neoliberalizmin Kısa Tarihi, s. 167-168.

⁸³¹ Wood, Kapitalizm Demokrasiye Karşı, s. 243.

⁸³² Harvey, Neoliberalizmin Kısa Tarihi, s. 187.

gelerek fikri mülkiyet haklarına meydan okuyan eylemlere kadar oldukça geniş bir çeşitlilikte, ortak olanı geri almanın biçimi olarak görülmektedir⁸³³.

Müşterekleştirme pratikleri, özel mülkiyetin kökenine ilişkin sorular ile başlamaktadır⁸³⁴. Çitleme faaliyetleri⁸³⁵ ise bu sürecin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Köylülerin ortak alanlardan çitleme faaliyetleri yoluyla uzaklaştırılması ve dolayısıyla üretim araçları sahipliğinin son bulması küçük üreticilerin proletaryaya dönüşmesine neden olurken aynı zamanda iktisat dışındaki tüm bağımlık ilişkilerinin ortadan kalkarak özgür bireylere dönüşmelerini sağlamıştır. *“Bu süreçte sermaye ve emek arasındaki ilişkinin, yasal ayrıcalık ya da engeller, sıkı kurallara bağlı haklar veya sorumluluklar olmaksızın, şeklen özgür ve eşit bireyler arasında olduğu varsayılmaktadır”*⁸³⁶. Çitleme faaliyetleri maddi hakların kaybıyla birlikte toprak üzerindeki manevi iddiayı da yok etmiştir. Sıradan insanların sıradan aktiviteleri olarak görülen, çeşitli oyunlar, festivaller, kek ve bira içmek gibi birliktelik temelinde yapılan ve kamusalılıklarını yarattıkları etkinlikler ortadan kalkarken erkek ve kadının bedenleri üzerinde katı bir disiplin başlamıştır⁸³⁷. Köylüler proleterleşirken çok yönlü emek disiplinine tabi olmaya başlamıştır. Ortak alandan soyutlanmış olan küçük üreticiler toplumsal dayanışmalarından kopartılmış ve ayrılmış bir hale gelmiştir. Karl Marx bu süreç bağlamında özellikle devletin zor yönünün ön plana çıkmasına ve kolluk kuvveti olarak oynadığı role odaklanmaktadır. Çitleme faaliyetlerine karşı yoksulların direnişi, geleneksel haklar nosyonu üzerinden örgütlenmiştir⁸³⁸. Bağimli

⁸³³ Linebaugh’a göre siyasal iktidarlar, hâkim birikim sürecinin bunalım ve yeniden yapılanma dönemlerinde müşterek alanların varlığına vurgu yaparak sıklıkla geçim ve iş birliği bağlamında bu tarihsel norma başvurmaktadır. Örneğin büyük buhran dönemindeki yardımlaşma vurguları ya da beşikten mezara refah politikaları bu temelde, söz konusu tarihsel norma referans vermektedir. Bu durumda müştereklerin somut varlığının ve mücadelenin haklılığını ortaya koymaktadır. s. 276.

⁸³⁴ Edward Thompson, *Customs In Common*, Penguin Books, England, 1993, s. 97-185.

⁸³⁵ Wood, Pre- kapitalist toplumlarda, toprağın mülkiyetinin köylüye ait olduğunu ve köylülerin kendileri için gerekli olan üretimi “ortakçılık” mekanizması aracılığıyla sağlamakta olduğunu belirtmektedir. 16. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında İngiltere’de çitleme faaliyetleri olarak başlayan faaliyetler aracılığıyla -piyasa rekabetine açık kira sözleşmesi- ile kapitalizm bu sisteme son verdiğini belirtmektedir. Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, s. 245.

⁸³⁶ Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, s. 242.

⁸³⁷ Linebaugh, s. 51. İlkel birikim sürecinde kadın bedeninin kapitalist ilişkiler bağlamında denetimini ele alan oldukça önemli bir çalışma için Silvia Federici, **Caliban ve Cadı Kadınlar, Beden ve İlkel Birikim**, Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2012’ye bakılabilir.

⁸³⁸ Edward Thompson, *Customs In Common*, isimli çalışmasının Custom, Law and Common Right bölümünde çitleme faaliyetlerinin karşı direnişi mahkeme kayıtları, yerel kayıtlar ya da yazılı yayın organları üzerinden somut kanıtlar ile açıklamıştır. Ortak alanların kamusal kullanımına yönelik mücadele direnişlerini tanımlama gayretindedir. Ortak alan (common) kavramını 18. Yüzyıl özelinde ormanlar, avlar, büyük parklar ve balıkçılık faaliyetleri olarak tanımlamaktadır. Edward Thompson, **Customs In Common**, Penguin Books, England, 1993, s. 103.

sınıflar; yazılı olmayan inançlar, sosyolojik normlar ve pratikte olan ancak yazılı bir hukuksal kurala dayanmayan düzenlemeler gereğince (ahlaki ekonomi) geçim kaynaklarından olan ortak alanların, sınırlarla çevrilmesine karşı kendi direnişlerini başlatmışlardır. Bu direniş pratikleri; geceleri sınır çizgilerinin gizlice yer değiştirmesi, koyulan sınırların kaldırılması, çitlerin kesilmesi, orman yangınları gibi aktif olmaktan ziyade ağırlıklı olarak pasif direniş biçimlerini içermektedir⁸³⁹. Bununla birlikte en bilinen aktif direniş biçimi olarak Kazıcılar'ın gerçekleştirdiği mücadeleler gösterilmektedir. Kazıcılar, ortak mülklerin halkların müşterek malları olduğunu savunan ve bu amaçla müşterek alanları savunan bir direniş grubu olarak 17. yüzyılın özgül koşullarında doğmuştur⁸⁴⁰. Yoksul halkların işsizlik ve açlık karşısında ortak alanları kazmaktan ve onları işleyerek elde ettikleri ürünleri paylaşmaktan başka şansları olmadığından hareketle Malikanelerin Efendileri⁸⁴¹ isimli bir bildiri yayınlamaya kendi direniş biçimlerini yaratmışlardır. Kazıcılar, ormanlık alanların üzerindeki yetkisiz gasplar, arazi sıkıntısı ve nüfus baskısıyla baş etmek amacıyla toprakları kazmaya ve havuç ve fasulye gibi temel gıdaları bu arazilere ekmeye başlamışlardır. Elde edilen ürünlerin, topluluğun ortak malı olarak kabul edilerek eşit bir şekilde bölüştürülmesine dayanan direniş biçimleri gerçekleştirmişlerdir. Farklı ilkeleri esas alan, birbiriyle tutarsız prensipler üzerine yerleşmiş olmakla birlikte ortak paydası özel mülkiyetin kökenine ilişkin olan ve sıradan insanların müşterek alanlar üzerindeki haklarını savunan kazıcılar; açıkça bir ortaklık kurulmadan İngiltere genelinde hızlı bir şekilde yayılan dinamik bir direniş grubu haline gelmiştir⁸⁴². Kazıcıların amacı ve hedefleri bildirilerinde,

Ortak Toprakları işlemek için sabanlar, arabalar, mısır ve gerekli diğer malzemeleri istiyoruz;halka ait bu zenginlikten bir şeyler vermek yerine yaradılış yasalarına göre üzerinde sizinle aynı haklara sahip olan türdeşlerinizin açlık çekmesine seyirci kalacak olan sizlere beyan etmek istiyoruz... Malikanelerin efendileri olan sizlerden bazılarının üzerinde hakkınız varmış gibi davrandığınız ortak topraklarda yetişen ağaçların ve ormanların kendi özel

⁸³⁹ Thompson, s. 101- 115.

⁸⁴⁰ Christophe Hill. **The World Turned Upside Down Radical Ideas During the English Revolution**, Penguin Books, London, 1991, s. 110.

⁸⁴¹ Gerrard Winstanley, 'Kazıcılar' Bildirisi: Toprak ve Özgürlük, çeviri: Özgür Yakupoğlu, **Teori ve Politika**, <https://www.teorivepolitika.net/index.php/arsiv/itemlist/user/263-gerrardwinstanley>, (20.08.2020). Bildirinin tam adı İngiltere'nin Yoksul ve Ezilen Halkından kendilerini bu ülkenin her yerinde Malikanelerin Efendileri olarak adlandıran veya bu şekilde adlandırılanlara; Ortak Topraklardaki ve Waste Land'deki Ormanları ve Ağaçları kesmeye başlamış olan veya korku veya açgözlülükle kesmeye niyetlenenlere yönelik bildiridir. 1649

⁸⁴² Hill, s. 114.

kullanımınız için kesilip satılmasına önayak olduğunuzu duyduğumuz ve gördüğümüz için bu beyanati yurt dışında da ilgili herkese göndermek zorunda kaldık... Amacımız öncelikle o ortak ağaçları kendimiz için hammadde olarak satmak üzere almak ve bizden sonra çocuklarımızın ortak toprakları işleyebilmesini sağlamaktır⁸⁴³ şeklinde özetlenmektedir.

Birleşik ve disipline bir parti ya da harekete dönüşemeyen Kazıcılar hem İngiltere'deki hem de dünyadaki tüm halklar adına bir mücadele gerçekleştirmiştir. Kazıcıların “Hepsi Bizim” sloganının günümüzdeki mücadelede esin kaynağı olduğu ifade edilmektedir⁸⁴⁴. Çünkü ilkel birikim sürecine benzer bir şekilde günümüzde de ortak alanların meta haline dönüştürülmesi devam etmektedir. Bu bağlamda Post fordist dönemde de neoliberal çitleme faaliyetlerine yönelik yerel ve küresel oldukça geniş bir yelpazede mücadeleler gerçekleşmektedir⁸⁴⁵.

Topraksızlar Hareketi, günümüzdeki çitleme faaliyetlerine bir başkaldırı olarak gösterilmektedir. 1979 yılında Rio Grande do Sul'deki ilk toprak işgalleriyle doğduğu ve 1990 yıllarda kitlesel bir harekete dönüştüğü belirtilmektedir⁸⁴⁶. 1997 yılında elli bini aşan yurttaşın katılımıyla gerçekleştirilen Brezilya yürüyüşü, hareketin en büyük kitlesel eylemi olarak ifade edilmektedir. Hareketin ortaya çıkışı, Post-fordist dönemde toprakların giderek özel mülk halinde tekelleşmesi ve köylülerin hem üzerinde yaşadıkları hem de temel ihtiyaçlarını karşıladıkları mekanlardan uzaklaştırılmaları sürecine karşı ortaya çıkmıştır ve özel mülkiyet haklarını sorgulamaktadır⁸⁴⁷. Eylem repertuarı olarak, kitlesel ve sürekli toprak işgallerini kullanmaktadır. Üzerinde üretim yapılmayan ya da kısmi olarak üretim yapılan ve

⁸⁴³ Kazıcılar' Bildirisi: Toprak ve Özgürlük, Çeviri: Özgür Yakupoğlu, Teori ve Politika, <https://www.teorivepolitika.net/index.php/arsiv/itemlist/user/263-gerrardwinstanley>, (20.08.2020).

⁸⁴⁴ Christophe, Hill, s. 414.

⁸⁴⁵ Begüm Özden Fırat. “Gezi Komünü: Ortak Mülkler ve Müşterekleştirme”, **Kamusal Alan**, (Ed. Meral Özbek), Hil Yayınları, İstanbul, 2004, ss: 567-573. s. 568.

⁸⁴⁶ Monica Dias Martins, The MST Challenge Against Neo-liberalism", **Latin American Perspectives**, cilt: 27, sayı: 5, 2000, Metin Yeğin, Topraksızlar Brezilya' da Topraksız Köylü Hareketi: MST, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004. s.33. Hareket tarafından işgal süreci festa (parti) olarak adlandırılmaktadır. Bu süreç köylülerin politik bir özne olarak aktif mücadelesine dayanan maddi ve kültürel malları yeniden yaratmaya dayanan bir mücadele sürecidir. s. 19.

⁸⁴⁷ Tarihsel bağlamında bu süreç, Latin Amerika'nın tarihinde “fetihtilerin karaya adım atmasına” dayanmaktadır. O günden bu yana köylüler, ortak alanlardan kovulmakta ve bu alanlar üzerindeki söz sahipliği ortadan kaldırılmaktadır. Buna karşıt olarak pek çok direniş geliştirilmiş köylü ayaklanmaları, üçra alanların müşterekleştirilmesi gibi pek çok dağınık, kendiliğinden ortaya çıkan mücadele biçimi geliştirilmiştir. Bu mücadeleler Toprak Savaşları olarak adlandırılırken bugün ele aldığımız hareketin tarihsel köklerini meydana getirmiştir. Günümüzde topraklarından kovulan köylü sayısı on iki milyonu bulduğu için hareket geniş bir kitlenin temel bir hak mücadelesine dayanmaktadır. Raúl Zibechi, “Topraksızlar Hareketi: Ölümlü Bir Dünyada Yeni Bir Hayat”, Çeviri Maya Arıkanlı, **Kamusal Alan**, (Ed. Meral Özbek), Hil Yayınları, İstanbul, 2004, ss: 487-497.

tarihsel bağlamında halkların müşterek malları olarak kullanılmasına rağmen daha sonra ortaklık temelinden kopartılan geniş topraklar, topraksızlar adına işgal edilmektedir. Devletten toprakları kamulaştırması talep edilmekte ve ardından ihtiyaçların karşılanması amacıyla üretim yapmaya başlamak öncelikli faaliyetlerini oluşturmaktadır⁸⁴⁸. Hareketin işgal eylemleri aracılığıyla barışçıl bir tam itaatsizliği mücadele yöntemi olarak kullandığı belirtilmektedir⁸⁴⁹. Topraksızlar hareketinin; toprak için direniş, ekonomik ihtiyaçların giderilmesi için mücadele ve toprak reformunun⁸⁵⁰ gerçekleştirilmesi için verdiği mücadele küresel adalet hareketleriyle ortaklaştığı üç ana hedefi oluşturmaktadır⁸⁵¹. Ancak hedefleri yalnızca ekonomik ilişkilerin düzenlenmesine yönelik değildir. Kadınların, yerli halkların ve etnik azınlıkların insan onuruna yakışır bir yaşama sahip olmalarının mücadelesini de vermektedir. Ek olarak halkların müşterek alanları olarak kentlerin koşullarının düzenleyen politikaların desteklenmesi, kentlerin temizlenmesi eylemlerine destek gibi çeşitli eylem repertuarları da bulunmaktadır. Neoliberal küreselleşme sürecinin karşısında kolektif çalışma ve kolektif yaşam amacı direnişlerinin temelini oluşturmaktadır ve bu bağlamda Topraksızlar hareketinin bugüne kadar işgal ettiği toprakların Belçika'nın yüzölçümünden büyük olduğu ifade edilmektedir⁸⁵². Topraksızlar hareketi sürekli yoksullaşan kentli sınıflarla evsiz ve işsizlerle bağ kurulması ve ulusal sınırları aşarak uluslararası dayanışma ağlarının oluşması, bürokratik yapılar yerine doğrudan eylemi kullanması, hareketlerin farklı toplumsal muhalefet biçimlerini kendisine eklemlemesi noktasında Post-fordist dönemde görülen toplumsal muhalefetin özelliklerini yansıtan ilk örneklerden biri olarak

⁸⁴⁸ Metin Yeğin, **Topraksızlar Brezilya' da Topraksız Köylü Hareketi: MST**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 10. 80 kolda örgütlenen neredeyse 6 bin işçiyi bulan ve Brezilya bağımsızlık günü olan 3 Ağustos tarihinden 7 Eylül' kadar süren işsizlik, sağlık, eğitim ve barınma gibi konular özelinde Brezilya genelinde büyük bir yürüyüş yapmaları şeklinde gerçekleşen bir toplumsal muhalefettir. s. 23-24.

⁸⁴⁹ Zıbechi, s. 490- 491. Barışçı itaatsizlik bir toplumsal muhalefet biçimi olarak uzun bir tarihsel geçmişe sahiptir. Topraksızlar hareketi de bu bağlamda yalnızca saldırıya uğradıklarında kendilerini savunmak amacıyla olup onun dışında toprak sahiplerine ya da devlete herhangi bir şiddet içeren eylem içerisinde yer almamışlardır.

⁸⁵⁰ 1964 yılında çıkarılan Brezilya toprak yasası, özel mülkler üzerinde üretim yapılmadığı ya da mülk sahibi ile işçiler arasında uzlaşmayı imkânsız hale getiren sorunlar çıktığında ya da doğaya zarar verilmesi gibi durumlarda devletin, kamulaştırmayı bir araç kullanmasına imkân vermektedir. Topraksızlar hareketi bu bağlamda eylemlerini doğrudan bu anayasal hakka dayandırmaktadır. Martins, s. 19.

⁸⁵¹ Zıbechi, s. 490.

⁸⁵² Yeğin, s. 7-10.

önemini korumaktadır⁸⁵³. Topraksızlar hareketi özel olarak Brezilya'daki siyasi iktidarın ortak alanların zenginliğinin özelleştirmeler yoluyla belirli kesimlere aktarılmasını protesto ederek, müşterekleştirme pratiği olarak ortak alanların yeniden yurttaşlar arasında dağılmasını amaçlamakta ve aynı zamanda yeni ve adil bir toplumun temelini atılmasının mücadelesini vermektedir.

Kapitalist birikim doğası gereği ortak alanları metalaştırırken eşanlı olarak müşterekleri görünür kılmıştır ve kendine muhalif hareketlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda ele alınacak önemli örneklerden bir diğeri, Zapatistaların müşterek alanlar için verdiği mücadeledir. Zapatistaların Chiapas'taki isyanı Meksika hükümetinin meşruiyetini sarsan dalganın başlangıcı olarak kabul edilmektedir⁸⁵⁴. “İnsanlık İçin ve Neoliberalizme Karşı İlk Açıklama” ismini taşıyan bir bildiri ile dünya geneline sesleri internet aracılığıyla duyurulmuştur. Hareket, yerli halklara, yoksullara, kadınlara, kırsal ve kentsel alanlarda çalışanlara çağrıda bulunarak neoliberal sistemin eşitsizliklerine karşı örgütlenme çağrısında bulunmuştur. 1994 yılında başlayan hareket, sadece birkaç yıl içerisinde hem ülke genelinde hem de dünya genelinde tanınır hale gelmiş ve küresel adalet hareketi bağlamında önemli bir başlangıç olarak kabul edilmiştir⁸⁵⁵. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Sözleşmesinin imzalanması sonrasında metalaşma sürecine tepki olarak kendi müşterekleştirme pratiklerini kurmuşlardır. Zapatista hareketi başlangıç noktası olarak siyasi mücadelenin yürütülebileceği özgür ve demokratik bir alan yaratmayı hedeflemiştir. Bu alan hem mekânsal hem de örgütlenme alanı olarak herkesin ortak haklara ve fikir beyan etme hakkına dayalı hiyerarşik olmayan ve kendi kendisini örgütleyen bir yapıyı ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır⁸⁵⁶. Müşterek alanların, kitlesel eylemlerle işgal edilmesi ile başlayan eylemler; müşterek alanlar, siyasi iktidarın baskısı ve toplumsal adalet gibi temel konuları yeniden tartışmaya açmış işgal edilen alanlarda öz yönetim birimleri kurularak yakacak odun ihtiyacından eğitime kadar geniş bir yelpazede dayanışma ağlarının oluşturulması sağlanmıştır⁸⁵⁷.

⁸⁵³ Zibechi, s. 496.

⁸⁵⁴ Foran, s. 95-112.

⁸⁵⁵ David McNally, **Başka Bir Dünya Mümkün Küreselleşme ve Antikapitalizm**, çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, s. 16-21.

⁸⁵⁶ Foran, s. 112.

⁸⁵⁷ McNally, s. 351-359.

Küresel Adalet hareketlerinin başlangıcı olarak görülen Zapatista hareketi müşterekleştirme pratikleri bağlamında kendini takip eden pek çok hareketin miladını oluşturmaktadır. 1995-96 yılında Fransa’da başlayan genel grev dalgası⁸⁵⁸ işçiler, öğrenciler, kamu görevlileri, evsizler ve işsizleri bir araya getirerek ülke geneline yayılmıştır. Özelleştirme sürecine ve nüfusun mülksüzleştirilmesine yönelik bu tepkiler, kapitalizmin merkezi olarak kabul edilen ülkeler bağlamındaki ilk ifadelerden biri haline gelmiştir⁸⁵⁹. 1999 Seattle gösterilerinin küreselleşme karşıtı hareketlerin sembolik başlangıç tarihi olarak görüldüğü daha önce ifade edilmiştir. Müşterekleştirme pratikleri açısından da benzer şekilde özellikle fikri mülkiyet haklarını tartışmaya açması bağlamında aynı önemi taşımaktadır⁸⁶⁰. Fikri mülkiyete ilişkin düzenlemelerin, yeni mülkiyet yaratma biçimlerinden biri haline geldiğinden hareketle insanlığın ortak değerlerini savunarak metalaşmasına karşı mücadeleyi başlatmışlardır. Takip eden süreç küresel ölçekte savaş karşıtı eylemlerin yaygınlık kazandığı dönem olarak ifade edilmektedir⁸⁶¹. Benzer şekilde işgal et eylemleri ile başlayan karşıt küreselleşme hareketleri ile özelleştirme politikalarına tepkilerle kazanılmış hakların korunması ve yeni hakların elde edilmesi mücadelesi verilmiştir. Bu bağlamda hareketler yalnızca ortak alanların savunulması anlamında değil ek olarak yeni müşterek alanlar yaratılması noktasında da aktif bir mücadele pratiği yaratmaktadır. İnternet, iletişim, bilgi patentleri ya da karbon ticareti bu bağlamda verilebilecek örnekleri oluşturmaktadır⁸⁶². Fordist dönemde kamu kavramının temeli olarak adlandırılan müşterek mallar, tıpkı Fordizm öncesi gibi Post-fordist dönemde de bir meta olarak özelleştirilmiş *kamu ile müşterek mülk arasındaki içkin ilişkinin yerini özel mülkiyetin aşkın gücü almıştır*⁸⁶³. Kamusal alanların özel mülke

⁸⁵⁸ Fransa’da 1995 yılında öğrenci ve gençlik protestosu şeklinde başlayıp zamanla işçilerin ve kamu çalışanlarının katılımı ile artan genel grev dalgasıdır. Grev, posta ve ulaşımdan demiryollarına sağlık hizmetlerinden eğitime kadar pek çok alanda gerçekleştirildi. Yaklaşık iki buçuk milyon işçinin genel greve gittiği belirtilmektedir.

⁸⁵⁹ McNally, s. 24

⁸⁶⁰ Dünya Ticaret Örgütü bünyesinde imzalanan TRIPS (Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights) Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Sözleşmesine karşı ortaya çıkmıştır. Patent, Telif hakkı ve markalaşma gibi alanları kapsayan sözleşme yeni mülkiyet alanları yaratılmasının önünü açmıştır.

⁸⁶¹ Amerika Birleşik Devletleri’nin Irak’a müdahale hazırlığını protesto etmek amacıyla dünya genelinde yaklaşık 20 milyon insanın protesto gösterilerine katıldığı ifade edilmektedir. Dünyanın 800 kentine yayılan bu gösterilerin en büyüğü İtalya’da gerçekleştirilen ve yaklaşık 3 milyon kişinin katıldığı en büyük savaş karşıtı protestodur. McNally, s. 33.

⁸⁶² Chatterton, s. 626.

⁸⁶³ Hardt ve Negri, Çokluk, s. 313.

dönüştürülmesi ve bu duruma direniş hem mekânsal hem de özgürlüklerin alanı olarak iki farklı biçimde ortaya çıkmaktadır.

Bu bağlamda karşıt kamusalılıkların kurulması, yaşamın tüm alanlarının mücadeleye dahil edilmesini amaçlayan müşterekleştirme pratiklerinden biri olarak ifade edilmektedir. Müşterekleştirme pratiklerinin oluşturulmasında alternatif ya da karşıt kamusalılıkların tanımlanması ve örgütlenme ilkesi olarak kullanılması aynı zamanda iletişim araçları olarak enformasyon teknolojilerinden faydalanılması, post fordist muhalefetin ayırt edici özelliğini oluşturmaktadır. Günümüzde muhalefet, özneleri anlamında homojen bir yapı göstermeyip farklı siyasal, ideolojik ve örgütsel biçim ve yönelimler taşımaktadır. Dolayısıyla Seattle sonrası başlayan küresel toplumsal hareketler özgül yerel mücadelelerin küresel seviyede birbiriyle iletişime geçmesini sağlayan yeni bir biçim yaratmış ve bu biçimde maddi emek ile maddi olmayan emeğin birliğinde karşıt bir kamusalılık yaratma potansiyeli varlık kazanmıştır⁸⁶⁴. Muhalefetin geleceği açısından Negt ve Kluge'a göre karşıt kamusalılıkları geliştirmek oldukça önemlidir. Karşıt kamusalılığın başat kuralı, *kolektif tecrübe ufuklarının örgütlenme biçimi*⁸⁶⁵ olarak kabul edilmesidir. İşçi sınıfının tarihine bakıldığında ise, bu tecrübe oldukça yoğun bir birikime sahiptir. Kapitalist üretim biçiminin tekabül ettiği kapitalist devlet tipinde işçi sınıfı varlığından itibaren mücadelenin içinde bulunarak tarihin belirli bir momentinde kazanımlar elde ederken kimi zaman kaybetmiştir. Negt ve Kluge'a göre önemli olan kendi tecrübelerini aktarabilecek norm ve kurumları oluşturmak için gerekli ihtiyaçların karşılanmasıdır. Gazete, parlamento, siyasi partiler gibi temel kurumların siyasal iktidarın ve sermayenin temel ihtiyaçlarına göre yönlendiriliyor olması, karşıt kamusalılıkların oluşması noktasında engel teşkil etmektedir. Bu durumun proleter kamusalılık açısından olumsuz yapı, kendi tecrübelerinden uzaklaşmalarıdır. Bu anlamda kendi norm ve kurumları oluşturmak proleter kamusalılığın kurulmasında ya da geliştirilmesinde oldukça önemlidir. Negt ve Kluge, karşıt kamusalılığın geliştirilmesi için ise, üç temel bileşenin aynı anda bulunması gerektiğini ifade etmektedirler. Öncelikle üreten sınıfın çıkarları itici güç olmalıdır. İkinci olarak üreten sınıfın çıkarlarının toplumun genelinin çıkarları anlamına geldiğine yönelik ilişkisellik

⁸⁶⁴ Özbek, Politik, Kolektif Yaratıcılık, s. 226.

⁸⁶⁵ Negt ve Kluge, Çokluk, s. 332-334.

kurulmalıdır ve son olarak, burjuva kamusalılığına hâkim olan sınırlar proleter kamusalılık için mümkün olmamalıdır⁸⁶⁶. Post-fordist dönemde muhalefet, siyasal iktidarın özel yaşama artan baskısını demokratik protesto aracılığıyla ve kamusalılık tartışması bağlamında toplumsal hareketler üzerinde gerçekleştirmektedir.

Karşıt kamusalılıkların oluşturulmasından Türkiye’den verilebilecek önemli bir örnek Tekel Direnişidir. Tekel Direnişi, 2009-2010 yılında Türk-İş’e tabi Tek-Gıda İş Sendikası işçileri ve sendika yöneticileri, özlük haklarında ve iş güvencelerinde kayıplara yol açan 4/C düzenlemelerini protesto etmek amacıyla ülkenin çeşitli bölgelerinden gelerek Ankara’da kitlesel bir direniş başlatmaları sürecini ifade etmektedir. İşçilerin talepleri iletmek ve çözüme kavuşturmak amacıyla 78 gün boyunca kent merkezinde kamp kurarak işgal eylemleri gerçekleştirmeleri kendi mücadele geleneğine farklı bir deneyim eklemesine imkân sağlamıştır⁸⁶⁷. Direniş, yalnızca çalışma ilişkilerine ilişkin bir düzenlemeyi protesto etmenin ötesine geçerek deneyim ve karşılaşma alanı yaratmıştır. Tekel direnişinin tasfiye edilme süreci ise, Türkiye özelinde neoliberal dönemde toplumsal muhalefetin susturulması ve siyasal iktidarın işçi sınıfını temelli hareketlere karşı otoriter tavrını ve gelecek dönem için karakterini yansıtan bir referans olarak ifade edilmektedir⁸⁶⁸. Tekel direnişinin hem kazanılmış hakların korunmasında hem de yeni deneyim ve kazanımlar elde edilmesi bağlamında özgün bir yeri bulunmaktadır. İlk olarak işçilerin herhangi bir etnik köken, cinsiyet ya da kimlik üzerinde değil, saf emekçi olmaları aracılığıyla kurulmuş bir ilişki ve deneyim söz konusudur. 78 gün boyunca kurulan çadırlarda yaşamın tüm alanlarının paylaşılması yoluyla kendi kamusalılıklarını yaratmışlardır. Bu durum Negt ve Kluge’un ifade ettiği şekliyle, deneyim ve tecrübenin kuruluşuyla mümkün hale gelmiştir. İkinci olarak işçilerin kendi kamusalılıklarını yaratarak egemen kamusal alanda mümkün olmayan kendi fikirlerini söyleme ve tartışma hakkını kazanmış olmalarıdır. Bu durum sonucu, tek el direnişi, pek çok farklı kesimin bir araya gelerek,

⁸⁶⁶ Negt ve Kluge, s. 191.

⁸⁶⁷ Şebnem Oğuz, “Tekel Direnişinin Işığında Güvencesiz Çalışma/Yaşama: Proletaryadan “Prekarya”ya mı?”, **Mülkiye**, Cilt: XXXV Sayı:271, 2011, s. 21.

⁸⁶⁸ Pınar Bedirhanoğlu, Çağlar Dölek, Funda Hülagü, Özlem Kaygusuz, “Introduction: Putting The AKP-led state transformation in its neoliberal historical context”, **Turkey’s New State in the Making: Transformations in Legality, Economy and Coercion**, (ed Pınar Bedirhanoğlu, Çağlar Dölek, Funda Hülagü, Özlem Kaygusuz), Zed Books, London, 2020, ss: 1-13, s. 2. Helikopterler, zırhlı araçlar ve yüzlerce çevik kuvvet polisi kullanılarak düzenlenen şiddetli bir polis müdahalesi ile bastırılmıştır.

bir karşılaşma alanı kurulmasını sağlayan özgün bir deneyim olmuştur⁸⁶⁹. Negt ve Kluge'un belirttiği üzere, toplumsal refahı üretenler üretimlerini ve tarihsel süreçte verdikleri mücadeleler sonucu elde ettikleri kazanımları kendi mücadelelerine ekleyerek yeni bir deneyim elde etmekte, yeniden kendi kamusal alanlarını kurmayı deneyimlemektedir. Böylece kamusal alanın yeniden ele geçirilişi veya sahiplenilmesi sağlanacaktır⁸⁷⁰. Benzer şekilde Tekel direnişiyle birlikte, Sakarya caddesindeki çadırların bulunduğu alanlara ülkenin farklı kesimlerden insanlar katılmış, öğrenciler, işsizler, kadınlar işçilerin mücadelelerine destek vermiştir. Böylece mücadelelerin alanı fabrikadan çıkarak kentin merkezine yerleşmiş ve otoriter bir devlet biçiminde belirli kolektif irade oluşum anlarını deneyimleme yollarını keşfetmenin uygunluğuna dikkat çekilmiştir⁸⁷¹.

Son yıllardaki somut ekonomik dönüşümlerle uyumlu bir şekilde bireylerin statülerine uygun yasal düzenlemelerin yapılması talebi, müşterekleştirme pratikleri bağlamında ele alınan bir başka toplumsal muhalefet biçimidir. Gerekli yasal düzenlemelerin hak ve özgürlükler temelinde yeni ekonomik düzenlemelere uygun şekilde genişletilmesi mücadelesine dayanmaktadır. Bu bağlamda ele alınabilecek pek çok talep mevcuttur. Örneğin eşitsizlik, güvencesiz çalışma koşulları, sosyal çatışma ve kentsel alanlardaki ekolojik bozulma Mekânsal Adalet Arayışı hareketlerini doğurarak kentlerin müşterek alanlar olarak kullanılmasının mücadelesini vermektedir⁸⁷². Harvey, küresel ortak varlıklara ulaşım hakkını bir hak mücadelesi olarak örgütlemek gerektiğini savunmaktadır. Bu hak ve ikincil kuşak olarak tanımlanan; konuşma ve ifade özgürlüğü, eğitim, ekonomik güvence, sendika kurma gibi hakların birincil kuşak haklar olarak tanımlanması zorunluluğunu doğurmaktadır⁸⁷³. Küresel Yurttaşlık hakkı emekçi kesimin politik bir talebi olarak, çalışılan ve yaşanılan ülkenin sahip olduğu maddi ve manevi değerlerin müşterek olduğu ve bu bağlamda çalışan emekçi kesimin o ülkenin vatandaşlarıyla aynı haklara

⁸⁶⁹ Kerim Bilgin, İşçi Sınıfının Kamusalılığı açısından Tekel Çadırları, Tekel Eylemine Kenar Notları, sayfa 558-559-590'dan aktaran İlkay Kara "Sabahın Bir Sahibi Var:" Tekel Direnişi Taksim Meydanı, Odtü Eylemleri, **Kamusal Alan**, (Ed. Meral Özbek), Hil Yayınları, İstanbul, 2004, ss: 556-569.

⁸⁷⁰ Özbek, Kolektif Yaratıcılık, s. 185.

⁸⁷¹ Galip Yalman, and Aylin Topal, 'Labour Containment Strategies And Working-Class Struggles In The Neoliberal Era: The Case Of TEKEL Workers In Turkey', **Critical Sociology**, 2019, cilt: 45 sayı:3, ss:447-61, s. 447-448.

⁸⁷² Chatterton, s. 626.

⁸⁷³ Harvey, Neoliberalizmin Kısa Tarihi, s. 191.

sahip olması gerektiği fikrinden yola çıkmaktadır⁸⁷⁴. Toplumsal ücret hakkı, herkes için güvenceli bir ücret, garantili bir gelir talebini ifade etmektedir. Bu talebin bağlamını toplumun ürettiği tüm değerlerin; işsizler, göçmenler, yoksullar ve dezavantajlı gruplara dağılımının sağlanması oluşturmaktadır. Son olarak Yeniden Sahiplenme hakkı ise, üretim araçlarına yeniden emekçi kesimlerin sahip olmasına ilişkin bir talebin mücadelesidir. Emekçilerin üretim amacıyla kullandıkları araçlara yani makineler ya da materyallere serbest bir şekilde ulaşmalarını ve onları yönetebilmeleri amaçlamaktadır. Post-fordist enformasyona dayalı üretim rejiminde, maddi olmayan emeğin üretiminde etkin olan araçları da kapsamaktadır. Bu araçların yani bilgi, iletişim ve teknolojinin kontrol ve denetiminin yurttaşlara verilmesidir. Toplumsal bilgi ile bilimin gücünü birleştirilerek elde edilen müşterekler sayesinde mülkiyet haklarının ortadan kaldırılmasını amaçlamaktadır⁸⁷⁵.

Müşterekleştirme pratikleri bağlamında ele alınan son muhalefet biçimi, fikri mülkiyet ya da patent haklarının kaldırılması bağlamında devam eden toplumsal muhalefettir. Kısaca evrensel ve müşterek bir kaynak olarak bilginin giderek metalaşmasına karşı bir direniş biçimi olarak ifade edilmektedir. Fikirler ile mülkiyet arasındaki ilişki kapitalizmle birlikte ortaya çıkmıştır⁸⁷⁶. Kapitalist üretimde sermaye birikiminin mantığı maddi malların mübadelesine dayanmaktadır. Tarihsel olarak ulaşılan aşamada ise bu bağlamda bir genişleme söz konusudur. Fikri mülkiyetin giderek yaygınlaşması ile içinde bulunduğumuz toplumsal formasyonun koşulları arasında doğrudan bir bağlantı olduğu ifade edilmektedir. Bu bağlantı enformasyon teknolojisindeki artış ile desteklenmektedir. Post-fordist dönemde bilgi, alınıp satılan

⁸⁷⁴Hardt, ve Negri, İmparatorluk, s. 400-401. Kapitalizmle beraber özel bir metaya dönüşen emek gücünün hareketliliği, birikimin özel koşullarından biridir. Günümüzde de Latin Amerikalı göçmenler olmaksızın Amerika Birleşik Devletleri'nin hizmet ve tarım sektörünü kendisini yeniden üretmesi neredeyse imkânsız olduğu görüşü hakimdir. Emek gücünün hareketliliği birikim için ne kadar önemli olursa olsun yurttaşların mekânsal hareketliliği noktasında kısıtlama yapıldığı ve şiddet uygulama yoluyla bu hareketliliğin keyfilğini önleme eğilimi hakimdir. Bu durum kendi direniş mekanizmalarını ayrıca yaratmaktadır. s. 400.

⁸⁷⁵ Hardt ve Negri, İmparatorluk, s. 407- 410.

⁸⁷⁶ Fikri mülkiyete ilişkin ilk düzenlemelerin İtalyan kent devletlerinde kapitalizme geçiş döneminde ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Günümüzdeki patent uygulamalarına benzeyen ilk ayrıcalıklar bu dönemde düşünsel ürünlerin üretiminde verilmeye başlanmıştır. Belirli imtiyazlar şeklinde maddiyata dönüşen patent hakları uygulamaya koyulmuştur. Geçici süreler için patent verilmesi, düşünsel üretimi gerçekleştiren kişilerin teşvik edilmesi amacını taşımaktadır. Bu bağlamda bilgi bir sır olarak korunmaktadır ve bu sırrı açığa çıkaranlar ölüm cezasına çaptırılmaktadır. Chiristeopher May and Susan K. Sell, **Intellectual Property Rights A Critical History**, Lynne Rienner Publishers, London, 2006, ss: 58-71. Terim olarak bugünkü anlamında 19 yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. s. 18.

bir meta haline gelmekte ve neyin bilgi olarak tanımlanacağını belirlenmesi piyasaya bırakılmaktadır. İnsanların düşünsel yaratımları da aynı kapsama dahil edilmeye başlanmış ve dahil edilmesi savunulur hale gelmiştir. Mülkiyet, kaynakların kıtlığından hareketle maddi malların sahipliğini ifade etmektedir. Fikri mülkiyet ise, maddi olmayan şeylerin haklarıdır⁸⁷⁷. Fikirlerin ifade edilmesini (telif hakları) veya pratikte somutlaştırılan uygulamaları (patentler), ticari markaları ve ticari sırları içermektedir⁸⁷⁸. Fikri mülkiyet, içeriğin sonraki kullanımı üzerindeki denetimden hareketle ortaya çıkarak⁸⁷⁹, içeriğin sahibine maddi bir ortamda söz sahibi olma hakkını vermeye dayanmaktadır. Fikri mülkiyeti bilginin metalaşmasının ve kapitalist yayılma sürecinin gelişmesinin kaynaklarından bir haline gelmektedir. Bilginin yapay bir kıtlık üzerinden metalaştırılarak fiyatlandırılması süreci olarak tanımlanan ve bu noktadan hareketle eleştiriler geliştiren fikri mülkiyetin günümüz kapitalist yayılma sürecinin en önemli araçlarından biri olduğu ifade edilmektedir⁸⁸⁰. Bob Jessop bu süreci, ortak bir birikimi sonucu elde edilen bilginin etrafının çevrilmesi ve fikri mülkiyet şeklinde sermaye birikimi haline getirilmesi olarak açıklamaktadır⁸⁸¹. Bu bağlamda fikri mülkiyet haklarına muhalif hareketler, öncelikli olarak hukuk aracılığıyla fikirlerin mülkiyet haline getirilmesine direnmeyi ve ardından bilginin sınırlandırılması karşı çıkmayı amaçlamaktadır. Bilginin ortak, kamusal ve nitel olma özelliklerinin yok sayılması tıpkı çitleme faaliyetlerinde görüldüğü gibi müşterek kaynakların yalnızca özel kişilerin kullanmasına imkân tanınması şekline dönüşmektedir. Bu duruma tepki olarak “Açık Kaynak Hareketi” uluslararası alanda örgütlenen toplumsal muhalefet örneğidir. Hareketin destekleyicileri hem teknolojinin hem de bilimsel bilginin paylaşılması yolu ile müşterekleştirme pratiklerini savunmaktadır. 1990’ların son çeyreğinde Güney Afrika’nın AIDS ilaçlarının patent

⁸⁷⁷ Fikri mülkiyete ilişkin eleştirilen yaklaşımlar; Fikrî mülkiyet ile sınırlı olmayan kaynaklar gerçek olmayan bir sınırlılık kapsamına dahil edilerek bu kaynakların bir meta haline getirilmeleri ve böylece piyasaya dâhil edilmeleri sağlanırken kamusal nitelik taşıyan ürünlerin kullanımından toplumu dışlayarak özel mala dönüştürülmesine yol açılmaktadır şeklinde yaklaşmaktadır. Detaylı bilgi için Maughan, C. W, **Property and Intellectual Property: Foundations in Law and Economics**. Prometheus, 2004, Cilt: 22, Sayı:4, s. 379-391, s. 386-390.

⁸⁷⁸ N. Stephan Kinsella, **Against Intellectual Property**, Ludwig von Mises Institute, Alabama, 2008, s. 9.

⁸⁷⁹ May and Sell, s 22-23.

⁸⁸⁰ May and. Sell, s 32-35 ve s. 107.

⁸⁸¹ Bob, Jessop. (2009). “Hayalî Bir Meta Olarak Bilgi: Polanyici Bir Yaklaşımın Katkıları ve Sınırları”, çev. Azer Kılıç, (der Ayşe Buğra ve Kaan Ağartan), **21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 163-86, s. 170.

bağlamında ele alınmasına karşı yürüttüğü mücadele önemli bir başlangıç olarak kabul edilmektedir. Hareket aynı zamanda MIT (Massachusetts Teknoloji Enstitüsü) gibi büyük üniversiteler tarafından desteklenmektedir ve böylece yaygınlaşmaktadır⁸⁸².

Müşterikleştirme pratikleri hem kapitalizmin filizlenmeye başladığı döneme kadar inen tarihsel geçmişi hem de Post-fordist çağda ortaya çıkan yeni ortak alanlarının (bilgi, internet vb.) korunması bağlamında köklü toplumsal muhalefet biçimlerinden biridir. Hareketlerin süreklilik bağlamında ele alınması açısından da çalışma bağlamında önemli olduğu düşünülmektedir. Maddi ve manevi ortak alanların korunması ve metalaşmasına karşı yürütülen bu güncel ve sivil itaatsizlik temelindeki toplumsal muhalefet, insanca bir yaşam hakkı için yaşamın her alanını kapsayacak bir eylem pratiği örmektedir.

3.2.2. Ağ Mücadeleleri İcat Etmek

Endüstriyel ekonomiden enformasyon ekonomisine geçişle birlikte, üretimin hâkim merkezi olan üretim bandının yerini bir örgütlenme modeli olarak üretimin ve dağıtımın alanı olan ağ almıştır. Teknolojik gelişmeler emek süreçlerinde, uzamsal ve mekânsal bağlılığı ortadan kaldıran iletişim ağları sayesinde yatay örgütlenmeye dayalı girişim ağları sayesinde örgütlenmeye başlamıştır⁸⁸³. Manuel Castells 1970'ler sonrası ortaya çıkan koşulların, bilgiyi merkeze alan teknolojik gelişmeler bağlamında, büyük yapısal değişimlere neden olduğunu ve bu koşulların; *düşünme, üretme, tüketme, ticaret yapma, yönetme, iletişim kurma, yaşama, ölme, savaşıma* şekillerini değiştirdiğini ifade etmektedir⁸⁸⁴. Bu çalışmada da benzer şekilde üretimin ve işin örgütlenmesinin değişimi bağlamında muhalefetin yapılma biçimlerinin de değiştiği, çeşitlendiği ve çeşitlenmesi gerektiği sorunsallaştırılmaktadır.

Teknolojik gelişmelerin ulaştığı seviye toplumun maddi koşullarını yeniden şekillendirmiştir. Günümüzde, toplumsal örgütlenme ağlar oluşturma biçiminde gerçekleşmektedir. Ağ kavramı *birbiriyle bağlantılı düğümler dizisi* olarak

⁸⁸² Virginia Brown Keyder, Fikri Mülkiyet: Metalaşma ve Bundan Hoşnut Olmayanlar, **21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi**, (der Ayşe Buğra ve Kaan Ağartan), 2. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, ss: 211-223, s. 227

⁸⁸³ Micheal Hardt, ve Antonio Negri, İmparatorluk, s. 308-310.

⁸⁸⁴ Manuel Castells, Enformasyon Çağı Ekonomi Toplum ve Kültür 3. Cilt Bin Yılın Sonu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, (Cilt III), 2007, s. 4.

tanımlanmaktayken ağ toplumu, dünyanın herhangi bir bölgesindeki devletleri, ekonomileri ve bireyleri birbirine bağlayan geniş bir sanal cemaat olarak ortaya çıkmaya başlaması ile açıklanmıştır⁸⁸⁵. Emek ve sermaye arasında temel çatışmalar varlığını devam ettirmekle birlikte teknolojik gelişim düzeyi nedeniyle kendisine yeni nitelikler kazandırmıştır. Bu süreçte sermaye küresel olarak yönetilirken emeğin örgütlenmesi giderek bireyselleşmiştir. Elektronik iletişim hatları, insani eylemlerin niteliklerinde de önemli değişimler yaratmıştır. Castells'e göre, toplumsal örgütlenmenin kültürel bir biçimine adım atıldığı bir dönemin ifadesidir⁸⁸⁶. Ağ toplumu hem ekonomik hem sosyolojik hem de teknolojik olarak anahtar bir kavram olarak kullanılmaktadır. Çalışma kapsamında bu ağlar, toplumsal muhalefet bağlamında bir araç olarak kabul edilmektedir. Yeni toplumsal örgütlenme bağlamında finans piyasaları ya da bilgi işlemin bilgisayara dayalı küreselleşmesine uygun bir karşılık olarak internete başvurusu; günümüz toplumsal muhalefeti açısından da internetin aynı şekilde mücadele aracı haline gelmesi gerektiğini ifade etmektedir.

İletişimin devletin ve özel sektörün tekelinde ve denetiminde olmasını engellemeye yönelik yeni kamusal enformasyon ağlarının ve merkezlerinin kurulmasının toplumsal muhalefet açısından oldukça önemli olduğu ifade edilmektedir⁸⁸⁷. Hardt ve Negri, iletişimin giderek üretim alanı haline geldiğini belirterek iletişim ağları üzerindeki kontrolün politik mücadelenin çok önemli bir unsuru olduğunu ifade etmektedir⁸⁸⁸. Ağ mücadeleleri ile ortaya çıkan şeyin, farklı biçimlerde eşitsizliklerle karşılaşan ve ortaklaşan işçi sınıfını bir iş birliği içerisinde bir araya getirmesi olarak ifade edilmektedir. İşçi sınıfının farklı kesimlerini bir araya getiren ağ mücadelelerinin güçlü bir birlik yarattığı ifade edilmektedir⁸⁸⁹.

⁸⁸⁵ Castells, (I. Cilt), s.32

⁸⁸⁶ Castells, III. Cilt, s. 632. Toplumsal muhalefetin tartışıldığı bölümde aktarıldığı üzere, Castells, toplumsal hareketleri yeni toplumsal hareketler temelinde kimlik temelli ve kopuş yaklaşımı ile incelemektedir. Çalışmada, toplumsal muhalefet bağlamında ağ toplumu ve mücadelelerini incelerken Castells'in fikirlerinden faydalanmakla birlikte toplumsal hareketlerin kopuş bağlamında ele alınmadığını önemle belirtmek gerekmektedir. Ağ toplumu kavramsallaştırması ile ağ mücadeleleri icat etmenin bir araç olduğundan hareketle, mücadele aracı ve muhalefet etme biçimi olarak kullanılmaktadır. Toplumsal muhalefetin aktörleri, hedefleri, amaçları ve stratejileri noktasında belirli bir bakış kapsamında sınırlılıktan ziyade bu ağın muhalefetin yeni pratikleri bağlamında tartışılması amacına hizmet etmektedir.

⁸⁸⁷ Kellner, s. 867.

⁸⁸⁸ Hardt ve Negri, İmparatorluk, s. 404.

⁸⁸⁹ Cleaver, s. 155

Kellner tahlil ettiği toplumsal formasyonun tekno-kapitalizm olduğunu ve sürecin kapitalizmin yeni biçimi olduğunu savunmaktadır. Yaşamın tüm alanının dolayısıyla bilginin ve teknolojinin meta haline dönüştüğü bu sreğte, sermayenin egemenliği altında gelişen yapılar söz konusudur. Ancak diyalektik bir bakış açısıyla bu sürecin çeşitli faydaları olabileceğini ifade etmiştir, ağ mücadeleleri icat etmek. Ağ mücadeleleri inşa etmeye çalışan aktörler, kurdukları dayanışma ağlarını genişleterek tabandan bir küreselleşme dalgasını başlatmayı amaçlamaktadır. Bunun anlamı küreselleşmeyi bir olgu olarak kabul ederken neoliberal küreselleşmeye muhalif, *bilgisayar donanımlı aktivizme*⁸⁹⁰ odaklanmaktır. Bu ağ, işçi sınıfını, göçmenleri, kadınları, evre aktivistlerini, nükleer silahlanma karşıtlarını ve küresel adalet hareketi savunucularını ağlarla birbirine bağlarken post modern kimlik politikalarının sınırlarını yıkarak yeni bir birlik politikası inşa etmeyi amaçlamaktadır.

Melucci, günümüz toplumsal muhalefeti, “hareket ağı” olarak tanımlamaktadır. Kolektif hareketlerin yeni örgütlenme biçimlerini tanımlamak ve eski olarak tanımladığı hareketlerden farkını ortaya koymak noktasında önemli bir tanımlama olduğunu belirtmektedir. Günümüz toplumsal muhalefeti, gündelik hayatın sorunlarını da kapsayan ve küçük gruplardan oluşan bir ağ biçimindedir. Her ağ belirli bir toplumsal sorundan hareket etmektedir ve birbirine bağlı sorunlar zincirinde değiş tokuş sistemi ile sorunlarını ve ilişkilerini genişletmektedir. Ağlar; oklu yeliği kabul ederken, kısa dönemli hedefleri benimserler ve dayanışma temelinde bir araya gelmektedir⁸⁹¹.

Günümüz toplumsal muhalefeti açısından ağ mücadelelerinin yalnızca bir araç olduğu değil aynı zamanda sisteme yönelik sembolik bir tehdit olduğu düşünülmektedir. Enformasyon, günümüz toplumsal formasyonunda var olmak, onu anlamak, anlamlandırmak ve dönüştürmek için anahtar bir kavram haline gelmiştir. Örneğin toplumu dönüştüren bir kavram olarak enformasyonun; günümüzde hâkim büyük firmalarının ya da şirketlerin denetimi altında olmasından hareketle; kodların tanımını ve gerçekliğin anlamını sorgulayarak küresel sorunlara cevap aramaktadırlar⁸⁹². İnternet küresel ve merkezi otoriteye sahip olmayan ağlardan oluştuğu için, aktörler yerel hareketleri birbirine bağlamak için bu ağları

⁸⁹⁰ Kellner, s. 874.

⁸⁹¹ Melucci, s. 85.

⁸⁹² Melucci, s. 86-97.

kullanmaktadır. Liderleri bulunmayan ve bir etkinlik için bir araya gelerek çeşitli eylemler düzenleyen (örneğin, küreselleşme karşıtı protestolar veya düşman web sitelerini hacklemek) gruplar sonrasında kendi ağlarına geri dönmektedirler ve bu bağlamda rizomatik yapıdadırlar⁸⁹³.

Dijital araçların toplumsal muhalefet amacıyla kullanımı, kolektif hareketlerin hem kendilerini açıklayabilmesine dahil edilebilir hem de onları etkileyebilir. Bu bağlamda dijital aktivizm dijital medyayı siyasal amaçlarla kullanmayı kapsayan geniş bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilgisayar temelli korsan saldırılar (Hackers), çevrimiçi protesto kampanyaları, sosyal medya üzerinden tartışma forumları ve özellikle hâkim ekonomik yapıları felç etmek amacıyla gerçekleştirilen ablukalar, sabotajlar ve anahtar düğümünün ve yörüngelerin işgali günümüz ağ mücadelelerinin örneklerindendir.

Devlet ve sermayenin hiyerarşik formlarından ayrı ve özerk bir sosyal ağ oluşturma farklı direniş formlarının geliştirilmesine imkân sağlamaktadır. Scott'un günlük yaşam pratikleri olarak direniş sanatlarını tanımlamasına benzer şekilde sosyal ağların da denetimden uzak yeni direniş pratikleri biçimleri yaratabileceği ifade edilmektedir⁸⁹⁴.

Ağ mücadeleleri tartışmasında tarihsel olarak ilk örnek olan Zapatistalar daha önce açıklanmıştır. Bu hareket; devlet iktidarını ele geçirmeyi ya da siyasi bir devrim amacını taşımaktan ziyade daha kapsayıcı bir politika geliştirerek farklı bir yol izlemiştir. Amaçları, çeşitli kesimlerin ihtiyaçlarını gözeterek ve hayatlarını iyileştirmelerine izin verecek daha açık ve akışkan bir alternatif arayışı içindeki sivil toplumun bütünü üzerine kafa yormaktır. Böylece kendinden sonra aynı hedefleri

⁸⁹³ Karatzogianni and Robinson, s. 140. Bu tip ağ mücadeleleri için akla gelen örneklerden en önemlisidir; Black Blocs (Kara Blok). Sokak protestosunun bir parçası olarak siyah giyinmiş devrimci militanların bir tür toplu eylemi (...) olarak tanımlanan Kara Blok, otonom dayanışma gruplarından ve anarşizmi ideoloji olarak benimseyen kişilerden oluşmuş bir eylem birliğidir. Sabit bir niteliğe sahip değildir, kendilerinin örgütlediği bir eylemlilik söz konusu değildir. Var olan eylemlere genellikle simgesel değeri olan nesnelere saldırımları ile bilinmektedirler. Sandrine Amel, **Yellow vests, Black Blocs**, Casseurs: What's the Difference? 03/05/2019 <https://www.euronews.com/2019/05/02/yellow-vests-black-blocs-casseurs-what-s-the-difference-euronews-explains> (24.08.2020).

⁸⁹⁴ Athina Karatzogianni and Andrew Robinson, s.130-135. Scott "Tahakküm ve Direniş Sanatları" isimli çalışmasında pre-kapitalist toplumlardaki enformel ağlar üzerinden direniş biçimlerini tartışmıştır. Kalabalıklar tarafından yaratılan isimsiz yıpratma hareketlerdir. Günümüzde ise, dijital araçlar sayesinde bu tarz direniş biçimlerinin küreselleşme eklenebileceği noktasında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Önemli bir Literatür özeti için bakınız; Chatterjee, P, **The Nation and its Fragments**, Princeton University Press, Princeton, 1993 and Kotkin, J. **Tribes How Race, Religion, and Identity Determine Success in the New Global Economy**, New York, Random House, 1992.

benimseyen yapıların oluşmasını sağlamıştır (örneğin Çevresel Adelet Hareketi)⁸⁹⁵. Bu hareketin internet teknolojisini yoğun bir şekilde kullanması sonrası oluşan ve Güney Amerika özelinde, Meksika’da NAFTA karşıtlarının bir araya gelerek oluşturduğu, Meksika Serbest Ticaret Eylem Ağı gibi geniş bir koalisyon örneği ağ mücadeleleri bağlamında önemli bir örnektir. Yeni ticaret anlaşmasına karşı çıkan yüzlerce grup bir araya gelerek, bu örgü ile hem ortak tartışmalar ve eylemler yoluyla hem de bilgi ve analiz paylaşımı yoluyla anlaşmanın anlamı ve etkileri hakkında bir tartışma ortamı yaratmışlar ve örgütlenmiştir. Özerk Yerli Hakları Hareketi, elektronik ağ şeklinde şekillenmiştir: yatay, hiyerarşik olmayan bir şekilde köylü ve yerli toplulukları birbirine bağlamak için geliştirilen ağlar aracılığıyla, kırsal-kentsel göçmenler tarafından oluşturulan mahallelerin kırsal kökenleriyle bağlantılarını korudukları şehirlere de ulaşmıştır. 2001 yılında gerçekleştirilen Dünya Sosyal Forumu, sosyal hareketler ağı olarak deneyimlenen açık bir buluşma yeri olarak örgütlenmiştir. Dünya Sosyal Forumunu, Avrupa Sosyal Forumu⁸⁹⁶ izlemiş hem bölgesel hem de küresel çapta ortaklıklar elde edilerek, özerk uluslar ve halklar arasında yardım ve iş birliğine dayalı eylem repertuarı geliştirilmiştir⁸⁹⁷.

Wikileaks⁸⁹⁸ tarafından sızdırılan belgeler günümüzde önemli bir başka ağ mücadelesi olarak görülmektedir. Wikileaks ilk toplumsal eylemini, 2010 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nin Afganistan harekâtına ilişkin tutmuş olduğu belgeleri kamuoyuna internet üzerinden ulaştırarak yapmıştır. Ardından Guantanamo’daki Amerikan üssünde tutsaklara karşı uygulanan şiddetin sistematikliğini belgeleyen kurallar dizisini ve dünya genelindeki askeri hareketlerde sivil ölümlerini gösteren belgelerin internete sızdırılması şekilde eylemleri devam etmiştir. Bir sivil toplum örgütü olarak Wikileaks’in başlattığı toplumsal muhalefet biçimi çeşitli ağlar

⁸⁹⁵ Harvey, Neoliberalizmin Kısa Tarihi, s. 209.

⁸⁹⁶ Dünya Sosyal Forumu, 1999 Seattle gösterileri sonrasında ortaya çıkan ATTACK tarafından önerilmiş birlikte düşünme sürecinin somutlaşmış halidir. Belirlenen temel ilkelerin ışığında dünya genelinde neoliberal küreselleşmeye karşı mücadele eden aktörlerin bulunduğu bir alan haline gelmiştir. Yatay örgütlenmelerin esas alındığı bu forumlarda, bir araya gelme, deneyimlerini paylaşma, ortak mücadele örgütlenme ve yeni politikalar tartışılmaktadır. “Başka Bir Dünya Mümkün” sloganı etrafında küreselleşmenin halklar üzerinde yarattığı yoksulluğa karşı küresel bir ağ mücadelesi olarak tanımlanmaktadır. Levent Şensever, **Dünya Sosyal Forumu, Aşağıdan Küreselleşme Hareketi ve Küresel Direniş**, Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s.103-190.

⁸⁹⁷ Cleaver, s. 142-145.

⁸⁹⁸ Julian Assange tarafından 2006 yılında kurulan bir sivil toplum örgütüdür. Kurucusunun tanımlaması ile halka ait bir haber örgütü olarak ortaya çıkmıştır. Amacı, sıradan insanların yararına çalışan ve siyasal iktidarların gizli belgelerini kamuoyuna duyurmaya dayalı eylem biçimleri gerçekleştirmektedir.

üzerinden genişletilmiştir. Dünya genelinde gelişen karşı tepkiler sonucunda zor günler yaşamaya başlayan sivil toplum kuruluşunun yetkilileri bir yardım çağrısında bulunmuş ve bağış kampanyası başlatmıştır. Bu kampanyaya desteklerin giderek artması sonucu servis sağlayıcı şirketlerin (para transfer şirketleri) bağış yapan hesaplara kural ihlali yaptıkları gerekçesi ile bloke koymasının ardından hackerlar bu şirketlere korsan saldırılar düzenleyerek bloke kaldırılmasını sağlamıştır⁸⁹⁹. Bu bağlamda dünya genelinde çeşitli muhalif kesimlerin birleştiği ve bir dayanışma ağı içerisinde hareket ettikleri görülmektedir. Benzer şekilde İşgal Et Eylemleri çeşitli bloglar aracılığıyla ekonomik eşitsizliklere tepki amacıyla dijital olarak doğmuş Adbusters, Anonymous gibi internetteki eylemci ağlarının paylaşımı ile büyüyerek dünya geneline yayılmaya başlamıştır. Hareketin küresele eklemlenmesi ile Twitter iç haberleşmenin aracı haline gelerek işgal eylemlerini birbirine bağlamış ve eylemlerin örgütlenmesini sağlayarak gerçek zamanlı bir iletişim ağı kurmuştur. Her hareket kendi web sitesini kurarak, örgütlenme ilkelerini ve deneyimlerini bu ağlar üzerinden aktararak kendi örgütlenme kurallarını yaratmaktadır⁹⁰⁰.

Toplumsal muhalefet ve internet tabanlı iletişim arasındaki ilişki üzerine çalışmalar olumlu kanırlarla birlikte olumsuz pek çok noktasının olduğunu göstermektedir. McLuhan tarafından kuramsal olarak önceliği yapılan ve temelde yeni iletişim teknolojilerinin muhalif fikirlerin yaşam imkânı bulmasına ve geniş bir alana etki etmesine odaklanan görüşler, internet sayesinde katılımcı bir demokrasi doğacağını savunmaktadır⁹⁰¹. Olumlu özellik atfedenler; ağırlıklı olarak fikirlerin hızlı ve eşzamanlı olarak iletilmesi, bireylerle sivil toplumun hızlı bir şekilde bir araya gelmesi ve merkeziyetçiliğin kırılması açısından bakarken, alternatif haber kanallarının varlığı ve hareketlerin organize edilmesinde sağladığı katkıları ön plana çıkarmaktadır. Sosyal ağların, göreceli toplumsal yoğunlukları, görünmezliği ve herhangi bir tek düğümüne bağımlı olmaması gibi özellikleri avantajlarını oluşturmaktadır⁹⁰². Olumsuz

⁸⁹⁹ Helin Arsoy, **Diplomatik Sızıntı Kabusu: Wikileaks, Hukuk Gündem**, 2011, <http://www.ankarabarasu.org.tr/siteler/ankarabarasu/hgdmakale/2011-1/12.pdf> (20.05.2020). s. 59.

⁹⁰⁰ Kevin Driscoll ve François Bar'ın çalışmasında, Twitter'daki işgal et eylemlerine ilişkin paylaşımları kümelendirmiştir. Eylemcilere karşı polis şiddetinin yoğun bir şekilde kullanıldığı dönemlerde Twitter ağlarının binlerce kişiyi etkileşime soktuğunu tespit etmiştir. Castells, İsyan ve Umut Ağları, s. 153-154.

⁹⁰¹ Filiz Aydoğan, Eleştirel Perspektiften Yeni Medya, **Marmara İletişim Dergisi**, Sayı:15, 2009, s. 186.

⁹⁰² Karatzogianni and Robinson, s. 137.

özellik yükleyen çalışmalar ise, meseleyi çeşitli yönleriyle değerlendirmektedir. Ekonomik eşitsizlikler, internete ulaşım ve küresel suçlar bağlamında tartışılmasından bireysel davranış temelinde ele alınmasına kadar geniş bir yelpazesi bulunmaktadır. Sırasıyla açıklayacak olursak; küresel kapitalizm, enformasyon teknolojisi sayesinde dünya geneline yayılırken aynı zamanda kendi dışlayıcı mekanizmalarını da doğurmaktadır. Kendi içerisinde bilgiye sahip olanlar ve bu araçların sahiplerinin tekeldi bir yapı sergilediklerini ve bu durumun değerleri de dönüştüren kültürel bir emperyalizm olduğunu vurgulamaktadırlar.

Dışlayıcı mekanizmalar ile denetimi mümkün olmayan ağların oluşturduğu koşullar, yeni kolektif aktörlerin doğmasına imkân sağlamıştır. Küresel suç olarak tanımlanan bu yeni aktör; enformasyon çağının imkanlarından faydalanamayan ülkeler veya ülke içerisindeki yurttaşların küresel ağlarla buluşmasına imkân sağlamış ve bütün toplumlarda piyasalara, ticarete, girişimci çevrelere ve siyasi sistemlere sızan küresel bir suç ekonomisi doğmasına neden olmuştur. Mafya tipi örgütlenmeler, insan bedeni üzerinden elde edilmeye çalışılan arzuların tatmini için kurulmuş ağlar ya da ileri teknolojiye sahip silahlar da aynı zamanda kolay temin edilir hale gelmiştir⁹⁰³. Emegın bir meta olarak görüldüğü ve işçilerin kullan at mantığıyla her türlü güvencenin ve sosyal korumanın dışında tutulduğu günümüz toplumsal formasyonunda, söz konusu işgücünün kendi sosyal dayanışmasını kurması ve başka kurumsal biçimlere yönelmesi engellenebilir durmamaktadır. Özellikle kadınlar, çocuklar ve yerli gruplar suç örgütlerinin, uyuşturucu madde ticareti ağlarının, taban ve sivil toplum örgütlerine, seküler kültlere ve dini tarikatların yarattığı alternatif toplumsal örgütlenme biçimlerinin içine kolaylıkla girebilmektedir. İletişim teknolojilerinin yarattığı imkanlar bu gruplara ve grupların etkilerini daha ulaşılabilir hale getirmektedir. Bu merkezler giderek sosyal ağlar hale geldiğinde toplumlar açısından ciddi tehlikeler doğmaktadır. Bu bağlamda yeni sosyal ağların oluşturulması muhalefetin geleceği açısından oldukça önemlidir.⁹⁰⁴ İkinci olarak; hükümetler ve ağ sağlayıcıları arasındaki imzalanan anlaşmalar meselenin bir başka eleştirel yönünü oluşturmaktadır. Bilindiği üzere, bir sosyal medya platformu belirli sınırlar içerisinde

⁹⁰³ Manuel Castells, III. Cilt, s. 5-6.

⁹⁰⁴ Harvey, Neoliberalizmin Kısa Tarihi, s. 180. Harvey, dini tarikatların giderek artması sürecini bu şekilde yorumlamaktadır. Bu tezini desteklemek noktasından dünyanın çeşitli bölgelerinden örnekler vererek iletişim teknolojisini bunları daha bulunabilir hale getirdiğini belirtmektedir.

faaliyete geçmek istiyorsa öncelikle o hükümetin belirlediği kurallar çerçevesinde hareket etmek zorundadır. Bu durum muhalif kesimler açısından yumuşak karnı oluşturmaktadır. Örneğin Mısır'da 6 Nisan Hareketinin⁹⁰⁵ içerisinde örgütleyici konumda yer alan kırk kişinin Facebook üzerindeki bilgilerinden hareketle kolaylıkla bulunarak tutuklanması örnek olarak gösterilmektedir. Son olarak, davranış temelli çalışmalar açısından “hiçbir şey yapmak istemeyen kuşağın eylem biçimi” olarak ifade edilmektedir⁹⁰⁶. Çalışma bağlamında ise ağ mücadelelerine yeni muhalefet biçimleri yaratma anlamında olumlu bir anlam atfedilirken tüm bu eleştiriler göz önünde bulundurulmaktadır. Yeni muhalefet etme biçimlerinden biri olarak ağ mücadeleleri muhalefet etme bağlamında yeni araçlardan biri olarak görülmekle birlikte özellikle; eşitsiz katılım, fazlasıyla parçacıklı yapısı ve ticarileşen bir alan olarak tek başına ve tek bir araç olarak kabul edilmemektedir⁹⁰⁷. Var olan toplumsal muhalefetin güçlenmesi, örgütlülük düzeyinin artırılması ya da sosyal ağların geliştirilmesi bağlamında muhalif kesimler için ağ mücadeleleri icat etmenin etkili bir kolektif eylem aracı olduğu düşünülmektedir⁹⁰⁸.

Post-fordist dönemde, sermaye birikiminin yapısına uygun uluslararası üretimin gerçekleştirilmesi için yüksek hızlı ulaşım ve iletişimi esas alan bir gelişim ortaya çıkmıştır. Bu gelişimin sermayeyi daha kırılgan bir yapıya dönüştürdüğü ve aynı araçların devlet ve sermayeye karşı kullanılmasının yolunu açtığı belirtilmektedir. Örneğin ekonomik koşulları gereği hareketliliği mümkün olmayan bir göçmen, uluslararası bir mücadelenin içerisinde var olabilmektedir. 1980 sonrasında neoliberal küreselleşme sürecinin barış, ekoloji, cinsiyet ve ırkçılık gibi başlıklar altındaki sorunları daha derinleştirdiği, görünür kıldığı ve sürekli hale getirdiği bir toplumsal formasyon hâkim hale gelmiştir. Dünya genelinde kapitalizm karşıtlığını çerçevesinde zirve protestoları ve sosyal forumlar giderek daha fazla ağa bağlı, otonom formlar

⁹⁰⁵ Mısır'da Mahalla al-Kubra'da işçilerin başlatmış olduğu grevin, siyasal iktidar tarafından greve katılan işçilerin yaşam hakkının elinden alınmasıyla sonuçlanan sert önlemleri sonucunda bir tepki niteliğinde doğan gençlik hareketidir. Hareket bir Facebook hesabı yaratarak 70.000 takipçi ile hızlı bir Tahrir Meydanındaki gösteriyi örgütlemiştir. Castells, İsyen ve Umut Ağları, s. 61.

⁹⁰⁶ Morozov, “slacktivism”, tembel kelimesi ile aktivist kelimesini bir araya getirerek türetmiştir. Bu bağlamda, yalnızca kendilerini iyi hissetmek için yapılmış bir insan eylemi olarak tanımlarken sosyal medya aracılığıyla protestolara olumsuz yaklaşmıştır. The Brave New World Of Slacktivism, **Foreign Police**, <https://foreignpolicy.com/2009/05/19/the-brave-new-world-of-slacktivism/>

⁹⁰⁷ Zizi, Papacharissi. “The Virtual Sphere: The Internet as a Public Sphere”, **New Media and Society**, 2002, s.9-27, s. 4.

⁹⁰⁸ Karatzogianni and Robinson, s. 141-156.

biçiminde örgütlenen ve çekirdekten merkeze doğru yayılan bir toplumsal muhalefetin var olduğunu göstermektedir⁹⁰⁹.

3.2.3. Sosyal Medya

Medya, siyasal iktidarın gözetim altına alınması, eleştirel aklın fikirlerini özgürce dile getirilebilmesi, iktidarın politikalarının yurttaşlara aktarılabilmesi ve iktidarın politikalarına ilişkin konularda doğru bilginin elde edilmesi bağlamında, önemli bir zemin olarak kabul edilmektedir. Teknolojik gelişmelerle birlikte değişim geçiren görüngelerden biridir ve günümüzde yeni bir form kazanmıştır. Bilginin ve verinin dijitalleşmesi, interaktif meydanın ve insanların aktif olarak katılım sağladığı sosyal medyanın gelişmesine imkân sağlamıştır. Bu bağlamda çevrimiçi sosyal medyayı önceki medya biçimleri (televizyon, radyo, gazete) ile ayıran temel nokta, küresel çapta erişim gücü ve hedef kitlenin doğrudan etkileşimine açık hale gelmesidir⁹¹⁰. İletişim âdem-i merkeziyetçi bir yapıya dönüşmüştür ve büyük medya kuruluşlarının tekelleşmesinden göreceli olarak kurtulabilmiştir⁹¹¹.

İletişim teknolojileri ile muhalefet arasındaki ilişkiye çalışmanın önceki bölümlerinde yer verilmiş, Habermas'ın Yasama, Yürütme ve Yargı sonrasında medyayı dördüncü kuvvet olarak tanımladığı ifade edilmiştir. Dünyanın pek çok noktasında medya, bir muhalefet etme aracı olarak kullanılmıştır. Sinema aracılığıyla muhalif görüşlerin yaşam alanı bulması, radyo sayesinde farklı fikirlerin dolaşım imkânı bulması gibi medya ve iletişim, toplumsal muhalefetin yörüngelerinde önemli roller oynamıştır⁹¹². Çalışmanın bu bölümünde, sosyal medya bağlamında aynı tartışmayı yürütmek amaçlanmaktadır. Ağ toplumu içerisinde sosyal medya, toplumsal muhalefet açısından yeni bir tartışma alanı haline gelmektedir. Güncel örgütlenme biçimleri ve ifade özgürlüğünün yeni alanlarını toplumsal muhalefet bağlamında tartışmak ve örneklerle zenginleştirmek amaçlanmaktadır.

⁹⁰⁹ Karatzogianni and Robinson, s. 141-156.

⁹¹⁰ Giddens, s. 780-781.

⁹¹¹ Douglas Kellner, "Tabandan Küreselleşme: Radikal Demokratik Bir Teknopolitikaya Doğru", **Kamusal Alan** (ed. Meral Özbek), ss. 862.

⁹¹² John Downing, **Radical Media: Rebellious Communication and Social Movements**, Sage Publications, California, 2001 çalışmasında, nükleer karşıtı politikaların özellikle sinema aracılığıyla kendisine önemli yer kazandığını ve büyük ölçüde bir muhalefet hareketi yarattığını ve var olan hareketleri tetiklediğini ifade etmektedir. s. 4-26.

Sosyal medya; ifade özgürlüğünün, kitlesel örgütlülüklerin, kamusal tartışmaların ve belirli hak taleplerini iletmenin yeni alanı olarak sorunsallaştırılmaktadır. Yeni teknolojiler sayesinde kamusal alandan dışlanan kesimlerin daha çoğulcu ve farklılaşmış araçlarla yeni kamusal alanlara erişim olanağı sağladığı ifade edilmektedir. Kellner, günümüzde toplumsal muhalefetin ağırlıklı olarak dijital ve elektronik kitle iletişim araçları vasıtasıyla gerçekleştiğini ileri sürmektedir. İfade aracı olarak sosyal medyanın yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanması ile alternatif bilgi ağları üretmenin öneminin giderek arttığını ve muhalif örgütlenmelerin bu teknolojiler ile uzlaşmasının muhalefet açısından zaruri olduğunu belirtmektedir. Sermayenin yaşamın her alanını metalaştırdığı günümüz toplumsal formasyonunda internet teknolojisinin “genel olarak” metalaşmamış bir alan olduğu fikrindedir⁹¹³. Bedava internet uygulamaları sayesinde bu alan oldukça geniş kesimlerin ulaşımına açılmış olmakla birlikte yine de yurttaşlar arasında çeşitli gerekçelerle eşitsizlik olduğunu belirtmek gerekmektedir. Ağırlıklı olarak beyaz ırktan orta ve üst sınıfa ait erkeklerin interneti daha aktif olarak kullandığına yönelik veriler bulunmakla birlikte günümüzde araştırmalar eşitliğin giderek sağlanması noktasından uzak bir görüntü olduğu yönündedir⁹¹⁴. Bu bağlamda önemli olanın internet teknolojisinin sağladığı imkanlarla muhalefet için yeni alanlar açmak ve muhalefet etme aracı olarak interneti ve sosyal medyayı bir eylem repertuarı olarak kullanmak olduğu ifade edilmektedir. Son olarak, sosyal medyada sürdürülen mücadelenin politik mücadelenin kendisi olarak değil, bu mücadele için bir araç olarak görmek gerektiği belirtilmektedir. Tüm eylem repertuarları ile iç içe bir mücadele bağlamında anlamlı bir araç olarak görülmektedir⁹¹⁵.

⁹¹³ Kellner, s. 867

⁹¹⁴ We Are Social ve Hootsuite iş birliği ile yayınlanan 2020 yılı Dünya İnternet Kullanım İstatistiklerine göre, 2020 yılı itibariye dünya genelinde internet kullanıcılarının sayısı, 4.54 milyardır. Bu rakam dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 60'ına denk gelmektedir. Sosyal medya kullanıcılarının sayısı ise, bir önceki yıla göre yüzde 10 oranında artarak 4 milyara ulaşmıştır. Aynı raporda belirtildiği üzere Kuzey Amerika'da sosyal medya kullanım oranı yüzde 70'iken Afrika'da bu oran yüzde 7'dir. Bu veriler, neoliberal küreselleşme sürecinin yarattığı eşitsizlikleri ortaya koyabilmek açısından oldukça önemlidir. Aynı zamanda cinsiyetler arasında da sosyal medyayı kullanım açısından farklılıklar bulunmaktadır. Ancak bu bağlamda istatistiklerde bir tercih mi olduğu yoksa erişim kısıtlılığı mı olduğu noktasında açıklama bulunmamaktadır. Gelişmiş ülkeler bağlamında 49;51 şeklinde bir dağılım gözlenmektedir. Data Reportal, **Digital 2020: July Global Statshot**, 21.07.2020, <https://datareportal.com/reports/digital-2020-july-global-statshot> (13.08.2020).

⁹¹⁵ Kellner, s. 874-876.

Pek çok web sitesinde ya da forumda, bireylerin aktif bir şekilde etkileşimde bulunabildiği tartışma platformları bulunmaktadır. Sosyal medya, bilgi ve katılım aracılığıyla demokratik faaliyetlerin gerçekleştirilmesine imkân sağlamaktadır. Böylece hem sıradan yurttaşlar hem de toplumsal hareketlerde aktif olarak yer alan aktörler politik bir özne haline gelmektedir ve bilgi üretmeleri, bilgiyi dağıtmaları ve münazara ve muhalefete katılmalarına imkân sağlamaktadır⁹¹⁶. Toplumun büyük bir bölümünü ilgilendiren bir talebin kişilerin gündelik alanlarındaki deneyimleriyle eklemlenmesinde etkili olan sosyal medya, yeni bir alan olarak ifade edilmektedir⁹¹⁷.

Sosyal medyayı ve interneti bir muhalefet aracı olarak kullanan ilk hareket, 1994 yılında başlayan Zapatista hareketi olarak kabul edilmektedir. Hareket, mücadele amacını ve hedefini ortaya koymak ve geniş kitlelere sesini duyurabilmek amacıyla bilgisayar veri tabanlarını, sosyal medyayı ve korsan radyoları kullanmıştır⁹¹⁸. Zapatistaların gerçekleştirdiği yeni pratikler, “ağ örgütleri” olarak kullanılmaya başlanmış; kendi kendisini örgütleyen, hiyerarşik olmayan ve heterojen ağlar olarak yeni bir örgütlenme biçimini yaratmıştır⁹¹⁹. Eylemlerinin ve hareketlerinin kitle iletişim araçları aracılığıyla dünya geneline duyurulması, bilgisayar iletişim ağları aracılığıyla eylemlerin kendiliğinden ve eşit derecede hızlı bir şekilde yayılmasına ve insanların hızlıca örgütlenmesine imkân sağlamıştır. Peacenet, Internet ve Usenet gibi ağlarda konferanslara ve listelere dönüşen bu ağ, geniş kesimlerin etkileşimi ile yeniden şekillenmiş, dağıtılmış, tartışılmış ve sentezlenmiştir. Örneğin New Mexico Devlet Üniversitesi Latin Amerika Veri Tabanı Chiapas News'in düzenli bir özetini yayınlamaya başlamıştır⁹²⁰. Zapatistalar iletişim stratejisi olarak internet ve sosyal medyayı aktif bir iletişim aracı olarak kullanmışlardır ve kitleler ve dünya medyası ile bu şekilde etkileşime geçen ilk hareket olmuştur⁹²¹.

⁹¹⁶ Kellner bu alanları siber demokrasi alanı olarak tanımlamıştır. Bu alanlar yeni bir kamusal alan, kamusal diyalog ve karşılıklı etkileşim biçimi yaratmaktadır. Ancak bu durumun bazı yanıltıcı sonuçlarının da olacağını belirtmektedir. İnsanların yalnızca mesajlaşarak kendilerini siyasal alanda aktif olarak görmeleri ve politik mücadeleyi yerine getirdiklerini düşünmelerine neden olmasıdır. Bu bağlamda muhalefet ve sosyal medya araçları arasındaki ilişkiyi tartışırken, internet tabanlı kaynakların doğru bilgi sağlama ve tartışma imkânı vermesi noktasında ciddiye alınması gerektiğinin altını çizmektedir. Kellner, s. 868.

⁹¹⁷ Melucci, s. 96.

⁹¹⁸ McNally, s. 16-21.

⁹¹⁹ Foran, s. 112-113.

⁹²⁰ Harry Cleaver, The Chiapas Uprising, *Studies in Political Economy*, Cilt: 44, 1999, ss: 141-157, s. 142.

⁹²¹ Manuel Castells, *Enformasyon Çağı Ekonomi Toplum ve Kültür 2. Cilt Kültür Kimliği*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 110.

Bu hareket sonrası yeni bir örgütsel form başlangıç olarak neoliberal küreselleşme sürecinin ticari ilişkisinin yarattığı eşitsizliği görenlerden oluşurken zamanla; ekolojik aktivistler, kadın grupları, insan hakları örgütleri ve yerli grupların örgütleri de dahil olarak çeşitlilik kazanmıştır. Ardı sıra gelen ve 1999 Seattle’da başlayan hareketlerin temel örgütlenmesine referans olmuştur. Seviyeler arasında bağ kurmak ve bu bağı her daim aktif ve etkileşim içerisinde tutmak hareketlere, özgül özerkliğini vermektedir. Bu bağlamda elektronik iletişimi kapsayan yeni sömürü karşıtı hareketler için bir kanal açtığı ifade edilmektedir. Kellner, bilgi ve eylemi birlikte etkileşime sokan yeni örgütlenme biçimlerinin maddi kazanımlar elde etmese bile farklı kesimler arasında yeni dayanışma ağları sayesinde pek çok konuda kitleleri harekete geçirdiğini belirtmektedir. Bu kapsamda McDonald’s karşıtı başlatılan kampanyayı kıymetli bir örnek olarak paylaşmaktadır. Şirketin dünya ormanlarının yok edilmesine yönelik girişimlerdeki payına ve hayvan çiftliklerinde verim için eziyete varan uygulamalarını açığa çıkaran bir bildiri yayınlayarak bunu internet siteleri, web sayfaları ve tartışma forumları aracılığıyla dünya geneline duyurmuştur. Kampanya sonunda yaklaşık 12 milyon fazla ziyaret edilen site sayesinde dünyanın pek çok bölgesinden insan durumdan haberdar olmuş ve küresel bir tepki gerçekleştirilmiştir⁹²². 2001 yılında Washington’da gerçekleştirilen küreselleşme karşıtı gösterilerin, a16 adında bir web sitesi aracılığıyla organize edilmesi (www.a16.org) ağ örgütlenmeleri açısından önemli ilk örnekler kabul edilmektedir⁹²³. Sosyal medyanın toplumsal hareketlerde kullanımına ilişkin olarak literatür taraması yapıldığından özellikle Arap Baharı olarak tanımlanan süreç sonrasında sosyal medyanın siyasal hoşnutsuzlukların görüldüğü bir alan olarak yoğun bir şekilde kullanılmaya başlandığı görülmektedir. 2008 yılının sonlarında başlayan ve zamanla Ortadoğu’nun büyük bölümüne yayılan toplumsal muhalefet dalgasında, sosyal medyanın protestocular tarafından örgütlenme aracı olarak kullanılmasının ve alandaki görüntüleri yaymanın başlangıcı olarak ifade edilmektedir⁹²⁴. “Devrimin

⁹²² Kellner, s. 873, www.mcspotlight.com adlı site 1990’lı yılların ikinci yarısında kurulmuştur ve günümüzde hala aktiftir. Örneğin sitede McDonald’s hakkında olumsuz haber yaptığı gerekçesi ile dava edilen yayın kuruluşlarının uzun bir listesi bulunmaktadır. Bu bağlamda aktivistler, çok uluslu şirketlerin temel haklar bağlamında yaşama müdahalesini ortaya koymaya çalışmaktadır. <https://www.mcspotlight.org/index.shtml> (15.08.2020).

⁹²³ Foran, s. 114

⁹²⁴ Axel, Bruns, Tim, Highfield and Jean Burgess. The Arab Spring and Social Media Audiences: English and Arabic Twitter Users and Their Networks, **American Behavioural Scientist**, Cilt: 57,

Kıvılcımını Yakan Vlog” olarak Youtube’a yüklenen video, kısa zamanda eylem çağrısı olarak çeşitli sosyal ağlarla dünya geneline duyurulmuştur. Tahrir meydanındaki protestolar, zamanla başka şehirlere yayılırken, Mısır ve Tunus’taki muhalefet dalgalarının sosyal ağların gücünü göstermesi açısından oldukça önemli bir konuma sahip olduğu ifade edilmektedir⁹²⁵. Gündelik hayatın içerisinde toplumsal iletişimin temel araçları haline gelen sosyal medya uygulamalarının, eylem repertuarlarından biri haline gelmeye başlamasında bir diğer örnek “İşgal et” eylemleridir. İşgal et eylemlerinde Twitter en çok kullanılan sosyal medya aracı olarak görülmektedir. İnsanların hareketlerin amaçlarını, hedeflerini, eylemlerin zamanını öğrendiği ve destek verdiği önemli araç olarak yer aldığı ifade edilmektedir. Kullanıcılar arasında etkin bir bağ olarak görülmeye başlanmış bir örgütlenme aracı olarak muhalefetin biçimlerinden biri haline gelmiştir. İşgal et eylemleri, maddi temelini kamusal mekanla ilişkisi üzerinden kurmuştur. Bu bağlamda internetteki eylem ağlarının aktif bir şekilde kullanılması, siyasi forumların canlı tutulması geniş bir protesto ağının doğmasını sağlamıştır. Manuel Castells bu hareketin önce ülke geneline ardından küresele yayılmasını sağlayan gücün internette doğması, internet ile yayılması ve sosyal medya aracılığıyla varlığını güncel tutmasına bağlamaktadır⁹²⁶.

Twitter, Facebook ve Youtube vb. sosyal medya uygulamaları kolektif eylemlerin yapıma biçimlerini etkileyerek muhalif kitlelerin kendilerine yaşamaları için uygun alanlar bulmalarını sağlamaktadır. Aynı zamanda bir toplumsal muhalefetin daha kolay ve masrafsız örgütlenmesinde katkı sağladığı ifade edilmektedir. Sosyal medya aracılığıyla muhalif bir etkinliğin gerçekleştirilmesinde çeşitliliğin kabul edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Çeşitliliğin kuramsal temelinin muhalefet kavramının geniş tanımı bağlamında düşünülmesi gerekmektedir. Örneğin 2017 yılında Twitter üzerinde başlatılan #meToo (ben de) hareketi, çalışmanın muhalefete yaklaşımı noktasında kıymetli bir örnektir. Dünya genelinden tüm

Sayı:7 2013, ss: 871-898, s. 872. Çalışma Ocak ve Kasım 2011, Ortadoğu’da gerçekleşen muhalif eylemlerin sosyal medyadaki hashtag veri setlerine dayanmaktadır ve hareketlerin birbiriyle olan etkileşimini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda kıymetli bir çalışma olarak görülmektedir. Hareketlerin özellikle yeniden paylaşılması yoluyla birbiriyle etkileşim içerisinde yayılmasında etkili olduğu sonucuna varmaktadır.

⁹²⁵ Castells, İsyan ve Umut Ağları, s. 63. Castells, Allagui ve Kuebler’in sözlerini aktarmaktadır. Rus Devrimi’nden siyasi liderlik ve koalisyon kurmayı, Fransız Devrimi’nden halk inisiyatifi öğrendiysek Tunus ve Mısır’daki Arap Hareketleri de ağların gücünü göstermiştir.

⁹²⁶ Castells, İsyan ve Umut Ağları, s. 151.

kadınların cinsel taciz ve tecavüz vakalarındaki artışa dikkat çekmek ve siyasal iktidarların bu sorunun çözümüne ilişkin politikalar geliştirmesi amacıyla başlattıkları bir toplumsal harekettir. Küresel çapta bir yıl içerisinde bu etiketin 19 milyon kez kullanıldığını ve kadınların bu bağlamda çeşitli sokak gösterileri düzenlediği, davalara katıldığı ve çeşitli eylemlere destek verdiği belirtilmektedir⁹²⁷. Mağdurların hem birbiriyle deneyimlerini paylaştığı hem de dayanışma içerisinde olmasını sağlayan sosyal medya, ifade özgürlüğü bağlamında bile olsa bir muhalefet aracı olarak görülmektedir. Bu bağlamda, insanların kendi kamusalılıklarını yarattığı, eleştirel düşünce ürettiği ve örgütlenme imkânı sağlayan bir alan olarak okunmaktadır. Toplumsal muhalefetin örgütlendiği ve önemli bir muhalefet aracı olan sosyal medyanın rolünü güncel ve kitlesel örnekler üzerinden tartışmak faydalı görülmektedir.

Fransa'da Kasım 2019 tarihinde başlayan Sarı Yelekliler⁹²⁸ hareketinin aktörlerinin etkileşime geçmesi, örgütlenmesi ve devamlılığında "Facebook" isimli sosyal medya platformunun etkili olduğu ifade edilmektedir. Sarı Yelekliler, Fransa'da ekonomik gidişatı ve yapılan zamları protesto etmek amacıyla muhalif hareket başlatmış, hareketin siyasal iktidar tarafından yok sayılması ve geleneksel medyada da kendisine yer bulamaması kısa zamanda kitleselliğinin artmasına neden olmuştur⁹²⁹. Hareket, işçi sınıfının siyasal iktidara ve elitlere karşı derin öfkesini yansıtan ve neoliberal küreselleşme sürecinin yarattığı yoksunluklar ve eşitsizlikler temelinde yükselmiştir⁹³⁰. Hareket öncelikli olarak 1 milyon dilekçe toplayarak kolektif bir

⁹²⁷ Pew Research Center. "The #Metoo Hashtag Has Been Used Roughly 19 Million Times On Twitter In The Past Year, And Usage Often Surges Around News Events". **Pew Research Center**, 2019, https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/10/11/how-socialmedia-users-have-discussed-sexual-harassment-since-metoo-went-viral/ft_18-10-11_metooanniversary_hashtag-used-19m_times/ (10.06.2020).

⁹²⁸ 17 Kasım 2018 günü yaklaşık olarak 290 bin gösterici sarı yelek giyerek protestolara katılmış ve ilk ve kapsamlı eylemini gerçekleştirmiştir. 4 Aralık günü Macron'un üç aylık bir zamana ihtiyacı olduğu açıklaması protesto dalgalarını daha da alevlendirdiği ve taleplerin ve göstericilerin çeşitlenmesi ile hareketin daha fazla büyüdüğü gözlemlenmiştir.

⁹²⁹ Galip Eraydın, Protestoların Çerçevesi: Sarı Yelekliler ve Türk Medyası, **Üsküdar Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi**, Cilt:3 Sayı: 5, 2020, ss: 146-169, s. 148. Çalışma, Sarı Yeleklilerin Türk Medyasında örneklem olarak seçilen 5 gazetesinin (BirGün, Cumhuriyet, Hürriyet, Sabah, Sözcü ve Star) meseleyi ele alınışına odaklanarak hangi perspektiften kitlelere yansıttığını içerik analizi yöntemiyle araştırmaktadır.

⁹³⁰ Nicolas Duvoux and Adrien Papuchon. How To Measure Subjective Poverty In France – And What This Tells Us About The Anger Of The Yellow Vests. **EUROPP**, 2019. <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2019/01/08/how-to-measure-subjective-poverty-in-france-and-what-this-tells-us-about-the-anger-of-the-yellow-vests/> 22.08.2020.

eylem repertuarı gerçekleştirmiş ardından Facebook isimli sosyal medya platformunda “bir etkinlik” oluşturulması ile sokak protestoları başlamıştır. Yeni medya araçları vasıtasıyla tüm protestoların canlı olarak kitlelere ulaştırılması hareketin hızlı bir şekilde yayılmasında etkili olmuştur⁹³¹. Hareket, akaryakıt vergileri dilekçesiyle başlamış ve her toplumsal muhalefet örneğinde görüldüğü üzere genelleşmiştir. “Öfkeli Fransızlar” (La France énervée) adıyla kurulan Facebook sayfası düzenli olarak yayınlar yaparak çeşitli kesimlerin ve siyasal iktidarın fikirlerini kitlelere duyurulmasında işlev kazanmıştır. Protestoların yoğunluğunun arttığı günlerde ise, polis şiddetini görünür kılma noktasında Facebook sayfasından yapılan canlı yayınlar ve kayıtlar somut belgeler olarak görülmüştür. Sarı Yelekliler hareketinin kullandığı bir başka sosyal medya platformu ise Twitter’dır. #GiletsJaunes (Sarı Yelekliler) etiketi altında ilk 48 saat içerisinde 1 milyon paylaşım yapılmıştır⁹³². Hareket, günümüz toplumsal hareketlerinin dijital platformların kullanılması, yatay örgütlenmeye sahip olması, liderinin olmaması ve belirli bir siyasi parti ile ilişkisi olmaması gibi⁹³³ niteliklerini taşımakla birlikte pankartlarında 1789 ve 1968 tarihlerine referanslar yaparak geçmiş deneyimlere atıfta bulunmaktadır⁹³⁴. Toplumsal bellekte biriken bilgilerin bir argüman haline geldiği ifade edilen Sarı Yelekliler hareketinde, pankartlar, afişler ve sloganlar ile geçmişle sıkı bağlar kurulduğu görülmektedir. Dolayısıyla toplumsal muhalefetin süreklilik bağlamında ele alındığı bu çalışma açısından destekleyici bir örnek olarak görülmektedir.

Bu bağlamda güncel bir diğer örnek, George Floyd’un öldürülmesi sonrasında dünya geneline yayılan protesto dalgalarıdır. Çalışmanın yazıldığı 2020 yazında,

⁹³¹ Anastasia Bianca Maria Pelini, **#GiletsJaunes: Exploring the Yellow Vest movement on Social Media**, University of Amsterdam, 2019 file:///C:/Users/Lenovo/Desktop/MA_Thesis_-_Anastasia_Pelini.pdf erişim tarihi 22.08.2020. Çalışma, Sarı yelekliler hareketi ve aktörlerinin Facebook ve Twitter sosyal medya platformlarını kullanmalarına odaklanarak, hareketin sosyal medya üzerinden örgütlenme aşamalarını kapsamlı bir şekilde gün gün tartışmaktadır. Sosyal medya platformlarının hangi şekillerde kullandıklarını ve kullanılan platformların kendi içerisindeki farklılıklarını faydalarını tartışmayı amaçlamaktadır. 250 Facebook gönderisi, iki kapalı Facebook grubu ve 250 Twitter üzerinde nitel araştırma ile sarı yeleklilerin sosyal medyayı nasıl kullandığı araştırılmıştır.

⁹³² Pelini, s. 6-8.

⁹³³ Pascal Emmanuel Gobry, The Yellow Rise in Paris What the Protests Mean, Commentary, 01. 2019<https://www.commentarymagazine.com/articles/pascal-emmanuel-gobry/yellow-rise-paris/> 22.08.2020

⁹³⁴ Le Cain, Blandine. "**«Macron Démission», «Colère», «Peuple» : Ce Que Les Slogans Des «Gilets Jaunes» Racontent Du Mouvement**". FIGARO, 2019, <https://www.lefigaro.fr/actualite-france/2018/12/07/01016-20181207ARTFIG00362-macron-demission-colere-peuple-ce-que-les-slogans-des-gilets-jaunes-racontent-du-mouvement.php>, 16.06.2020.

Amerika'nın Minneapolis kentinde Afro-Amerikan bir bireyin polis tarafından öldürülmesi üzerine başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere dünya genelinde protesto gösterileri başlamıştır. Göstericiler, "I Cant Breathe" (nefes alamıyorum) sloganı ile sokaklara çıkmış George Floyd'un öldürülmesine karşı tepkilerini dile getirerek, ölümüne neden olan polis memurunun tutuklanması talebi ile No Justice No Peace (Adalet yoksa Barış da yok) sloganı altında birleşmişlerdir⁹³⁵. Amerika'daki olaylara tepkiler dünya geneline sosyal medya aracılığıyla yayılmıştır. Dünyanın pek çok ülkesinden yurttaşlar, Black Lives Matter⁹³⁶ (Siyahların Yaşamları da Değerlidir) etiketiyle tepkilerini dile getirerek profillerini karartmışlardır. Bu eylem, günümüz toplumsal muhalefeti özelinde araçlardan biri olan sosyal medyanın kullanılışı açısından oldukça önemli bir örnek olarak gösterilmektedir. Twiter'ın "trend topic" olarak adlandırılan gündeminde yaklaşık 3 gün boyunca liste başında yer alan etikete çok sayıda ülkeden kullanıcı destek vermiştir. Sosyal medyanın birleştirici ve örgütleyiciliğinde başlayan destekler, kısa zamanda sokak eylemlerine dönüşmüştür⁹³⁷. Protestolara dünya genelindeki ilk katkı, Fransa'dan gelmiş ve Fransa'nın başkentinde 2 Haziran günü eylemciler hem ırkçılığa hem de polis şiddetine karşı gösteriler düzenlemiştir. Fransa'nın ardından İngiltere'de ünlü İngiliz köle taciri Edward Colston'ın heykelinin göstericiler tarafından yıkılmasını takip eden süreçte Avustralya, Almanya ve Belçika'da da ırkçılık karşıtı protestolar düzenlenmiştir. Dünya genelinde (Japonya, Kenya ve Zimbabve'de) protesto dalgaları birbirini izlemiştir⁹³⁸. Protestolara katılımın yoğun olması, pandemi koşullarında artan

⁹³⁵ Gösteriye katılanların ağırlıklı olarak farklı kökenlerden geldiğini göstermektedir. ABC'nin yaptığı ankete göre, halkın yüzde 74'ü polisin farklı ırklara karşı ayrımcılık yaptığını düşünmektedir ve en az sosyal medya üzerinden tepki göstermeyi vicdani bir sorumluluk olarak görmektedir. Helier Cheung, **George Floyd'un ölümü ABD'de neden bu kadar büyük bir tepki yarattı?** BBCNEWS, 10.06.2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52985897> 21.07. 2020.

⁹³⁶ Black Lives Matter, 2013 yılında Trayvon Martin'in polis tarafından öldürülmesi sonrasında ırkçılık ve polis şiddetine dikkat çekmek ve bununla mücadele etmek amacıyla kurulmuş uluslararası bir sivil toplum kuruluşudur. Çeşitli imza kampanyaları, siyasi liderlere açık çağrılar, sokak gösterileri ve sosyal medya yoluyla eylem repertuarları gerçekleştirerek sorunlara dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. <https://blacklivesmatter.com/news/>

⁹³⁷ 29 Mayıs 2020 tarihinde başlayan gösteriler; Amerika Birleşik Devletleri özelinde ırkçılık ve polis şiddetini protesto eden kalabalıkların gösterileri 83 gün boyunca devam etmiştir. Portland Polis bürosunun yayınladığı rapora göre, bu gösteriler sırasında yaklaşık 500 kişi gözaltına alınmıştır. Euronews, **ABD George Floyd'un Protestolarından 500'den Fazla Kişi Gözaltına Alındı**, 21.08.2020

<https://tr.euronews.com/2020/08/21/abd-george-floyd-protestolar-nda-500-den-fazla-kisi-gozalt-na-alnd> (21.08.2020).

⁹³⁸ BBC Türkçe, **George Floyd protestoları dünya geneline yayıldı**, 09.06.2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52978242>, 15.06.2020.

yüksek işsizlik ve toplumsal adaletsizliklere bir toplu karşı çıkış olarak değerlendirilmektedir⁹³⁹. Muhalefetin sanal ağlardan kamusal mekanlara dönüşmesi ile başarısı arasındaki ilişki göz ardı edilmemelidir. Toplumsal muhalefet bağlamında belirli kazanımların elde edilmesi sokak eylemlerine dönüştürülmesini gerektirmektedir. Hareket özelde Amerika'daki ırkçı polis şiddetini protesto ederken aynı zamanda genel olarak hâkim sınıfın üstünlüklerine dayanan sistemin bütününe hedef alan çok boyutlu bir ayaklanma olarak değerlendirilmektedir. Sosyal medya ise, bu bağlamda kitlelerin haberdar olması ve siyasal iktidarların sorumlulara gerekli adımları atması noktasında etkili bir unsur olarak örgütlenme alanı haline gelmiştir.

Sosyal medya, toplumsal muhalefetin kullanabileceği araçlardan biri hale gelmiştir. Ancak kriz içindeki kapitalist toplumlarda her şeyde olduğu gibi sosyal medya konusunda da medyanın kullanım biçimi ve aktörlerin kendilerine yer bulabilmesi bağlamında çelişkili bir yapının mevcut olduğunu belirtmek gerekmektedir. Örneğin medyanın kullanımına karşılık siyasal iktidarın toplumsal muhalefetin aktörlere karşı artan şiddeti vb.

Post-fordist dönemin teknolojik gelişmelerinin, amaçsız, yansız ve bağımsız yapılar olmadığı görülmektedir. Teknoloji, belirli aktiviteleri kolaylaştıran ve aynı anda belirli pratikleri yasaklayan üretim rejiminin kullandığı bir araçtır. Teknolojiyi bu bağlamda okumak ve ona yüklenen anlamı kendi bağlamında tartışmak, kolektif bir araç olarak teknolojinin özneler arasındaki karşılaşma mekânı olarak görev alabilmektedir⁹⁴⁰. Toplumsal muhalefeti ele alırken teknolojinin sağladığı avantajları kullanmak bu bağlamda önemli hale gelmektedir. Teknolojinin gelişimi ile beraberinde gelen yaşamın her alanın denetim altına girmesi geleceğin kurgulanması açısından oldukça önemlidir.

⁹³⁹ Helier Cheung, **George Floyd'un Ölümü ABD'de Neden Bu Kadar Büyük Bir Tepki Yarattı?** bbcnews, 10.06.2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52985897>, 21.07. 2020.

⁹⁴⁰ Hardt ve Negri, *İmparatorluk*, s. 406.

3.2.4. Türkiye Üzerine Değerlendirme

Çalışma boyunca yapılan tartışmalar bağlamında Türkiye'deki toplumsal muhalefetin karakteri ve değişimi üzerine genel bir değerlendirme yapılması gerektiği düşünülmektedir. Belirli değişim ve yeniden yapılanma dönemlerinden geçen kapitalizmin ülkelere yansımaları (özellikle kriz dönemlerinde) genel kaidelerine ek olarak yerel özgünlükler de taşımaktadır. Türkiye bağlamında da benzer bir süreç yaşanmış ve toplumsal muhalefet, emeğin ve işin örgütlenmesiyle uyumlu bir şekilde dünya geneline uygun bir yapı gösterirken aynı zamanda yerel özgünlükler de göstermiştir. Bu yönde bir savı desteklemek amacıyla çalışmanın sistematığına uygun bir şekilde Türkiye kapitalizminin küresel ekonomiye eklemlenmesi bağlamında Türkiye'deki toplumsal muhalefet üç ana dönemde incelenmiştir. Fordist muhalefete geçiş dönemi (1870'lerin sonu-1945), Fordist muhalefet (1945-1980) ve Post fordist muhalefet dönemi (1980'lerden günümüze).

Tanıl Bora, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet dönemine uzanan düşünce mirasını hem bir kopuş hem de bir devamlılık teşkil eden düşünce zihniyeti bağlamında diyalektik bir biçimde düşünmek gerektiğini ifade etmektedir⁹⁴¹. Fordist Muhalefete geçiş döneminin toplumsal formasyonu, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalizme entegre olma sürecinde gerilemeye başlayarak yıkılması ve Cumhuriyet'in kurulmasının ardından İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna denk gelen dönemi kapsamaktadır. Bu süreçte yeni bir ulus devleti kurmayı hedefleyen ve devletin modernleşmesi için çabalayan kesim, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yetişmiş bürokratlardır. Bu bağlamda, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren etkin olmaya başlayan entelektüel bürokratlar çeşitli muhalif hareketlerin doğuşuna imkân sağlamıştır⁹⁴². Devlet bekası, onu kurtarmak, korumak ve güçlendirmek hem yönetici

⁹⁴¹ Tanıl Bora, **Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 24.

⁹⁴² Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 27. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 10. Çağlar Keyder Türkiye tarihini inceleme nesnesi olarak ele aldığı anda, bürokrasinin karşısına özerk bir güç olarak burjuvazinin çıkmamasını iki temele dayandırmaktadır. Bunlardan ilki, tarımsal yapıda büyük özel mülkiyetin olmaması ikincisi ise gayri Müslüm burjuvazinin ağırlıklı çoğunluğunun 1900'lerin başından itibaren ülke sınırlarını terk etmiş ya da ettirilmiş olmalarıdır. Küçük üreticiler aracılığıyla yavaş yavaş büyümeye başlayan burjuvazi ile bürokrasi arasındaki gerilim ise, Türkiye toplumsal tarihinin temel çatışma dinamiğini oluşturmaktadır. Keyder'e göre, köylüler ve işçi sınıfı siyasal mücadeleyi etkileyebilecek örgütlü ve güçlü bir düzeye erişememiştir. s. 9-13. Reform hareketlerinin başlamasında özellikle yurtdışında eğitim almış ve Avrupa siyasi geleneğinden etkilenmiş aydınlar ağırlıktadır s. 69.

sınıfın (yönetici sınıf devletle özdeş kabul edilmiştir) hem de yönetici sınıfın içinden gelen muhaliflerin ortak bilincini ifade etmektedir⁹⁴³.

Anayasacılık hareketleri toplumsal muhalefet bağlamında bir başlangıç olarak kabul edilmekle birlikte bu hareketler aşağıdan gelen bir örgütlenme örneği değildir⁹⁴⁴. Tanzimat ve Ishalat Fermanının ilan edilmesinin ardından Meşruiyetin ilanı ve meclisin toplanmasına giden süreç⁹⁴⁵, geleneksel düzeni korumayı amaç edinen ve İslamiyet'i toparlayıcı bir güç olarak görenler ile modernleşmeyi daha az tehlikeli kabul eden Jön Türkler gibi çeşitli grupların ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır. Bu iki fikir Türkiye'nin siyasal hayatında ana akım olarak hala gücünü devam ettirmektedir ve temel amaç devletin bekası olarak ortaklaşmaktadır.

1876'da hazırlanan metin, modern bir devletin anayasal dayanaklarını taşımaya oldukça yakındır ve siyasal ve düşünce özgürlüğü bağlamında belirli imkanlar sağlamıştır. Çeşitli yayınlar, özgür düşünce ortamının oluşmasına, kurulan dernek ve kulüpler kamusalılıkların kurulmasına ve yayılmasına imkân sağlamıştır⁹⁴⁶. 1889 yılında kurulan İttihad-ı Osmani Cemiyeti ilk örgütlü muhalefet örneği olarak görülmektedir. Tıbbiyeli öğrenciler tarafından kurulan ve yine devlet bekası ana amacıyla Yeni Osmanlılık düşüncesinin hâkim olduğu bu örgüt, siyasi yapıya yönelik ilk örgütlülük olması nedeniyle önemli bir mihenk olarak görülmektedir⁹⁴⁷. Siyasal iktidarın keyfi otoriter tavırları karşısında Jön Türkler, özgürlük ve gelişmenin lideri olarak kabul edilmiştir ve siyasi dağılma ve ekonomik kalkınmaya ilişkin fikirlere sahip olmadan yalnızca devleti korumak amacıyla hareket etmişlerdir ve Keyder bunu *hem hastalığın hem de tedavinin iktisadi temelinden haberdar olmama* durumu olarak ifade etmektedir⁹⁴⁸.

⁹⁴³ Bora, s. 32.

⁹⁴⁴ Niray Nasır, **Siyasal Kültür Yazıları**, Derin Yayınları, İstanbul, 2009, s. 11-13.

⁹⁴⁵ Tanzimat Fermanının getirdiği görelî can ve mal güvenliği modern bürokrasinin kurulmasına eklemlenerek yeni bir elit bilincin ve ona bağlı devlet merkezli fikirlerin doğmasına imkân sağlamıştır. Tanzimat sonrası reformlar bağlamında devleti gençleştirmek, onu modern kapitalist devletlere benzetmek ve yurttaş olarak kabul edilmesi gereken halk anlayışını hâkim kılmak öncelikli hedefler olarak kabul edilmektedir. Bora, s. 32.

⁹⁴⁶ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 4. Baskı, İmge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 357.

Örneğin Jön Türkler tarafından çıkarılan Meşruiyet isimli dergi

⁹⁴⁷ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, 7. Basım, Eylül, 2007, s. 45. 1907 yılı sonrası Terakki ve İttihat ile birleşmişlerdir ve ardından ismi İttihat ve Terakki olarak değiştirilmiştir. Akşin, s. 96.

⁹⁴⁸ Keyder, s. 71- 74, 77.

1908 yılında ilan edilen İkinci Meşrutiyet, İttihat ve Terakki'nin padişaha karşı kazandığı bir zafer olarak ifade edilmektedir⁹⁴⁹. Hak ve özgürlüklerin temelleri atılmış ve devleti kurtarmak birleştirici bir ideoloji haline gelmiştir. Modern ulus devletin fikirsel ve kurumsal düzeyde tohumlarının atıldığı bu dönemde, öncelikle devletin başsız kalamayacağından hareketle koşulsuz bir itaat ve rıza anlayışıyla yumuşatılmış bir tebaadan yurttaşla geçiş süreci yaşanmaktadır⁹⁵⁰. Keyder bu dönemde iktidara gelen İttihat ve Terakki'nin, Osmanlı sosyalistlerinden dini ayrıcalıklara yönelik hak taleplerine ve siyasi ifade özgürlüğü talebine kadar geniş bir örgütlenme ve mücadele girişimleriyle karşılaştığını ancak devlet merkezli bir yapıya sahip olan bu kesimin burjuva özgürlük düşüncesine ait fikirlere yabancılığının daha ilk aşamada kendini belli ettiğini ifade etmektedir⁹⁵¹. İktidarda sahip olduğu gücün yanında çeşitli zor ve baskı mekanizmalarını da kullanmaya başlayan İttihat ve Terakki, toplumsal muhalefeti linç kültürü ile engellemeye yönelik politikalar geliştirmeye başlamış ve muhalefeti bir çeşit “vatana ihanet” nosyonunda yeniden üretmiştir⁹⁵². Ek olarak ilk anayasacılık hareketleri hem muhalefet kültürünün var olmaması hem de demokrasi düşüncesine uygun bir yapıya sahip olunmaması nedeniyle direnişle karşılaşmış yönetici sınıf ile halk arasındaki çatışmaların başlangıcı olarak kabul edilegelmiştir⁹⁵³.

Fordist muhalefete geçiş döneminde işçi hareketleri, meşrutiyetin ilanından hareketle yabancı sermayeye ait işletmelerde çalışan işçilerin, çalışma koşullarına ve düşük ücretlere karşı yürüttükleri mücadele ile başlamaktadır⁹⁵⁴. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk grev 1872 yılında Kasımpaşa Tersanesindeki işçiler tarafından

⁹⁴⁹ Keyder, s. 78.

⁹⁵⁰ Bora, s. 57.

⁹⁵¹ Keyder, s. 80-81. Ek olarak İttihat ve Terakki içindeki ilk bölünmeler farklı muhalif kesimleri varlığı bağlamında önemlidir. Âdem-i merkeziyetçi Prens Sabahattin bunlara verilebilecek örneklerdendir. Bora, s. 58 ve Akşin, s. 150-152.

⁹⁵² Bora, s. 58-59. Şerif Mardin vatana ihanet nosyonunun Türk siyasal hayatının muhalefete bakışını özetleyen bir kavram olduğunu ifade etmektedir. Siyasal İktidarların her dönemde kendilerine rakip olarak gördükleri muhalif öğeleri bastırmak için bu argümanı ileri sürmektedir. Muhalefete ilişkin ilk hareketlenmelerin görüldüğü Osmanlı dönemi sonu anayasacılık faaliyetlerinden bu yana Mardin'e göre bu durum hiç değişmemiştir. Şerif Mardin, “Türkiye’de Muhalefet ve Kontrol”, çev. Fahri UNAN **Türkiye’de Modernleşme Makaleler 4**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 180-182.

⁹⁵³ Emre Kongar, **21. Yüzyılda Türkiye 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, 46. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2013, s. 68-70.

⁹⁵⁴ Örneğin Demiryolu işçileri günde yaklaşık 16,5 saat çalışmakta ve haftalık izni bulunmamaktadır. Günlük 7-8 kuruş yevmiye alan bu işçiler izinsiz bir şekilde bir ay boyunca çalışmaya mecbur tutulmaktadır. Akşin, s. 150. Mete Tunçay ise işçi hareketlerini, o dönem Osmanlı toprakları içerisinde yer alan Balkanlar’daki 1830 ve 1848 ayaklanmalarıyla başlatmaktadır ve müşterek faydalardan hareketle kendiliğinden gerçekleşen eylemlilikler olarak tanımlanmaktadır. Mete Tunçay, **Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, (Türkiye’de Sol Akımlar), s. 23-36.

gerçekleştirilmiştir. Aynı yıl Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasında üç ay üst üste maaşlarının ödenmediği gerekçesiyle altı yüz kadar işçi greve gitmiştir⁹⁵⁵. 1908 yılında çıkarılan Tatil-i Eşkâl Kanun-u Muvakkati ile grevin yasaklanmasına⁹⁵⁶ kadar geçen sürede Ağustos-Eylül ve Ekim aylarında yaklaşık 30 grev gerçekleşmiştir ve grevlerin ortak noktasını düşük ücretler oluşturmaktadır⁹⁵⁷. Aynı topraklar üzerinde grevin bir hak olarak anayasal güvenceye kavuşması ancak 1961 Anayasası'yla mümkün olmuştur. Kayıtlara geçmiş ilk işçi örgütü Amelepver Cemiyeti'yken (1871) Osmanlı Sosyalist Fırkası 1910 yılında kurulmuştur. Böylece işçilerin sendika hakkı, sekiz saatlik işgünü ve yüksek ücret gibi taleplerini örgütlü bir şekilde dile getirdikleri bir dönem başlamıştır⁹⁵⁸. Ek olarak anayasal hakların bilincinde olan ve genel hak özgürlüklerin tüm yurttaşlara genişletilmesi gerektiğini düşünen tek örgütlü kitle olduğu ifade edilmektedir⁹⁵⁹. Bu bağlamda toplumsal yaşamın genelindeki değişim açısından kıymetli bir örnek kadın hakları mücadelesinden verilebilecektir. Söylemsel düzeyde başlayan ilk muhalif kadın hareketleri, hak taleplerini doğrudan iletme noktasında önemli adımlar atmış, 1869 yılında kadınlar, kendi dergilerini çıkarmış ve derneklerini kurmaya başlamışlardır⁹⁶⁰. Daha önce belirttiği üzere Charles Tilly toplumsal muhalefeti süreklilik bağlamında ele alınması gereken kolektif eylem biçimi olarak tanımlamaktadır. Çeşitli eylem repertuarları aracılığıyla ve belirli bir birikim ile devam etmektedir. Osmanlı İmparatorluğundan Cumhuriyete giden süreci inceleyen kıymetli bir çalışmada, siyasal iktidara talepleri iletmek amacıyla “dilekçe yazmak” popüler bir siyasal katılım ve eylem repertuarı olarak ele alınmaktadır. 17. yüzyıldan başlayarak halkın siyasal iktidara yönelik taleplerini, şikayetlerini ve karşılaştıkları usulsüzleri dile getirmek amacıyla yazılan dilekçeler, özellikle Tanzimat Fermanı ile gayri-Müslümlere de tanınmış ve oldukça popüler ve kabul gören bir toplumsal

⁹⁵⁵ Sencer Oya, Türkiye’de İşçi Sınıfı, Habora Yayınevi, İstanbul, 1969’dan aktaran Kurthan Fişek s. 243, 1872-1906 tarihler arasında 16 adet grev gerçekleşmiştir.

⁹⁵⁶ Fişek, s. 240. Bu yasa sonrasında da grevler devam etmiş hatta tam aksine hızlanarak devam etmiştir. İttihat ve Terakki hükümeti, grevleri bastırırken fiziki şiddet kullanmaya başlamıştır. 266-267.

⁹⁵⁷ Tunçay, Türkiye’de Sol Akımlar, s. 39-44.

⁹⁵⁸ Tunçay, Türkiye’de Sol Akımlar, s. 44-45.

⁹⁵⁹ Fişek, s. 246.

⁹⁶⁰ Serpil Çakır, **Erkek Kulübünde Siyaset Kadın Parlamentarilerle Sözlü Tarih**, Versus Yayınları, İstanbul, 2013, s. 94-95. II. Meşrutiyet’te meclis başlangıç toplantılarını izlemeyi talep eden kadınlar önceliklerini kadınların toplumsal hayattaki varlıklarının görünür kılınmasına ardından siyasal hak ve taleplerine yönlendirmişlerdir. Kadınların siyasal hak talebi, 1913 yılında kurulan Osmanlı Müdafaa-i Nisvan Cemiyeti’nin kuruluş programında yer almazken 1921 yılında programına girmiştir. Çakır, s 97.

muhalefet biçimi haline gelmiştir⁹⁶¹. Erdem Kabadayı çalışmasında, fabrikalarda çalışan işçilerin dilekçeyi bir muhalefet biçimi olarak kullanımını incelemiştir ve grevlerin örgütlenmesi sürecinde dilekçelerin toplu pazarlığın örgütletmesinde etkili olduğunu ifade etmiştir⁹⁶².

Balkan Savaşlarıyla başlayan ve 1923 yılında sona eren savaş dönemi, ulusal bir ekonomi (ekonomi politikası olarak kapitülasyonların kaldırılması), yaratılması yoluyla kapitalist sistemle bütünleşme amacı doğrultusundaki adımlar üzerinden analiz edilmektedir⁹⁶³. Kapitalizmle eklemlenme sürecinde ulusal kalkınma için yerli burjuvazinin yaratılması, Müslüman girişimcilerin desteklenmesi yoluyla gerçekleştirilmektedir. Müslüman iş insanlarının devlet eliyle bir araya getirilmesi ve ticarete yönelik milli şirketlerin kurulması süreci, siyasal iktidarın ekonomiyi tamamıyla denetimi altına almasına imkân sağlamıştır. Böylece kapitalizmle bütünleşme sürecinde özerk bir ekonomik alanın ortaya çıkmasına ilişkin ekonomi politik koşullar ortadan kalkmıştır⁹⁶⁴. Bu durum, geleneksel denetim mekanizmalarının yerini pazar ilişkilerinin almasını imkânsız kılarken, bürokrasinin ekonomiyi kontrolü altına almasına neden olmuş ve “milliyetçilik fikri” ile ideolojik olarak desteklenmiştir⁹⁶⁵. Modern kapitalist devletlerde görülenin tersi olarak, sermaye birikimi tepeden inme devrimler yoluyla gerçekleştirilmiştir⁹⁶⁶. Sivil toplum daha oluşma aşamasındayken sınırsız devlet anlayışıyla iç içe geçerek erimiştir.

⁹⁶¹ Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı ve Christoph K. Neumann, “Introduction Ottoman Subjects as Political Actors: Historical Representations”, **Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire**, (Ed. Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı ve Christoph K. Neumann), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, ss: 1-56.

⁹⁶² M. Erdem Kabadayı, Petitioning as Political Action: Petitioning Practices of Workers in Ottoman Factories, **Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire**, (Ed. Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı ve Christoph K. Neumann), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, ss: 57-74, s. 66. Toplu dilekçe verme, bireysel olarak yazılan dilekçelere göre daha az yaygındır. İlk örnekleri 16. Yüzyılın ortalarında görülmektedir ve başarılı sonuçlar elde edilen bir eylem biçimi olarak görülmektedir.

⁹⁶³ Kongar, s. 610.

⁹⁶⁴ Keyder, s. 83.

⁹⁶⁵ Keyder, ülke genelinde Gayri-Müslümlere yönelik çıkarılan yasal düzenlemelerin bu bağlamda düşünülmesi gerektiğini ifade etmektedir. Gayri Müslümler hem bir emperyalist baskı unsuru olarak kabul edilmekte hem de Müslüman Türk burjuvazisinin oluşturulmasında bir engel olarak kabul edilmektedir. Böylece çatışma etnik ve dinsel bir mesele olarak ele alınmaya başlanmıştır. s. 86-87

⁹⁶⁶ Burjuva demokratik devrimlerini aydınlanma süreci ve sanayi devrimi sonucunu gerçekleştirmiş ülkelerin zıddı olarak tüm çalışmalar devletin içinde yetişmiş bürokratlar aracılığıyla devreye sokulmuş ve temel değerler tepeden inme reformlarla yerleştirilmiştir. Kongar, s. 611. Bu bağlamda belirtmekte fayda olan bir nokta mevcuttur. Moore’dan hareketle daha önce tartışıldığı üzere İngiltere, Fransa ve ABD gibi ülkeler burjuva demokratik devrimlerini gerçekleştirerek kapitalizmle uyumlaşma sürecini tamamlarken Almanya ve Japonya gibi örneklerde tepeden inme devrimler yoluyla gerçekleşmiştir. Moore, ss: 503-525.

Ticaret burjuvazisi, burjuva geleneğiyle sivil toplum oluşturma gayretinden ziyade tamamen servet elde etme amacına yöneldiğinden bu servet devlet eliyle oluşturulduğu için özerk bir güç oluşturamamışlardır⁹⁶⁷.

Türkiye siyasal hayatında muhalefet kültürü ve muhalefete bakış açısının yerleşmesinde yukarıda özetlenen ekonomi-politik koşullar belirleyici olmuştur. Ekonomik yapıda devletin etkin olmasını savunanlar (devletçi seçkinler) ile devletin ekonomiyi yalnızca desteklemesi gerektiğini düşünenler (gelenekçi liberaller) arasındaki⁹⁶⁸ mücadele siyasal alanda kendine yer bulurken daha önce belirtildiği gibi sınıf çatışması ise, etnik ve dini temeller üzerinden gerçekleşmiştir⁹⁶⁹. Bu bağlamda Cumhuriyetin ilanı sonrasında yaşanan bazı gelişmelerin siyasal muhalefetin hem parlamento içinde hem de dışında gerçekleştirilme biçimlerini doğrudan etkilediği ifade edilmektedir. Bunlardan ilki özellikle 1924-25 yıllarında başlayan Kürt isyanları⁹⁷⁰ ve bu isyanlara ilişkin olarak siyasal iktidarın takındığı tavidir. İkinci olarak hilafetin kaldırılması da kısa ve uzun vadede muhalif hareketlerin doğmasına neden olmuş gelişmelerden bir diğeridir⁹⁷¹. Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması ve İstiklal Mahkemeleri'nin⁹⁷² kurulması, siyasal iktidarın otoriter biçimine tekabül ederken muhalefeti ve muhalefetin gerçekleştirilebilme kanallarını ortadan

⁹⁶⁷ Keyder, s. 107.

⁹⁶⁸ Kongar, s. 612.

⁹⁶⁹ Cumhuriyet kurulduğunda, ülkedeki Gayri-Müslümlerin varlığında ciddi oranda bir azalma meydana gelmiştir ve bürokrasiye rakip herhangi bir yapı kalmamıştır. Ermeni tehciri ve Kurtuluş Savaşı yıllarında da servet büyük orandan el değiştirmişti. Ek olarak Lozan anlaşmalarıyla birlikte ele alınan en önemli konu mübadele olmuş, ülkeden ayrılan Rumların malları kamulaştırılmıştır. Keyder, s. 103-106.

⁹⁷⁰ Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyet'inde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931**, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, (Tek Parti Yönetimi), çalışmasında Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı tarafından yayınlanan ayaklanmaları incelemiştir. 1924-1938 yıllarında gerçekleşen 18 ayaklanmanın yalnızca 1 tanesi (Menemen) Batı illerinde gerçekleşmiş geri kalan tüm ayaklanmalar ise, Doğu illerinde gerçekleşmiştir. Cumhuriyetin içinde bulunduğu koşulların iç savaşa benzetildiği ifade edilmektedir. s. 127-128.

⁹⁷¹ Tunçay, Tek Parti Yönetimi, s. 68.

⁹⁷² İstiklal mahkemeleri hem Kurtuluş Savaşı hem de Cumhuriyet dönemi olmak üzere iki kere kurulmuştur. Cumhuriyet dönemindeki ilk İstiklal mahkemesi, 1923 yılında İstanbul ve çevresi ile sınırlı olmak üzere kurulmuştur ve cumhuriyete zarar verecek fikirlerin fiziki şiddet ile bastırılacağı gazeteler aracılığıyla duyurulmuştur. 1949 yılında çıkarılan kanun ile kaldırılmıştır. Tunçay, Tek Parti Yönetimi, s. 78-79, 168.

kaldırmıştır⁹⁷³. Tek parti yönetimi (1945 yılına kadar)⁹⁷⁴, parlamento içi muhalefeti yasaklarken, parlamento dışında ise reformlara uymayanların idam edilmesi, katı bir sansür uygulaması vb. politikalarla muhalefet etme araçları yok edilmiştir⁹⁷⁵. Bu bağlamda tek parti rejimi yönetimi *tahakküme dayalı ve rızadan yoksun bir rejim* olarak nitelendirilmektedir⁹⁷⁶. Örneğin Tahrir-i Sükûn Kanunun çıkarılmasının ardından, Tevhid-i Efkar, Son Telgraf, Aydınlık, Orak Çekiç, Tanin, Yoldaş ve Sebilülreşat isimli yazılı yayın organları kapatılmıştır. Kanunun yürürlükte olduğu dönemde, 660 kişi çeşitli gerekçelerle idam edilmiştir⁹⁷⁷. Cumhuriyet rejimi, laik ve milliyetçi değerler üzerine inşa edilirken tüm denetim ve muhalefet mekanizmasını ortadan kaldırmıştır⁹⁷⁸. Uygulamalara karşı; saltanatçılar, liberaller, İslamcılar ve sosyalistlerden çeşitli ve etkisiz bir muhalefet dalgası çeşitli yayın organları aracılığıyla ülke sınırları dışında gerçekleşmiştir⁹⁷⁹. Şerif Mardin, bu dönem uygulamaların devlet ve toplum arasındaki ana ayrımın ortaya çıkışı bağlamında temel bir yeri olduğunu dile getirmektedir. Türkiye'nin toplumsal muhalefedinin etrafında birleştiği ve kutuplaştığı alanlardan biri olarak “İslami tepkinin” bu dönem sonucunda ortaya çıktığı ifade edilmiştir⁹⁸⁰.

İzmir İktisat Kongresi, liberal ekonomi politikaların başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Genel ilke olarak kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi destekleyici

⁹⁷³ Erik Jan Zürcher, **Modern Türkiye'nin Tarihi**, 34. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 261. Tahrir-i Sükûn kanunu yürürlükten kaldırıldığı 1929 yılına kadar, muhalefetin bir bütün halinde susturulmasına hizmet ettiği ve Türkiye'nin yönetim biçiminin otoriter bir tek parti yönetimi olmasına neden olduğu ifade edilmektedir.

⁹⁷⁴ 1924 yılında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, kuvvetler ayrılığı ve meclis üzerindeki kontrolün kaldırılmasını savunurken İstiklal Mahkemelerindeki keyfi uygulamalarına yönelik bir muhalefet gerçekleştirmekteydi. Fırkanın Şeyh Said ayaklanmasının ardından kapatılması ile başlayan ve 1930 yılındaki deneme dışında 1945 yılına kadar devam eden dönem, Türkiye siyasi hayatında tek parti dönemi olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde herhangi bir yasal muhalefet denemesi mümkün olmamıştır. Yasal zeminde gerçekleştirilen bir faaliyet ve olgu olarak muhalefetin, kamusallıkla bağlantısı kesilmiştir. Ergun Özbudun, **Türkiye'de Parti ve Seçim Sistemi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011. Ss:19-21.

⁹⁷⁵ Keyder, s:108-109.

⁹⁷⁶ Galip Yalman, Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Politika mı Hegemonya Stratejisi Mi? (Hegemonya Projeleri Olarak Devletçilik, Kalkınmacılık ve Piyasa), **Praksis**, Cilt:5, 2002, ss: 5-23, s. 11.

⁹⁷⁷ Tunçay, Tek Parti Yönetimi, s.142. Gazetelerin kapatılmasına yönelik oluşan tepkilerin susturulması amacıyla daha ileri bir adım atılarak bazı gazeteciler tutuklanarak İstiklal Mahkemelerinde yargılanmıştır ve Ergun Aybars, İstiklal Mahkemeleri 1923-1927, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1979, s. 145 ve 267'den aktaran Tunçay, Tek Parti Yönetimi s.169.

⁹⁷⁸ Keyder, s. 111.

⁹⁷⁹ Zürcher, s. 262.

⁹⁸⁰ Şerif Mardin, Regulation and Secularism in Turkey, 1981, s.207'den aktaran Keyder, s. 113-114.

bir genel felsefe ile devletin resmi tutum ve politikasını ortaya koymaktadır⁹⁸¹. 1929 büyük buhranın etkileri, döviz krizinin ortaya çıkmasıyla birlikte kalıcı ve derin iktisadi önlemler alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır ve ilk ekonomik tedbirler alınmaya başlanmıştır. Bu tedbirler başlangıçta krizin etkilerini azaltmaya yönelik olmakla birlikte giderek yeni bir devlet biçimini ortaya çıkarmıştır ve Fordist birikime geçiş döneminin sonuna kadar etkili olmuştur⁹⁸². Devlet işlevlerinin kapsamı, ekonomi ve siyaset arasındaki ilişki bağlamında özerk alanların tamamını kontrolüne alacak şekilde geniş tutulmuştur. Türk Ocaklarının kapatılması, Liberal ve Sosyalist tüm gazetelerin kapatılmasına neden olan yeni basın kanunun çıkarılması, üniversite reformlarıyla öğretim üyelerinin görevden alınması, 1936 İş Kanunu, Milli Koruma Kanunu vb. politikalar toplumsal muhalefetin ve muhalefet etme araçlarının ortadan kaldırıldığı somut uygulamalar olarak ifade edilebilmektedir. Örneğin, 1933 yılında yeniden kurulan İstanbul Üniversitesi'nin öğretim kadrosunun üçte biri, hâkim devlet geleneğine karşı çıktıkları gerekçesiyle görevlerinden alınmıştır. Türkiye'nin akademik yaşamında neredeyse bir gelenek haline gelen akademisyenlere yönelik "temizlik hareketinin" ilk örneği yaşanmıştır⁹⁸³.

Bu koşullar İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar toplumsal muhalefetin genel çerçevesini oluşturmaktadır. Yukarıda özetlenen ekonomi-politik koşullar özelinde örgütlenme imkânı bulamayan kitleler henüz kolektif bir hareket yaratma ve bu yolla iktidarı denetleme imkânı kazanamamıştır. Kapitalizme yeni eklenilen bir toplumsal formasyonda toplumsal muhalefet; tebaadan yurttaşlığa geçiş bağlamında anayasacılık hareketleriyle başlamış, ilk işçi örgütlenmeleri yabancı sermayenin elindeki

⁹⁸¹ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007**, 12. Baskı, İmge Yayınları, İstanbul, 2008, (Türkiye İktisat Tarihi), s. 42-47. Bu bağlamda yabancı sermayeye ait bazı işletmelerin devletleştirildiği (örneğin Tarsus Adana Demiryolu ve Haydarpaşa limanı) bazı işletmelerin ise kurulmasına destek verildiği ifade edilmektedir. (Örneğin, Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması ve şirketlerinin kurulması). s. 48.

⁹⁸² Keyder, s. 124-125. İlk tedbir Türk lirasının değerini korumak amacıyla döviz kontrolü sağlamak bunu yapacak bir kurum ihtiyacından hareketle merkez bankasının kurulması olmuştur. Ardından yerli malların korunması kanunları çıkarılarak dışarıya kapalı kendi kendisine yeten bir ekonomi modeli kurmak hedeflenmiştir. 1930 Sanayi Kongresi ve Korumacı Devletçi Sanayileşme dönemi olarak ifade edilen bu dönem, Türkiye'de kapitalizmin gelişimin modelinin bir parçası olarak ifade edilmektedir. Boratav, Türkiye İktisat Tarihi, ss:67.

⁹⁸³ Zürcher, s. 268. Son örnek olarak ise, "Barış İçin Akademisyenler" bildirisi imzacılarının KHK ile görevlerinden alınması verilmektedir. Benzer şekilde devletin hâkim ideolojisi ile farklı düşen akademisyenler imzaladıkları bildiri gerekçesiyle görevlerinden alınmıştır. Fundanur Öztürk, "Ankara Üniversitesi Akademisyenlerinden İhraçlara Tepki", BBC, 17.02. 2017, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-38919744>, (15.01.2021).

işletmelerde çalışan işçilerin aktif ve pasif direnişleri şekilde cereyan etmiştir. Direnişlerin şiddetle bastırılması, sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağı vb. politikalar muhalefete örgütlenme olanağı tanımazken, Türkiye siyasal hayatının tamamında etkili olan ana akımların bu dönemin sonuçlarından hareketle ortaya çıktığı görülmektedir. Buraya kadar yapılan açıklamalara eklenmesi gereken önemli bir nokta Fuat Ercan tarafından ifade edilmektedir. Türkiye üzerine yapılan tahlilleri merkez-çevre ayırımına oturtmak, analizleri devlet-toplum üzerinden sürdürmeyi gerektirmektedir. Devlet-piyasa çelişkisi üzerine yoğunlaşıldığında ise devletin sınıfsal niteliğinin göz ardı edilme tehlikesi bulunmaktadır. Bu durum, sınıflar arası çelişkilerin temel aktörlerinin devlet ve burjuvazi olarak okunmasına neden olmaktadır⁹⁸⁴. Ercan'a göre Türkiye'de devlet, *emek sermaye çelişkilerinin biçimlendiği yerden ziyade, sermayeler arası çelişkilerin biçimlendiği mekandır*. Bu durum sermaye birikimine geç başlayan ülkelerde görülen bir durumdur ve devlet-toplum, merkez-çevre üzerinden süreci okumak, Türkiye'de sınıf farklılaşması henüz güçlü ve sert değildir şekilde yapılması gereken tespiti Türkiye'de sınıf yoktur biçimine evrilmektedir⁹⁸⁵.

Çalışma genelinde toplumsal muhalefet birbirine paralel işleyen pek çok sürecin etkileşimli ilişkisi bağlamında ele alınmıştır. Buradan hareketle Türkiye'de Fordist muhalefet dönemi, hem ülkenin kapitalist sisteme eklenmesi sürecini hem de kendi özgünlüklerini kapsayacak şekilde iki ana dönem üzerinden ele alınmıştır. Ele alınacak ilk dönem 1945- 1960 dönemi, ikinci dönem ise 1960-1980 dönemidir.

1945- 1960 dönemi toplumsal formasyonu⁹⁸⁶, hem iktisadi hem de siyasi bakımdan yeni bir dönem olarak kabul edilmektedir. İktisadi bakımdan dış dengeye

⁹⁸⁴ Bu tarz bir yaklaşım ise, burjuvazi için avantajdır. Özellikle kapitalizm yarattığı sorunların temeli olarak devletin görülmesi bunların başında gelmektedir. Bu sayede kapitalist sistemin kendi iç yapısında var olan çelişkiler ve yapısal sınıflar göz ardı edilirken asıl sorun devlet ve toplum arasında gerilim olarak görülmektedir. Fuat Ercan, "Sınıftan Kaçış: Türkiye'de Kapitalizmin Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış Üzerine", **Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar**, der Ahmet Haşim Köse, Fikret Şenses ve Erinc Yeldan, İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2011, İstanbul, ss: 613-670. S. 630-631.

⁹⁸⁵ Ercan, ss: 628-639.

⁹⁸⁶ Korkut Boratav bu dönemi 1946-1953 ve 1954-1961 olarak ele almış ve dünya ekonomisiyle farklı bir eklemlenme dönemi olarak tarihselleştirmiştir s. 93. Bu çalışmada ise, çalışmanın sistematiğine uygun olması gerekçesiyle dönem, 1945-60 arası olarak alınmıştır bu yönde bir tarihselleştirmede Wallerstein'in bu dönemi toplumsal hareketlerin sınıf temelli ve sistem karşıtı hareketler olarak tanımlamasının da etkisi var. İlgili bölümde anlatıldığı üzere, 1968 yılı hareketlerin öznelere, hedefleri, konuları ve amaçları bağlamında önemli değişikliklerin yaşandığı bir dönemdir. Tüm bu koşulların Türkiye'nin özgün şartlarında değerlendirilmesi için 1960 askeri darbesi ve anayasası önemli olduğundan tarihselleştirme farklılaştırılmıştır.

dayalı kapalı ekonomi politikaların gevşetilmesi yoluyla dünya ekonomisine eklemlenmenin amaçlandığı, kredi ve yabancı sermaye yatırımları ile desteklenen bir ekonomik yapı kurulmuştur. Hızlı bir büyüme sürecini kapsayan bu dönemde reel gelir düzeylerinde bir artış meydana gelirken ücretli/maaşlı çalışan kesimlerin gelir dağılımındaki payı gerilemektedir⁹⁸⁷. Siyasi bakımdan ise, çok partili meclis kararı ve genel oy hakkının tanınmasıyla birlikte parlamento içi muhalefet kurumsallaşmıştır. Bu durum kapitalizmle eklemlenme bağlamında devletçi ve sanayici bir kalkınma planının kaldırılması amacına yönelik bir hamle olarak ifade edilmektedir. Keyder bu dönem parlamento içi muhalefetinin iki temel noktası olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki, serbest pazarı savunan iktisadi özgürlük diğeri ise devletin sınırsızlığı karşısında özerk alanların din özgürlüğü bağlamında savunulması⁹⁸⁸. Özerk ekonomi beklentisi, bürokrasi ve burjuvazi arasındaki ayrılığın kaynağı olarak ifade edilmektedir. Devletin kontrolü olmaksızın serbest bir şekilde hareket eden üreticilerin, Amerika Birleşik Devletleri yardımlarıyla tarıma ve tarıma dayalı sanayileşme yoluyla kapitalizmle eklemlenme sürecine yönelik adımlar atılmıştır⁹⁸⁹. Çalışma Bakanlığı'nın 1945 yılında kurulması bu bağlamda ele alınabileceği ifade edilmektedir⁹⁹⁰. Merkezîyetçi yönetim anlayışına yönelik liberal bir karşı çıkış gerçekleşmiştir. Ancak, halkın görece ağırlıklı bir bölümünde pazar ekonomisinin yaratacağı yeni sorunlar hakkında bir bilgi eksikliği olduğunun da ifade edilmesi gerekmektedir⁹⁹¹.

Siyasal muhalefetin etkin olarak kullanmaya başladığı “islami tepki”, siyasal iktidara ve onun politikalarına karşı çıkan kesimlerin ortaklaştığı bir dil haline gelmeye

⁹⁸⁷ Boratav, s. 94-95-106. Bu bağlamda dışa bağımlı bir ekonomik modelin kalıcı hale gelişinin başlangıcı olarak ifade edilmektedir. Mülk gelirleri ve ticaret sermayesinin milli hasıladan payları artmıştır.

⁹⁸⁸ Keyder, s. 147.

⁹⁸⁹ Türkiye’de sermaye birikiminin kaynaklarından biri olan yabancı sermayenin göze çarpan bir unsur olduğu ifade edilmektedir. İkinci Dünya Savaşı’nın ardından başlayan bu süreç, ABD hükümetleri, uluslararası finans kuruluşları ve ulus üstü kurumlar tarafından desteklenen ve Türkiye özelinde kapitalizmin gelişimini destekleyen ve arzulanan bir durumdur. Sovyetler Birliği ile komşu olan coğrafi konumun bu desteklerin altında yatan nedenlerden biri olduğu düşünülmektedir Keyder, s. 214-215. Marshall yardımları bu bağlamda önemli bir göstergedir. 15.000 traktör bu kapsamda ülkeye gelmesi ve yeni arazilerin tarıma açılması süreci küçük üreticilerden ziyade savaş ekonomisi döneminde palazlanan büyük üreticilerin avantajına gerçekleşmiştir. Keyder, s. 149-150.

⁹⁹⁰ Görkem Doğan, “Türkiye’de Örgütlü Emek Hareketlerinin Tarihi Üzerine”, **Toplumsal Hareketler Tarih Teori ve Deneyim**, Der Doğan Çetinkaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss: 293-343, s. 297.

⁹⁹¹ Keyder, s. 155. Keyder’e göre bu sürecin en bilinçli öznesi burjuvazidir ve nihayetinde dünya ölçeğinde kazanılmış bir savaşın tarafını tutmaktadır. Bu bağlamda, bürokrasinin hakimiyeti altındaki kapitalizmden pazar ekonomisine dayalı bir kapitalizme geçiş dönemi başlamıştır. s. 156.

başlamıştır. Bu bağlamda özellikle kamusal yaşamda dini simgelerin yasaklanmasına yönelik atılan her adım, halk nezdinde geleneklerden kopuş ve manevi değerlere saldırı olarak karşılık bulurken, siyasal iktidar nezdinde de “irtica” olarak görülmüştür⁹⁹². Tepeden inme düzenlemeler yoluyla gerçekleştirilen reformlara tepki niteliğinde pek çok ayaklanma gerçekleşmiş ve bu ayaklanmalar içeriğinden bağımsız olarak siyasal otorite tarafından İslami tehdit olarak değerlendirilmiştir. Böylece Türkiye siyasal hayatına yerleşen Laikler ve İslamcılar arasındaki mücadele parlamento içi muhalefet bağlamında kurumsallaşmıştır⁹⁹³.

1946 yılında Cemiyet Kanununda yapılan değişikliğin ardından sınıf esasına dayanan siyasi derneklerin kurulması yasağının kaldırılması, toplumsal muhalefet açısından önemli bir gelişme olarak kabul edilmektedir. Toplumsal muhalefette sınıf temelli örgütlenmelerin kendine yer bulmasına imkân sağlayan yasal dayanağın ardından, çalışan kesimlerin işçi sendikası adı altında örgütlenme sürecinin başladığı ifade edilmektedir. Sınıf temelli ilk partilerin kurulmasının ardından Gerçek, Gün ve Sendika gibi çeşitli yayın organları işçi sınıfının sorunlarını gündeme taşıma ve sendika ekseninde örgütlenmenin önemine dair yazıların yer almasıyla toplumsal muhalefetin örgütlenmesinde önemli adımlar atılmıştır. Bu bağlamda 1946 yılı sendikacılığının, İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1952 yılında Türk-İş’in kuruluşuna kadar Türkiye sendikacılığında bir ara model oluşturduğu ifade edilmektedir⁹⁹⁴. Önemli bir şemsiye örgüt olan ve 1948 yılında kurulan İstanbul İşçi Sendikası Birliği yöneticileri ise Türkiye İşçi Partisi’nin kurucuları olmuştur⁹⁹⁵. Aynı dönemde işçi kulüpleri kurulmaya başlanmış ve işçilerin çalışma hayatı dışında farklı aktivitelerle kendi deneyimlerini paylaşabilecekleri kamusal alanlar varlık kazanmaya başlamıştır⁹⁹⁶. 1950 yılında Demokrat Parti’nin iktidarı, iktidar ve toplumsal muhalefet özellikle de

⁹⁹² Binnaz Toprak, “Islam and Democracy in Turkey”, *Turkish Studies*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2005, ss: 167–186, s. 170.

⁹⁹³ Binnaz Toprak, s. 171. Çalışma toplumsal muhalefete odaklandığı için parlamento-içi siyasal muhalefet bağlamında bu nokta kapsam dışı bırakılmıştır. Ancak genel bir değerlendirme bağlamında, parlamento içinde bu iki eğilimin ağırlıklı olarak tüm seçim dönemlerinde ve sonrası etkili olduğu belirtilebilir.

⁹⁹⁴ Zafer Toprak, “1946 Sendikacılığı Sendika Gazetesi İşçi Sendikaları Birlikleri ve İşçi Kulüpleri”, https://www.academia.edu/22530192/1946_Sendikac%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1_Sendika_Gazetesi_%C4%B0%C5%9F%C3%A7i_Sendikalar%C4%B1_Birlikleri_ve_%C4%B0%C5%9F%C3%A7i_Kul%C3%BCpleri, (13.02.2021), s. 19. 1946 sendikacılığı sol eksenli ve sınıfa dayalı örgütlenmenin esas alınması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda sendikaların federasyonlar şeklinde Türkiye ölçeğinde konfederasyon biçiminde örgütlenmesi gerektiğini düşünmektedir.

⁹⁹⁵ Doğan, s. 309.

⁹⁹⁶ Zafer Toprak, s. 22.

işçi hareketleri arasındaki ilişki bağlamında bir değişikliğe neden olmamıştır. Yalman, tek parti döneminde çok partili hayata geçişin, devlet ile toplum ilişkileri bağlamında bir kopuşu yansıtmadığını ve bu dönem yaşanan iktidar değişikliğinin ne iktidar bloğu içerisinde ne de sınıf güçlerinin dengesi bağlamında bir değişiklik taşımadığını devamlılık sağladığını belirtmektedir⁹⁹⁷. Ücretli hafta tatili ve asgari ücret gibi konulara ilişkin düzenlemeler bulunmakla birlikte grev hakkı gibi muhalefet bazında temel alabileceğimiz konularda düzenlemelere gidilmemiştir⁹⁹⁸. 1950 yılında 375 bin işçinin 75 bininin bir sendikaya üye olduğu ifade edilmektedir. Demokrat Parti'nin iktidara gelmeden önce önemli bir seçim vaadi olarak kullandığı grev hakkının iktidara geldiğinde unutulmasına ek olarak sendikaların diğer sanayi kesimlerindeki ve uluslararası alandaki diğer sendikalarla iletişim kurmasının engellenmesine yönelik adımlar attığı ifade edilmektedir⁹⁹⁹. Takip eden süreçte sol parti ve sendikaların yasaklanması toplumsal muhalefetin alanında yeni bir daraltma yaratmış ve devlet ve burjuvazi arasındaki ilişki, kapitalist toplumlara uygun bir genel çizgide kalmıştır. Devletten ayrı özerk ve eleştirel düşüncenin üretilmesi bağlamında kamusal alan nosyonu henüz oluşmamış ve özel alanın dışında kalan her alan devletin alanı olarak kabul edilmiştir. Hükümetin basın, üniversite ve yargıya yönelik artan baskıcı ve otoriter tavrı, toplumun geniş kesimlerini huzursuz etmeye başlamış toplumsal muhalefet sahip olduğu dar alanda toplumsal yapının dinamiğini oluşturmaya başlamıştır¹⁰⁰⁰.

1960'lı yıllardan itibaren ithal ikamesi yoluyla milli iktisadi bütünleşme dönemi -diğer kapitalist devletlerle uyumlu bir şekilde- birikimin, devlet tarafından düzenlendiği ve sanayi burjuvazisinin uluslararası sermaye ile ilişkisinin geliştiği bir dönüşüm sürecini ifade etmektedir. Keyder'e göre geçiş döneminin ardından birikim rejimi uygun düzenleme öğeleriyle (özelikle yeni bir anayasa) ile yerleşmeye başlamıştır¹⁰⁰¹. Fordist birikim rejimiyle uyumlu düzenleme biçimi olarak tekelle

⁹⁹⁷ Yalman, (Hegemonya Projeleri Olarak Devletçilik, Kalkınmacılık ve Piyasa), s. 12-13. Yalman'a göre söz konusu değişikliği merkez ve çevre bağlamında ele almak otoriter devlet biçiminin devamlılığının gözler önüne serilmesini engellemektedir. Devlet yönetilen sınıfların kendi örgütlenmelerini kurmasını engelleyen yapı olarak merkezi rolüne devam etmektedir.

⁹⁹⁸ Doğan, s. 301.

⁹⁹⁹ Zürcher, s. 331.

¹⁰⁰⁰ Zürcher, ss:335-338.

¹⁰⁰¹ Keyder, s. 177. 1960 askeri darbesi bu bağlamda dönüşümün temellerinin atılması olarak ifade edilebilir. Siyasi dengeler ve getirdiği idari mekanizmalar bağlamında yeni bir birikim modelinin düzenleme öğelerinin temelleri atılmıştır. Sanayi burjuvazisinin kalkınmacı bir ideoloji ile teknokratik

düzenleme döneminde, işçi örgütlerine ve diğer örgütlere geniş haklar tanınmıştır. Fordist Muhalefet döneminde, temel hak ve özgürlükleri güvence altında alan 1961 Anayasa'sı ile Türkiye'de sol görüşler örgütlenme ve büyüme imkânı kazanmıştır¹⁰⁰². Savran'a göre Türkiye açısından 1960-80 dönemi, kapitalizme özgü tipik sınıf mücadelesinin (burjuvazi ve proletarya mücadelesi) siyasi hayatta baskın etkiye sahip olduğu ilk dönemdir¹⁰⁰³. Geleneksel bağlarından kopan kitleler, köylerden kent merkezine gelerek işçi statüsüne ulaşmış ve ülkenin toplumsal formasyonu ile uyumlu entegrasyon süreci başlamıştır. Bu bağlamda şehirli işçi sınıfı, pazara açılan çiftçi, gecekonduya yaşayanlar ile sağ düşüncüyü benimseyenler toplumsal muhalefetin özneleri haline gelmiştir¹⁰⁰⁴. Böylece sınırlanmış olsa bile iktidar bloğu dışında kalan toplumsal sınıflar için ilk defa ekonomik ve siyasi örgütlenme zemini oluştuğu ifade edilmektedir¹⁰⁰⁵. Dünya genelinde işçi sınıfının yoğun mücadeleler sonucu elde ettiği pek çok hak ve özgürlük, hem *bürokratik reformculuk ile sanayi burjuvazisinin yükselmesinin birbirine denk düşmesi hem de dünya geneli sosyal refaha dayalı politikaların hâkim olması nedeniyle* Türkiye'de de tekelci düzenleme öğeleriyle yerleşmiştir¹⁰⁰⁶. Örgütlü işçi sınıfının bu dönem elde ettiği haklar -grev ve sendika bağlamında ilgili bölümde detaylı bir şekilde aktarılmıştır¹⁰⁰⁷. 1961 Anayasası, toplumun tüm kesimlerine toplumsal muhalefet açısından geniş haklar sağlayan idari mekanizmaları kurumsallaştırmıştır. Emek-sermaye ilişkisi bağlamında devletin uzlaşmacı tavrı, grev ve sendika sayılarındaki artış şeklinde nitel verilerle Türkiye bağlamında dünyadaki muhalefet biçimlerine uyumlu olmaktadır. Emegin ve işin örgütlenmesinde kitlesellik, toplumsal hareketlerin amaçları, hedefleri, aktörleri ve niteliklerini belirlemiştir. Türkiye'de Fordist muhalefet döneminde, işçi sınıfının örgütlü bir mücadeleye doğru evrilmesi süreci yaşanmıştır. Sanayileşme programları ile bağlantılı olarak işçi sınıfı niceliksel ve niteliksel olarak artış göstermiştir¹⁰⁰⁸. İşçi sınıfı Fordist birikimin örgütlenme ilkesine uygun bir şekilde kitlesel örgütler

elitler tarafından desteklendiği bir toplumsal formasyonu ifade eden süreç, darbe sonrası düzenlemelerle devletin biçimini de değiştirmiştir. s. 180.

¹⁰⁰² Kongar, s. 165.

¹⁰⁰³ Sungur Savran, **Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri Cilt 1: 1908-1980**, Yordam Kitap, 4. Basım, İstanbul, 2016, s. 30.

¹⁰⁰⁴ Keyder, s.264.

¹⁰⁰⁵ Yalman, (Hegemonya Projeleri Olarak Devletçilik, Kalkınmacılık ve Piyasa), s. 13.

¹⁰⁰⁶ Keyder, s. 184.

¹⁰⁰⁷ Fordist muhalefette grev ve sendika bölümünde tartışıldığı için bu bölümde tekrar edilmeyecektir.

¹⁰⁰⁸ Yüksel Akkaya, Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-II, **Praksis**, Cilt: 6, No: 1, 2002, ss: 63-101.

kurulmuş ve bu örgütler bürokratik bir şekilde, lidere bağlı ve erkek egemen bir yapıda hayat bulmuştur. 1967 yılından kurulan Disk, Türk-İş'in bir işçi sendikası olmaktan uzaklaştığı eleştirisiyle kurulmuş, ilk kurulduğu yıl yaklaşık 5.000 bin işçi kaydolmuş ve hızlı bir şekilde büyümüştür. Sınıf ve kitle sendikacılığı anlayışını benimseyen, işçi sınıfını sınıfsal mücadeleye yönelten ve devletin denetimindeki sendikacılığa karşı olan Disk, Türkiye'deki örgütlü işçi mücadelesi açısından özgün bir önem taşımaktadır¹⁰⁰⁹. Bir eylem repertuarı olarak fabrika işgalleri, 1968-1970 dönemi işçi eylemlerine yön vermiştir. 15-16 Haziran olayları, işçi hareketleri bağlamında özel bir öneme sahiptir. Sendikalı olmayı zorlaştıran yasa tasarısının yasalaşmasının ardından, DİSK'e bağlı konfederasyonların İstanbul ve Kocaeli'nde başlattıkları direnişe 150 bini aşan sayıda işçi katılırken, siyasal iktidar bastırma yönetimi olarak sıkıyönetim ilan etmiş ve direnişin sonucunda üçü işçi olmak üzere beş kişi hayatını kaybetmiştir. Eylem repertuarı olarak fabrika işgallerin kullandığı bu direnişin Türkiye işçi tarihi hareketleri içerisinde bir ilk olduğu ifade edilmektedir¹⁰¹⁰.

1960'lı yıllar siyasal ve ekonomik sorunların etkin bir şekilde münazara edildiği ve hak taleplerinin siyasal iktidara iletilmesi bağlamında yoğun entelektüel tartışmaların yapıldığı yılların başlangıcıdır¹⁰¹¹. Hem sağ hem de sol ideolojiler Kemalizm temelinden beslenerek toplumsal muhalefetin temellerini oluşturmuştur¹⁰¹². Bu bağlamda özellikle öğrencilerin ve hocaların toplumsal muhalefetin örgütlenmesinde önemli bir rolü olduğu ifade edilmektedir. 1968 yılının sonuna doğru dünya geneliyle de uyumlu bir şekilde ancak kendi özgünlükleri içerisinde üniversite öğrencileri, kampüslerde başlayan hak taleplerini ulusala doğru genişleterek hem

¹⁰⁰⁹ Akkaya, Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık, s. 74-74. Akkaya, 1970'li yıllarda DİSK'in yöneticilerinde bir geri çekilme olduğunu ifade etmektedir. Özellikle 15-16 Haziran olayların kara listeye alınan işçilere sendikanın sahip çıkmaması bu bağlamda ele alınacak en önemli gelişmelerden biri olarak kabul edilmektedir. 12 Mart ile, daha fazla geriye çekilmiş nihayetinde 1980 yılına gelindiğinde Disk ile Türk-İş arasında bir fark kalmamıştır s. 77.

¹⁰¹⁰ Doğan, s. 318. Direnişin en önemli sonucu yasalaşan tasarının Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi ve sonrasında beklenen 275 sayılı Grev ve Toplu Sözleşme yasasındaki değişikliğe ilişkin çalışmaların gündemden çekilmesidir.

¹⁰¹¹ Zürcher, s. 368. Özellikle bu yıllarda yayın hayatına başlayan dergilerin ve yayınların etrafında dönen tartışmaların sonucu oluşan grupların hiziplere ve partilere dönüştüğü düşünülmektedir. Yön Dergisi, Aydınlık ya da Devrim akla ilk gelen örneklerdir s. 369. Ek olarak fikir kulüpleri yine üniversiteler içerisinde örgütlenmiş ardından Fikir Kulüpleri Federasyonu olarak ulusal bir ağa dönüşmüştür.

¹⁰¹² Keyder, s. 240. Keyder'e göre sol, sosyalist olmaktan ziyade anti-emperyalist özellikler göstermektedir ve Kemalizm ile milli yarar ve toplum mühendisliği bağlamında uzlaşmaktadır. Sağ ideolojiler ise, sınıf analizi bağlamında sınıfsız kaynaşmış kitle anlayışı ve komünizmle mücadele gözlenen Kemalist öğelerden birkaçını oluşturduğu söylenebilmektedir s. 252-253.

kapitalist sisteme hem de siyasal iktidara yönelik protestolara başlamıştır. 1970’ler boyunca öğrenci hareketleri, anti-emperyalist bir söylem ile gelişmiştir ve işçilerle birlikte toplumsal muhalefetin ana aktörü olmuştur¹⁰¹³. Siyasal iktidar ise bu durum karşısında karşı grupların tepkilerini desteklemeye yönelik politikalar geliştirmiş şiddet eylemlerini durdurmak yerine sola karşı bir tutum takınmıştır. Bu durum devletin tarafsızlığı bağlamında duyulan güvenin azalmasına neden olmuştur¹⁰¹⁴. Eylem repertuarı olarak derslerin boykotundan, üniversite işgallerine ardından da siyasi nitelik taşıyan ulusal çapta protesto biçimlerine doğru bir genişleme meydana gelmiştir. 1960’lı yılların sonuna kadar şiddet düzeyi oldukça düşük olan öğrenci hareketleri bu tarih sonrasında özellikle farklı ideolojik gruplar arasında ve fiilen birbiriyle çatışma şekilde gerçekleştirmiş ve şiddet sonucu ölümler sıradan hale gelmeye başlamıştır¹⁰¹⁵. 1963 ile 1968 yılları arasında sayısı yaklaşık 15 kat artan komünizmle mücadele derneklerinin ve yine komünizmle mücadele için kılınan toplu namazların şiddet eylemlerini destekleyici bir nitelik gösterdiği ifade edilmektedir¹⁰¹⁶. Aynı zamanda sol örgütlerin, amaç ve yöntem olarak benimsedikleri değerler, örgütlerin nitelikleri ve dünyadaki gelişmeler ışığında şiddeti bir muhalefet etme aracı olarak gördükleri ifade edilebilmektedir.

1971 askeri müdahalesi, muhalefete bakış açısı ve yurttaş haklarının sınırları bağlamında bir gösterge olarak ifade edilmektedir. “Devletin izin verdiği” ölçülerde muhalefetin hak olarak görüldüğü bir toplumsal formasyonda, sivil özgürlüklerin ortadan kaldırıldığı bir kırılma anına denk düşmektedir. Bu dönemde ağırlıklı olarak sol düşüncüyü benimseyen ve geleneksel araçları kullanan aktörler (sol görüşlü partiler, sosyalist partiler, sendikalar ve sivil toplum kuruluşları) çeşitli araçlarla etkisizleştirilmiştir. Sonrasında ise, özgürlüklerin sınırları yeniden çizilerek sivil özgürlüklerin anayasal temellerinin ortadan kaldırıldığı görülmektedir¹⁰¹⁷. 1970’lerin

¹⁰¹³ Yavuz Yıldırım ve Selin Bengi Gümrükçü, “Tekel-Hes ve Gezi Parkı Protestoları Ekseninde Türkiye’de Eylem Dalgalarının Sürekliliği ve Değişimi”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 26, 2017, ss: 388-405, s. 395.

¹⁰¹⁴ Kongar, s. 167. Bu desteğin siyasal yaşamda şiddet kullanılması bağlamında etkisi olduğu ifade edilmektedir. Aynı zamanda şiddet olaylarına yönelik hiçbir önlemin alınmaması da sürecin katlanarak artmasında bilinçli bir çaba olarak ifade edilmektedir.

¹⁰¹⁵ Şerif Mardin, “Türkiye’de Gençlik ve Şiddet”, çeviren Mustafa Erdoğan, **Türkiye’de Modernleşme Makaleler 4**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 253.

¹⁰¹⁶ Kongar, s. 167. Kongar bu dönem sonrası özel kamplarda ideolojik olarak yetiştirilen militanların var olduğunu ve komünizm tehdidine karşı kendine görev atfettiklerini belirtmektedir. s. 169.

¹⁰¹⁷ Keyder, s. 240-242.

sonu ekonomik krizin derinleşmesiyle paralel bir şekilde toplumsal muhalefetin de yoğunlaştığı bir dönemdir. Özellikle emek ve sermaye arasındaki mücadelede, toplu sözleşme ve grev hakkı ile güçlenen sendikacılık önemli bir muhalefet aracı olarak kullanılmıştır. Bu dönem toplumsal hareketlerinde; sol, faşist eğilimli sağ ve İslamcı sağ radikal siyasi hareketlerin temel gruplaşmasını oluşturmaktadır ve giderek şiddet içeren ve çatışmacı bir biçime evrilmiştir¹⁰¹⁸. Hareketlerin giderek çatışmacı bir nitelik kazanmasında, otoritenin kabul edilen meşruiyetinin giderek zayıflaması, sivil özgürlüklerin yok sayılması, kentin çeperinde yaşayanların giderek militanlaşması ve yeni kimlik arayışlarının etkileri olduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda toplumsal muhalefetin gerçekleştirilme biçimindeki çatışmacı tavrı, siyasal iktidarın tutumu da şekillendirmiştir. Bu dönem özellikle “siyasal iktidarın şiddetinin” başlangıcı olarak görülmektedir¹⁰¹⁹. Bu bağlamda MESS tarafından yayınlanan ve yaklaşık iki ciltlik olan grevdeki işçiler listesinin, Türkiye’deki toplumsal muhalefete bakış açısından bir ipucu sunduğu düşünülmektedir. Toplumsal muhalefetin tarihsel bağlamında en önemli aktörlerinden biri olan işçilerin isimleri sermaye tarafından kaydedilmekte ve bunların siyasal iktidara iletilmesi suretiyle işçilerin fişlenmesine yönelik adımlar atılmaktadır¹⁰²⁰. Toplumsal muhalefete yönelik şiddetin muhalefetin bir hak ve özgürlük olarak tanımlanmasının ötesine geçişi ve çatışmacı bir muhalefet biçimine dönüşümü, 1970’lerin ikinci yarısından itibaren hızlanmıştır. Çatışmacı muhalefete evrilme sürecini destekleyecek verileri aktaracak olursak; 1977 yılında siyasi çatışmalar nedeniyle 230 kişinin 1980’e giden süreçte ise 1200 ile 1500 arasında kişinin yaşamını kaybettiği belirtilmektedir¹⁰²¹. Yalnızca 1977 1 Mayıs’ta 37 kişi faili meçhul bir saldırıyla öldürülmüş ve toplumsal muhalefetin tarihinde derin izler bırakmıştır¹⁰²². 1973-1977 tarihleri arasındaki öğrenci çatışmalarında 477 kişinin öldürüldüğü ifade edilmektedir¹⁰²³. Kitlel çatışmaların yoğunlaştığı bu dönemin

¹⁰¹⁸ Mardin, “Türkiye’de Gençlik ve Şiddet”, s. 258-259.

¹⁰¹⁹ Kongar, s. 176. Bu dönem toplumsal muhalefetin etkin aktörleri olarak profesörler, aydınlar, eğitimcilerin içinde bulunduğu sol eğilimli yurttaşların gözüaltına alınması ve işkenceye maruz kalması yeni bir dönemin başlangıcı olarak okunmaktadır.

¹⁰²⁰ MESS, Grevdeki İşçiler Listesi I-II’den aktaran Akkaya, Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık, s. 84.

¹⁰²¹ Zürcher, s. 380.

¹⁰²² Doğan, s. 322. Katliam hem işçi hareketi özelinde hem de Türkiye solu açısından bir eylem repertuarı olarak sokağın kullanılması açısından toplumsal belleğe kazınan güvensizlik yaratmıştır. Aradan geçen 44 yıla rağmen faillerin hala bulunmamış olması bu güvensizliği desteklemektedir. Ek olarak sendikaların bu süreçle mücadelede gerekli kararlılığı gösteremediği ifade edilmektedir.

¹⁰²³ Mardin, (Türkiye’de Gençlik ve Şiddet), s. 253.

sonu genel bir kriz ile gelmiş ve 12 Eylül askeri darbesi ile sonuçlanmıştır. Türkiye toplumsal muhalefeti askeri yönetim ve demokrasinin askıya alındığı bir toplumsal yapı ile karşılaşmıştır¹⁰²⁴. İnsan Hakları Derneği'nin raporuna göre, 12 Eylül askeri darbesiyle birlikte yaşam hakkı, düşünce ve ifade özgürlüğü, özel yaşamın gizliliği, örgütlenme hakkı, toplanma özgürlüğü, grev ve sendika hakkını içeren ve muhalefet hakkı kapsamında ele alınan tüm hak ve özgürlüklerde yaşanan hak ihlalleri uzun bir liste olarak karşımıza çıkmaktadır. Rakamlarla açıklarsak bu dönemde; 49 kişi idam edilirken işkencede 171 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu bağlamda ilk ihlal yaşam hakkına yöneliktir. Gözaltına alınan 650 bin kişinin tamamına yakını işkenceye maruz kalmıştır. Açılan davaların çoğunluğu düşünce suçu kapsamına girmektedir ve bu bağlamda da düşünce ve ifade özgürlüğü hakkı ihlal edilmiştir. Bir milyon 683 bin kişi sahip olduğu etnik, dini kimlik ya da fikirleri nedeniyle fişlenmiştir ve bu kapsamda özel yaşamın gizliliği ve din ve vicdan özgürlüğü ihlal edilmiştir. 23 bin 667 dernek etkinliği yasaklanırken siyasi parti ve sendikalar¹⁰²⁵ kapatılmak suretiyle örgütlenme hakkı ihlal edilmiştir. Toplamda 39 ton kitap, dergi ve gazetenin yakılarak imha edildiği, gazetelerin kapatıldığı ve filmlerin yasaklandığı bu dönemde, ifade özgürlüğü ve basın özgürlüğü bağlamında kapsamında geniş hak ihlalleri yaşanmıştır¹⁰²⁶. Sonuç olarak toplumsal muhalefetin gerçekleşmesi için herhangi bir yasal mekanizma bırakılmamıştır.

24 Ocak kararlarıyla sermaye birikimini yeniden düzenleyecek yapısal düzenlemelerin dönemi başlamıştır. Post-fordist birikim rejimi, bir önceki dönemin düzenleme öğelerini ortadan kaldırırken yeniden yapılanmanın 12 Eylül darbesiyle gerçekleştirildiği ifade edilmektedir¹⁰²⁷. Bu bağlamda Türkiye'nin tekil bir örnek olmadığı belirtilmektedir. Dünya genelinde yaşanan genel bir dönüşüme özgül

¹⁰²⁴ Keyder, s. 266-267.

¹⁰²⁵ DİSK, MİSK ve Hak-iş darbenin hemen sonrasında kapatılmıştır. Bu sendikaların yönetim kurulları ve mal varlıkları kayyuma devredilmiştir. Hak-iş 1983 yılında geri açılmıştır. 1981 yılında DİSK yöneticilerinin yargılanma süreci başlamış ve 78'i idamla olmak üzere 1477 sendikacı yargılanmıştır. Bu durumun yeni birikim rejiminin politik tahakkümü hakkında fikir verdiği düşünülmektedir. Doğan, s. 332.

¹⁰²⁶ İnsan Hakları Raporları Veri Tabanı, "Geçmişle Yüzleşme: 12 Eylül Travmasını Aşmak", <https://www.raporlar.org/gecmisle-yuzlesme-12-eylul-travmasini-asmak-ihd-2017/> ve Hüseyin Özdil, "12 Eylül ve Hak İhlalleri", **Bianet**, 2007, <https://bianet.org/bianet/insan-haklari/101757-12-eylul-ve-hak-ihlalleri>, (24.01.2021). Ek olarak çok sayıda kişinin memuriyet ile ilişkisi kesilmiş ya da pasaportlarına el koyularak seyahat özgürlüğü gibi çeşitli anayasal haklar ihlal edilmiştir.

¹⁰²⁷ Doğan, s 324.

özelliklerin eklemlendiği bir süreci ifade etmektedir¹⁰²⁸. 12 Eylül 1980 sonrasında devlet aygıtının, düzenleme öğelerinin (bir önceki birikim rejimiyle uyumlu yapılar ve kurumlar) tamamen ortadan kaldırılmasında temel görev üstlendiği ifade edilmektedir¹⁰²⁹. Değişen iktisadi politikalar bağlamında güvensiz yaşam koşullarının¹⁰³⁰ yerleşmesinde etkin olan Post-fordist devletin, toplumsal muhalefetin susturulmasında şiddet araçlarıyla birlikte aktif ve etkin bir şekilde yerini aldığı görülmektedir. Türkiye’de Post-fordist muhalefet dönemi, kapitalist toplumsal ilişkilerin ve sermaye birikiminin yeniden üretiminde devletin rolü bağlamında ele alınmıştır. Çeşitli ekonomi politik koşullar çerçevesinde devletin rolü, değişen işlevi ve bu bağlamda sürecin muhalefete yansımalarını tarihsel olarak analiz etmek hedeflenmektedir. Bu kapsamda Post-fordist muhalefet dönemi, sermayenin yeniden üretiminde devletin rolü bağlamında üç ana dönemde incelenmiştir. Bu yönde bir sistematığe gidilme nedeni özellikle devletin otoriterleşmesi sürecinin toplumsal muhalefete yansımalarının tartışılmasına imkân sağlamasıdır.

1980-2002 Dönemi, Türkiye’nin ihracata yönelik iktisat politikalarını benimsediği dönemin başından Adalet ve Kalkınma Partisi’nin iktidarı devraldığı döneme kadar olan süreci kapsamaktadır. 12 Eylül askeri darbesinin, hem dış ödemeler dengesi sorunlarından kaynaklanan bir ekonomik krizin hem de giderek ağırlaşan siyasal bir yönetememe krizinin -hegemonya bunalımı- sonucu geldiği ifade edilmektedir¹⁰³¹. Ülkenin içerisinde bulunduğu döviz dar boğazı, bir yandan Fordist birikimin sonunu getirirken diğer yandan yeni birikim rejimi aracılığıyla küresel kapitalizme eklemlenme sürecini başlatmıştır. Bu süreç, yurtiçi talebin kısıtlanması ve sanayiye kaynak aktarılması amacına yönelik olarak çalışanların sosyal haklarının askıya alınması, sendikaların kapatılması, grevlerin yasaklanması yoluyla

¹⁰²⁸ Yalman’a göre 1980 sonrasında bu yana yapısal uyum bağlamında atılan her adım, “piyasa söylemini” mutlak bir doğru olarak kullanmaktadır. Bu kapsamda otoriter bir devlet biçiminin kapitalist dünya sistemi ile bütünleşmesinde önemli bir unsur olarak tamamlanmakta ve mutlak bir doğru olarak aktararak tarihsel blok inşasında işlevsel hale gelmektedir. Yalman, (Hegemonya Projeleri Olarak Devletçilik, Kalkınmacılık ve Piyasa), s. 21.

¹⁰²⁹ Keyder, s. 262.

¹⁰³⁰ Merkezinde devletin yer aldığı Fordist dönem devlet politikaların terk edilmesi sürecini ifade etmektedir. Bu sürecin ekonomi politik analizi ilgili bölümlerde yapıldığı için yeniden yapılmayacaktır. Ancak dönüşümün tüm dünya ile uyumlu bir şekilde Türkiye’de de gerçekleştiğini bu bağlamda özgün gelişmelerin yaşanmadığını belirtmek yerinde olacaktır. Türkiye üzerine değerlendirme toplumsal muhalefetin alanına ilişkin yapılacaktır.

¹⁰³¹ Galip Yalman, Neoliberalizm, Kriz ve Devlet, **Mülkiye Dergisi**, Cilt: 43, No:1, ss: 185-192, s 188.

gerçekleştirilmeye çalışılmış ve ilk adımlar bu bağlamda atılmıştır¹⁰³². 1980-2002 döneminde grev ve sendika bazında toplumsal muhalefet ancak Kasım 1983 seçimleri sonrasında başlayabilmiştir. Yeni birikim rejimi döneminin siyasi temsillerinin belirlenmesinin ardından 1984 yılı sonrasındaki yeni yasal düzenlemelerle sendikal hayat yeniden hareketlenmeye başlamıştır. Çıkarılan yeni sendika yasası, sendikaları olabilecek en dar düzeyde- yüksek işkolu- ve işyeri barajını getirmekte ve güçlü ve merkezi sendikaları anayasal olarak desteklediğini göstermektedir. Bu düzenlemeler ise sendikaların etkinliği azaltılması ve militan yanını törpülemesine yönelik düzenlemeler olarak ifade edilmektedir¹⁰³³. Bu değişikliğe uyum sağlamak amacıyla işyeri sendikaları ve federasyonlarının kendilerini feshetmeleri ya da ulusal işkolu sendikaları kurmaya başlamaları ise sendika sayısının niceliksel olarak azalmalarına neden olmuştur¹⁰³⁴. Akkaya, bu dönem sendikacılığını “eylülüst sendikacılık” olarak tanımlamaktadır. DİSK’in yeniden açılacağı 1991 yılına kadar üyelerinin başta Türk-İş olmak üzere çeşitli sendikalara yöneldiği ve var olan sendikaların ise korporatist yapılar sergilemesi nedeniyle bu yönde bir tanımlamanın tercih edildiği ifade edilmektedir¹⁰³⁵. Benzer şekilde grev yasası da hem grevi sınırlı bir azınlığa hak olarak tanımlamakta hem de çeşitli gerekçelerle grevi kısıtlamaktadır. Bu bağlamda özellikle yasadışı grev ve işçi eylemliliklerine ilişkin “ceza yasalarına” yapılan atıfların, hak gerilemelerini ortaya koyduğu düşünülmektedir¹⁰³⁶.

12 Eylül 1982 Anayasasından bugüne sınıf temelli siyasetin gündem dışına bırakıldığı bir çerçeve çizildiği ve emeğin sürekli baskı altında olacağı demokratik bir devlet biçiminden otoriter bir devlet biçimine geçişin yaşandığı ifade edilmektedir¹⁰³⁷. Yasal düzenlemelerde yaşanan hak kayıpları bir yandan toplumsal muhalefetin alanını hızlı bir şekilde daraltırken diğer yandan reel ücretlerdeki sürekli düşüş hem yaşam şartlarını zorlaştırmakta hem de sendikalara olan tepkinin artmasına neden olarak işçilerin militanlaşmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu bağlamda 1986 yılında itibaren işçilerin grev dışındaki farklı eylem repertuarlarını da kullanmaya başladığı ifade

¹⁰³² Akkaya, Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık, s. 87. 16 Eylül MGK bildirisi ile Grev ve lokavta izin veren tüm yasal düzenlemelerin askıya alındığı duyurulmuştur.

¹⁰³³ Şehmus Güzel, **Türkiye’de İşçi Hareketleri (1908-1984)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 268-278.

¹⁰³⁴ Doğan, s.336.

¹⁰³⁵ Akkaya, Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık, s. 89.

¹⁰³⁶ Doğan, s.335.

¹⁰³⁷ Yalman, Neoliberalizm, Kriz ve Devlet, s.189.

edilmektedir. Sendikal direniş, iş yavaşlatma, fazla mesaiye kalmama gibi direnişlere ek olarak kamuoyu oluşturmaya yönelik eylemler gerçekleştirmişlerdir. 1989 Bahar eylemleri bu kapsamda değerlendirilmektedir¹⁰³⁸. 1990'lı yıllar, sendikasızlaşma, esnek çalışma ve uzmanlaşma ve taşeronlaşmaya yönelik politikalarla özelleştirmeler için uygun ortamın hazırlanması sürecini ifade etmektedir. Böylece yeni birikim rejiminin hedefi olan iç talebin daraltılması, kamu harcamalarının azaltılması, ücretlerin baskı altına alınması için gerekli olduğu düşünülen düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Bu yıllarda kamu emekçileri kitlesel eylemlerle süreci protestoya başlanmıştır. KESK'in kurulmasıyla sonuçlanan sendikal mücadeleler görülmüştür¹⁰³⁹. İşçi hareketleri ve kamu sendikacılığının azalmasının nedeni olarak Post-fordist dönemin küresel ekonomisinin ve yüksek işsizlik oranlarının da etkisi olduğunu belirtmek gerekmektedir¹⁰⁴⁰. 1990'lı yıllar gerçekleştirilen grev sayısı ve greve katılan işçi sayısı ilgili bölümde tartışılmıştır¹⁰⁴¹.

Toplumsal hareketler bağlamında bu süreç incelendiğinde 12 Eylül sonrasının etkileriyle şekillenen bir dönemin başlangıcı olarak ifade edilmektedir. 12 Eylül rejiminin ülke genelinde uyguladığı “olağan” baskıya ek olarak, 1980-1984 dönemindeki fiziki şiddet örnekleri ve bunlar karşısında herhangi bir yasal mekanizmanın bulunmaması yasal siyaset alanını kapatmıştır. Bu bağlamda muhalefeti, çatışmacı ve yıkıcı bir biçime dönüştürmüştür. Aynı zamanda Tanıl Bora'ya göre; *açık-yasal siyasetin kısıtlanan alanlarının sürekli kriminalize edilmesi çatışmacı muhalefetin giderek büyümesine etki etmiştir*¹⁰⁴². 1990'lı yıllar hem Kürt hareketinin hem de İslami hareketlerin toplumsal muhalefette baskın olduğu yıllardır¹⁰⁴³. Kürtlerin ağırlıklı olarak yaşadığı bölgelerde, güvenlik güçlerinin yoğun

¹⁰³⁸ Akkaya, Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık, s. 91. Bahar eylemleri; bir milyon işçinin günlerce devam eden eylemlerini ifade etmektedir.

¹⁰³⁹ 27 Mayıs anayasasında sendika hakkı olan fakat 12 Mart döneminde değişikliklerle bu hakkı elinden alınan memur statüsündeki kamu çalışanları, 1980 anayasanın yasal boşluğundan faydalanarak sendika kurma girişimlerine başlamış ancak pek çok engelle karşılaşmıştır. Nihayetinde, 1992 yılında itibaren kurulmaya başlamıştır. Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu etrafında örgütlenmiş memurlar ve özellikle Eğitim-Sen'li öğretmenler 1990'lı yıllarda toplumsal muhalefetin önemli aktörleri olmuştur.

¹⁰⁴⁰ Doğan, s. 343.

¹⁰⁴¹ Akkaya, 1990'lı Yıllarda Grev, s. 5. İlgili veriler Post-fordist muhalefette grev başlığında detaylı bir şekilde aktarılmıştır.

¹⁰⁴² Bora, s. 855- 861.

¹⁰⁴³ Kongar, s. 316-336.

bir şekilde uygulamaya koyduğu baskı ve şiddet pratikleri¹⁰⁴⁴, 1993 yılı Madımak Katliamı, Muammer Aksoy, Çetin Emeç, Uğur Mumcu'nun siyasi cinayetlere kurban gitmesi, laiklik karşıtı eylemler, 1996 Susurluk olayı gibi pek çok toplumsal olay bu dönemin siyasi iklimi hakkında fikir vermektedir. Ana damarlarıyla özetlenmeye çalışılan bu tabloya rağmen, toplumsal muhalefet varlığını ortaya koymuş ve pek çok yeni eylem repertuarı ile hayat bulmuştur¹⁰⁴⁵. Bu bağlamda basın özgürlüğü, yargısız infaz, devlet içindeki çeteler vb. sorunlar bu dönemki toplumsal muhalefetin odaklandığı ve temelde yurttaşlık haklarıyla bağlantılı sorunların görünür kılındığı bir dönemdir¹⁰⁴⁶. Sürekli Aydınlik İçin Bir Dakika Karanlık eylemi, Bergama Direnişi, bir sivil itaatsizlik örneği olarak Cumartesi Anneleri ve gerçekleştirdikleri oturma eylemleri¹⁰⁴⁷, kadın hareketlerinin sokağı etkin bir şekilde kullanmaya başlaması, savaş karşıtı toplumsal hareketler, türban eylemleri, nükleer karşıtı eylemler şeklinde post fordist dönemin genel özelliklere uyumlu pek çok hareketin kitlesellik kazanan örneklerinin görüldüğü bir dönemdir. Hareketler aktörleri, hedefleri, amaçları bağlamında bir çeşitlilik kazanmakla birlikte Coşkun'un ortaya koyduğu üzere geçmiş dönemin toplumsal hareketleri ile süreklilik bağlamında bir ilişki içerisinde olmuştur. Aktörler, eylem ve örgütlenme bilgi ve tecrübesine sahip işçilerdir¹⁰⁴⁸ ve gündelik hayatın sorunlarını da toplumsal muhalefetin alanına dahil ederken aynı zamanda yerel sorunların küresele eklemleyerek yeni pratikleri deneyimlemeye başlamıştır. Bu bağlamda toplumsal hareketlerin her ülkenin kendi koşulları içinde biricik olduğu

¹⁰⁴⁴ İşkence, faili meçhul cinayetler, yargısız infazlar, göçe zorlama/yerinden etme, zorla kaybetme ilk etapta akla gelen uygulamalardır. Bu bağlamda zorla kaybetme pratiği siyasi cinayetlerden farklılaşan ve toplumsal muhalefetin geleceği bağlamında üzerine düşünülmesi gereken bir meseledir. Türk siyasal hayatından bilinen ilk zorla kaybolma vakası, Tütün işçisi Salih Bozışık'ın gözaltına alınması ve bir daha kendisinden haber alınamaması sonucu yaşanmıştır. Türkiye'de gözaltında kaybolma özellikle 1980'li yıllarda ve devamında sistematik bir şekilde 1990'lı yıllardan yaşanmıştır. İnsan hakkı ihlali olan bu olgu üzerine, Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi'nin 2013 yılında yayınladığı kapsamlı bir rapor bulunmaktadır.

¹⁰⁴⁵ Sanlı, s.152.

¹⁰⁴⁶ Kongar, s. 317.

¹⁰⁴⁷ 27 Mayıs 1995'te Galatasaray Lisesi'nin önünde başlayan oturma eylemleri, Türkiye'nin toplumsal muhalefet tarihindeki tekil örneklerden biridir. Yakınlarını kaybeden ve onlardan bir daha haber alamayan insanların herhangi bir alkış ve slogan kullanmadan kullandığı bir eylem repertuarıdır. 1999 yılında eylemlere ara verilmek zorunda kalınmıştır. 2000'li yıllarda ise yeniden başlayarak kamuoyunda yer bulmuştur. Arjantin'de ve Şili'deki Cumartesi Anneleri ile ortak bir temelden hareket eden bu örnek, toplumsal muhalefetin yerel özgünlüklerle birlikte küreselle ilişkisi bakımından da önem arz etmektedir.

¹⁰⁴⁸ Yıldırım ve Gümrükçü, s. 396.

kabulünden hareketle mevcut toplumsal formasyonun özelliklerinden de etkilendiği görülmektedir¹⁰⁴⁹.

Türkiye’de Post-fordist muhalefet dönemi kapsamında ele alınacak ikinci dönem, 2002- 2011 yıllarını kapsayan AKP’nin birinci ve ikinci iktidar dönemidir. Şebnem Oğuz, Türkiye’nin küresel kapitalizmle eklemlenme sürecinde derinleşen çelişkilerin idaresinde devlete düşen görevlerin, devlet aygıtında köklü değişimleri zorunlu kıldığını belirtmektedir. Bu bağlamda üç temel mekanizma ile devletin köklü değişim süreci başlamıştır. İlk olarak; siyasi alanın daraltılması yoluyla çelişkilerin idaresinin doğrudan devletin alanına aktarılması, (bu bağlamda 1982 anayasası sonrası siyasi parti ve seçim sistemine ilişkin düzenlemeler düşünülebilir) ikinci olarak; yasama organı karşısında yürütme organının güçlendirilmesi süreci (Bakanlar Kurulu’na Kanun Hükmünde Kararname çıkarma yetkisinin verilmesi) üçüncü ve son olarak ise yürütme erkinin iç yapılanmasının birikimin gereklilikleri doğrultusunda yeniden düzenlemesidir. Bu bağlamda 1980 sonrasında neoliberal politikaların hayata geçmesiyle birlikte söz konusu yapılar Poulantzas’ın olağan devlet biçimlerinden biri olarak tanımladığı “otoriter devletçilik” çerçevesinde kurumsallaşmıştır¹⁰⁵⁰. Bu süreç AKP’nin iktidara geldiği 2002 döneminden önce büyük oranda gerçekleşirken, 2002 sonrasında ise neoliberal otoriter devlet biçimine yönelik adımların pekiştirilmesi süreci yaşandığı ifade edilmiştir¹⁰⁵¹. AKP iktidara geldiği ilk yıllarda Avrupa Birliği uyum yasaları çerçevesinde attığı çeşitli adımlar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da uygulanan Olağanüstü Hal’in kalkması, idam cezasının kaldırılması gibi düzenlemeler toplumsal muhalefet bağlamında bir alanın açılmasına imkân sağlamıştır ancak özellikle 2009 sonrası bu söylemden uzaklaşıldığı görülen bir dönem başlamıştır.

Tarih boyunca iktidardakilere karşı muhalif olma ihanet ile bir tutulmuştur ancak zamanla birbirini yıkıcı görmenin ötesinde rakip olarak tanımladıkları düzeyde demokrasi ile ilişki kurulabilmiştir. Özellikle 11 Eylül saldırıları ve 2008 krizi sonrasında ise, küresel çapta seçimle iş başına gelen liderlerin rakiplerini varoluşsal

¹⁰⁴⁹ Coşkun, Süreklilik ve Kopuş Bağlamında Türkiye’deki Toplumsal Hareketler, s. 97.

¹⁰⁵⁰ Şebnem Oğuz, “Yeni Türkiye’nin Siyasal Rejimi”, **Yeni Türkiye’de Kapitalizm, Devlet ve Sınıflar** der Tolga Tören ve Melehat Kutun, Sav Yayınları, İstanbul, 2016, (Yeni Türkiye’nin Siyasal Rejimi) s. 93. Poulantzas’dan hareketle kavramın tartışması daha önce yapıldığı için burada yeniden değinilmeyecektir. Sadece sürecin muhalefete yansımaları üzerinde durulacaktır.

¹⁰⁵¹ Şebnem Oğuz, Türkiye’de Kapitalizmin Küreselleşmesi ve Neoliberal Otoriter Devletin İnşası, **Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, Cilt:12, Sayı: 45-46, 2012, ss: 1-15, (otoriter devletin inşası) s. 9-11.

bir tehdit olarak tanımlayarak iktidarlarını pekiştirmesi sürecinin, demokrasinin çeşitli gerekçelerle askıya alınmasına ve iktidarların otoriterleşmesine neden olduğu ifade edilmektedir¹⁰⁵². Türkiye’de de küresel ile uyumlu bir şekilde devletin baskı aygıtının görece olarak arttığı bir sürecin başladığı ifade edilmektedir. 2009 yılı sonrası AKP iktidarı döneminde çözüm süreci olarak tanımlanan bir dönem başlamıştır ve bu dönemde toplumsal muhalefet bağlamında fiili yumuşama adımlarının atıldığı ifade edilmektedir¹⁰⁵³. Ancak sürecin gelişiminde yaşananlar bu sürecin, AB uyum yasalarının gerekliliği ve seçmen tabanın genişletme kaygısı ile yapıldığı ve bu bağlamda nihayete ermediği şeklinde değerlendirilmektedir¹⁰⁵⁴. 2010 yılında gerçekleşen anayasa değişikliği sonrası ise, yargının yürütmeye bağlanması süreci toplumsal muhalefetin alanında ciddi bir daralma meydana getirmiştir. Bu bağlamda iktidarın 2011 yılına kadar “polis, istihbarat ve yürütme” ekseninde merkezileşmesi sürecini aşama aşama tamamlandığı ifade edilmektedir¹⁰⁵⁵. Özellikle döngüsel nitelikteki eylemlerin yasaklanması, polisin bu eylemlerde artan şiddeti ve özel yaşama müdahalelerin artması, muhalefet aracı olarak ani ve tepkisel nitelikleri eylemleri etkin hale getirmiştir. Özellikle 2010-2013 dönemi, Tekel Direnişi ve Hes karşıtı eylemler örneğinde görülebildiği üzere tabandan gelen protesto dalgalarının kitlesel eylemliliklere dönüştüğü “yeni” bir sürecin başlangıcı olarak ifade edilmektedir. Bu noktada yeniye yapılan vurgu; küresel ile bağlantılı, kurumsal siyasetin karşısında, lidersiz ve kendinden sonra gelecek kitleselliklere yeni bir alan açmasıyla ilgili geç kalmış ilk örnekler olmasına ilişkindir¹⁰⁵⁶.

Bu bağlamda ele alınan son dönem 2011 sonrasında başlayarak devam eden AKP’nin üçüncü iktidar dönemidir. Özellikle 2013 yılında yaşanan Gezi Eylemleri sonrasında iktidarın otoriterleşme biçiminde niteliksel bir değişimin yaşandığı ifade edilmektedir¹⁰⁵⁷. 2013 yılında yaşanan ve Türkiye’nin toplumsal muhalefet tarihinde

¹⁰⁵² Steven Levitsky and Daniel Ziblatt, s. 89 ve Yalman, Neoliberalizm, Kriz ve Devlet, s. 190.

¹⁰⁵³ Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da uygulanan Olağanüstü Hal’in kalkması bunun ilk adımı olarak ifade edilmektedir.

¹⁰⁵⁴ 2009-2011 sürecindeki tutuklamalar ve devamında 2015 yılı Dolmabahçe görüşmeleri sonrasında sürecin sonlandırıldığı duyurulmuştur.

¹⁰⁵⁵ Oğuz, (Yeni Türkiye’nin Siyasi Rejimi), s. 96. Süreç, 2005 yılında çıkarılan Terörle Mücadele Kanunu’nda terör tanımının ve kapsamının genişletilmesi ile başlamakta ve 2007’de sosyal medya ve sanal ağlarla ilgili düzenlemelerle genişlemektedir. Baskı aygıtları içerisinde polisler askerlerden daha fazla ön plana çıkmaktadır.

¹⁰⁵⁶ Yavuz Yıldırım ve Selin Bengi Gümrükçü, s. 389.

¹⁰⁵⁷ Oğuz, (Yeni Türkiye’nin Siyasi Rejimi). s. 97.

önemli bir yeri olan Gezi Eylemleri daha önce çeşitli noktalarıyla ele alınmıştır. Hareket hem küresel toplumsal hareketlerin genel özellikleriyle benzerlik göstermesi noktasıyla hem de kendi özgünlükleri noktasında tartışılmıştır. Bu bağlamda Gezi ve sonrasında yaşananlarının Türkiye’de muhalefetin geleceği kapsamında da tartışılmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Gezi eylemleri sırasında yaşanan fiziki şiddet ve bu şiddetin meşrulaştırılması süreci, toplumsal muhalefetin alanının güvenlik nedeniyle daraltıldığı bir süreci başlatmıştır. Harekete katılan aktörlerin, “dış mihrak iç hain” düşmanlaştırılmasında sembolik hedef haline getirildiği ifade edilmektedir¹⁰⁵⁸. Bu bağlamda Tanıl Bora’ya göre Gezi eylemleri yönetim tarzına ve otoriter liderlik anlayışına yönelik çok bileşenli kitlesel protestodur ve sonrasında iktidarın *siyasetinin, dilinin ve ideolojik söyleminin sertleştiği ve kutuplaştırmaya* ¹⁰⁵⁹ dayandığı bir dönem başlamıştır.

Muhalefet hakkı ile doğrudan bağlantılı hak ve özgürlükler bağlamında tek tek incelediğimizde tespitler yukarıda ortaya koyulan savı desteklemektedir. Örneğin ifade özgürlüğü, Anayasa’nın 25. ve 26. maddeleri ile güvence altına alınmasına rağmen getirilen ikincil mevzuatlar ve kanunlarla sürekli kısıtlandığı tespit edilmektedir. Bu bağlamda Türkiye, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde göre ifade özgürlüğünü ihlal eden ülkeler sıralamasında en üst sıralarda bulunmaktadır. 2020 yılı özel olarak incelendiğinde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde açılan dava sayısı, 97’dir ve Rusya Federasyonu’ndan sonra ikinci sırada gelmektedir¹⁰⁶⁰. 1959-2018 yılları arasında Türkiye’de ifade özgürlüğünün ihlal edildiğine dair karar sayısı 321 iken bu kararların 64 tanesi sadece 2018 yılında alınmıştır¹⁰⁶¹. Yine Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine göre, barışçıl toplanma özgürlüğüne ilişkin en çok ihlalin yapıldığı ülke Türkiye’dir¹⁰⁶². İhlalin gerçekleşme biçimleri;

Sınırlamalar toplantı ve gösterileri mülki idarenin iznine bağlama, toplantı ve gösteriler için spesifik yasaklama kararları alma, il genelinde veya belirli bölgelerde bütün toplantı ve gösterileri yasaklama kararları alma, Anayasa’daki

¹⁰⁵⁸ Karahanoğulları ve Türk, s. 429.

¹⁰⁵⁹ Bora, s. 500-501.

¹⁰⁶⁰ European Court of Human Right, Violations by Article and by State https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_2020_ENG.pdf, (02.03.2021).

¹⁰⁶¹ Ed. Tezcan Eralp Abay, Türkiye’de Örgütlenme Özgürlüğünün Genel Görünümü 2018 Raporu, , İşkur Matbaacılık, Ankara, 2020. <https://www.stgm.org.tr/sites/default/files/2020-09/turkiyede-orgutlenme-ozgurlugu-2018-rapor.pdf>, 16.02.2021, s. 16.

¹⁰⁶² Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, “Toplantı ve Gösteri Hakkı İzleme Raporu 2017”, ed. Nejat Taştan Nur Tüysüz Pelin Oral, Ceylan Matbaası, İstanbul, 2018.

açık hükme rağmen toplantı ve gösteriler için izin alma şartını zorunlu kılmak ve gösterilere katılanlara idari cezalar uygulamak ve son olarak da göstericilere Kabahatler Kanunu'na dayanarak para cezaları kesmek şeklinde karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁶³.

Basın özgürlüğüne bakıldığında; 2002-2020 döneminde, 721 basın çalışanı tutuklanırken, tutuklamaların en yoğun şekilde 2016-2017 yılları arasında gerçekleştiği tespit edilmiştir. 2020 basın özgürlüğü raporuna göre, şu an tutuklu bulunan gazeteci sayısı 86'dır ve son bir yıl içerisinde 104 gazeteci gözaltına alınmıştır. Gazetecilerin açılan soruşturmaların sayısal dağılıma bakıldığında ise, pandemi ilanını takiben "Halkı Korku ve Paniğe Sevk Ederek Tehdit Etme" başlığında artış olduğu görülmektedir. Son olarak gazetecilere, "Gazetecilerin Sansür ve Otosansür Kişisel Deneyim Anketi" yapılmış ve anket sonucuna göre hem sansürün hem de otosansürün Türkiye'de oldukça yaygın olduğu sonucuna ulaşılmıştır¹⁰⁶⁴. Ek olarak Post-fordist çağda toplumsal muhalefetin örgütlenme alanı haline gelen sosyal medyaya yönelik müdahalelerin de arttığı görülmektedir. Son bir yıl içerisinde erişim engelleri noktasında artış olduğu sonucuna ulaşılmaktadır¹⁰⁶⁵. Bu kapsamda muhalefet hakkı ile doğrudan ilgili haklar kapsamında geniş ihlallerin olduğu görülmektedir ve toplumsal muhalefetin alanının giderek daraldığı tespit edilmektedir. Ancak çalışmanın genelinde belirtildiği üzere muhalefet her daim kendine yeni alanlar açmanın mücadelesini vermektedir. Türkiye'de karşıt/alternatif kamusalılık yaratmak anlamında sosyal medya, giderek toplumsal muhalefetin örgütlenme alanı haline gelmektedir. İletişim alanlarını aktif olarak kullanan, kitleleri geçirgen ve ağ tipi örgütlenmeye dayalı tabandan gelen hareketler, sosyal forum pratiklerini etkin hale getirmiştir. Dayanışma ağları aracılığıyla hem neoliberal küreselleşme sürecinin yarattığı çelişkiler protesto edilmekte hem de bu zamana kadar var olan muhalefet

¹⁰⁶³ Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, "Toplantı ve Gösteri Hakkı İzleme Raporu 2017", ed. Nejat Taştan Nur Tüysüz Pelin Oral, Ceylan Matbaası, İstanbul, 2018, s.14. 2017 yılında valilikler tarafından 16 ilde toplam 73 kez çeşitli sınırlamalar getirilmiştir. Bir önceki yıl bu sayı 49'dur ve nihayetinde ciddi bir artış olduğu görülmektedir. s. 15.

¹⁰⁶⁴ Verilerin yıllık değerlendirilmesinde şu şekilde bir tespitle bulunulmuştur. Özellikle sınır ötesi hareketlerin hızlandığı ve ülke içi ve dışı siyasi gündemin yoğun olduğu dönemlerde, tutuklamalar yoğunlaşmıştır. Ülkü Şahin, İlyas Coşkun, Beste Dönmez Gedek, "2019-2020 Türkiye Basın Özgürlüğü Raporu", Türkiye Gazeteciler Sendikası, 03.05.2020, erişim 01.03.2021. <https://tgs.org.tr/wp-content/uploads/2020/05/TGS-BASIN-OZGURLUGU-RAPORU.pdf>, s. 49. Katılımcıların (anket 141 kişiye uygulanmıştır) yüzde 80'i sansüre uğradığını, yüzde 78'i ise otosansüre uğradığını belirtmektedir s. 64.

¹⁰⁶⁵ Bu engellerin ağırlıklı çoğunluğunun sitede yayınlanan habere yönelik erişim engeliyken geri kalanı internet medyasının yasaklanmasına dairdir. "2019-2020 Türkiye Basın Özgürlüğü Raporu", s. 65-68.

biçimleri eleştirilmektedir¹⁰⁶⁶. Küresel toplumsal hareketlerin dünya genelinde kullandığı karşı festivaller, renkli kıyafetler ile protesto ve mizah¹⁰⁶⁷ gibi yaratıcı ve sembolik eylem repertuarları geçmiş repertuarları eklemlenerek çeşitlenmektedir.

Sonuç olarak *Türkiye siyasî kültüründe muhalefet kavramına son derece düşman bir öge* olarak bakıldığı ve muhalif eylemcileri, neredeyse milleti "bölmekle suçlamak", hâlâ bütün siyasi iktidarların gözde klişesi olduğu yönünde bir çıkarıma ulaşılmaktadır¹⁰⁶⁸. İslamcı, Kemalist, sosyalist, milliyetçi vb. siyasal yaklaşımların birbirleriyle gerilimli ilişkisi¹⁰⁶⁹, ülkenin toplumsal muhalefetine genel karakterini vermiş devletin tutumu muhalefetin araçlarıyla birlikte değişimine aktörlerinin ve eylem repertuarlarının farklılaşmasına neden olmuştur. Günümüzde ise, toplumsal muhalefetin genel seyriyle uyumlu örnekler görülmeye başlamış, hareketler çokluk temelinde çeşitlenmiştir.

¹⁰⁶⁶ Yavuz Yıldırım ve Selin Bengi Gümrükçü, s. 400-402.

¹⁰⁶⁷ Bilindiği üzere Türkiye’de bir toplumsal muhalefet biçimi olarak politik içerikli mizah belirli bir kültürel birikime sahiptir. Özellikle Gırgır, Leman, Penguen ve Uykusuz gibi dergiler eleştirel karikatürler aracılığıyla bu işlevi yerine getirmektedir. Türkiye’de son yıllarda ortaya çıkan “Zaytung” Türkiye’nin politik mizahında yeni bir tür olarak ifade edilmektedir. Alay ve hiciv ile harmanlanmış sessiz bir dayanışma ağı olarak kabul edilen Zaytung, siyasal gündemi absürt bir şekilde yeniden ifade ederek yeni bir eylem repertuarı geliştirmiştir. Yalnızca sosyal medya üzerinde var olması, siyasal iktidarın politikalarının keskin bir zeka ile eleştirmesi, herkesin katılımına açık olması ve küresel sorunları ulusa eklemlemesi noktasıyla Post-fordist çağın toplumsal muhalefetine özgün biçimlerinin özelliklerini taşımaktadır., Özge, Özdemir. “Politik Mizahın ve Toplumsal Muhalefetin Alternatif Söylemsel Alanı Olarak Zaytung”, **İlef Dergisi**, cilt:5, Sayı:2, 2018, ss: 7-28, s. 1-15.

¹⁰⁶⁸ Şerif Mardin, Türkiye’de Muhalefet ve Kontrol, s. 182,191.

¹⁰⁶⁹ Coşkun, s. 98

SONUÇ

Post-fordist çağda, hem küreselleşme sürecinin gündelik hayatımızın her alanında hissedilen eşitsiz gelişme koşulları hem de bu eşitsizliklerin bastırılması noktasında siyasal iktidarların takındığı tutum¹⁰⁷⁰, toplumsal muhalefetin yerine getirilmesinde ve yeni biçimlere dönüşmesinde etkili olmuştur. Tilly, toplumsal muhalefetin yerine getirilme biçimlerinin modern devlet ile birlikte ortaya çıktığını ve icat edilmiş bir kavram olduğunu; bu bağlamda da tarihsel koşulların ürünü olarak doğduğunu söylemektedir. Dolayısıyla toplumsal muhalefet biçimleri, doğduğu gibi ortadan kalkma imkânı da olan ya da yeni koşullarla dönüşen yaşayan dinamik bir kavram olarak algılanmaktadır. Bu nedenle çalışmanın ana sorunsalı, mevcut toplumsal formasyonda gerçekleştirilen toplumsal muhalefetin ve bu muhalefetin geleceğinin koşulları, aktörleri, etki alanları ve değişiminin incelenmesi olmuştur¹⁰⁷¹.

Çalışma bağlamında pre-kapitalist toplumlardaki direniş biçimlerinden başlayarak yasal bir zeminde hak olarak tanımlanan muhalefete doğru tarihsel bir süreklilik içerisinde muhalefet etme biçimleri/araçları ele alınmıştır. Değişen muhalefet etme biçimlerinin tarihsel bağlamında ele alınmasında elde edilen bulgu, “kavram olarak muhalefetin” kapitalist toplumlara özgü olduğu ancak direnişin sınıflı toplumların ortaya çıkışı ile eş zamanlı olduğudur. Pre-kapitalist toplumlardan kapitalist topluma dolayısıyla tabii sınıftan yurttaşlığa geçiş, muhalefetin ele alınışında da bir kopuş anlamına gelmektedir. Çünkü devletin yapısı, direniş biçimlerini ve muhalefetin bir faaliyet olarak yerine getirilme biçimlerini şekillendirmektedir. Modern devlet ile yurttaşlardan oluşan nüfus, belirli hak ve özgürlüklere sahip bir kitle olarak tanımlanmıştır. Kapitalizm öncesi toplumlarda ise, yasal güvence bağlamında “hak” nosyonunun bulunmayışı, siyasal iktidara yönelik rahatsızlıkların bir “karşı duruş” ve “günlük yaşam pratiklerinde direniş” olarak kendini göstermesine neden olmuştur.

¹⁰⁷⁰ Dünya genelinde siyasal iktidarların profiline bakıldığında hâkim görüş olarak; sağ ideolojiyi benimseyen milliyetçi- muhafazakâr liderlerin olduğu görülmektedir. Liderler ırkçı ve cinsiyetçi söylemleri ile bir yandan destek bulurken diğer yandan muhalif hareketlerin tepkisini çekmektedir. Popülist yorumlarıyla neoliberal otoriter bir lider profili doğmaktadır.

¹⁰⁷¹ Özellikle bugün içinde bulunduğumuz pandemi koşulları, gözetim toplumu tartışmalarını daha görünür kılmış dünya genelinde iktidarın denetim mekanizmalarını kamu sağlığı gerekçesi ile arttırması toplumsal muhalefetin alanının iyice daraldığı yönünde bir tartışmanın doğmasına neden olmuştur. Bu tartışma yeni protesto biçimlerinin kendini göstermesine doğru evrilmiştir. Muhalefetin alan arayışlarına mesafeli protesto biçimlerinin keşfedilmeye çalışılması, balkonların yeniden bir protesto mekânı olarak kullanılmaya başlanması şeklinde örnekler verilebilir.

Baskıya karşı direniş biçimleri daha çok sembolik olarak; sessiz kalmak, dans etmek, ana dilinde geleneksel hikayeleri anlatmak, hırsızlık yapmak, yalan söylemek, iş yavaşlatmak, kundaklamak ve kurallara uymamak gibi “pasif” günlük direniş biçimleri ile ayaklanma ya da isyan gibi “aktif” direniş biçimleri şeklinde hayat bulmuştur. Yaşamın her alanının siyasal iktidarın denetiminde olması, bütün tekil egemenlik haklarına siyasal iktidarın sahip olması ve buna karşın herhangi bir direnme hakkının bulunmaması aktif ya da pasif olması fark etmeksizin direnişin tüm biçimlerinin ağır bir şekilde cezalandırılması şeklinde sonuçlanmıştır. *Siyasal iktidarın sınırlandırılması fikrinden hareketle, eşit yurttaşlar arasında yasal zeminde varlığını kazanmış bir hak olarak* tanımlanan muhalefet kavramı ise, kapitalist toplumlarla birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Modern devlet ile kitlelerin aktif bir şekilde muhalefeti kullanması, kaynakları savunmak bağlamında başlayan küçük direnişlerden ilerici kolektif eylemlere dönüşme biçiminde gerçekleşmiştir. Siyasal çatışmanın kurumsallaşmış hali olarak tanımlanabilen muhalefet, bu çalışma bağlamında her türlü eylem alanını içine alacak şekilde bir şemsiye kavram olarak kabul edilmiştir. Muhalefet türlerinin tanımlanmasında ise, özel olarak siyasal iktidara yönelik ve parlamento dışında gerçekleştirilen “toplumsal muhalefete” ve onun değişimine odaklanmaktadır. Toplumsal muhalefet, süreklilik bağlamında çeşitli eylem repertuarlarını kullanan ve içinde bulunulan politik sistemle etkileşim içerisinde gelişen kolektif bir mücadele alanıdır.

Mevcut toplumsal formasyonda, modern devlete ve devletin biçimlerindeki dönüşüm sonucu yeni bir şekil alan siyasal iktidara yönelik toplumsal muhalefetin pratikteki görüngeleri, birikim koşulları ve araçları üzerinden ele alınarak sorgulamaya çalışılmıştır. Çalışmanın bu bağlamda ana amacı, tarihin belirli bir momentinde kapitalizmin aldığı biçimin örgütlenme özellikleri ile muhalefet etme biçimleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi ortaya koyabilmektir. Toplumsal muhalefet, Fordizme Geçiş Dönemi, Fordist Muhalefet ve Post-fordist Muhalefet şeklinde isimlendirilerek grev, sendika, toplumsal hareketler ve kamusal alan bağlamında incelenmiştir. Yapılan kavramsallaştırma sonucunda her üç dönemde de toplumsal muhalefetin kullandığı eylem repertuarlarının etkinliğinin nicel ve nitel olarak emeğin ve üretimin örgütlenmesinden etkilendiği bulgusu elde edilmiştir.

Fordist muhalefete geçiş döneminde pre-kapitalist toplumlardan farklı olarak muhalefet; yasal bir zeminde “yurttaşlık hukuku” çerçevesinde ve alttan gelen “kitlesel hareketler” bağlamında şekillenen bir faaliyet olarak görölmektedir. Bu dönemdeki toplumsal muhalefet, birikim koşullarıyla uyumlu araçları kullanan ve muhalefet hakkı ile ilişkili görölen tüm hak ve özgürlüklerin modern devletlerin anayasalarında yerini almasını savunan kolektif kitle hareketleriyle karakterize edilmektedir. Kolluk yönü ön plana çıkan siyasal iktidarlar ise hem kapitalist üretim ilişkilerinin yerleşmesi hem de kapitalizmle birlikte ortaya çıkan ve işçi sınıfına aleyhine gelişen koşulları bastırmakla görevli bir rol üstlenmiştir. Wallerstein, toplumsal hareketlerin ortaya çıkışında 1848 yılını sembolik bir tarih olarak kilit önemde olduğunu ortaya koymaktadır. Toplumsal muhalefetin, devlete karşı resmi örgütler aracılığıyla mücadele yürüten sistem karşıtı bir yapıda olduğunu altını çizmektedir. Bu bağlamda, grev, sendika ve toplumsal hareketler sınıf temelli hareketler olarak değerlendirilmektedir. Emeğin ve işin örgütlenme biçimiyle uyumlu bir şekilde toplumsal muhalefetin tetikleyici gücünü kapitalizmle birlikte derinleşen eşitsizlikler ve çalışma şartları oluşturmaktadır. Tilly’e göre devletten birtakım istekler talep etme kolektif hareketlerin başlangıcını oluşturmaktadır. İşçiler emeğin örgütlenmesi bağlamında sendikalar etrafında birleşmiş ve ekonomik hakların bir bölümünü elde etmek için grevi etkin bir araç olarak kullanmıştır. Tarihsel bağlamından kopmadan çeşitli eylem repertuarları (aktif olarak grev ve toplumsal hareketler) geliştirilerek çalışma ilişkilerine odaklı, disipline, erkek egemen ve katı hiyerarşik kuralları olan ve örgütlü bir toplumsal muhalefet oluşmuştur. Kamusal alan bağlamında ise, düşünce üreten kamusal topluluğun oluşması ve buradan hareketle siyasal iktidarın sınırlandırılması amacına uygun bir şekilde hak ehliyetinin oluşturulduğu döneme tekabül etmektedir. İfade özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü, bireylerin ekonomik alanda serbestçe faaliyet yürütebilmeleri ve siyasal katılım hak ehliyeti grubunda yer alan ve yasal güvenceye alınan hak ve özgürlükleri oluşturmaktadır (ancak bu durum hakkın sınırsız kullanıldığı anlamına gelmemektedir). Burjuva kamusal alanın ortaya çıktığı ve yapısal dönüşüm bağlamında erimeye başladığı dönem olarak ifade edilmekle birlikte 1871 Paris Komünü örneğinde olduğu gibi alternatif/proleter kamusalılıkların ortaya çıkmaya başladığı görölmektedir.

Fordist Muhalefet; emeğin ve üretimin örgütlenmesindeki temel prensip olarak görülen “kitlesel üretim ve kitlesel tüketim” anlayışıyla bağlantılı bir şekilde birikim sürecinin toplumsal düzenleme ile uyumlu olmasından hareketle tartışılmıştır. Kitlesel üretim, bireysel emek sonucu kolektif bir çıktı elde edilmesini sağladığından grev ve sendika gibi muhalefet etme biçimleri özellikle toplu pazarlığa (toplu iş sözleşmesi yapıldığı göz önüne alınmalıdır) imkân sağlaması bağlamında etkinliğini arttırmış ve doğrudan üretimi tehdit edebilen bir toplumsal muhalefet biçimi haline gelmiştir. Üretimdeki bu kitlesellik tüketimle desteklenmek zorunda olduğundan tüketim hem sermaye için hem de emeğin yeniden üretimi için odak noktaya oturmuştur. Bu bağlamda “güvence” temel değerlerden biri haline gelmiş, birikimin istikrarı bu yolla sağlanmıştır. Fordist devlet, toplumdaki ilişkileri düzenleyen taraf ve aynı zamanda ilişkinin bir tarafı olarak toplumsal mücadele alanına eklemlenmektedir. Bu bağlamda devlet, emek-sermaye çelişkisinde uzlaşmacı bir rol üstlenerek hem emeğin yeniden üretiminde hem de sermayenin yeniden üretiminde görev almıştır. Devletin bu tutumunun toplumsal muhalefete yansması ise, karar alım sürecine bir taraf olarak dahil olması şeklinde olmuştur. Fordist muhalefet döneminde grev ve sendikaların muhalefet biçimi olarak yoğun bir şekilde kullanıldığı yasal düzenlemelerle hakkın genişletildiği görülmektedir. Bu bağlamda grev ve sendikaların belirli iş kolunun çalışma ilişkileri ve biçimleri üzerine odaklanan bir biçim aldığı görülmekte ve bu yönüyle aynı zamanda sendikaların eleştirilmesine neden olmaktadır. Fordist dönemin toplumsal hareketleri aktörler, konular, değerler ve hareket biçimlerinde önemli değişiklikler olmasından hareketle iki ayrı dönem şeklinde irdelenmektedir. Bu bağlamda 1968 önemli bir kırılma noktası olarak kabul etmektedir. 1968 öncesi toplumsal muhalefetin aktörlerinin sanayi işçi sınıfının örgütlü ağırlığında, kitlesel ve bürokratik niteliklere sahip, ekonomik ve siyasi konular temelinde birleşen ve eleştirilenin yerine alternatif koymayı hedefleyen, sınıfsal aidiyetleri esas alan, dikey hiyerarşiyi benimseyen, kesin çizgi ve sınırları olan sendika ve işçi partileri temelinde örgütlenen yapılar olduğu görülmektedir. 1968 sonrası ise, toplumsal hareketler hem bir kapitalizm eleştirisi hem de bugüne kadar gelişen toplumsal muhalefet biçimlerinin topyekûn eleştirisi bağlamında önemli bir dönüşüm olarak görülmektedir. 1968’den itibaren artan öğrenci hareketleriyle birlikte toplumsal muhalefetin aktörleri, konuları ve hedefleri çeşitlenmekte dikey hiyerarşiye yönelik eleştiriler eklemlenmektedir. Bu

çalışmada, toplumsal hareketlerin süreklilik bağlamında değerlendirildiğini bir kez daha belirtmek yararlı görülmektedir. 1968 ile hareketlerin içinde bulunulan toplumsal formasyona eleştirileri ve öncelikleri çeşitlenmiştir ancak eski eylem repertuarlarına ek yeni repertuarlar eski aktörlere yeni aktörler ve var olan eleştirilere yeni eleştiriler eklemleyerek çokluk temelinde örgütlendikleri ileri sürülmektedir. Fordist muhalefet döneminde kamusal alana ilişkin olarak Habermas'dan hareketle söyleyebileceğimiz burjuva kamusal alanın toplum devlet ilişkisinin iç içe geçmesi bağlamında eriyerek yok olduğudur. Ancak bu dönem aynı zamanda karşıt ya da alternatif kamusalılıkların kurulduğu bir dönemdir. Özellikle 1968 öğrenci hareketleri önemli bir deneyim alanı olarak görülmektedir. Öğrencilerin tecrübe, deneyim ve kendi yaşam alanlarını paylaşımları üzerinden pek çok kamusalılığın ortaya çıktığı görülmektedir.

Son olarak Post-fordist muhalefet; emeğin ve üretimin örgütlenmesi sürecinde köklü değişimlerin olduğu kapitalizmin küresele yayıldığı zamansal ve uzamsal gerçeklikte ele alınmaktadır. Post-fordist dönemde, grev ve sendikalaşma küresel çapta en düşük düzeylerine gerilemektedir. Bu durum hem nitel (sendikalaşma oranları, grev oranları) hem de nicel (yasal düzenleme, uygulama, toplumsal ve siyasal etki) olarak görülmektedir. Bu çalışmada nicel ve nitel olarak görülen azalmanın ekonomi-politik bir analizle nedeni olarak, hem farklılaştırılmış ve küçük birimler halindeki üretim süreci ve emeğin örgütlenmesi açısından güvencesiz ve kuralsız çalışma ilişkilerinin getirilmesi hem de siyasal iktidarın neoliberal politikaların uygulanması amacına yönelik artan otoriter tavrı görülmektedir. Buna rağmen, dünya genelinde yaşanan “toplumsal hareket sendikacılığı” yeni bir deneyim alanı ve toplumsal muhalefet ile sendikal mücadeleyi birleştirecek bir toplumsal güç olarak görülmektedir. Bütüncül bir anlayışla işçilerle birlikte farklı kesimleri de sendikal mücadeleye eklemleyerek hem yaşamın her alanındaki eşitsizliklerle mücadeleyi hem de çalışma ilişkileri bağlamında ortaya çıkan güvencesiz ve kuralsızlaşmaya dayalı yapıya muhalefet etmesi bağlamında, toplumsal hareket sendikacılığının yeni muhalefet etme biçimleriyle uyumlu olduğu görülmektedir¹⁰⁷². Toplumsal hareketler

¹⁰⁷² Toplumsal hareket sendikacılığına Türkiye özelinden önemli bir örnek olarak Zonguldak Grevi ve Yürüyüşü verilmektedir. 1990 yılında, toplu sözleşme görüşmelerinin uyuşmazlığı sonucu başlayan grev, sendikal bir hareket olarak başlarken toplumsal bir harekete dönüşmüştür. Türkiye Taş Kömürü İşletmeleri (TTKİ) ve Genel Maden İşçileri Sendikası arasındaki uyuşmazlıkla başlayan hareket, asıl hedefe yani özelleştirmelerin (neoliberal politikaların) eleştirilmesine evrilmiş, grevin sınırları çalışma alanını aşarak kent merkezlerine yayılmış ve nihayetinde toplumun farklı kesimlerinin grevi

özelinde bakıldığında ise, Post-fordist dönemde toplumsal muhalefetin öznelерinin; farklı kimlikleri ve değerleri benimseyen, esnek ve dağınık ağlara yönelen genç eylemcilerden oluştuğu görölmektedir. Toplumsal hareketlerin konuları bağlamında, dağınık ve parçacıklı bir yapı sergilediğı ve muhalefetin yaşamın her alanını kapsadığı görölmektedir. Ekonomik sömürü, ırkçılık, cinsiyet ayrımcılığı, çevrenin tahribi, yoksulluk, şiddet gibi konulardan yalnızca biri ya da birkaçı toplumsal hareketlerin örgütlendiğı konuyu oluşturabilmektedir. Bu bağlamda farklı değerlere sahip hareketler, iletişim ağlarının sağladığı avantajlar sayesinde birbirinden haberdar olmakta ve bu temelde lidersiz ve örgütsüz bir şekilde örgütlenebilmektedir. Özerk ve bağımsız iletişim ağlarının varlığı, alternatif ya da karşıt kamusalılıkların ilke olarak her türlü egemenlik ilişkisinden bağımsız bir şekilde ele alınması gereken yapıların oluşmasına imkân sağlamaktadır. Siyasal iktidarın denetlenmesi ve eleştirilmesine ek olarak, sermayenin çıkarlarından bağımsız bir şekilde tartışma ortamının varlığı kamusal alanın hayat bulmasına imkân sağlayacağından Post-fordist muhalefette gerçekleşen toplumsal hareketlerin bu noktada önemli bir işlevi olduğu düşünülmektedir. Kapitalist üretim ilişkilerinin yarattığı küresel çaptaki dönüşüm sonucu ortaya çıkan yeni toplumsal formasyonda muhalefetin geleceğı, varlığını sürdürme pratikleri ve yeni biçimlerinin izini sürmek çalışmanın temel sorunsallarından biri haline gelmiştir. Bu çalışmada, sivil özgürlüklerin korunmasına yönelik hareketlerin, toplumsal muhalefetin geleceğı bağlamında önemli olduğu ileri sürölmektedir. Sivil özgürlükler devletin müdahalesine karşın özerk alanlar olarak okunmaktadır ve tarihsel bağlamında bu alanın yok sayıldığı dönemlerde muhalefetin temel varlık gerekçesini kaybettiğı görölmektedir. Bu durum siyasal iktidarların yaşamın tüm alanlarını kontrol edebilmesine yol açarken, muhalefeti ortadan kaldırmaktan ziyade muhalefeti kamusal alanın dışına atmaktadır. Çalışma kapsamında öne sürölen savlardan biri de bu bağlamda -distopya örnekleri aracılığıyla-

desteklemesi ve uluslararası dayanışma ağlarının kurulması ile farklı kesimlerin dahil olduğu bir toplumsal muhalefet haline gelmiştir. Bu bağlamda Tekel Direnişiyile birlikte ölkemizdeki toplumsal hareket sendikacılığına yönelik önemli bir örnek olarak görölmektedir. Gonca Gezer Aydın, Toplumsal Hareket Sendikacılığının Türkiye Özelinde İncelenmesi: Zonguldak Grevi Yürüyüşü, Yatağan Direnişiyi ve Tekel Direnişiyi, The International Journal of Innovative Approaches in Social Sciences Cilt:1 Sayı: 1, 2017, s. 53. Benzer şekilde 2020 yılının ekim ayında Somalı maden işçilerinin Manisa'dan Ankara'ya başlattıkları yürüyüş, hem çalışma ilişkileri kapsamında önemli bir hareket olurken hem de sivil itaatsizliğin kullanıldığı kıymetli bir eylem repertuarı olarak görölmektedir.

muhalefetin her daim yaşam şansı bulacağı ve bunun için kendisine alan açma mücadelesini devam ettireceğidir.

Sonuç olarak uluslararasılaşan sermaye ve giderek otoriterleşen devlet biçimleri karşısında enformasyon teknolojisinin sağladığı avantajlar ve geçmiş dönem muhalefet pratiklerinin yeni biçimlere eklenmesi tartışma konularının bir diğerini oluşturmaktadır. Özellikle 1999 sonrasında başlayarak, dünya genelinde meydanlar, sokaklar ve farklı kamusal alanlar sosyal medyanın örgütleyiciliğinde çeşitli ekonomik, politik ya da kimliğe ilişkin gerekçelerle toplumsal muhalefetin alanı haline gelmektedir. Ağ mücadeleleri ulusal sorunların küresele eklenmesine imkân sağlarken ekonomik, siyasal ve toplumsal alanlarda birbirinden bağımsız hareketlerin karşılaşmasına imkân sağlamıştır. Bu karşılaşma farklı toplumsal hareketlerin, hareketlerin aktörlerinin kendi amaç ve hedeflerini birbirine aktarmasına ve destek olmasına imkân sağlamıştır. Çalışmanın üzerine odaklandığı temel argüman ise, kapitalizm dinamik bir sistem olarak karşılaştığı krizlerde kendini yeniden üretirken iktidarını bir bütün olarak devam ettirmesinden hareketle toplumsal muhalefet açısından da benzer bir dinamik gerektiğini temellendirmektir. Toplumsal muhalefetin sahip olduğu ortak noktalar, farklılıklar ve çatışma alanlarını kapsayacak ve bunları zenginlik olarak kabul edecek şekilde dinamik bir örgütlenmeye sahip olması gerektiği düşünülmektedir. Toplumsal muhalefetin özneleri, hareketleri, eylem repertuarları ve amaçları göz önüne alındığında belirli bir nedensellik içerisinde birbirine bağlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bugünün ve geleceğin muhalefetinin kavramsal tartışması yapılırken toplumsal muhalefet bir süreklilik bağlamında değerlendirilmeli ve günümüz teknolojisinin sağladığı araçları bir eylem repertuarı olarak kullanarak bütünsel bir şekilde örgütlenmesi ve yeni muhalefet etme biçimlerinin eskiyle eklenerek yeniden inşası gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Abay, Eralp Tezcan (Ed.) “Türkiye’de Örgütlenme Özgürlüğünün Genel Görünümü 2018 Raporu”, **İşkur Matbaacılık**, Ankara, 2020.
<https://www.stgm.org.tr/sites/default/files/2020-09/turkiyede-orgutlenme-ozgurlugu-2018-rapor.pdf>, (16.02.2021).

Akçoraoğlu, Alpaslan. “Küresel Neoliberal Sistemin Krizi, Çelişkileri ve Direnci: Post-Neoliberal Küresel İktisadi Düzene Geçiş Mümkün Mü?”, **İktisat ve Toplum Dergisi**, Cilt: 8, Sayı:90, 2018, ss. 40-53.

Aglietta, Micheal. **A Theory of Capitalist Regulation The USA Experience**, Translated by David Frenback, Verso, London, 1998.

Ağaoğulları, Mehmet Ali ve Köker, Levent. **Tanrı devletinden Kral Devlete**, 4. Baskı, İmge Yayınları, Ankara, 2004.

Ahmad, Feroz. **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, 7. Basım, Eylül, 2007.

Akgün. Mehmet. “İfade Özgürlüğünün Tarihsel Süreci ve Milli Güvenlik Gerekçesiyle İfade Özgürlüğünün Kısıtlanması”, **AUHFD**, Cilt: 61, Sayı:1, 2012, ss: 1-42.

Akbulut, Örsan. **Siyaset ve Yönetim İlişkisi Kuramsal ve Eleştirel Bir Yaklaşım**, Turhan Kitapevi, Ankara, 2009.

Akkaya, Yüksel. “1990’lu Yıllarda Türkiye’de Grevler”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergi**, Cilt: 54, Sayı:2, ss: 1-34.

Akkaya, Yüksel. “Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-II”, **Praksis**, Cilt: 6, No: 1, 2002, ss: 63-101.

Akkaya, Yüksel. “Küreselleşme versus Sendikasılaşma ve Yoksullaştırma”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, 3, 2004, s. 93-121.

Akkaya, Yüksel. “12 Eylül 1980 26 Yıl Önce, 26 Yıl Sonra Değişen Ne?”, **Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, Nisan- Mayıs- Haziran 2006, ss.12-24.

Akşin, Sina. **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 4. Baskı, İmge Yayınları, İstanbul, 2006.

Algan, Bülent. **Muhalefet Hakkı ve Türkiye’de Görünümü**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2015.

Amel, Sandrine. **Yellow vests, Black Blocs, casseurs: what's the difference?**, 03.05. 2019, <https://www.euronews.com/2019/05/02/yellow-vests-black-blocs-casseurs-what-s-the-difference-euronews-explains> (24.08.2020).

Amin, Ash. “Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition””, **Post-Fordism A Reader**, Edited by Ash Amin, Blackwell Publisher, USA, 2003.

Ardoğan, Recep. “Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefet”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: VIII sayı: 2, Aralık 2004, ss: 171-189.

Arendt, Hannah. **The Human Condition**, 2. Edition, The University of Chicago Press, London and Chicago, 1998.

Arın, Tülay. “Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelişmiş Kapitalizm”, **11. Tez**, 1986, ss: 104-308.

Arrighi, Giovanni. “Towards a Theory of Capitalist Crisis”, **New Left Review**, 111, 1978, ss: 3-24.

Arrighi, Giovanni., HOPKINS Terence ve WALLERSTEIN, Immanuel. **Sistem Karşıtı Hareketler**, çev. C. Kanat, B. Somay, S. Sökmen, Metis Yayınları, 2004.

Aslan, Onur Ender. **Devlet Bürokrasisi ve Kamu Personel Rejimi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2012.

Atasoy, Emrah. “Impediment To Knowledge And Imagination In Ray Bradbury’s Dystopian Novel Fahrenheit 451”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 55, Sayı:1, 2015, ss: 399-414.

Aydın, Gonca Gezer. “Toplumsal Hareket Sendikacılığının Türkiye Özelinde İncelenmesi: Zonguldak Grevi Yürüyüşü, Yatağan Direnişi ve Tekel Direnişi”, **The International Journal of Innovative Approaches in Social Sciences**, Cilt: 1 Sayı: 1, 2017, ss: 49-70.

Aydoğan, Filiz. “Eleştirel Perspektiften Yeni Medya”, **Marmara İletişim Dergisi**, Sayı:15, 2009, ss: 185-195.

Aydoğdu, Yasin. “Türk Hukukunda Siyasi Haklar ve Siyasi Hakların Kullanılmasının Engellenmesi Suçu”, **TBB Dergisi**, Cilt: 128, 2017, ss. 40-72.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, 06.2010, <http://www.danistay.gov.tr/upload/avrupainsanhaklarisozlesmesi.pdf> (21.11.2018), ss: 3-55.

Bauman, Zygmunt. **Kuşatılmış Toplum**, çev. Akın Emre Pilgir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

BBC Türkçe, **George Floyd Protestoları Dünya Geneline Yayıldı**, 09.06.2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52978242>, 15.06.2020.

Barrow, Clyde W. **Critical Theories of the State Marxist, Neo-Marxist, Post-Marxist**, The University of Wisconsin Press, United States of America, 1993.

Bedirhanoglu Pinar, Dölek Çağlar, Hülagü Funda, Kaygusuz Özlem, “Introduction: Putting The AKP -led state transformation in its neoliberal historical context”, **Turkey’s New State in the Making: Transformations in Legality, Economy and Coercion**, Ed. Pinar Bedirhanoglu, Çağlar Dölek, Funda Hülagü, Özlem Kaygusuz, Zed Books, London, 2020, ss: 1-13.

Bekmen, Ahmet. “Marksizm Praksis’in Teorisi”, **19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasi İdeolojiler**, Der. H. Birsen Örs, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss: 163-253.

Belek, İlker. **Post Kapitalist Paradigmalar**, Sorun Yayınları, İstanbul, 1999.

Bogen, David S. “The Origins of Freedom of Speech and Press”, **Maryland Law Review**, Volume 42, 3,1983, ss: 429-465.

Bottomore, Tom. **Marksist Düşünce Sözlüğü**, çev. Mete Tunçay, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Bora, Tanıl. **Cereyanlar Türkiye’de Siyasi İdeolojiler**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Boyer, Robert. **The Regulation School: A Critical Introduction**, translate by Craig Charney, Columbia University Press, New York, 1990.

Boyer, Robert and Saillard, Yves. **Regulation Theory The State of the Art**, translated by Carolyn Shread, Routled E-Library, 2005.

Buğra, Ayşe. “Polanyi’nin Çifte Hareket Kavramı ve Günümüz Piyasa Toplumunda Siyaset”, çev. Azer. Kılıç, (der Ayşe Buğra ve K. Ağartan), **21. Yüzyılda Karl**

Polanyi'yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss: 237-261.

Burawoy, Michael. **The Politics of Production: Factory Regimes Under Capitalism and Socialism**. Londra: Verso. 1985.

Brack, Nathalie and Weinblum, Bruxelles Sharon. "Political Opposition": Towards a Renewed Research Agend", **Interdisciplinary Political Studies**, Cilt:1, Sayı: 1, 2011, ss: 69-79.

Bradbuy, Ray. **Fahrenheit 451**, çev. Dost Körpe, 8. Baskı, İthaki Yayınları, 2018.

Bruns, Axel. Highfield, Tim and Burgess, Jean. "The Arab Spring and Social Media Audiences: English and Arabic Twitter Users and Their Networks", **American Behavioural Scientist**, Cilt:57, Sayı: 7, 2013, ss: 871-898.

Butler, Judith, **Biziz, Halk! Toplanma Özgürlüğü Üzerine Düşünceler**, çev Ferit Burak Aydar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.

Busch, Otto. "Nazilerin Kitap Yakma Eylemi 70 Yaşında"
<https://www.dw.com/tr/nazilerin-kitap-yakma-eylemi-70-ya%C5%9F%C4%B1nda/a-2524556>, 10.05.2004, (05.05.2019).

Castells, Manuel. **Enformasyon Çağı Ekonomi Toplum ve Kültür 2. Cilt Kimliğin Gücü**, çev. Ebru Kılıç, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

Castells, Manuel. **Enformasyon Çağı Ekonomi Toplum ve Kültür 3. Cilt Bin Yılın Sonu**, çev. Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Castells, Manuel. **Enformasyon Çağı Ekonomi Toplum ve Kültür 1. Cilt Ağ Toplumunun Yükselişi**, çev. Ebru Kılıç, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

Castells, Manuel. **İşyan ve Umut Ağları, İnternet Çağında Toplumsal Hareketler**”, çev. Ebru Kılıç, Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.

Chatterton, Paul. “Seeking The Urban Common Furthering The Debate On Spatial Justice”, **City Analysis of Urban Change, Theory, Action**, Cilt:14, Sayı: 6, ss: 625-628.

Chenoweth, Erica ve Stephan, Maria J. **Why Civil Resistance Works The Strategic Logic Of Nonviolent Conflict**, Columbia University Press, New York, 2011.

Childe, Gordon, **Tarihte Ne Oldu?** çev. Alaeddin Şenel ve Mete Tunçay, 6. Baskı Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2014.

Cleaver, Harry. “The Chiapas Uprising”, **Studies in Political Economy**, Cilt: 44, 1999, ss: 141-157.

Coşkun, Mustafa Kemal. “Toplumsal Hareketler ve Proleter Kamusal Alan”, **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, Cilt:17, Sayı:61, 2006, ss: 143-155.

Coşkun, Mustafa Kemal. “Süreklilik ve Kopuş Teorileri Bağlamında Türkiye’de Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:61, Sayı:1, 2006, ss: 67-102.

Çayır, Kenan “Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri: Yeni Sosyal Hareketler”, **Yeni Sosyal Hareketler**, Ed. Kenan Çayır, 2. Baskı, İstanbul, Kaktüs Yayınları, 2016, ss:11- 30.

Çakır, Serpil. **Erkek Kulübünde Siyaset Kadın Parlamenterlerle Sözlü Tarih**, Versus Yayınları, İstanbul, 2013.

Çelik, Aziz ve Lordoğlu, Kuvvet. “Türkiye’de Resmi Sendikalaşma İstatistiklerinin Sorunları”, **Çalışma ve Toplum**, Sayı:2, 2006, ss: 11-30.

ÇETİNKAYA, Doğan. “Tarih ve Kuram Arasında Toplumsal Hareketler,” **Toplumsal Hareketler Tarih, Teori ve Deneyim**, Der. Doğan Çetinkaya, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul: 2014, ss: 25-75.

Çiftçioğlu, Cengiz Topel. “Yaşama Hakkı”, **TBB Dergisi**, Cilt: 103, 2012, ss: 137-168.

Çulhaoğlu, Metin. “Vladimir İlyiç Lenin: Ne Yapmalı”, **Marksist Klasikleri Okuma Kılavuzu**, Der. H. Erdoğan, 2. Baskı, Yordam Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 403-423.

Dahl, A. Robert, **Political Oppositions in Western Democracies**. Yale University Press, New Haven and London, 1968.

Dahl, A. Robert, **Regimes and Oppositions**, Yale University Press, New Haven and London, 1973.

Dahl, A. Robert. “Introduction”, **Regimes and Oppositions**, Ed. Robert A. Dahl, Yale University Press, New Haven and London, 1973, ss: 1-25.

Dams, Cartens ve Stolle Michael. **Gestapo Nazizim Döneminde Tahakküm ve Terör**, çev. Cem Şentürk, İletişim Yayınları, 2017.

Danışman, Ahmet. **Basın Özgürlüğünün Sağlanması Önlemleri Devletin Basın Karşısındaki Aktif Tutumu**, Ankara Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu Yayınları No: 1, Ankara, 1982.

Daniels, Robert V. **Rise and Fall of Communism in Russia**, New Haven: Yale University Press, New Haven, 2007.

Data Reportal, **Digital 2020: July Global Statshot**, 21.07.2020, <https://datareportal.com/reports/digital-2020-july-global-statshot>, (13.08.2020).

DİSKAR (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Dairesi), Türkiye İşçi Sınıfı Gerçeği İşçilerin Çalışma ve Yaşam Koşulları ile Algı ve Tutumları Alan Araştırması Sonuçları 2017, **Basın Toplantısı**, 21.02.2018, <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2018/02/DISK-Turkiye-Isci-Sinifi-Arastirmasi-Basin-Toplantisi-Ozet-Rapor-1.pdf>, (14.08.2019).

DİSKAR (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Dairesi), AKP Döneminde Emek, **Disk Raporu**, 29 Mayıs 2018, <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2018/05/AKP-D%C3%B6neminde-Emek-DISK-RAPORU.pdf> (14.08.2019)

DİSKAR (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Dairesi), Sendikalaşma Araştırması Türkiye’de Sendikalaşma, Toplu İş Sözleşmesi Kapsamı ve Grevler (2013-2019), **Disk Raporu**, Şubat 2019, <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2019/02/Sendikalasma-Arastirmasi.pdf>, (15.07.2019).

Doe, John “The Revolution Will Be Digitized”, **Mysterious Whistleblower Behind Panama Papers**, Finally Speaks <https://www.miamiherald.com/news/nation-world/world/article76059762.html> , (07.01.2021).

Eley, Geoff. **Forging Democracy The History of the Left in Europe 1850–2000**, Oxford University Press, New York, 2002.

Engels, Friedrich. **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Çeviren Kenan Somer, 9. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 1990.

Ercan, Fuat “Sınıftan Kaçış: Türkiye’de Kapitalizmin Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış Üzerine”, **Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar**, der Ahmet Haşim Köse, Fikret Şenses ve Erinç Yeldan, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss: 613-670.

European Court of Human Right, “Violations by Article and byState”
https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_2020_ENG.pdf, (02.03.2021).

Erdoğan, Mustafa. “Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Güz 2001, ss: 8-15.

Eroğlu, Cem. “Siyaset”, **Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler arası İlişkiler**, Der Gökhan Atılğan ve E. Attila Aytekin, 5. Baskı, Yordam Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 18-28.

Eroğlu, Erdal. “Sermaye Birikim süreci, Toplumsal Yapılarda Dönüşüm ve sosyal Hakların Metalaşması”, Der. Serdar Şahinkaya ve İlter Ertuğrul, Bilsay Kuruç’a Armağan içinde, **Mülkiyeliler Birliği Yayın No**, Sayı:2, 2011, ss: 699-717.

Esin, Pars. **İş Bölümü, Yabancılaşma ve Sosyal Politika**, A.Ü SBF Yayınları, Ankara, 1982.

Fırat, Özden Begüm. “Gezi Komünü: Ortak Mülkler ve Müşterekleştirme”, **Kamusal Alan**, Ed. Meral Özbek, Hil Yayınları, İstanbul, 2004, ss: 567-573.

Fişek, Kurthan. **Das Yönetim Devlet, İktidar ve Bürokrasinin Marksist Analizi**, Der. Levent Demirelli ve Recep Aydın, NotaBene Yayınları, Ankara, 2016.

Foran, John. “Devrim ve Küreselleşme: Chiapos’tan Seattle ve Ötesine”, **Toplumsal Hareketler Tarih, Teori ve Deneyim** Der. Doğan Çetinkaya, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Floris, Bernard. “Kamusal Alan ve Ekonomik Alan”, **Kamusal Alan**, Der. Eric Dacheux, çev. Hüseyin Köse, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, ss: 65-87.

Fülberth, Georg. **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, çev. Sadık Usta, 4. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.

Frank, Andre Gunder. “İdeolojik Geçiş Tarzları: Feodalizm, Kapitalizm, Sosyalizm”, **Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?** Derleyenler Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills, çeviren Esin Sağancılar, İmge Kitapevi, Ankara, 2003, ss: 379-411.

Franzosi, Roberto. “One Hundred Years of Strike Statistics: Methodological and Theoretical Issues in Quantitative Strike Research”, **ILR Review**, Cilt:42, Sayı: 3, 1989, ss: 348-362.

Fraser, Nancy. Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek, **Kamusal Alan**, Ed. Meral Özbek, 4. Baskı, Hil Yayın, İstanbul, 2015.

Friedrich, Carl J. ve Zbigniew, K. Brzezinski. **Totaliter Diktatörlük ve Otokrasi**, çev. Oğuz Onaran, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1964.

Gara, Eleni, Kabadayı, M. Erdem ve Neumann, Christoph K. “Introduction Ottoman Subjects as Political Actors: Historical Representations”, **Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire**, Ed. Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı ve Christoph K. Neumann, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, ss: 1-56.

Giddens, Anthony ve Sutton, Philip W. **Sosyoloji 8. Edisyon**, çev. E. Arzu Kayhan, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2019.

Göktürk, Eren Deniz (TOL) ve GÖKTÜRK, Atilla. “Küreselleşme ve Sivil Toplum Yaklaşımı”, **Toplum ve Hekim**, Cilt: 17, Sayı:2, 2002, ss: 146-151.

Gökdeniz, Kutay. “Din ve Vicdan; Padovalı Marsilius’tan Modern Hukuk Devletine Kavramın İçeriği”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 9, Sayı:44, 2016, ss: 1074-1083.

Göze, Ayferi. **Siyasal Düşünceler ve Yönetim**, Beta Yayınları, İstanbul, 2011.

Gullickson, Gay L. **Komün'ün Asi Kadınları**, çev. İlke Bereketli Zafeirakopoulos, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

Gürcan, Ertuğrul Cenk. “1791 ve 1793 Fransız Anayasaları’na İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı:3, 2011, ss: 183-214.

Gramsci, Antonio **Hapishane Defterleri Cilt II**, (Ed. Joseph A. Buttigieg), çev. Barış Baysal, Kalkedon Yayınları, 2012.

Habermas, Jürgen. **Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü**, 12. Baskı, çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar, İletişim Yayınları, 2014.

Hansen, Miriam, “Yirmi Yılın Ardından Negt ve Kluge’nin Kamusal Alan ve Tecrübe’si: Değişken Karışımlar ve Genişlemiş Alanlar”, **Kamusal Alan**, Ed. Meral Özbek, Hil Yayınları, İstanbul, 2004.

Hardt, Micheal ve Negri Antonio, **İmparatorluk**, çev. Abdullah Yılmaz, 5. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2003.

Hardt, Micheal ve Negri, Antonio. **Çokluk İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi**, çev. Barış Yıldırım, 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011.

Harman, Chris. **Halkların Dünya Tarihi Taş Çağından Yeni Binyıla**, çev. Uygur Kocabaşoğlu, 2. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2011.

Harvey, David. **Postmodernliğin Durumu Kültürel Değişimin Kökenleri** İngilizce'den Çeviren: Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul, 1997.

Harvey, David. **Asi Şehirler Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru**, çev. ve Sunuş Ayşe Deniz Temiz, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.

Harvey, David. **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**, çev. Aylin Onacak, 2. Baskı, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2015.

Hasdemir, Aksak Tuba ve Coşkun Mustafa Kemal. “Kamusal Alan ve Toplumsal Hareketler”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:63, Sayı:1, 2008, ss:122-149.

Heywood, Andrew. **Siyasetin Temel Kavramları**, çev. Hayrettin Özler, Adres Yayınları, Ankara, 2012.

Hill, Christophe. **The World Turned Upside Down Radical Ideas During the English Revolution**, Penguin Books, London, 1991.

Hirsch, Joachim **Materyalist Devlet Teorisi Kapitalist Devletler Sisteminin Dönüşüm Süreçleri**, Ed. Şule Daldal, Can Matbaacılık, İstanbul, 2011.

Hunt, Lynn. “Charles Tilly'nin Kolektif Eylemi”, **Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, Ed. Theda Skocpol, çev. Fethi Ahmet, 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, ss: 270- 304.

Hobsbawn, Eric. “Peasants and Politics”, **The Journal of Peasant Studies**, Sayı:1, 1973. (published online 2008), ss: 3-22.

Hobsbawn, Eric. **Sıradışı İnsanlar Direniş, İsyan ve Caz**, çev. Işıtan Gündüz, Yordam Kitap, İstanbul, 2009.

Hollander Jocelyn A. and Einwohner, Rachel L. “Conceptualizing Resistance”, **Sociological Forum**, Cilt: 19, Sayı: 4, 2004, ss: 533-554.

Huxley, Aldous. **Cesur Yeni Dünya**, çev. Ümit Tosun, 22. Baskı, İthaki Yayınları, 2017.

Jenkins, J. Craig. “Resource Mobilization Theory And The Study Of Social Movements”, **Ann. Rev. Social. Cilt:** 9, 1983, ss: 527-553.

Ionescu, Ghita and De Madariaga, Isabel. **Opposition-Past and Present of a Political Institution**, The New Thinker Library, London, 1968.

İnsan Hakları Derneği, **Gezi Parkı Direnişi ve Sonrasında Yaşananlara İlişkin Değerlendirme Raporu**, (27.06.2013) <https://www.ihd.org.tr/gezi-park-direnii-ve-sonrasnda-yaananlara-likin-deerlendirme-raporu/> erişim tarihi (28.09.2019).

İnsan Hakları Raporları Veri Tabanı, “Geçmişle Yüzleşme: 12 Eylül Travmasını Aşmak”, <https://www.raporlar.org/gecmisle-yuzlesme-12-eylul-travmasini-asmak-ihd-2017/>, (01.03.2021)

İlker, Kılıç ve Çetindağ, Funda. **Kapitalist Sistemde İnsan Hakları ve Yurttaş Hakları Arasındaki Gerilim**, İnsan Hakları Yıllığı, Cilt: 25, 2007, ss: 21-33.

Jasper, James M. **Protesto**, çev. Aslı Önal, Ayrıntı Yayınları, 2017.

Jessop, Bob. “Regulation Theory, Post Fordism and The State: More Than A Reply To Werner Bonefield”, **Capital and Class**, Cilt: 12 Sayı:1, 1988 ss: 147-168.

Jessop, Bob. **Hegemonya, Post Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet**, der Betül Yazar ve Alev Özkazanç, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Jessop, Bob, **Kapitalist Devletin Geleceği**, çev. Ahmet Özcan, Epos Yayınları, Ankara, 2009.

Juillard, Michel. “Accumulation Regime, Accumulation Theory”, **The State of the Art**, Ed. by Robert Boyer and Yves Saillard), London and New york, Routledge, s. 153-160.

Kabadayı, M. Erdem Petitioning as Political Action: Petitioning Practices of Workers in Ottoman Factories, **Popular Protest and Political Participation in the Ottoman Empire**, (Ed. Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı ve Christoph K. Neumann), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, ss: 57-74.

Kalafatoğlu, Şermin. “Küreselleşme Karşıtı Hareket”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, cilt: 4, Sayı: 1, 2013, ss: 143-195.

Kalfa, Ceren ve Ataay, Faruk. “Küresel Toplumsal Hareketler”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 16, Sayı: 2, 2008, ss: 127-149.

Kangal, Kaan. “The Karl Marx Problem in Contemporary, New Media Economy: A Critique of Christian Fuchs Account, **Television & New Media**, Cilt: 17 Sayı: 5, 2016, ss: 416-428.

Kahraman, Mehmet. “Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:5, Sayı:9, 2008, ss: 58-77.

Kara, İlkay. “Bir Uzun Haziran: Gezi Eylemleri Kaynakçası”, **Kamusal Alan**, Ed. Meral Özbek, 4. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2015, ss:529-555.

Kara, İlkay. “Sabahın Bir Sahibi Var.” Tekel Direnişi Taksim Meydanı, Odtü Eylemleri, **Kamusal Alan**, Ed. Meral Özbek, 4. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2015, ss:556-566.

Karahanoglu, Onur. “Marksizm ve Hukuk”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 57 Sayı: 2, ss: 61-92.

Karatzogianni Athina and Robinson, Andrew. **Power, Resistance And Conflict in the Contemporary World Social Movements, Networks And Hierarchies**, Taylor & Francis e-Library, 2009.

Keyder, Çağlar. **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 27. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Keyder, Virginia Brown. “Fikri Mülkiyet: Metalaşma ve Bundan Hoşnut Olmayanlar”, **21. Yüzyılda Karl Polanyi’yi Okumak Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi**, Der. Ayşe Buğra ve Kaan Ağartan, 2. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, ss: 211-223.

Kılınç, Ümit. “Barışçıl Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Yapma Hakkı ve Devletin Yükümlülükleri”, **TBB Dergisi**, Cilt: 110, 2014, ss: 282-304.

Kluge, Alexander ve Negt, Oskar. **Kamusallık ve Tecrübe Burjuva Kamusalılığının Analizine Doğru**, çev. Müge Atala, NotaBene Yayınları, İstanbul, 2018.

Koç, Yıldırım, **İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketinin Güncel Sorunları**, Ataol Yayıncılık, İstanbul, 1991.

Kongar, Emre. **21. Yüzyılda Türkiye 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, 46. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2013.

Korkmaz, Ali. “İnsan Hakları Bağlamında Özel Hayatın Gizliliği ve Korunması”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Cilt:16, Özel Sayı 1, 2014, ss: 99-103.

Kotz M., David. The Regulation Theory and Social Structure of Accumulation Approach, **Social Structure of Accumulation The Political Economy of Growth and Crises**, Ed. David Kotz, Terrence McDonough and Michael Reich, Glasgow, Cambridge University Press, 1994.

Kozak, İbrahim Erol. “İşçi Sendikalarının Tarihi Gelişimi (İngiltere Örneği)”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, Cilt:0, Sayı:37-38, ss: 63 – 81.

Köse, Ahmet Haşim ve Öncü, Ahmet. **Kapitalizm, İnsanlık Ve Mühendislik: Türkiye’de Mühendisler Mimarlar**, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Ankara, 2000.

Laclau, Ernesto and Mouffe, Chantal. **Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics**, Second Edition, New York, Verso, 2001.

Leontiev, Lev. **Marksist Ekonomi Politiğin İlkeleri**, çev Kenan Somer Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1976.

Levitsky, Steven and Ziblatt, Daniel. **How to Democracy Die**, Penguin Random House, New York, 217.

Linebaugh, Peter. **The Magna Carta Manifesto Liberties and Commons for All**, University of California Press, Berkeley, 2008.

Martins, Monica. “Dias The MST Challenge Against Neo-liberalism”, **Latin American Perspectives**, cilt: 27, sayı: 5, 2000.

Mcadam, Doug. McCarthy, John D. and Zald, C. “Introduction: Opportunities, Mobilizing Structures, and Framing Processes - Toward A Synthetic, Comparative Perspective on Social Movements”, **Comparative Perspectives On Social Movements Political Opportunities, Mobilizing Structures, And Cultural Framings**, Edited by Doug Mcadam, John D. McCarthy, and Mayer N. Zald, New York Cambridge University Press, 1996, s. 1-20.

Mcnally, David. **Başka Bir Dünya Mümkün Küreselleşme ve Antikapitalizm**, çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, İstanbul, 2013.

Mardin, Şerif. “Türkiye’de Muhalefet ve Kontrol”, çev. Fahri Unan, **Türkiye’de Modernleşme Makaleler 4**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Mardin, Şerif. “Türkiye’de Gençlik ve Şiddet”, çeviren Mustafa Erdoğan, **Türkiye’de Modernleşme Makaleler 4**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Markantonatou, Maria. “The İdeal-Typical Transition From Fordism To Post-Fordism: A Neopositivist Problem Setting”, **European Research Studies**, Cilt: X, Sayı: 1-2, 2007, ss. 119-129.

Marx , Karl ve Engels, Friedrich. **Alman İdeolojisi**, çev. Sevim Belli, 2. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 1987.

Marx, Karl **Louis Bonaparte’ın 18. Brumaire’i**, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1990.

Marx, Karl. **Felsefenin Sefaleti M. Proudhon’un Sefaletin Felsefesi’ne Yanıt**, çev. Ahmet Kardam, Sol Yayınları, Ankara, 1996.

Marx, Karl. **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı**, çev. Sevim Belli, Yedinci Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2011.

Marx, Karl. **Kapital Ekonomi Politiğin Eleştirisi I. Cilt**, çev. Mehmet Selik ve Nail Satılğan, 8. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2015.

May, Todd. **Şiddetsiz Direniş**, çev. Can Kayaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016.

Melucci, Alberto. “Çağdaş Hareketlerin Sembolik Meydan Okuması”, **Yeni Sosyal Hareketler**, Ed. Kenan Çayır, 2. Baskı, Kaktüs Yayınları, ss: 75-100.

Moore, Barrington. **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soyluluğun ve Köylülüğün Rolü**, çev. Şirin Tekeli ve Alaeddin Şenel, 2. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara, 2003.

More, Thomas. **Utopia**, çev. Sabahattin Eyüpoğlu, Vedat Günyol ve Mina Urgan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010.

Morgan, Lewis Henry. **Eski Toplum**, çev. Ünsal Oskay, Payel Yayınları, İstanbul, 1986.

Morgan, Iwan. ve Davies, Philip, **From Sit-Ins to SNCC: The Student Civil Rights Movement in the 1960s**. Florida University Press, Florida, 2012.

Naples, Michele. “An Analysis of Defensive Strikes”, **International Journal of Sociology**, Cilt: 26, Sayı:1, 1987, ss: 96-105.

Nasır, Niray. **Siyasal Kültür Yazıları**, Derin Yayınları, İstanbul, 2009.

Negri, Antonio. **İmparatorluktaki Hareketler Geçişler ve Görünümler**, çev Kemal Atakay, Otonom Yayıncılık, 2016.

Negt, Oskar ve Kluge, Alexander. “Kamusal Alan ve Tecrübe’ye Giriş”, **Kamusal Alan**, Ed. Meral Özbek, 4. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2015, ss:103-133.

Offe, Clause. “New Social Movement: Challenging The Boundaries of Institutional Politics”, **Social Research**, Cilt: 52, Sayı: 4, 1985, ss: 817-868.

Oğuz, Şebnem. “Tekel Direnişinin Işığında Güvencesiz Çalışma/Yaşama: Proletaryadan “Prekarya”ya mı?”, **Mülkiye**, Cilt: XXXV Sayı:271, 2011, s. 21.

Opp, Karl-Dieter. **Theories of Political Protest and Social Movement**, Taylor & Francis e-Library, New York, 2009.

Orwell, George. **1984**, çev. Celal Üster, 58. Baskı, Can Yayınları, İstanbul, 2017.

Ozan, Ebru Deniz. “Sivil Toplum”, **Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler arası İlişkiler**, (Ed. Gökhan Atılgan ve Atilla Aytekin), Yordam Kitap, 2015, 5. Baskı, ss: 100-121.

Örs, Birsen. “Siyasal Temsil”, **İ.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi**, Cilt: 35, 2016, s. 5-22.

Özbek, Meral. Giriş: Kamusal Alanın Sınırları, **Kamusal Alan**, Ed. Meral Özbek, 4. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2015, ss: 21-91.

Özbek, Meral. Politik Kamusal Alan ve Kolektif Yaratıcılık, **Kamusal Alan**, Ed. Meral Özbek, 4. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2015, ss:179- 260.

Özbudun, Ergun **Türkiye’de Parti ve Seçim Sistemi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Özdemir, Özge. “Politik Mizahın ve Toplumsal Muhalefetin Alternatif Söylemsel Alanı Olarak Zayıtong”, **İlef Dergisi**, cilt:5, Sayı:2, 2018, ss: 7-28.

Özdil, Hüseyin. “12 Eylül ve Hak İhlalleri”, **Bianet**, 2007, <https://bianet.org/bianet/insan-haklari/101757-12-eylul-ve-hak-ihlalleri>, (24.01.2021).

Özen, Hayriye. **Meydan Hareketleri ve Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler**, Mülkiye Dergisi, cilt: 39, Sayı: 2, ss: 11-40.

Özkiraz, Ahmet ve Talu, Nuray. “Sendikaların Doğuşu; Türkiye ve Batı Avrupa Ülkeleri Karşılaştırması”, **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, cilt: 2, 2008, ss: 108-126.

Öztaş, Nail. **Yönetim Örgüt ve Yönetim Kuramları**, 5. Baskı, Otorite Kitap, İstanbul, 2017.

Papacharissi, Zizi. “The Virtual Sphere: The Internet as a Public Sphere”, **New Media and Society**, 2002, ss.9-27.

Pıllay, Devan. “Between Social Movement and Political Unionism: COSATU and Democratic Politics in South Africa”, **Rethinking Development and Inequality 2**, ss: 10-27, 2013.

Poggi, Gianfranco. **Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği**, çev. Aysun Babacan, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.

Pollard, Michael. **Henry Ford ve Ford**, çev. Ayşe Aydoğan, İlk Kaynak Yayınları, Ankara, 1996.

Poulantzas, Nicos. **Faşizm ve Diktatörlük**, çev. Ahmet İnsel, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Poulantzas, Nicos. **Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar**, çev. Şule Ünsaldı, Epos Yayınları, Ankara, 2014.

Ragin, Charles ve Chırot, Daniel. “Immanuel Wallerstein’in Dünya Sistemi”, **Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler**, Ed. Thede Skocpol, çev. Fethi Ahmet, 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2104, ss: 305-348.

Rawls, John “Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı”, **Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik**, Ed. Harrah Arent, Ronald Dworkin, Jürgen Habermas, Johan Galtung Martin Luther King, John Rawls, Hans Saner, Henry David Thoreau, çev. Yakup Coşar, Ayrıntı Yayınları, 2014.

Salihpaşaoğlu, Yaşar. **Türkiye’de Basın Özgürlüğü**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2007.

Santori, Giovanni. “Opposition and Control Problems and Prospects”, **Government and Opposition**, Cilt:1, Sayı: 2, 1966, ss: 149-154.

Sartori, Giovanni. **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, çev Tuncer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan, Yetkin Basımevi, 1996.

Saygılıgil, Feryal. “Serbest Bölgede Novamed Kadın Grevi”, **Kamusal Alan**, Ed. Meral Özbek, 4. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2015, ss: 511-523.

Savran, Gülnur **Sivil Toplum ve Ötesi- Rousseau, Hegel, Marx**, Belge Yayınları, İstanbul, 2003, ss: 107-188.

Savran, Sungur. **Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri Cilt 1: 1908-1980**, 4. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.

Savran, Sungur. **Yalın Üretim ve Esneklik: Taylorizmin En Yüksek Aşaması**, internet kaynağı, file:///C:/Users/Lenovo/Desktop/sungur-savran-yalin-uretim-ve-esneklik-taylorizmin-en-yuksek-asamasi.pdf, (17.04.2020).

Scott, James. **Weapons Of The Weak Everyday Of Peasant Resistance**. Yale University Press, New Heaven and London, 1985.

Scott, James J. **Tahakküm ve Direniş Sanatları**, çev. Alev Türker, 2. Baskı, Ayrıntı Yayınları, 2014.

Sennett, Richard. **Kamusal İnsanın Çöküşü**, çev. Serpil Durak ve Abdullah Yılmaz, 5. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016.

Sennet, Richard. **Karakter Aşınması Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkisi**, çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018.

Schauer, Frederick. **İfade Özgürlüğü: Felsefi Bir İnceleme**, çev. M. Bahattin Seçilmişoğlu, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara, 2002.

Stanley, John L. “Is Totalitarianism a New Phenomenon? Reflections on Hannah Arendt’s Origins of Totalitarianism”, **The Review of Politics**, Cilt: 49, sayı:2, Cambridge University Press, 1987, ss:177-207.

Şahin, Nebiye.” Ülke Karşılaştırmaları Işığında Türkiye’de Sendika- Siyaset İlişkinin Değerlendirilmesi”, **Fırat Üniveristesi İİSB**, Cilt:2, Sayı:1, 2018, ss. 115-143.

Şanlı, Sezer Ayşem. **Gündelik Hayatın Dönüşümünde Bir İmkân Olarak Toplumsal Muhalefetin Değerlendirilmesi: Cumartesi Anneleri Üzerine Bir Araştırma**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.

Şensever, Levent. **Dünya Sosyal Forumu, Aşağıdan Küreselleşme Hareketi ve Küresel Direniş**, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

Tanyer, Ziya Çağa. “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihadında Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt; 60, Sayı 3, 2011, ss: 593-634.

Taştan, Nejat. Tüysüz, Nur ve Oral, Pelin, (ed.) Eşit Haklar İçin İzleme Derneği, “Toplantı ve Gösteri Hakkı İzleme Raporu 2017”, **Ceylan Matbaası**, İstanbul, 2018.

Taşkın, Ahmet. “Baskıya Karşı Direnme Hakkı”, **TBB Dergisi**, Sayı 52, 2004, ss: 37-65.

T.C Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Yıllara Göre Grev ve Lokavt Uygulamaları (2008-2017) https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/3307/grev-2008_2017.pdf, (26.08.2019).

T.C Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Yıllara Göre Grev ve Lokavt Uygulamaları 1984 – 2015, <https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/1257/grev.pdf> erişim tarihi (27.08.2019).

Tilly, Charles., **Reflections On The History Of European Sate- Making, The Formation Of National States İn Western Europe**, Ed. Charles Tilly, Princeton University Press, Princeton, 1975.

Tilly, Charles. **From Mobilization to Revolution**, University of Michigan, Random House, Newyork, 1977.

Tilly, Charles. Contentious Repertoires in Great Britain 1758-1834, **Social Science History**, Cilt: 17, Sayı: 2, 1993, ss: 253- 280.

Tilly, Charles. **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Yayınları, Ankara, 2001.

Tilly, Charles. Introduction to Part II: Invention, Diffusion, and Transformation of the Social Movement Repertoire, **European Review of History: Revue europeenne d'histoire**, Cilt:12, Sayı:2, 2005, ss: 307-320.

Tilly, Charles. **Contentious Performances**, Cambridge University Press, New York, 2008.

Timur, Taner. **Habermas'ı Okumak**, 2. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.

Thompson, Edward P. **Making Of The English Working Class**, Vintage Books:A Division Of Random House, New York, 1963.

Thompson, Edward. **Customs In Common**, Penguin Books, England, 1993.

Toprak, Binnaz “Islam and Democracy in Turkey”, **Turkish Studies**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2005, ss: 167–186.

Toprak, Zafer “1946 Sendikacılığı Sendika Gazetesi İşçi Sendikaları Birlikleri ve İşçi Kulüpleri”, https://www.academia.edu/22530192/1946_Sendikac%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1_Sendika_Gazetesi_%C4%B0%C5%9F%C3%A7i_Sendikalar_%C4%B1_Birlikleri_ve_%C4%B0%C5%9F%C3%A7i_Kul%C3%BCpleri, (13.02.2021).

Touraine, Alain. “An Introduction to the Study of Social Movements”, **Social Research**, Cilt: 52, No:4, 1985, ss: 749-787.

Touraine, Alain. **Eşitliklerimiz ve Farklılıklarımızla Birlikte Yaşayabilecek Miyiz?** çev. Olcay Kunal, 4. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011.

Touraine, Alain. Toplumdan Toplumsal Harekete, **Yeni Toplumsal Hareketler**, Ed. Kenan Çayır, 2. Baskı, İstanbul, Kaktüs Yayınları, 2016, ss: 31-46.

Tunçay, Mete. **Türkiye Cumhuriyet’inde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması 1923-1931**, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.

Tunçay, Mete. **Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Turgut, Nükhet Yılmaz. **Siyasal Muhalefet**, 2. Baskı, İmaj Yayınevi, Ankara, 2014.

T24 Bağımsız İnternet Gazetesi, “İşte son 16 yılda 'yasaklanan' grevler”, 8.01.2019, <https://t24.com.tr/haber/iste-son-16-yilda-yasaklanan-grevler,792984>, (27.08.2019).

Uzgel, İlhan “Turkey’s Double Movement”, **Turkey’s New State in the Making: Transformations in Legality, Economy and Coercion**, Ed. Pınar Bedirhanoğlu, Çağlar Dölek, Funda Hülagü, Özlem Kaygusuz, Zed Books, London, 2020, ss: 64-80.

Weber, Max. **Economy and Society An Outline Of Interpretive Sociology**, University of California Press, Berkeley, 1979.

Wallerstein, Immanuel. **Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş**, çev. Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy 2. Basım: 2011, BGST Yayınları, İstanbul.

Winstanley, Gerrard. ‘Kazıcılar’ Bildirisi: Toprak ve Özgürlük, Çeviri: Özgür Yakupoğlu, **Teori ve Politika**, <https://www.teorivepolitika.net/index.php/arsiv/itemlist/user/263-gerrardwinstanley>, (20.08.2020).

Wood, Ellen Meiksins. **Kapitalizm Demokrasiye Karşı, Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması**, çev. Şahin Artan, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.

Wood, Ellen Meiksins, **Yurttaşlardan Lordlara Eskiçağdan Ortaçağa Batı Siyasal Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, çev. Oya Köymen, 2. Basım, Yordam Kitap, 2013.

Wood, Ellen Meiksins. **Özgürlük ve Mülkiyet Rönesans’tan Aydınlanma’ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi**, çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, İstanbul, 2013.

Yalman, Galip. “Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Politika mı Hegemonya Stratejisi Mi? Hegemonya Projeleri Olarak Devletçilik, Kalkınmacılık ve Piyasa”, **Praksis**, Cilt:5, 2002, ss: 5-23.

Yalman, Galip and Topal, Aylin. “Labour Containment Strategies And Working-Class Struggles In The Neoliberal Era: The Case Of TEKEL Workers In Turkey”, **Critical Sociology**, cilt: 45 sayı:3, 2019, ss:447–461.

Yayla, Atilla. **Siyaset Teorisine Giriş**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014 (4. Baskı), s. 136.

Yeğin, Metin. **Topraksızlar Brezilya’da Topraksız Köylü Hareketi: MST**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Yıldırım, Yavuz ve Gümrükçü, Selin Bengi “Tekel-Hes ve Gezi Parkı Protestoları Ekseninde Türkiye’de Eylem Dalgalarının Sürekliliği ve Değişimi”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 26, 2017, ss: 388-405.

Yıldırım, Emek. **Sovyet Sonrası Rusya’da Toplumsal Muhalefetin Ekonomi Politikası**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.

Yüksel, Metin. “Siyasal Muhalefetin Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmelerinde Korunması”, **Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt; XI, Sayı 3-4, 2007, ss: 64-104.

Zabcı, Filiz Zulha. **Siyasal Kuramda Kamusal Alan Sorunsalı Habermas ve Arendt**, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1997.

Zabcı, Filiz “Kamusal Alan”, **Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler** (der Gökhan Atılğan ve E. Attila Aytekin), 5. Baskı, Yordam Yayınları, İstanbul, 2015, ss: 109- 121.

Zamyatin, Yevgeni. **Biz**, çev. Füsun Tüfek, 5. Baskı, Ayrıntı Yayınları, 2016.

Zıbechi, Raül. “Topraksızlar Hareketi: Ölümlü Bir Dünyada Yeni Bir Hayat, Çeviri Maya Arıkanlı”, **Kamusal Alan**, (Ed. Meral Özbek), Hil Yayınları, İstanbul, 2004, ss:487-497.

Zubritski, Mitropolski, Kerov, **İlkel Topluluk, Köleci Toplum ve Feodal Toplum**, çev. Sevim Belli, 15. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 2011.

Zürcher, Erik Jan. **Modern Türkiye’nin Tarihi**, 34. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.